

Bu gün qürurla bəyan etmək istəyirəm ki, Xəzər dənizində bir çox neft və qaz yataqları Azərbaycan neftçiləri, geoloqları və alimləri tərəfindən kəşf olunmuşdur.

*Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının
Ümummillî Lideri*

Mir-Yusif Mir-Babayev

**AZƏRBAYCAN NEFTİNİN
QISA TARİXİ
(İKİNCİ KİTAB)**

16758

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2015

Elmi redaktorlar:

AMEA - nın akademiki *Xoşbəxt Yusifzadə*;
Azərbaycan Texniki Universitetinin
professoru *Rəhim Şükürov*

***Kitab böyük neft şəhəri olan Bakı və
Azərbaycan neftçilərinə həsr olunmuşdur.***

Mir-Babayev M.F

Azərbaycan neftinin qısa tarixi. (İkinci kitab / II cild).
Bakı-2015, 336 səh.

Təqdim olunan ikinci kitab - Azərbaycanın neft tarixi haqqında ilk kitabın davamıdır. Belə ki, özündə sənədli sübutlar əsasında yazılmış Azərbaycan Neft Sənayesinin tarixi haqqında qısa, ayrıca və həcmə müxtəlif olan oçerkləri əks etdirir. Kitab bütövlükdə Azərbaycanda və Abşeronda neft biznesinin növbəti sənaye inkişafına həsr olunmuşdur və unikal neft hadisəsi olan "Əsrin müqaviləsi" haqqında oçerklə başa çatır. Kitabın əsas xüsusiyyəti onun arxiv və inqilaba qədərki dövrlə əlaqədar olaraq geniş istifadəsindən ibarətdir və sonunda təqdim olunan əlavə Azərbaycan neft və qaz biznesinin əhəmiyyətli dərəcədə tam qısa tarixindən bəhs edir ki, burada qədim zamanlardan bizim dövrə qədər regionda neft və qaz sənayesinin daha tam inkişaf mənzərəsinin təqdim edilməsi cəhdi göstərilir. İkinci kitab da geniş oxucu kütləsi üçün - neft və qaz sənayesi işçiləri, aspirant və tələbələr, eləcə də Azərbaycan neftinin dünya neft tarixində hər bir əhəmiyyətini anlamağa cəhd edən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müəllif, SOCAR şirkətinin rəhbərliyində, onun ilk vitse-prezidenti AMEA-nın akademiki Xoşbəxt Yusifzadəyə, vitse-prezident Xəliq Məmmədova, ilk vitse-prezidentin məsləhətçisi Ələkbər Abbasova və Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru Rəhim Şükürova bu kitabın nəşrə hazırlanmasında onların fəal yardımları üçün minnətdardır.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Hörmətli oxucular! Sizə Mir-Yusif Mir-Babayevin "Azərbaycan neftinin qısa tarixi" kitabının ikinci cildini təqdim edirik. 2008-ci ildə nəşr olunan kitabın ilk cildinə olan maraq o qədər böyük oldu ki, Azərbaycan neft sənayesinin yaranması tarixi və xüsusiyyətləri haqqında hesabatı davam etdirməyə ehtiyac yarandı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kitabın birinci cildi ilə bağlı müsbət rəylər vardır, belə ki, İtaliya mütəxəssisləri onu özlərinin neft biznesinin dünya tarixini oyrənən tələbələrinə məsləhət edirlər (EP Magazine, 2010, v.8, #24, p.11-12, University of Catania, Catania, Italy).

İkinci kitabda birinci kitabda olduğu kimi Azərbaycan neft biznesinin tarixi haqqında qısa, ayrıca, həcmcə müxtəlif və keyfiyyətli şəkilləri olan öçerklər daxil edilmişdir: xüsusilə 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin Müqaviləsi" öçerkini nəzərə çatdırmaq. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır və onun tərəfindən hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsi hal-hazırda Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilir. Neft strategiyasının qələbəsi göz önündədir: son illər Azərbaycanda neft və qazın istehsal göstəriciləri rekord səviyyədə qeydə alınmışdır.

Bu da sevindirici haldır ki, indi Azərbaycan dünya bazasında nəinki nəhəng neft və qaz məhsulları ixracatçısı kimi çıxış edir, eləcə də Asiyadan Avropaya nəql edilən karbohidrogen xammalları üçün tranzit ölkə rolunu oynayır. Beləliklə, Vaşinqtonda 27 aprel 2012-ci ildə keçirilən Xəzər regionunda enerji təhlükəsizliyinə həsr olunmuş sessiyada xüsusi olaraq qeyd edilmişdi ki, Azərbaycan müasir enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm yer tutur.

İkinci kitabın məqsədi (ikinci cild) birincidə olduğu kimi,

əsaslı sübutlar və materiallara əsasən Abşeronda və Azərbaycanda bütövlükdə neft sənayesinin əsasının qoyulması, başlanğıcı və inkişafını göstərməkdir. Hər zaman bunu xatırlamaq vacibdir ki, məhz Azərbaycanda müasir neft sənayesinin əsası qoyulmuşdur. Azərbaycan bir çox dünyəvi neft rekordlarının məskənidir. Bu faktı müəllif həvəslə və detalları ilə öz kitabında qeyd edir.

Oxuculara təqdim edilən kitab neft haqqında maraqlı tarixdən bəhs edir, maraqla çox asanlıqla oxunur; müasir neft sənayesinin kökü ilə bağlı olan insanlar haqqında çox yaxşı və təfəssilatı ilə məlumat verilir. Yaxşı olardı ki, neft və texniki universitetlərin proqramına "Azərbaycan neftinin tarixi" və ya "Bakı neft hasilat tarixi" fənni daxil edilsin. Belə ki, bizim fikrimizcə dünya miqyasında Azərbaycanın yerini neftsiz təsəvvür etmək qeyri mümkündür.

Müəllifin "Azərbaycan neftinin qısa tarixi" kitabının II cildində Azərbaycan neftinin tarixinin yeni aşkar olunmuş məqamları, son vaxtlarda baş vermiş hadisələr, Azərbaycanın dünya neft tarixində rolu və tutduğu yer göstərilib. Təqdim olunmuş kitabın xalqımız və xüsusən də neftçilər üçün böyük əhəmiyyəti olacaq.

Respublikada və bütövlükdə xaricdə, neft-qaz sənayesinin yerini nəzərə alsaq hesab edirik ki, bu kitab çox aktual kitab sayılır və onu geniş oxucu kütləsinə tövsiyə edirik.

*Xoşbəxt Yusifzadə,
Rəhim Şükürov*

GİRİŞ

Oxucuya təqdim edilən kitab 2008-ci ildə nəşr edilən "Azərbaycan neftinin qısa tarixi" kitabının ikinci hissəsidir. Kitab bir - birindən asılı olmayan səkkiz ayrıca öçerk və epiloqdan ibarətdir ki, onların məzmunları ümumiləşdirilmiş və üç əlavədən ibarət olmaqla Azərbaycan neftinin dünya neft tarixində rolundan bəhs edir.

Monoqrafiyalar təqdim olunan yeni öçerkdə müxtəlif mövzularda Azərbaycan neft biznesinin ardıcıl inkişaf tarixinin nəzərdən keçirilməsi davam etdirilmişdir: məhz, Azərbaycanda qazma işinin inkişafı; beynəlxalq neft biznesinə qoşulmaqda Bakı neft qurultaylarının rolu; neft emalı texnologiyasının inkişafı və mineral tərkibli sürtkü yağlarının əldə edilməsi; Avropa və Asiyada ilk neft institutunun yaranması (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası), bütün neft sənayesi sahələri üzrə hazırlığa başlamış mühəndis kadrlar; dəniz və boru kəməri nəqliyyatının Bakı neft sənayesi inkişafının sürətləndirilməsinə olan təsiri, eləcə də "Əsrin müqavilə"sinin yaranması haqda qısa tarixcə və Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi neft strategiyasının rolu göstərilmişdir.

İlk əlavə kimi kitabın sonunda Azərbaycan neft istehsalı tarixinin redaktə olunmuş və əsaslı tamamlanmış xronologiyası, aydın təsvirli şərhlər, respublikadakı neft - qaz biznesinin inkişafı, eləcə də Bakı neft biznesinin inkişafında aparıcı rol oynamış Bakı elmi kimya texnoloqları məktəbinin alimlərinin yüksək professionallıqları təqdim edilmişdir. İkinci əlavədə monoqrafiyanın mətnində rast gəlinən xüsusi terminlərin siyahısı göstərilmişdir. "Azərbaycan neftinin qısa tarixi" kitabının ikinci hissəsinin əsas üstünlüyü birinci hissə kimi ondan ibarətdir ki, öçerklərin təqdimatı çoxsaylı şəkillərdən ibarət arxiv (sənədli) materiallara əsaslanır. Bu da kitabdan istifadə edənlərə əbədi

odlar diyarının neft - qaz tarixi haqqında öz nəticələrini çıxarmağa imkan verir. Həqiqətən də bu haqda düşünsək, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas tarixi heç də sadə və maraqlı bir hekayə deyildir. Təqdim olunan öçerklərin əsas məqsədlərindən biri oxucuya nümunə olaraq belə bir fakt haqqında düşünməyə vadar etməkdir ki, XXI əsrin təcrübəsində XIX və XX əsrlərin zəngin neft təcrübəsi tarixi nə verə bilər; nə etmək olar ki, Azərbaycan neft - qaz dünyasının sahibkarlarından biri olsun.

Kitabın hazırlanmasında həmçinin İkinci dünya müharibəsi zamanı SSRİ-nin alman faşizmi üzərində qələbəsində Azərbaycan neftinin oynadığı vacib rolunun göstərilməsi məqsədi də nəzərə alınmışdır. Bu haqda dəfələrlə nəinki sovet, eləcə də, o vaxtın aparıcı xarici dövlət rəhbərləri (İ.V. Stalin, Q.K. Jukov, N.K. Baybakov, Uinston Çerçil və b.) bildirmişlər. Qlobal energetika və neft tarixi haqqında Deniel Erqin adlı ekspertin "Həsilat: neft, pul və hakimiyyət uğrunda dünya tarixi" adlı gözəl kitabında (Moskvada dərc edilmişdir; "Alpina nəşriyyatı", 2011-ci il), səh. 365 - də nəzərə çarpan bir fakt göstərilmişdir (hərfi tərcümə etsək): "...Hitler ilə gecə telefon söhbəti zamanı feldmarşal Erix Fon Manştayn furerə alman ordusuna əmr edilməsi və Stalinqradda sıxışb qalan 6-cı orduya kömək etməsi haqda yalvarırdı. "Bu Bakının zəbt edilməsi məsələsi deməkdir - diktator cavab vermişdir. Feldmarşal əgər biz neft əldə etməsək, müharibəni uduzacağıq".

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və təsərrüfat inkişafında neft-qaz kompleksinin əhəmiyyəti olub və son dərəcə mühüm olaraq qalmaqdadır. Beynəlxalq bazarda neft və qazın əsas istehsalçılarından biri kimi beynəlxalq arenada Respublikanın iqtisadi güdrətinin artması və onun avtoriteti üçün aparıcı rola malikdir. Kitabın ikinci hissəsində də birinci hissəsində olduğu kimi, ilk dəfə qısaldılmış şəkildə respublikamızın aparıcı sənayelərinin əsasının qoyulmasının tam tarixi, onun inkişafının ən mühüm tərəflərini açmağa çalışmaq və Azərbaycan

can neft biznesinin əsasının qoyulmasında duran o dövrün bir çox görkəmli alim-mütəxəssislərin rolunu göstərmək cəhdi ifadə edilmişdir.

Təqdim olunan oçerk mətnində sözü gedən dövrün elmi-texniki və ictimai fikir tarixində mühüm xidmətləri olan şəxsiyyətlər barədə kursivlə əlavə məlumatlar qeyd edilmişdir.

Kitab həm Azərbaycan neft sənayesi mütəxəssisləri, həm də "Əbədi odlar yurdu" ölkəsinin neft tarixini sevənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Düşünürəm ki, SOCAR şirkətinin şöbə müdiri Nazim Vəliyevə, eləcə də kitabın əlyazması ilə əlaqədar verdiyi məsləhətlərinə görə Rafiq Abdullayevə təşəkkürümü bildirməyə borcuyam.

Xüsusi olaraq Azərbaycan neft və qaz sənayesi işçiləri həmkarlar ittifaqı Respublika komitəsinin sədri Cahangir Əliyevə Azərbaycan neft tarixi haqqında faydalı məsləhətlərinə görə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Müəllif həmçinin öz qardaşı, kimya elmləri namizədi, baş elmi işçi Namiq Mir-Babayevə lazımı "neft ədəbiyyatı"nın seçilməsində və neft tarixi haqqında nadir faktların toplanmasında əhəmiyyətli əməyinə, eləcə də öz qızı Safiyəyə əsərinin bədii tərtibatına görə sonsuz minnətdarlığımı bildirir.

OÇERK 1

NEFT və QAZ QUYULARININ QAZILMASININ QISA TARİXİ

İlk Çin quyuları (diametri 12-15 sm və dərinliyi 900 m qədər) b. e.ə. 2000-ci ildə zərbəli kanat üsulu ilə duz məhlulları hasilatı məqsədilə qazılmışdır. Balta və bambuk çubuqlarından ibarət olan qazma aləti, hind qamışından hörülmüş 1-4 sm qalınlıqda olan kanatların üzərində quyuya salınırdı. Aşkar qazma prosesində başlayan əsas məqam neft hasilatında inkişafa çevrildi. XIX əsrin ortalarında neft çox az bir miqdarda əsasən onun üzə çıxdığı yeganə mənbələrin yaxınlığında əldə edilirdi. XIX əsrin ikinci yarısında və sonralar neftə olan tələbat, xüsusilə də ondan əldə edilən kimyəvi məhsullar böyük miqdarda sürtgü yağlarını tələb edən par maşınları və sonrakı sənayenin inkişafında geniş istifadə ilə əlaqədar olaraq artmağa başladı.

Son illərin tədqiqatları sübut və müəyyən etmişdir ki, dünyada ilk neft quyusu 1846-cı ildə 21 m dərinliyində Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurasının üzvü Vasili Nikolayeviç Semyonovun təklifi ilə Abşeron yarımadasında (Bakının Bibiheybət rayonunda) [1-6] taxta şlanqlarla zərbə üsulu ilə qazılmışdır. Artıq 8-14 iyul, 1847-ci ildə maliyyə işləri üzrə dövlət katibi Vronçenkoya təqdim etdiyi sənədlərində, Qafqazda canişin işləyən Mixail Vorontsov (1782-1856) 1846-cı ildə dünyada ilk neft qazma işinin, rəsmi şəkildə Xəzər dənizi sahilində (Bibiheybət) müsbət nəticə ilə bitməsi faktını təsdiqləmişdir. Neft tarixi üzrə tanınmış mütəxəssislərin, İ.Q.Fuks və V.A.Matişevnin fikri səciyyəvidir: "Onun axını kiçik olsa da, əhəmiyyəti böyük idi. 1846-cı ildə dünyada ilk dəfə müsbət nəticə ilə neft qazılmışdır. İlk neft quyusu 1859-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında "polkovnik" Edvin Dreyk (əslində dəmiryol konstrukturu) tərəfindən 13 il əvvəl

qazılmışdır" [2, c.71-72].

Dövlət katibi M.P. Vroçenkoya 8-14 iyul, 1947-ci ildə №1143, öz münasibətində Voronsov M.S bildirmişdir: "Mən Şamaxı Maliyyə Nazirliyinə Bakı qəzası, Xəzər dənizi sahilində, Beybad traktında torpaq burları vasitəsilə kəşfiyyat aparmağa icazə vermişəm, bu xərclərə ayrılan 1000 rubl isə bu işdə sizin tərəfinizdən 1845-ci ildə mənimsənilmişdir". Bunun nəticəsində müvəqqəti icra direktoru Bakı və Şirvan mineral mədənlərinə bildirir ki, Beybaddə neft tapılmışdır. Belə ki, sizin tərəfinizdən neft kəşfiyyatlarına təyin edilmiş bütün xərclər ödənilmiş, kəfiyyatların, nəinki sonrakı dərinləşdirmə işləri və yeni şaxtaların genişləndirilməsinin, eləcə də, təyin edilmiş əsas şaxtaların birində taxta çərçivə vasitəsilə uyğun quyuların üzünməsinin nəticəsi müsbətdir..., mən palataya, müvafiq hesabat ilə yenidən hasil edilən neftin satışından təxminən 1100 rubl məbləğində mövcud olan vəsaitin ayrılmasına icazə vermişəm". [Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, 1885, т.10, с.145].

Maraqlı fakt: Qafqazdakı canişin Londonda 1 may 1851-ci ildə keçirilmiş və ilk dəfə dünyada böyük beynəlxalq sərginin "Kimyəvi məhsullar" şöbəsində aşağıdakı nömrələr altında nümayiş etdirilən Bakı, əsasən Rusiya neft şöbəsinə rəhbərlik etmişdir: 32) Şamaxı quberniyasının Bakı qəzasında yerləşən Bibiheybət yatağından çıxarılan qara: və 33) Suraxanı yatağından çıxarılan ağ neft. Qeyd edək ki, bu hadisə 8 il ərzində ilk Amerika quyusunun qazma işləri başlananadək davam etmişdir.

Tam adı "1851-ci il bütün millətlərin sənaye məhsullarının böyük sərgisi" olan London sərgisinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o "Qoy bütün xalqlar bəşəriyyətin inkişafı sayılan böyük iş üzərində işləsinlər" devizi altında nəhəng büllur sarayda keçirilmişdir. Sərgidə 6 milyon insan iştirak etmişdir. 1851-ci il oktyabrın 15-i sərginin bağlanması mərasimində ingilis şahzadəsi Albert bildirmişdir ki, bəşəriyyətin ən yaxşı əməyi dünya

sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Ümid etmək lazımdır ki, onlara olan ümumi rəğbət nəinki bu işdə əməyi keçən insanlara həm də onlara dəyər verən insanlara arzuolunan bəhrə verəcəkdir". Sonrakı incəsənət və sənətkarlığın inkişafı onların istehsal satışından asılı olacaq, nəticədə bu istehsalla məşğul olan bütün insanların vəziyyətini yaxşılaşdıracaq.

Yeri gəlmişkən, London sərgisinin bir çox təşkilatı prinsipləri bu gün də geniş istifadə olunmaqdadır. Məsələn, eyni yerdə bütün ekspozisiyaların yerləşdirilməsi; ekspozisiya sahəsinin milli bölmələrə ayrılması, bu zaman təşkilatı ölkənin sahəsi onun xarici iştirakçılara təqdim etdiyi ümumi sahədən böyük olmamalıdır; iştirakçıların sərgiyə dəvət olunması diplomatik yolla olmalıdır. Xüsusilə qeyd edək ki, şahzadə Albert (1819-1861-ci illər) London sərgisinin təşkilatçısı və ilhamçısı olmuşdur; son illərdə elm, texnologiya və incəsənətin bütün nailiyyətlərini eyni bir sərgidə nümayiş etdirmək onun ideyası olmuşdur.

1859-cu il Amerika neft sənayesinin inkişafı ilinin başlanğıcı hesab edilir. 1860-cı il noyabr ayında Oyl-krik çayı vadisində, elə bu ildə də 500 min barel neft əldə edilən quyunun qazılması nəzərdə tutulmuşdur. Rusiyada neft sənayesinin əsasının qoyulması 1864-cü ildə Kudako çayı vadisində Novosiltsev A.N-nın (1816-1878 illər) mexaniki zərbəli kanat üsulu vasitəsilə (dərinliyi 55 m) ilk neft quyusunun qazılmasından etibarən qəbul edilmişdir. İlk neft fəvvarəsi orada 1866-cı il fevral ayında çıxmışdır.

XIX-XX əsrlərin ayırıcısında, dizel və benzinlə işləyən daxili yanma mühərriklərinin ixtirası və onların sənayeyə təqdim edilməsi beynəlxalq neft hasilatının inkişafına təkan verdi. Hələ 1859-cu ildə dağ mühəndisi Q.D.Romanovskiy ilk dəfə Podolsk (Moskva quberniyası) yaxınlığında quyu qazılması üçün par mühərrikini tətbiq etmişdir. 1872-ci ildə Bakıda ilk məhsuldar neft quyusu 45 metr dərinlikdə işə salınır ki, bu da Bakı rayonunda neft quyularının tikintisinin tam dayandırılmasına və neft

quyularının qazılmasına keçidə gətirib çıxarır. 1873-cü ildə Bakıda neft sahəsində ilk par maşınları meydana gəldi. 100 ildən sonra isə onlar tam olaraq atla dartılma üsulu ilə əvəz edildi.

Neft quyularının qazılmasının ilk mərhələsində inkişafa zərb üsulu ilə (ştanq, kanat və cəld zərbəli yuyulma) nail olunmuşdur. İlk dəfə 1901-ci ildə dövr edən maye axını ilə fırlanan rotor qazma üsulu tətbiq edilmişdir. 1902-ci ildə Rusiyada maye axını yuyulması ilə fırlanan rotor qazma üsulu ilk dəfə olaraq Qroznıda dərinliyi 345 m olan neft quyusunun qazılması üçün tətbiq edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq dünyada fransızlar artezan quyularının qazılması zamanı baltanın ritmik zərbələrini təmin edən tarazlayıcı yaratdılar. Tarazlayıcının yaradılması əzələ gücündən istifadə edilən qazma üsulundan par üsulunu tətbiq etməklə mexaniki üsula keçməni təmin etdi. Daha sonra fransalı mühəndis Favelle dünyada ilk dəfə olaraq 1845-ci ildə dövr edən su axını ilə işləyən qazma üsulunu icad edərək müqəddəs Dominik monastırında artezan quyusunun qazılması zamanı tətbiq edilmişdir. O, borunun daxilinə yeridilən maye dövrüyyəsi prinsipini, zərbəli ştanq qazma üsulunun səmərəliliyini artırmaq üçün həlqəvi boşluqdan lilin çıxarılması vasitəsilə istifadə etmişdir. Favel özünün işləyib hazırladığı üsulu ilə 1845-ci ildə 140 saat ərzində Perpinyan şəhərində dərinliyi 1700 m olan quyu qazmışdır; bu, o dövr üçün böyük hadisə idi. Favelin ümumi iş müddəti (obyektin tikintisini nəzərə alsaq) 23 gündən ibarət olmuşdur. Səciyyəvidir ki, neft ölkələrinin qazma işçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bu prinsip hazırda qazma işlərində istifadə edilir.

1901-ci ildə Suraxanıda (Bakı yaxınlığında) V.A.Kokorev zavodunun ərazisində qaz çıxarılması məqsədilə quyu qazılmışdır. Bir ildən sonra 207 m dərinliyi olan quyudan kokorevsk zavodunun istilik sistemində istifadə edilən qaz əldə edilmişdir; bu qaz həm də Abşeron rayonunun digər sənayelərinə borular

vasitəsilə ötürülmüşdür. Suraxanı quyusu dünyada ilk dəfə olaraq qaz quyusu məqsədilə qazılan quyu olmuşdur.

Səciyyəvidir ki, artıq o vaxt Rusiya geoloqu Qolubyatnikov D.V Suraxanı ərazisində böyük neft yataqlarının mövcudluğunu proqnozlaşdırmışdır. Onun proqnozunu təsdiqləyən, qaz məqsədilə qazılmış quyudan fəvvarə vurub çıxan ağ neft (1906-cı il) olmuşdur. Dərinliyi 545 m olan və sutkada 200 min pud (1 pud 16,4 kq) qazanc gətirən ikinci qara neft fəvvarəsi (1907-ci il) (Sabunçudan sonra) Suraxanıda neft quyusunun qazılmasının əsasını qoyaraq, neft hasilatı həcminə görə Suraxanı rayonunun ikinci yer tutmasına səbəb olmuşdur. Abşeron yarımadasında neft quyusu qazılmasının sürətli inkişafı ona gətirib çıxardı ki, artıq 1898-ci ildə Rusiya neft çıxarılması üzrə birinci yeri qazandı, bu birinciliyi 1901-ci ilə qədər saxladı və Bakı rayonu ümumi imperiyanın 95% hasilatını təmin edirdi. Özünün "1907-ci il Geoloji Komitənin rəhbərliyi altında Abşeron yarımadasında aparılan işlərin nəticəsi" adlı məruzəsində Bakı neft istehsalçılarının XXV qurultayında Qolubyatnikov qeyd etmişdir ki, "... aşağı təbəqələr neftlə islanmışdır, əgər texnika suyun qatların arasından keçməsinə təmin edərsə dərin qazma işləri mədən rayonunda əlverişli nəticələr verəcəyinə əsas verir... şübhəsiz, Suraxanı rayonu - yeni neft rayonudur".

Qolubyatnikov Dmitriy Vasilyeviç (1866-1933) Rusiyanın məşhur neftçi - geoloqudur. Peterburq dağ institutunu bitirdikdən sonra 1890-cı ildən etibarən Sankt Peterburqda Rusiya Geoloji Komitəsində, 1924-cü ildən Moskva Dağ Akademiyasının professoru, SSRİ Neft Sənayesinin Mərkəzi idarəsinin baş geoloqu vəzifəsində işləmişdir. 1903-cü ildən etibarən bir neçə il ərzində Abşeron yarımadasının və onun neft yataqlarının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Qolubyatnikov Abşeron neft mədənlərində 327 quyu araşdırmışdır, neft laylarının və neftin xüsusiyyətlərini öyrənmiş, neft haqqında bir elm yaratmışdır. Onun tövsiyələri əsasında Abşeron quyularında lay sularının ayrılması və quyuların

divarlarının möhkəmləndirilməsi ilə müvafiq işlər həyata keçirilmişdir. O, 1908-ci ildə Suraxanı yatağında böyük neft ehtiyatlarının olduğunu müəyyənləşdirmişdir; sonradan onların əsasında yaradılan böyük neft mədənləri olan Puta, Qaraçuxur yataqlarının və Artyom adasını düzgün qiymətləndirmişdir (Pirallahı). Qolubyatnikovun əsaslı işlərini qeyd edək: "Suraxanı qaz və neft sahəsi", "Bakı quberniyasında müqəddəs ada: 3 cədvəl və xəritəli", (hər iki iş 1908-ci ildə nəşr olunmuşdur); "Bakı neft rayonu" (1913-cü il) və "Abşeron yarımadasının ətraflı geoloji xəritəsi: Bibi Heybət yataqların geoloji icmalı və işlənməsi: 1-səhifədəki məndə 11-ci cədvəl ayrıca atlas şəklində ölçüsü 11 olan hipsometrik ardıcıl, geoloji xəritələrlərdən ibarətdir (1914-cü il). O, 1929-cu ildə faydalı qazıntıların axtarışında elektrik metodlarının işlənməsi layihəsində pioner olan Şlyumberjer Fransız firmasına mütəxəssisləri cəlb edən təşəbbüskar olmuşdur.

XIX əsrin 70-ci illərində quyu mühərriklərinin yaradılması yəni, qazılmış quyunun dərinliyində qazma baltasının üstündə birbaşa mühərrikin yerləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər yaranır. Bundan başqa quyu mühərrikinin yaradılmasında bir çox ölkələrin mühəndis və dizaynerləri işləmişlər, onu hidravlik nasosdan enerji alınması və daha sonralar isə elektrik enerjisinin istifadəsi prinsipinə əsasən layihə vermişlər. Belə ki, amerikalı X. Q. Kross 1873-cü ildə hidravlik birpilləli turbinlə qazma işləri üçün alət patentini aldı; 1883-cü ildə turbinli quyu mühərriki yaradıldı. Nə qədər ki bu iki ixtira reallaşdırılmamışdır, onların açılışı problem olaraq qalırdı. 1890-cı ildə Bakı mühəndisi K.Q. Simçenko turbin layihəsini işləyib hazırlamışdır (fırlanan qazma üsulu üçün hidravlik qazma mühərriki); 5 ildən sonra patent almışdır. Digər Bakı mühəndisi V.N. Delov 1897-ci ildə elektroboru layihəsini işləyib hazırlamış, daha sonra "quyunun dibində zərbəli elektrik qazması" üçün kanat üzərində yerləşdirilən elektrik qazma mühərrikinə görə patent almışdır.

1895-ci ildə bakılı neft sahibkarı Murtuza Muxtarov mü-

sir zərb üsullu ştanq qazma qurğusunu yaradır və buna görə patent alır. Onun qazma aləti bütün dünyada "Muxtarov" adı ilə məşhur olmuşdur və bir çox ölkələrə ixrac edilirdi. XIX əsrin sonlarında Muxtarov, Bibiheybətdə (Bakı yaxınlığında) bütünlükdə qazma avadanlığı zavodunu istismara verir, bu Rusiya imperiyasında neft avadanlığının istehsalı üzrə ilk sənaye müəssisəsi olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində milliyyətçə polyak olan V. Volskiy sənayedə praktiki şəkildə tətbiq edilmiş, zərbəsi sürətli olan və müasir quyu çəkiclərinin prototipinə çevrilən hidravlik mühərrik ixtira etmişdir. 1901-ci ildə Bakı neft yataqlarında qazma üçün buxar mühərriklərini əvəz edən ilk elektrik mühərrikləri yarandı. Burada qeyd edək ki, örtük borular və quyunun divarları arasındakı həlqəvi boşluğun kipləşməsi problemi quyuların qazılmasında (xüsusilədə rotor üsulu zamanı) yaranan ən mühüm problem idi. Bu problem A.A. Boquşevski tərəfindən 1906-cı ildə işlənilib hazırlanmış və patent qazanan üsul vasitəsilə həll olundu. Belə ki, bu üsul sement məhlulunun örtük boruya vurulması, daha sonra aşağı örtük (köynək) boru vasitəsilə həlqəvi boşluğa yerdəyişməsindən ibarətdir. Boquşevski üsulu Bakıda quyuların təzyiq altında sementlənməsində uğurla tətbiq edilmişdi və nəinki Rusiya, eləcə də xarici qazma təcrübəsində geniş istifadə olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, 1904-1911-ci illərdə qazma sahəsində olan böyük əməyinə görə rus imperiyası texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin üzvü İ.N. Qluşkovanın "Quyunun qazılmasına rəhbərlik" adlı ilk dörd cildli kitabı işıq üzünə görmüşdür.

Qluşkov İvan Nikolayeviç (1873-1916) - qazma sahəsində məşhur rus alimi olmuşdur. Perm real məktəbini bitirdikdən sonra Ural kömür mədənlərində işləmiş, Vişera çayı üzərində dəmir mədənlərinin kəşfiyyatını aparmışdır. 1897-ci ildən etibarən Bakı neft sənayesində, 1909-cu ildən isə Peterburq dag institutunda işləmişdir. İlk dəfə olaraq yerli və xarici qazma təcrübəsini sistemləşdirmiş və ümumiləşdirmişdir, bu da uzun

müddət bu sahədə yeganə rəhbərliyi təmin etmişdir.

XIX əsrin sonunda, 1885-ci ildə Dağ jurnalında mühəndis A. Vasilyev ilk dəfə olaraq Rusiyada "Abşeron yarımadasında neft hasilatı və orada qazma işinin müasir vəziyyəti" adlı neft işinə aid dissertasiya dərc etmişdir. Syumenin neft hasilatı üsullarına aid ilk amerika məlumat kitabı hələ 1921-ci ildə; bu üsulların ilk mətni təsviri isə 1924-ci ildə amerikalı Yrenin kitabında dərc edilməli idi.

İlk dəfə Bakıda (Suraxanıda) 1911-ci ildə Bakı neft sənayeçisi Fon Qaber az xərc tələb edən və effektiv dövr edən rotor qazmasını tətbiq etməyə başlamışdır. Daha sonralar ilk dəfə Bakıda 1914-cü ildə beynəlxalq neft elm sahəsində professor M.M.Tixvinskiy sıxılmış qazın köməyi ilə quyudan neftin hasilatını ixtira etmişdir (qazla çıxarma). Bu üsul sıxılmış havanın köməyi ilə kompressor üsulundan daha mükəmməl idi (hava ilə çıxarma), ilk dəfə "Nobel qardaşları" Bakı sənaye firmasında tətbiq edilmişdir. Ramanı neft yataqlarında (Bakı yaxınlığında) artıq 1915-1916-cı illərdə dərinlik nasosları salınmış və qazla çıxarma üsulu ilk dəfə tətbiq edilmişdir. ABŞ-da bu üsul yalnız 1924-cü ildə tətbiq edilmişdir.

Bakı mühəndisi M.A. Kapelyuşnikov (1886-1959) dünyada ilk dəfə 1922-1923-cü illərdə hidravlik quyu mühərriki ixtira etmişdir. Bu da neft və qaz quyularının qazılmasının texnologiya və inkişafına prinsip etibarilə yeni yol açmışdır. 1924-cü ildə Suraxanıda dünyada ilk dəfə dərinliyi təxminən 600 m olan neft quyusu, birmərhələli turbin və çoxyaruslu reduktor əsasında hazırlanmış birmərhələli Kapelyuşnikova palçıq qazma mühərrikinin köməyi ilə qazılmışdır (qeyd edək ki, Kapelyuşnikova palçıq qazma mühərriki 1934-cü ilə qədər istifadə edilmişdir). 1925-ci ildə isə dünyada ilk dəfə Bakı Politexnik İnstitutunun professoru M.M.Skvorçov baltanın avtomatik ötürülməsini təmin edən "avtomatik qazmaçı" adlanan və Suraxanıda sınaqdan keçirilən qurğunu hazırlamışdır.

Daha sonra turbinlə qazma üsulu azaldılmış fırlanma tezliyi və artırılmış fırlanma anı olan bölməli turbobur qazma maşınlarının yaranması hesabına daim olaraq təkmilləşdirildi. XX əsrin 30-cu illərində ABŞ - da elektrik lövbərli elektrik qazma maşınının sınağı həyata keçirilirdi; 1936-1940-cı illərdə isə dünyada ilk dəfə mühəndis qruppası (E.İ.Tağıyev, P.P.Şumilov və b.) rotor üsulu ilə rəqabət aparmağa malik olan güclü çoxmərhələli ötürücüsüz qazma maşını yaratdılar. Bunun sayəsində turbin üsulu ilə qazma SSRİ-də əsas üsula çevrildi. Professor E.İ.Tağıyev (1912-1967) qazma sahəsində özünün aparıcı kəşflərinə görə üç dəfə Dövlət (Stalin) mükafatına layiq görülmüşdür: 1942-ci ildə turbinlə, 1947-ci ildə maili istiqamətli və 1952-ci ildə isə çoxdəlikli qazma üsulunu işləyib hazırladığına görə. Xatırlamaq yerinə düşər ki, Eyyub Tağıyevin ixtiralarından bütün dünya istifadə etmişdir - Şimal dənizindən tutmuş Küveytə qədər. Brüsseldə keçirilən (1958-ci il) Ümumdünya sərgisində bütün avadanlıq dəsti ilə ikidəlikli qazma üçün sovet qazma qurğusu nümayiş etdirilirdi: E.İ.Tağıyevin rəhbərliyi altında bu qurğunun müəllifi qızıl medal ilə təltif edildi.

Bakılı Tağıyev Eyyub İsmayıl oğlu o dövrdə SSRİ-i ərazisində, Qərbi Qazaxstanda yerləşən Aralsor meydanında ən dərin (layihə dərinliyi 7000 m) quyunun qazılmasının birbaşa elmi rəhbərliyini həyata keçirmişdir. Onun "Vibrasiyalı və fırlanma zərbəli qazma", "Quyuların zərbəli fırlanma üsulu ilə qazılması" və "Neft və qaz quyularının ikidəlikli qazılma üsulu" adlı kitabları indiyə qədər nəinki yerli, həm də xarici neftçilər üçün öz dəyərini itirməmişlər. E. İ.Tağıyev hind neftinin atası hesab edilir, o, Braziliya və Meksikada işləmişdir. Bu ölkələrdə ona heykəllər qoyulmuşdur.

1936-cı ildə ilk dəfə SSR-də N.V.Aleksandrov və b. tərəfindən reduktorlu elektrik qazma mühərriki yaradıldı, 1938-ci ildə isə N.V.Aleksandrov və A.P.Ostrovskiy baltalı sualtı elektrik mühərriki ilə fırlanan qazma mühərriki yaratdılar. Bu

prinsip etibarilə yeni quyu mühərrikinin konstruksiyasına malik idi. Qala yatağında (Azərbaycan) dünyada ilk dəfə (1940-cı il) Aleksandr və Ostrovskiy konstruksiyalı elektrik qazma mühərriki ilə quyu qazılmışdır.

Dəniz qazma haqqında bir neçə söz. 3 oktyabr 1896-cı ildə dağ mühəndisi V.K.Zqlenitskiy (dənizin dibindən neft hasilatının ilk təşəbbüsçülərindən biridir) Bakı Dağ Departamentinə Bibi-heybət buxtasında quyu qazılması icazəsilə müraciət etmişdir. 1900-cü il iyul ayında dəniz dibinin hasilatı ilə kəşfiyyatın meto-dika və texnikasını dərc etmişdir. Lakin Qafqaz Dağ İdarəsi onun xahişini rədd etmişdir.

İliç buxta tipli adada (hazırda isə Bayıl limanı) taxta dirəklərin üzərində ucaldılmış dünyada ilk (71 saylı) dəniz quyu-su sənaye nefti vermiş, bu da dənizin digər hissələrində ayrıca qazılmış quyuların köməkliyi ilə neft və qaz yataqlarının kəşfiyyatına təkan vermişdir. Taxta dirəklər üzərində ilk əsas quyu Bakıda (İliç buxtası) 1932-1933-cü illərdə tikilmişdir: element kimi 13 m uzunluğunda 30 sm diametrlı meşə dəyirmi taxtasından istifadə edilmişdir.

1933-1934-cü illərdə dünyada ilk dəfə Bakıda Xubensov qardaşları içərisi dolan taxta çən şəklində üzmə əsaslı dizayn təklif etdilər. Bu baza ilə dərinliyi 365 m olan ilk axtarış neft quyusu qazılmışdır. Lakin Xəzər dənizində ilk üzən qazma qurğusu 1934-cü il sentyabrda işə salınmışdır. Eyni ildə N.S.Timofeyev və K.M.Mixaylov Xəzər dənizində Artyom adasında (indiki Pirallahı) ümumi sahədə bir neçə quyunun qazılması zamanı çoxsaylı qazma işi həyata keçirmiş, 1935-ci ildə isə eyni ərazidə dəniz qazılması üçün ilk dəniz metal bazası tikilmişdir.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, taxta dirəklərdən Meksika körfəzində (1937-ci il) sahildən 1,5 km məsafədə yerləşən kəşfiyyat quyularının qazılması üçün istifadə edilmişdir; bu ərazidə quyunun dərinliyi 4 m - ə çatırdı, qazma işləri isə ölçüsü 95x45 metr olan dirəkli meydançada həyata keçiril-

mişdir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq qazma işi Xəzər dənizinin dərinliklərində (Gürgən dənizi, Darvin sahilı, Renos - Jiloy -Çilov, Neft daşları və s.) fəal olaraq nəinki neft, eləcə də qaz üçün istifadə olunurdu. Böyük dərinliklərdə qazma işləri zamanı estakadalar, içərisi dolan çənli üzən qazma qurğusu, xüsusi qazma gəmiləri, gücləndirilmiş və qazma qurğularının dinamik stabilləşdirmə üsullarının intensiv inkişafı həyata keçirilirdi.

1947-ci ilin mart ayında "Artyomneft" trestinin dəniz əra-zisində iki deyil, yeddi quyu qazılan baza tikilmişdir (çoxsaylı qazma işi); üstəlik, qazma zamanı əvvəlki quyudan sonra növbəti quyu istismara verilmirdi. Dəniz neft və qaz yataqlarının sürətli inkişafında böyük əhəmiyyəti 1947-ci ildə İzberq (İzberbaş) sahəsində mühəndis B.A.Raqinskiy, N.S.Timofeyev, A.O.Asan-Nuri, E.N.Krılov və N.V.Ozerov layihəsi əsasında tikilən metal estakadanın tətbiqi olmuşdur, sonralar Gügən-dəniz, Darvin sahilı, Jiloy (Çilov) və Qumlu - dəniz (Qum adası).

Dünya dəniz neft işinin inkişafında parlaq hadisə 1949-cu ildə unikal Neft Daşları yatağının açılışı oldu: qısa müddət ərzində açıq dəniz sahilindən 100 km məsafədə, o zaman üçün yüksək səviyyəli texnika ilə təchiz edilən yerli böyük dəniz sənayesi yaradıldı. Bu işdə böyük mütəxəssis - neftçi Fətulla Rüstəmbəyovun "Azərbaycan neft sənayesi" jurnalında nəşr olunan silsilə məqalələrinin (1934- cü ildən başlayaraq) köməyi çox olmuşdur. Belə ki, öz məqalələrində yerli və xarici təc-rübələri təhlil etmiş, ilk dəfə sualtı neft yataqları kəşfiyyatının nəzəri və praktik əsaslarını, Xəzər dənizində neft quyularının qazma işləri və tikintisinin təşkilini izah etmişdir. Neft Daşları haqqında təfsilatı ilə XII oçerkdə bəhs edilir (kitabın 1-ci cildi; 2008-ci il Bakıda dərc edilmişdir).

Burada biz Stalinin komissarı, sovet neftçisi və iqtisadçısı Nikolay Baybakovun "Mənim vətənim Azərbaycan" adlı kita-

bında (Moskvada 2001-ci ildə dərc edilmişdir) qeyd etdiyi sözlərini oxucunun nəzərinə çatdırırıq: "Fəxrlə deyirəm ki, mənə Neft daşlarına yerləşdirilmiş ilk desanta rəhbərlik etmək nəsim oldu". 1948-ci ilin noyabr ayında akademik A.A.Yakubov, geoloq A.K.Əliyev, mühəndislər, inşaatçılar və yüksək səviyyəli montajçılar V.M.Roşin, İvan Buqalayev, Fyodor Bloxin, Pyotr Zemskov, Şamil Cabarov, H.A.Hədikov və bu sətirlərin müəllifi açıq dənizə açılan mamırlı neft daşlarına yerləşdirildilər. Ən azı bir il sonra isə Böyük Oktyabr İnqilabı ildönümü günündə dəniz qazmaçılarının fədakar əməyi sayəsində ilk kəşfiyyat quyusundan güclü neft fontanı çıxdı. Yeni Neft Daşları dəniz neft yatağı quyusunun işə salınması təcrübəli usta, sonralar bu işinə görə Sosilaist Əməyi Qəhrəmanı adı qazanmış (ölümündən sonra) Mixayil Kaverockinin briqadasına etibar edilmişdir.

Beləliklə yarım il sonra neft hasil edilən "Yeddi gəmi adası" yarandı. Yeddi böyük tonlu gəmi öz xidməti töhfələrini kiçik buxtaların yaradılması üçün vermiş ("Çvanov", "Zoroastr", "Sesareviç Nikolay", "Poseydon", "Apostol Pavel", "Klara Tsetkin" və "Terek"), gəmilərin yarıya kimi doldurulmuş kayutlarında isə neft işçiləri yaşayırdılar (1961-ci ilə qədər).

Dəniz neft hasilatı inkişafında növbəti addım üzən avtonom qurğuların işlənməsi və sınaqdan keçirilməsi oldu. 1958-1959-cu illərdə "Hidrodənizneft" institutu (Bakıda 1949-cu ildə açılmışdır; dünyada ilk olan, açıq dənizdə hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsi üçün elmi axtarış və layihə institutu) strukur - kəşfiyyat qazması üçün üzən qazma qurğusu layihəsini işləyib hazırlamışdır. Bu qurğu (SSRİ-də ilk dəfə) 432 m²-lik meydançadan ibarət olan suüstü platformadan, su həcmi 648 m²-lik üzən korpusdan və platformanı üzən korpusla birləşdirən dayaq dirəklərdən ibarət idi. Bu 600 m dərinliyə malik struktur-kəşfiyyat quyusunun qazılması üçün 6,5 m dərinliyə qədər olan iş üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sözü gedən üzən qurğu ilə 1959-cu il oktyabr ayından 1960-cı il noyabr ayına

qədər orta dərinliyi 664 m olan 17 quyu qazılmışdır.

Belə üzən qurğuların xarakterik nöqsanları olub: 1) quraşdırılmanın ağırlıq mərkəzinin yüksəkdə yerləşməsi fırtınalı hava şəraitində onu üzən zaman qeyri - sabit edirdi 2) dənizin dərinliklərinə görə böyük məhdudiyətlər 3) dənizin dərinliklərində böyük dəyişikliklər zamanı qurğunun sınaqdan keçirilməsi imkanını istisna edən korpus və istehsal meydançası arasında sət əlaqənin mövcudluğu.

1954-cü ildə Orucov S.A (mühəndislər, Əliverdizadə K. S., Mzareulov D. K., Andreev İ.M., Şkapenyuk Y. E. ilə birgə) 30 m-dək dəniz dərinliyi üçün "Hidrodənizneft" bazasını işləyib hazırlayırlar. İş o qədər keyfiyyətli alınır ki, 1955-ci ildə Beynəlxalq Konkursda ikinci yeri tutmuşdur. Sonralar bu bazalar dənizdə tikinti - montaj işini sənayeləşdirməyə imkan vermişdir; onlar tam olaraq zavod şəraitində hazırlanırdılar və hazır vəziyyətdə xüsusi kran gəmisində quraşdırılma ərazisinə aparılırdı. Bu böyük bloklu dizayn bazaları 1949-cu ildən 1960-cı ilə kimi Xəzər dənizində sahildən xeyli uzaqda yerləşən çoxsaylı dəniz neft yataqlarının kəşfiyyat və istismar qazma işlərini həyata keçirmişlər.

1956-1958-ci illərdə SSRİ-də ilk dəfə Azərbaycan alimləri İ.P.Quliyevanın və Y. A.Səfərovanın, tikinti məsələlərinə və dəniz neft yataqlarında yerləşən neft quyularının istismarına həsr edilmiş kitabları dərc edilir.

Xəzər dənizində ilk özüqalxan üzən qurğular "Xəzər" (Hollandiyada tikilmişdir) və "Abşeron" (SSRİ-də tikilmişdir) olmuşdur. Layihəsi "Hiprodənizneft" institutunda verilmiş və onlar tərəfindən gəmi təmiri zavodunda yığılmışdır. Paris Kommunasına dənizin 16 m dərinliyinə kimi dərinliyi 2200 m qədər olan kəşfiyyat quyusunun qazılması üçün "Abşeron" adlı üzən qurğunun istismarı tapşırığı verildi. Xüsusilə qeyd edək ki, 1960-cı ilə kimi işlənən Azərbaycan dəniz yataqlarında suyun dərinliyi 61 m təşkil etmişdir. Artıq 1966-cı il avqust ayında

qazma ustası V. Petçenkonun rəhbərliyi altında (sahildən 8 km aralıda) Sanqaçal dəniz akvatoriyasında, çox da dərin olmayan tədqiqat quyusu uğurla qazılmışdır. Onun "Donuz" və "Sığın" adaları arasında buksir üzərində akvatoriyaya çatdırılmasından sonra üzən qurğu 800 və 1000 m dərinliyi olan daha iki quyuyu qazdı.

SSRİ-də Xəzər, Qara və Oxot dənizləri akvatoriyasında stasionar dəniz qazma platformaları işləyirdi. Bunlar domkrat qurğular idi (bundan başqa "Xəzər" və "Abşeron") - "Azərbaycan", "Bakı" və "Oktyabrın 60 illiyi münasibətilə". Onların hamısı hündürü 110 m-ə qədər olan dirəkli quruluşdan ibarətdir və 6 km dərinlik üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, üzən qurğu "Bakı" (və buna bəznər digər qurğular) akvatoriyada dərinliyi 60 km-ə qədər olan su qatının 60 m-i keçməyən hissəsində dəniz quyusunun qazılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Belə "Üzən ada"nın göyərtəsində 53 m-lik qazma qülləsi, elektrostansiya, qazma boruları üçün stellajlar, yuyucu maye üçün rezervuarlar, dəniz suyunu duzsuzlaşdıran qurğu, vertolyot meydançası; həmçinin ekipajın işi, həyatı və istirahəti üçün bütün şərait yaradılmışdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, 1956-cı ildən sonra sovet (Azərbaycan) mütəxəssisləri üzən qurğudan istifadə edib Amerika qazma təcrübəsini öyrənməklə, qazma üçün kranlı gəmilərdən istifadə etməyə başladılar. Belə ki, Xəzər dənizində kəşfiyyat işlərini həyata keçirmək üçün buksirlərdən və digər növ gəmilərdən hazırlanmış qazma gəmisindən istifadə edilmişdir (məsələn, qazma gəmisi "Baqraton" Azərbaycan neft yataqları rayonunda müxtəlif növ qazma işlərini uğurla həyata keçirmişdir).

Dəniz qazması haqqında maraqlı faktlar:

1) İlk Azərbaycan platforması "Neft Daşları" böyük neft dəniz platforması kimi (1949-cu il) Ginnes rekordları kitabında («Guinness World Records») adı çəkilir.

2) ABŞ -nın Okeonaqrafiya institutu tərəfindən icarəyə götürülmüş "Global Marine Drilling" firmasının unikal qazma

gəmisi "Qlomar Çellendcer" okean dərinliyi 6100 m -ə çatan, ərazidə yerin quruluşunu dəqiqləşdirmək üçün qazma həyata keçirilmişdir.

3) 1970-ci ildə dəniz neftinin hasilatının həcmi 12,9 milyon tona çatmışdır (Azərbaycanın payına düşən dəniz neftinin ümumilikdə həcmi 62 % - ə çatmışdır).

4) 2012-ci ilin yekunlarına əsasən Azərbaycanın Xəzər dənizi sektorunda yerləşən "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının üç hasilat quyusu Britaniyanın BP şirkətinin beş ən məhsuldar quyusu sırasına daxil olmuşdur.

5) 2013-cü il aprel ayında Azərbaycanda Sinqapur şirkətinin Keppel Offshore & Marine adlı yeni yarımalmalı üzən qazma qurğusunun (YÜQQ) tikilməsi haqqında müqavilə imzalandı. Hazırda respublikanın üç (YÜQQ): "Dədə Qorqud", "İstiqlal" və "Heydər Əliyev" adlı qazma qurğuları vardır. Bu qurğular vasitəsilə dənizin 350 - 450 m dərinliyində qazma aparmaq mümkündür: bu dərinlikdə quyunun dərinliyi 7500 m-i keçmir.

6) 2014-cü ilin yanvar ayında BP-Azərbaycan şirkəti yeni "Qərbi Çıraq" platformasını istismara verdi. Platforma artıq orda istismara verilmiş "Çıraq" və "Günəşli" hasilat platformaları arasında 170 m dərinlikdə tikilmişdir. Platformanın dirək dayağı (18200 t) Xəzər dənizində tikilən ən ağır platformadır; onun hündürü 185 m-dən ibarətdir. Bu blok tam şəkildə Azərbaycanda Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər zavodu tikilmişdir.

İxtira edilmiş və işlənib hazırlanmış qazma mühərrikləri maili quyuların qazılması inkişafı tarixində xüsusi yer tutur. Beləliklə dünyada ilk dəfə 1941-ci ildə Azərbaycanda (İliç buxtası-Bayıl limanı) borulu maili istiqamətli qazma üsulu ilə dərinliyi 2000 m olan neft quyusunun uğurla qazılması həyata keçirildi (qazma işi qazma ustası Ağa Nemətullanın briqadasının rəhbərliyi altında olmuşdur). Eyni ildə Hövsan yatağında

SSRİ-də ən dərin (3200-3400 m) quyunun qazılmasına başlandı (Bakı yaxınlığında).

Ağa Nemətulla (1896-1958) - iki dəfə dövlət (Stalin) laureatı ilə təltif olunmuş məşhur Azərbaycan neftçisidir. O, 1915-ci ildə atası ilə birlikdə Ramanıda qazma işi üzrə işləməyə başlamışdır. 1932-ci ildə o, qazma ustası, sonra Putada qazma bölməsinin rəhbəri, daha sonralar isə qazma kontorunun direktoru və trestin rəhbəri vəzifəsində işləmişdir. 1941-ci ildə Bayıl dağında (Bibiheybət) dünyada ilk dəfə o, qazma mühərriki vasitəsilə maili istiqamətli quyu qazmışdır. Bununla indiyə qədər neft qurğularının əlçatmaz inkişafının başlanğıcının əsasını qoymuşdur. 1942-1943-cü illərdə Ağa Nemətulla Özbəkistan neftçilərinə neft hasilatında kömək etmiş, 1946-1947-ci illərdə isə ilk dəfə "Azneft" də mühəndislərlə birlikdə qazma mühərrikini tətbiq etməklə dənizdə quyuların istiqamətli qazma üsulunu işləyib hazırlamış və reallaşdırmışdır. O, dənizdə bir əsaslı, lakin ikimərhələli quyudan ibarət qrup şəkilli qazma üsulunu işləyib hazırlamış və tətbiq etmişdir. Bunun sayəsində quyuların işləməsi dövründə kifayət qədər vaxta qənaəti təmin etmişdir. Ömrünün son illərində Ağa Nemətulla (1956-1958-ci illər) "Leninneft" (indiki "Balaxanıneft") qazma idarəsində sahə rəhbəri vəzifəsində işləmişdir.

Maili qazma üsulu daha sonralar dənizin dərinliklərində və ya daha çox dərə-təpəli yerlərdə (Qərbi Sibir bataqlığı və s.) yataqların işlənməsinin sürətləndirilməsini təmin etmişdir. Belə hallarda kiçik meydançada bir neçə maili quyuların qazılması, şaquli quyuların qazılması zamanı hər qazıntı üçün meydanın tikilməsinə nisbətən daha az xərc aparır (buna qrup şəkilli qazıntı üsulu deyilir). Kəsişən relyefli ərazilərdə və dəniz yataqlarında qrup şəkilli qazma üsulu zamanı birəsaslı 20- yə yaxın quyu qazılır. 1938-1941- ci illərdə SSRİ- də qazma borularının sabit dirəkləri vəziyyətində fasiləsiz maili tənzim olunan turbin qazma üsullarının əsas müddəaları işləyib hazırlanmışdır. Belə

ki, maili quyuların qazılması zamanı yeganə (standart) üsul yaradılmışdır. Lakin artıq 1941- ci ildə Timofeyev N.S. sabit süxurlar əsasında çoxbazalı qazmadan istifadə etməyi təklif etmişdir.

Suraxanıda 1948-ci il oktyabrın 2-də SSRİ-də və Avropa ilk dəfə usta Əli Yulla tərəfindən 3800 m dərinliyində qazılmış çox dərin olan quyudan güclü fəvvarə çıxdı.

Qərbi Sibirdə 1953-cü ilin 23 sentyabrında təbii qazdan ibarət fəvvarə vuran ilk quyu Tümen vilayətinin Berezova qəsəbində qazılmışdır. Məhz burada, Berezova rayonunda 1963- cü ildə Qərbi Sibirin qaz hasilatı sənayesi yarandı, ilk qərbi sibir neft quyusu isə 1960-cı ilin 21 iyununda Konda çayının hövzəsində fəvvarə vurmuşdur. Qeyd edək ki, görkəmli alim - neftçi F.Q.Salmanov (1931-2007-ci illər) 30 ildən çox Rusiyanın bütün şimal ərazilərində Tümen vilayətində neft işinin inkişafı ilə məşğul olmuşdur.

Salmanov Fərman Qurban oğlu (1931-2007)- sovet geoloqu, ilk dəfə Sibirdə nefti kəşf edən, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin mükafatı laureatı, geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (1991-ci il) və Rusiya Federasiyası geoloqu adına layiq görülmüş şəxsdir. Şamaxor rayonunda (indiki Şəmkir) orta məktəbi bitirdikdən sonra Salmanov Şirvan kompleks ekspedisiyasının kollektoru işləmişdir. 1954-cü ildə "dağ mühəndisi geoloqu" ixtisası üzrə Azərbaycan sənaye institutunun geoloq-kəşfiyyatçı fakültəsini bitirmişdir. İnstitutu bitirdikdən sonra o, Kuzbasda, 1957-ci il avqust ayında isə Surqutda neft axtarışına yollanmışdır; ilk quyu Meqion kəndi ərazisində 1961-ci il 21 martda fəvvarə vurmuşdur. 1978-ci ildə Salmanov "Baştümengeologiya" sının rəhbəri vəzifəsinə təyin edilir. Qərbi Sibirdə 30 ildən çox işlədikdən sonra o, şimali Tüməndə 130 dan çox qaz və neft yataqlarını ilk açan və onların açılışında iştirak edən ilk şəxs olmuşdur. Onların arasında ən böyükləri Mamontovski, Pravdinskoe, Ust-Balixskoe, Surqutskoe, Fyodorovskoe, Urenqoyskoe və başqalarıdır. 1987-

ci və 1991-ci illər arasında SSRİ-i geologiya nazirinin ilk müavini olmuşdur, o "Rospan" şirkətinin əsasını qoymuşdur; "Yur-neftqaz" MMC-nin direktorlar şurasına rəhbərlik etmişdir. Salmanov F.Q. "Neft və qaz geologiyası" elmi-texniki jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1964-cü ildə ABŞ-da birgirişli hidravlik vintli mühərrik işlənilib hazırlanmışdır, 1966-cı ildə isə artıq SSR-də maili və üfüqi neft və qaz quyularının qazılmasına imkan verən çoxgirişli vintli mühərrik yaradıldı. Qeyd edək ki, 1970-ci ildə SSRİ-də neft və qaz quyularının qazılması əsasən qazma mühərriki vasitəsilə həyata keçirilirdi. ABŞ-da isə əksinə rotor qazma üsulu geniş yayılmışdır. Qərbi Avropada qazma mühərrikləri nəinki maili həm də şaquli qazma işində istifadə olunurdu.

Maraqlı faktlar:

1) SSRİ-də 1969-cu ildə istismara verilən neft və qaz quyularının orta dərinliyi 3 km-ə çatırdı;

2) çox dərin iki quyu (dərinliyi 6,8 km-ə çatan) Bakı ərazisində (Xəzər ovalığında) və Aralsor (Qərbi Qazaxıstan) ərazisində qazılmışdır - quyular neft və qaz kəşfiyyatı məqsədilə qazılmışdır;

3) dərinliyi hədsiz çox olan Amerika neft quyusu (8 km-ə qədər) XX əsrin 60-cı illərində qazılmışdır;

4) 1969-cu ildə amerikalılar dünyada ilk dəfə "Apollon" adlı ekspedisiyada Ayda əl qazması işləri aparmışlar;

5) neft hasilatı üzrə ilk şirkət nəinki ABŞ-da, həm də Rusiya, ərəb ölkələri və Fransada yaranmışdır. Hələ 1740-cı ildə Elzasda fayton təkərləri və müxtəlif mexanizmləri yağlamaq üçün mineral yağlar alınan bitum şistlərinin istismarı üzrə firmanın əsası qoyulmuşdur. Yataqlar 1970-ci ilə qədər istismara verilmişdir [7];

6) Çin dünyanın ən qədim neft - qaz hasil edən ölkələrindən sayılır; iki min il bundan əvvəl onun ərazisində bambuk çubuqları vasitəsilə neft hasilatını reallaşdırmışlar. Lakin onun

müasir neft tarixi ən gənc tarix hesab edilir və öz başlanğıcını XIX yüzilliyin 50-ci illərindən götürür. Cüzi sənaye neft ehtiyatına malik ilk neft yatağı 1897-ci ildə Duşantsi ərazisində Djunqarsk hövzəsinin cənub - qərb hissəndə çin - rus briqadası tərəfindən qazılmışdır. [8].

Oçerkin sonunda qeyd edək ki, XX əsrin sonlarında ABŞ qazma sahəsində yeni ixtiraların, qazma qurğularının dizaynında, çoxsaylı platforma və estakadaların hazırlanması və tətbiq edilməsində neft hasilatı texnologiyasında əsas lider hesab edilir. Avropa ölkələri sırasında qazma işinin yeni texniki üsullarını istifadə edən Böyük Britaniya, İtaliya və Fransanın adını çəkə bilərik. Belə ki, 2008-ci ilin əvvəllərində BP Statistical Review of World Energy –yə görə beynəlxalq neft hasilatı 3,9 milyard ton olmuşdur; 160 il ərzində yerin dərinliklərindən hasil edilən beynəlxalq neft ehtiyatının həcmi Yaxın və Orta şərq ölkələrindən əldə edilən 30% qazkondensantı nəzərə alsaq 80 milyard tona çatmışdır; bunun 26 %-i ABŞ, 16 %-i isə Rusiyanın payına düşür. Digər ölkələrin payına neft hasilatının 30%-i düşür. 2008-ci ildə dünya neft hasilatının 40 % -dən çoxu Səudiyyə Ərəbistanı ABŞ və Rusiyada cəmləşir.

Həmçinin oxucunun nəzərinə elmi və mədəni qazması rekordlarını qıran müasir dövrdə dünyada olan ən dərin quyuların siyahısını çatdırmağı vacib bilirik [9]:

1) Quyu OP - 11 (Rusiya 12345 m). 2011-ci il yanvar ayında "Saxalin-1" layihəsinin operatoru Exxon Neftegas şaquli istiqamətdən böyük məsafədə yayınma üsulu ilə dünyada ən dərin olan quyunun qazılmasının sona çatması haqda məlumat vermişdir. "Odoptu" yatağında yerləşən OP-11 həmçinin üfüqi gövdənin uzunluğuna görə rekord qazanmışdır (11475 m). Bütün işlər 60 gün davam etmişdir. 2003-cü ildən "Saxalin-1" çərçivəsi daxilində "Yastreb" qurğusunun köməyi ilə yer kürəsində ən dərin 10 quyulardan 6-sı qazılmışdır.

2) BD - 04 A quyusu (Qətər, 12289 m). 2008-ci ilin may

ayında Qətərdə Al-Shaheen neft yatağında Maersk şirkəti tərəfindən dərinliyi 12289 m olan geoloji kəşfiyyat quyusu qazıldı. Üfüqi gövdənin uzunluğu 10902 m-dən ibarət idi. BD-04 A-nı demək olar ki, 36 gün ərzində qazmışdılar və bunun üçün Transocean şirkətinin GSF Rig 127 qazma platformasını istifadə etmişlər.

3) "Kolskaya Sverxqlubokaya" quyusu (USSR, 12262 m). Murmansk vilayətində olan bu quyu (Zapolyarniy ş. yaxınlığında) Ginesin rekordlar kitabına "insanın yer qabığına ən dərin müdaxiləsi" kimi daxil edilmişdir. Kolsk yarımadasında qazma işləri 1970-ci il, 24 mayda 15 m dərinliyə getməyi nəzərə alaraq başlanmışdır. 1992-ci ildə işi 12262 m dərinlik səviyyəsində dayandırmışlar. Quyu bir sıra unikal elmi məlumatlar vermişdir. Xüsusilə, onun köməyi ilə yer qabığı quruluşunun ikiqat modeli müzakirəyə qoyulmuşdur. Son illər mühafizə olunmuşdur.

4) Bertha Rogers quyusu (ABŞ, 9583 m). Bu quyu neft və qaz hövzəsi olan Anadarko ərazisində Oklahoma ştatında 1974-ci ildə 9 km dərinlikdə ilk səddi aşmışdır. Yeni avadanlığın və kern hasarından imtina sayəsində qazma işi Lone Star şirkətinə 502 günə başa gəldi və iş qazmaçılar yataqda əridilmiş kükürdə rast gəldikdə dayandırıldı.

5) Baden Unit (ABŞ, 9159 m). Bu Lone Star şirkətinin Anadarko hövzəsində yerləşən digər quyusudur. İşlər 1970-ci ildə başlamışdır və 545 sutka davam etmişdir. Hündürlüyü 43,3 m olan qüllə və çəkisi 908 ton olan yükqaldırıcıdan istifadə edilmişdir. Qaldırıcının gücü - 200 kV, iki nasosdan hər birinin gücü isə 1000 kV idi. Quyunun ağızı 105,5 mPa təzyiqə tab gətirən geriye qayıdan armatur ilə təchiz edilmişdir. Quyuya demək olar ki, 2,2 min qoruyucu boru, 1,7 min sement və 150 almaz balta sərf edilmişdir.

6) Hauptbohrung quyusu (FRQ, 9101 m). Dərin qazma proqramı 1978-ci ildə Almaniyada təsdiq edildi. Quyu üçün

yer Bavariya dağlarında, yer qaynağın ehtimal olunan iki plitəli hissəsində təklif edildi. İşin aparılması üçün hündürlüyü 83 m və çəkisi 800 ton olan qüllə tikildi. Hauptbohrung quyusu 1990-1994-cü illərdə qazıldı, texniki çətinliklərə görə onun dərinliyi 12 m-ə çatmadı.

7) Zistersdorf UT2A quyusu (Avstriya, 8553 m). O dövr üçün ən dərin olan geoloji kəşfiyyat quyusunun qazılması ABŞ hüdudlarından kənarda 1983-cü il mayın 31-də olmuşdur. 1977-ci və 1930-cu illərdə kiçik neft quyusu yatağı açılan Vyana neft-qaz hövzəsində Zistersdorf UT1A quyusu qazıldı. 7544 m dərinlikdə nisbətən böyük, lakin aşkar olunmamış qaz ehtiyatları aşkar edildi.

8) "Saatlı" quyusu (Azərbaycan SSR, 1977-ci il, 8324 m). Kür və Araz çaylarının qovuşması yaxınlığında Kür çökəkliyində yerləşən quyu (Saatlı ş.) 11,5 m dərinliyə çatmalı idi və neft-qaz geoloji kəşfiyyat axtarışına kömək etməli idi. SSRİ-nin Geologiya Nazirliyinin məsuliyyət daşdığı "Kolskoy Sverxqlubokoya"dan fərqli olaraq "Saatlı" quyusunu Neft Sənayesi Nazirliyi idarə edirdi. Qazma işi məşhur geofizik Oktay Babazadənin (görməli geoloq Baba Babazadənin oğlu) rəhbərliyi və iştirakı ilə reallaşmışdır.

9) Mirow-1 quyusu (ADR, 8008 m). ADR - də yer qatının geoloji öyrənilməsi geniş proqramı mövcud idi. Əsas element isə çox dərin quyuların qazılması idi. Cəmi 1990-ci ildə daha 6 km dərinliyində 10 quyu qazıldı. Ən dərinini Meklenburq torpağındakı - Ön Pomeraniya ərazisində 1974-cü ildən 1979-cu ilə kimi davam edən Mirow - 1 quyusu olmuşdur.

10) Siljan Ring (İsveç, 6800 m) quyusu. Quyu öz yaranmasını qeyri-üzvi mənşəli karbohidrogen ehtiyatları fərziyyəsinə borcludur. Qazma üçün isti qaz və maye qarışığından ibarət maye qazın iştirakı ilə əmələ gələn neft və qaz yataqlarının ehtimal edildiyi diametri 52 m olan krater seçilmişdir. Qazma işi 1990-cı ildə bitdi, kommersiya ehtiyatları tapılmadı, lakin sensasiyaya səbəb

olan neft və kristal maqnetitdən ibarət unikal "məcun" tapıldı.

Dərin qazma işi üçün müasir dövrdə Asiya ərazisində ən böyük platforma 2013-cü il mayın 24 -də Cənubi Çin dənizində tikilmişdir. Qazma platforması blokunun əsas kütləsi 300 min tona bərabərdir; onun istehsalat gücü isə ildə 12 milyard kub metr təbii qazdan ibarətdir. Təxminən yaxın vaxtlarda (2014-cü ilin yanvarında) BP-Azerbaijan şirkəti, AÇG yataqlar blokunun işlənməsi layihəsinin operator, artıq istismara verilən "Çıraq" (Chirag) və "Günəşli" neft hasilat yataqlarının arasında 170 m dərinlikdə tikilən "Qərbi Çıraq" yeni platformasını istismara verildi (West Chirag).

Sonda qeyd edək ki, böyük dəniz yataqlarının gələcək işlənməsi stasionar və üzən qazma qurğularının müxtəlif modifikasiyasını tətbiqi nəticəsində mümkün olacaq. XX əsr dünyanın müxtəlif dəniz şelfində neft və qaz üzrə gücləndirilmiş iş inkişafının başlanğıcına çevrildi (Xəzər Dənizi və Şimal dənizi, Meksika və Kaliforniya körfəzi şelfləri və s.). Dəniz şelflərində neft və qaz hasilatının aşkar edilməsi XXI yüzillikdə neft və qaz hasilatı üzrə geniş miqyaslı işin inkişafı üçün əsas yaratdı. Bu da, mühərrik yanacağına olan tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan dünya enerji xəritəsində özünəməxsus yer tutur: öz davamlı sosial-iqtisadi inkişaf və enerji təhlükəsizliyini təmin edir, respublika regional və dünya bazarlarında enerji daşıyıcısı idxalçısından neft və qaz ixracçısına çevrilmişdir.

Bu, Vaşinqtonda (27.04.2012-ci il) keçirilən Xəzər regionunun enerji təhlükəsizliyinə həsr edilən sessiyasında, British Petroleum şirkətinin beynəlxalq məsələlər üzrə baş direktoru Qreq Sandlerin "əgər əvvəllər Azərbaycanın enerji siyasətinin əsasında neft amili dururdusa, bu gün artıq qaz hasilatı və ixracından söhbət gedir" sözlərinə əsasən təsdiq edilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Джафаров К.И., Джафаров А.К., Фукс И.Г. Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения // Нефтяное хозяйство. – 1999. - №8. – С.53-55.
2. Фукс И.Г., Матишев В.А. Иллюстрированные очерки по истории российского нефтегазового дела. Часть I. Север и Юг европейской части России (до 1917г.). – М.: Изд-во Нефть и Газ, 2000. – 176с.
3. Mir-Babayev M.F. Azerbaijan's oil history. A chronology leading up to Soviet era // Azerbaijan International Magazine, Sherman Oaks (US). – 2002. – Summer, AI 10.2 – P.34-41.
4. Crain E.R. A true history of oil and gas development // Canadian Well Logging Society. – Sept. 2004. - P.9-12.
5. Мир-Бабаев М.Ф. Краткая история азербайджанской нефти. – Баку: Азернешр, 2007. – 288с.
6. Алиев С. Большая азербайджанская нефть // Баку, М.: Медиа-Ленд. – 2008. - №2 (апрель). – С.45-53.
7. Журнал «Наука и жизнь», №12, 2012.
8. Перродон А. История крупных открытий нефти и газа / Пер. с франц. – М.: Изд-во Мир, "Эльф Акитен" – 1994.
9. Журнал «Огонёк», М., №7 (5166) от 21.02.2011г.

OÇERK 2

AZƏRBAYCAN NEFT HASILATININ İNKİŞAFI VƏ NEFT QURULTAYLARI

Bakı neft sənayeçiləri qurultayı ilk dəfə Bakıda 1884-cü ildə təsis edilmişdir. Daha sonra bu qurultaylar 1917-ci il inqilabi hadisələrə qədər öz fəaliyyətlərinə davam etdilər. Bu təşkilatın nizamnaməsi 1884-ci ilin fevralında imperator III Aleksandr tərəfindən təsdiqlənmişdir. İlk qurultay 26 oktyabr 1884-cü ildə açılıb və iki həftə ərzində onun iclaslarında neft işinin gələcək inkişafının aktual məsələlər geniş spektri üzrə müzakirələr gedirdi. Bu, təşkilatın fəaliyyətində sosial məsələlər mühüm yer tuturdu. Gələcəkdə, on il ərzində ardıcıl surətdə açılmışdır: fəhlə və qulluqçularının uşaqları üçün məktəb, gözəl kitabxana, yaxşı xəstəxana və aptek təchizatı.

Qurultayın əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, burada Rusiya imperiyasının iri neft sahibkarları iştirak etmişlər, o cümlədən "rus Rokfeller" Lüdvinq Nobel, (1888-ci ilə qədər qurultay Şurasına rəhbərlik etmişdir), Rotşild qardaşları və bir çox başqaları - Rusiya və xüsusilə Azərbaycanda neft işini müəyyən edən işçilər.

II qurultaydan başlayaraq "Nobel qardaşları" firmasının nümayəndələri "neft" qurultaylarında daimi iştirak edirdilər, Emanuil Nobel (Lüdvinqin oğlu, atasının ölümündən sonra 1888-ci ildə firmanın rəhbəri olmuşdur.) isə müzakirələrdə daim yaxından iştirak etmişdir. Rusiya hökuməti də neft qurultaylarında iştirak etmiş və hər dəfə onlara dövlət əmlak nazirinin şəxsində öz nümayəndələri qismində ya iqtisadiyyat naziri və ya dəmir yol nazirini göndərmişdir.

Qurultaylar Rusiya sahibkarlarının fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsi üçün xidmət etmişdir. Qurultayın əsas məqsədi "neftçilərin hökumət qarşısında öz ehtiyac, arzu və istəklərini ifadə etmək imkanı" idi. Lakin qurultay nəinki neft işçiləri üçün hətta eyni məkanda və zamanda bir yerə toplaşmış neft şirkətləri və neft biznesi

nümayəndələrinə daha rahat rəhbərlik edən dövlətə lazım idi.

Amerika hökuməti ilə bağlı aşağıdakı hal müşahidə olunurdu: O öz sahibkarlarına nəzarət etməyərək hər vəchlə onlara kömək etməyə çalışırdı, çünki neft sənayeçiləri bütövlükdə fəaliyyətinin əhəmiyyətini başa düşürdü. Öz xatirələrində Con Rokfeller qeyd edir:

"Hər dəfə uğur qazanaraq, biz vətənimiz üçün pul qazanırdıq, uğursuzluq isə millətimiz və onun əmək adamları üçün zərərli idi. Ən yaxşı dəstək bizə ölkəmizin hökuməti adından olmuşdur. Dünyanın əlçatmaz tərəflərini əldə etməkdə bizə səfirlər, nazirlər və konsullar kömək etmişdir" [Мемуары американского миллиардера Д.Д. Рокфеллера. Книгоиздательство «Колумб», С.-Пб., 1909, с.98].

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultay nəinki iri sahibkarlar, həm də kiçik şirkətlərin böyük əksəriyyəti üçün sərfəli olmuşdur: bu və ya digər məsələnin həlli ətrafında birləşərək onlar daha uğurlu rəqiblərinə qarşı öz təsirini göstərmişlər. Digər iri neft sahibkarları qurultayın tribunasını öz (Nobel, Rotşild və b.) məqsədləri üçün istifadə etmişlər.

"Nobel Brothers", "Rotşild", "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti", "Bakı neft cəmiyyəti" kimi iri firmalar, qurultayın tribunasından digər üsullarla yanaşı qarşıya çıxan problemlərin həllində istifadə etmişlər. İctimai mübahisələrdə iri firmaların öz rəqibləri ilə əsas arqument olan mübahisələri açıq yox, gizli hərəkətlər idi. Mərkəzi hakimiyyət ilə dəqiq müəyyən edilmiş münasibətdən istifadə edirdilər. Məsələn, "Nobel qardaşları" firması effektiv nəticə almaq üçün təhlükəli və tanınmayan qərb kapitalının cəlb edilməsi yolu ilə, hökumət tərəfindən təsdiqlənmiş, razılaşdırılmış və bəyənilən üsullardan ibarət olan öz yolunu üstün tutmuşdur.

Digər tərəfdən qurultaylarda, həm iri, həm də orta neft sənayeçilərini qovuşdurmuşlar, bu və ya digər problemin kollektiv baxışlarının həllinə (razılaşdırılması) imkan yaratmışlar.

Bu müəyyən dərəcədə "hər hansı gəlir" əldə edən neft sənə-

yeçilərini bərabərləşdirirdi. Onlara müəyyən gəlir və güzəştə zəmanət verirdi. Burada qeyd edək ki, demək olar hər il keçirilən qurultaylarında iştirak etmiş və daha 150 - dən çox kiçik istehsalçı qismində (şirkət) iştirak edirdi, onlar həm də öz maraqları üçün neft qurultaylarından istifadə etməyə çalışırdılar.

Qurultayın materiallarını araşdırarkən görürük ki, bu qurultaylarda bakı neft sənayeçilərinin, yerli neft məhsullarının qərbə daşınmasını ifadə edən birgə səs vardır. Artıq 12 sayılı I - qurultayda "Daha sərfəli şərtlər altında ağ neft və sürtkü yağlarının sərhəddə daşınması, fraxtların ucuzlaşması, satış sahəsində malın saxlanması, alıcılar üçün və s. şəxslər üçün agentliyin təşkili və qəbulu" [Труды I-ого съезда нефтепромышленников в г.Баку с 26 октября по 8 ноября 1884г., Баку, Типография В. Неручева, 1885, с.4-5] əldə edilmişdir.

VI qurultayda isə "Bizim ağ neft ixracı üçün tankerlərin Suets kanalından buraxılış izni ilə bağlı nəticələri" baxılmışdır [Труды VI-ого съезда нефтепромышленников в г.Баку, 15-17 января 1890г., Баку, Типография газеты «Каспий», 1890, с.1].

XI qurultayda "Bizim ağ neftin ümumilikdə inkişafı və xüsusilə doldurulması və Uzaq Şərq bazarlarında satışı" problemi müzakirə edilmişdir [Труды XI-ого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку с 21 апреля по 2 мая 1897г., Баку, Типография «Апоръ», 1897, с.84-91]. Bakı neft sənayeçiləri qurultayının öz kontoru, dəftərxanası və bankda çıxarılan neftin yığılması hesabına hesabları var idi. Yarandığı vaxtdan etibarən (1884-cü il) qurultay şurası neft sənayesi işçiləri üçün ixtisaslaşdırılmış texniki kitabxana şəbəkəsi təşkil edir; ilk dəfə bu şəbəkədə Şuranın özünün qulluqçuları üçün kitabxana təşkil olunmuşdur. 1911-ci ildə bu kitabxanada rus, ingilis və alman dillərində, əsasən texniki fənlər üzrə 10 mindən çox kitab var idi.

Yanvarın 10-u 1899-cu ildə Qurultay şurası Bakıda həftədə bir dəfə "Neft işi" adlı qəzet nəşr edir; 1908-ci ildən isə artıq bu günə kimi jurnal kimi dərc edilməkdədir (1920-ci il may ayından onun

adı dəyişdirilərək "Azərbaycan neft təsərrüfatı" olmuşdur). Qurultay şurası həm də "Bakı neft sənayesinin icmalları" adlı qəzet dərc etdi; bu hər iki nəşr dünya üzrə neft işi ilə məşğul olan tədqiqatçılar və tarixçilər üçün dəyərli statistik məlumat bazası olmuşdur.

O dövrün ən vacib problemlərindən biri olan ağ neftin Avropaya sürətli təqdimatı həlli üçün məhz məşhur neft sahibkarı Viktor Raqozin (1833-1901-ci illər) I qurultayda aşağıdakı məsləhətləri vermişdir:

"Şimal istiqamətindəki rus dəmir yoluna müraciət etmək lazımdır ki, onlar xarici məlumat üçün tarifləri aşağı salsınlar ki, siz bu vəziyyətdə müvafiq olaraq daxili tarifi qaldıra bilərsiniz. Bu birinci təklifdir. İkinci təklif də odur ki, əsas yükün tarifi ilə anbar malı üçün olan tarif müqayisə edilə bilsin. Əgər Rusiya fraxtların düşməsindən istifadə edərsə və Avropaya daha çox ağ neft ötürərsə onda o, Amerika çəlləklərində qüsurlarla qarşılaşacaq və özünü-nümkünə ehtiyac duyacaq. Biz bu vəziyyətin xeyrinə tələb etməliyik ki, Zaqafqaziya dəmir yolu tarifləri anbar malı və əsas yükün tarifləri ilə müqayisə oluna bilsin [Труды I-ого съезда нефтепромышленников в г.Баку с 26 октября по 8 ноября 1884г., Баку, Типография В. Неручева, 1885, с.33-35].

VI təcili neft qurultayında kerosin tikintisi problemini müzakirə edərkən, V.İ. Raqozin bildirdi ki, "Yalnız ən yaxşı vəziyyəti etiraf etmək lazımdır ki, biz tələb etdiyimiz zaman bütün məhsullar daşınacaqdır, buna isə yalnız nəqliyyat üsullarının radikal dəyişiklikləri zamanı nail olunacaq. Ona görə də mən bu məsələni kerosin tarifi məsələsi ilə sıx bağlı hesab edirəm". Öz tərəfindən, Dövlət Əmlak Nazirliyindən kerosin məsələsinə bir neçə günün ayrılmasını, bunun qurultayın programına daxil edilməsini xahiş edərdim və teleqrafla göndərməyi istərdim. Bu hal-hazırda çox təcili bir haldır. Belə ki, bunsuz bizi hətta kerosinin xarici bazarda az ucuzlaşması təqdirində tam iflas gözləyir [Труды VI-ого экстренного съезда нефтепромышленников в г.Баку, 15-17 января 1890г., Баку, Типография газеты «Каспий», 1890, с.5].

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Viktor Raqozinin Bakı fəaliyyəti dövrü - 1883-1892-ci illərə təsadüf edir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Bakıda 1884-cü il oktyabrın 26-da açılmış Rusiya neft sənayeçilərinin birinci qurultayında Raqozin dövlət tərəfindən neft yataqlarının geoloji kəşfiyyat təşkilatının zəruriliyi haqqında məsələ qaldırdı. Növbəti qurultayın (27 oktyabr) iclasında özünün "Ağ neft və sürtkü yağlarının xaricə daşınmasının sərfəli şərtləri" məruzəsində o, Rusiya (Bakı) neft məhsulları ixracının inkişafının geniş proqramını göstərdi ki, burada əsas məsələ yarım xammal və xammalın Rusiyadan daşınması qadağan idi. Qeyd edək ki, Raqozinin nüfuzu çox yüksək idi. O, Rusiya neft istehsalında birinci olmuşdur. Bu Bakıda keçirilən ilk neft sənayeçilərinin qurultayının materiallarından aydın görünür. V.A. Baškirov onu qurultay iştirakçılarına təqdim edərək belə demişdir: "V.İ. Raqozin Bakıda bizə çox az tanışdır. Amma onun adı neft sənayesində böyük xadim kimi təkcə Rusiyada deyil, həm də Avropada məşhurdur. O, bura qurultayda iştirak etmək üçün gəlmişdir. Siz ilk iki iclasla əsasən görə bilərsiniz ki, o, necə səylə və fəal surətdə fəaliyyət göstərmişdir [Труды I-ого съезда нефтепромышленников в г.Баку с 26 октября по 8 ноября 1884г., Баку, Типография В. Неручева, 1885, с.78-79].

1884-cü ildə "S.M Şibayev və Ko ilə əməkdaşlıq" şirkəti ilə əlaqələrinə görə Raqozin şirkətin Bakı şöbəsində müdir vəzifəsini icra edir. Tezliklə ciddi təşkilati və texniki tədbirlər sayəsində "Əməkdaşlıq" sürtkü yağlarının istehsalı sahəsində Rusiyanın aparıcı şirkətlərdən birinə çevrildi. O 1884-cü ildə Bakıda işləyərək, Raqozin 1883-cü və 1873-cü illərdə neft sahəsində fəaliyyəti dövrünü belə vurğulayırdı: "Mən demək olar ki, əsas məsələ olan neftin tam emalı məsələsini həll etməyə çalışırdım, dünya ticarətinə məlum olan rus sürtkü yağlarını əldə etdim, onları Avropa, Amerika və Misirə apardım və daşınma mövzusu..." [Колесниченко Г.В. Очерки истории Ярославского нефтеперерабатывающего завода им. Д.И. Менделеева: Ми-

хайлов Посад, Рыбинск, 2001г., с.19].

Əşyaların işıqlandırılması və istiliyə həsr olunmuş birinci Ümumrusiya sərgisində (1888-ci il) Raqozinə eksponat kimi Bakı neftinin emal edilmiş məhsullarından ibarət böyük kolleksiya təqdim edilmişdir. Sərgidən sonra o, "Neftdən ilk dəfə olaraq sürtkü yağlarının emalı, Rusiyada onların tətbiqində son dərəcə faydalı əməyi və Rusiyadan xaricə yayılması"na görə Fəxri diploma layiq görülmüşdür. 1889-cu ildə Parisdə Ümumdünya sərgisində Şibayeva şirkətinin mineral yağları (V. İ. Raqozinin rəhbərliyi və idarəsi altında) qızıl medal almışdır, neft-mədən avadanlığı şirkəti isə bürünc medalla təltif olunmuşdur. Raqozin Bakı neft sənayeçiləri qurultayının ilk yeddi işində fəal iştirak etmişdir. Son qurultayda (Bakı; 29.10.1890-cı il), onun iştirak etdiyi layihədə məruzəsi dinlənilmişdir (29.10.1890), "Neft məhsullarının xarici neft məhsulları ixracı şərtləri altında bəzi yaxşılaşmalar haqqında" adlı məruzəsi dinlənilmişdir.

Bu məruzənin qızıl sətirləri belə idi ki, yalnız Bakı neft məhsullarının mükəmməl keyfiyyəti xaricdə Amerika məhsulları ilə rəqabət mübarizəsində uğuru təmin edəcək. Rusiya Texniki Cəmiyyətinin (БО ИРТО) Bakı Şöbəsinin iclasında (04.05.1891-ci ildə) o, "Neft böhranı ilə bağlı neft emalı texnikası" adlı məruzəsində ilk dəfə benzin buxarından istifadə etməklə neft distillə emalının yeni texnologiyasının əsaslarını göstərmişdir. 1892-ci ildə Viktor İvanoviç Şibayeva şirkətində öz işini başa çatdırmış və həmişəlik Bakını tərk etmişdir.

Kəmərin erkən tikilməsi problemi (kerosin borusu) neft sənayeçilərinin XVII qurultayı (1901-ci il dekabrın 8-dən 1902-ci il yanvarın 9-a qədər) zamanı "neft məhsullarının yayılmasına yardım etmək olar, hansı tədbirlərlə bağlı məsələyə xaricə daş kömürün çıxarılması üçün hansı yollarla neft məhsullarının yayılmasını həyata keçirmək olardı məsələsi haqqında" mövzusunun müzakirəsi zamanı səslənmişdir. Burada xatırlatmaq yerinə düşər ki, dünyada ən böyük Bakı-Batum kerosin borusunun (1897-1907-ci

illər) uzunluğu 829 mil təşkil etmişdir və Zaqafqaziya dəmiryoluna məxsus olan bu magistral kəmərinin və əsas müəllifi, Peterburq texnoloji institutunun professoru N.L.Şukin olmuşdur.

Məlumdur ki, Rusiyada XIX əsrin 70-ci illərin axırları - 80-ci illərin əvvəlləri yerli (Bakı) nefti artıq üstünlük təşkil edirdi; Burada mühüm rolu Abşeron yarımadasında yerləşən "Nobel qardaşları" firmasının işgüzar fəallığı oynayırdı. Tarixçi İrina Dyaqonovun tezisi onunla səciyyəvidir ki, "1877-ci il dönüşü müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirdi ki, bu ilin payızından ağ neft idxalı üzrə dövlət rüsumunun qızıl ilə əvəz edilməsi, Amerika ağ neftinin gömrük rüsumuna yarıqadağa xarakteri qoymuşdur.

Daha sonra tarixçi qeyd edir ki, "1877-ci ildə keçirdiyi aksizin ləğv edilməsində müvafiq hökumət komissiyalarının işində iştirak edə bilən və artıq 1879-cu ildə başladıkları Rusiya neft biznesində öz şəxsi maraqları ilə qəti müdaxiləyə hazırlaşan R. və L.Nobellər əhəmiyyətli rol oynamışlar. Ağ neft idxalında dönüş məntiqi şəkildə 1879-1883-cü illərdə artıq "Branobelin" birbaşa iştirakı ilə başa çatmışdır. 1833-cü ildə Rusiyaya xarici ağ neftin idxalı demək olar ki, yoxa çıxdı. Rusiyaya məxsus olan ağ neftin istifadəsi 11553880 funta qalxdı" [Дьяконова И.А. Нобелевская корпорация в России. М.: Мысль, 1980, с.63-64].

Məhz həmin dövrdə monopoliya dəyişikliyi baş verdi: Xarici (Amerika) monopoliya Nobel və Rotşildin simasında Rusiya monopoliyası ilə əvəz edildi. Daha sonra 1914-ci ildə Bakı neft sənayeçiləri (XXXIII qurultayı) qurultayı şurasının məlumatına görə üç inhisarçı qrupun payına Bakıdan çıxarılan neft məhsullarının 69,5 %-i düşür ("Nobel qardaşları", "Oil " və "Shell"). Göstərilən şirkətlərə Rusiya imperiyası hasilatının 60 %-i, emal edilən ağ neft və mazutun 2/3 hissəsi, eləcə də sürtkü yağlarından alınan bütün gəlir düşürdü. "Neft" tarixinə Con Rokfeller və Nobellərin bilavasitə əlaqəsi sübutlu faktları məlum deyildir, lakin Nobel-lərin qabaqcıl Amerika təcrübəsindən istifadəsi haqda nümunələr vardır. Firmanın rəhbərləri olan "Nobel qardaşları" ilk növbədə

Lüdviq və onun oğlu Emanuel Rokfeller ilə nəinki daxili həm də xarici bazarda rəqabət aparmış, lakin ondan öyrənmişlər.

Belə ki, 1897-ci ildə (artıq Çikaqo sərgisindən sonra) Emanuel Nobel Maliyyə Nazirliyi qarşısında şirkətə "Branobel" və digər şirkətlərdə iştirak etmək hüququnun verilməsi barədə çıxış edərək, açıq şəkildə "Standard Oil" təcrübəsinə istinad etmişdir və onu nümunəvi hesab etdiyini qeyd etmişdir.

Bu dövrdə artıq Rusiyanın bir çox mütəxəssis neftçiləri neft işində Amerika təcrübəsinin nümunəvi olduğunu hesab edirdilər. Məsələn, Bakıda keçirilən neft sənayeçilərinin XI qurultayının iştirakçısı E.S.Levenson, "Uzaq Şərq bazarlarında bizim ağ neft satışının ümumi inkişafı və xüsusilə yüklənməsi məsələsi" məruzəsi ilə çıxış edərək, qeyd etmişdir: "Məsələnin radikal həlli ümumiyyətlə, bütün rus neft ixracının təşkili yalnız Amerikanın "Standard Oil" şirkəti ilə idxalın müddətsiz birləşdirilməsi və ya imtiyazlı səhmdar cəmiyyətinin yaradılmasından ibarətdir [Труды XI очередного съезда нефтепромышленников. Баку с 21 апреля по 2 мая 1897 г., с.87].

Özünün "Rokfellerin xatirələri" adlı kitabında şəxsi şirkətinin yaradıcısı Con John Rokfeller uğur sirlərinin maraqlı təsvirini verir: "Mən Standard Oil Company" şirkətinin uğurunu yalnız onun ağıllı siyasətinə və öz təsir dairəsinin daim genişlənməsinə borclu olduğumu yazıram": O, ən yaxşı və daha rahat tətbiqi üsullar üçün hər hansı xərclər qarşısında aciz qalmırdı. O, hər yerdə ən yaxşı işçiləri axtarırdı və onlara yüksək maaşlar ödəyirdi. O, köhnə maşın və zavodları yeniləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş variantlarla əvəz etməyi gecikdirmədi. O, nəinki öz fabriki, həm də müxtəlif əlavə məhsullar üçün, onların tətbiqi üzrə xərci əsirgəməyərək dünyanın bütün guşələrində gəlir əldə etməyə çalışırdı. O, ixtiranın tapılması üsullarının ucuzlaşması və ağ neftin borularda daşınması, xüsusi vaqonların yaradılması, yükləmə gəmiləri və vaqon - sistemlərə ayrılan milyonlarla xərcin qarşısında dayanmırdı. O, bütün ölkə ətrafındakı dəmir yol

mərkəzlərində ağ neftin ucuzlaşmasını qoruyub saxlamaq və daşınması üçün doldurma mərkəzlərini təsis etmişdir..."

Burada qeyd edək ki, tarix boyu Nobel və Rokfeller arasında Nobel şirkətinin mövcudluğu dövründə olan işgüzar rəqabət Rokfeller şirkətlər səviyyəsinə yaxınlaşa bilmədi. Məsələn, əgər 1882-ci ildə Rokfeller 140 mln rubl kapitalı var idisə, (müqayisə edilə biləcək qiymət) Nobel şirkətinin kapitalı 12 milyon rubldan ibarət idi. Fikrimizcə, Rokfellerin "Standard Oil" şirkəti ən iri və mütəşəkkil Rusiya şirkətini Qafqaz və Bakı neft biznesində müəyyən qədər yüksək səviyyəyə gətirən güclü orientasiya-mayakı rolunu oynayırdı. Nəticədə, artıq 1899-1901-ci illərdə Rusiya (Bakı) neft sənayesi çıxarılan neftin mütləq sayına görə dünyada birinci yeri tutur ildə 11,5 mln. ton neft verib, ABŞ isə 9,1 mln. ton.

Daha sonra neft sənayeçilərinin XVI qurultayında Şura fəaliyyətini yekunlaşdıraraq bildirib: "1) Rusiya ağ nefti xarici bazarlarda Amerika nefti ilə müqayisədə geri qalmır; 2) Rusiya ağ neftinin xaricə daşınması azalmır, qiymətləri düşür; 3) İngiltərə və Almaniyada rus neftinə olan tələbat məhdudlaşmır, həm rus həm də amerikan nefti yüksəkdə durur; 4) is- tehlakçı bazarlarında 1 pud neftin xaricə çatdırılması üzrə bütün qaimə xərcləri 49,3 qəp təşkil edir; 5) Rus ağ neft ixracı tədricən artdı, 1 pud üçün mənfəət 5,2 qəpikdən başlayaraq və son vaxtlar 1 puda görə 17,3 və hətta 30,7 qəpiyə çatmışdır" [Труды XVI-ого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку с 8 декабря 1901г. по 6 января 1902г. Том I, Баку, типография 1-ого типографского товарищества, 1902, с.313].

Neft qurultaylarının əsərlərinin ətraflı təhlili hesab etməyə əsas verir ki, onlarda nəinki təcrübə zamanı işin vəziyyəti, həm də neft haqqında yenicə doğulmuş tətbiqi elmin vəziyyəti müzakirə olunmuşdur. Öz baxışları ilə tanınmış alimlər və sənayeçilər neft istehsalı üzrə keçirilən qurultaylarda dəfələrlə çıxış etmişlər: D.İ.Mendeleyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Lisenko K.İ., K.O. Enqler, Raqozin V.İ., Lüdviq

Nobel, Emanuel Nobel və bir çox başqaları. Məsələn, I qurultayda iştirak edən Dmitriy Mendeleyev qurultayda baxılan məsələlərdən və problemlərdən dərin razı qalmışlar. Alim qeyd edib ki, "...bir sənayedə azad xadimlərin birliyi, onun maraqlarının müzakirəsi təkcə Bakı üçün deyil, hamımız üçün böyük və arzu edilən xəbərdir. Azad sənayenin məsələ və işlərinə açıq baxılmasını xoş qarşılamamaq olmaz".

Burda qeyd edək ki, Mendeleyevin yaradıcılıq həyatında neft məsələsi əsas yer tuturdu. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya, xüsusilə Bakı neft sənayesinin təşəkkülündə onun iştirakı çox obyektli və sistemyaradan idi (kitabın 1-ci cildi; 2008-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur; oçerk IX). Neft problemlərini dərindən öyrənməklə alim sənaye təmsilçilərinə, onların zavodlarında texnoloji proseslərin dəyişdirilməsi üzrə bir sıra məsləhətlər vermişdir, həm də bir sıra radikal dəyişikliklərin həyata keçirilməsindən qorxmamağı tövsiyə etmişdir. Oxucuya Mendeleyev elmi həyatında Bakı neftinin rolunu əyani şəkildə göstərən qısa xronologiyasını təqdim edirik:

17 avqust 1863-cü il

B.A. Kokorev Mendeleyevlə görüşü zamanı ona, Qafqaza, onun zavoduna qırdan və neftdən alınan işıqlandırma yağları istehsalı ilə əlaqədar səfər etməyi təklif edir.

6 sentyabr 1863-cü il

Mendeleyev Bakıya gələrək, Kokorev adına Suraxanı zavodunu ziyarət edir və işıqlandırıcı yağların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər təklif etmişdir.

14-19 sentyabr 1863-cü il

Neft emalı prosesinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş tədqiqatların aparılması (daşınmanın yaxşılaşdırılması ölçüləri üçün təqdim olunub). Xüsusi diqqət sürtkü yağlarının çıxışının artırılması məsələsinə yönəldilmişdir.

11 fevral 1876-cı il

Bakı neft sənayesinin inkişafına təsir edən maneələrin ara-

dan qaldırılması məsələsini nəzərdən keçirmək məqsədilə təşkil olunmuş komissiya iclasında çıxış etmişdir. Habelə neft biznesinin aksizdən tam azad edilməsi təklifi ilə bağlı bir sıra tədbirlər silsiləsi hazırlamışdır.

18 dekabr 1876-ci il

IPTO-nun iclasında Abşeronda Bakı neft işinin müqayisəsini verən "Amerikada neft sənayesi barədə" məruzəsi ilə çıxış etmişdir.

1877-ci il

Alimin "Şimali Amerikada, Pensilvaniya ştatı və Qafqazda yerləşən neft sənayesi" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

13 may 1880-ci il

Regionda (Bakı, Qroznı, Vladiqafqaz, Tiflis, Batum və Novorossiysk) regionda Qafqaz neft mənbələri və neft işinin vəziyyətini öyrənmək üçün Qafqaza ezamiyyətə getmişdir. 1936-ci ildən sonra Tiflis və Batum müvafiq olaraq Tbilisi və Batumi adlanmağa başladı.

25-29 may 1880-ci il

Abşeron neft mədənlərində olmuş, Balaxanı və Suraxanı yatağını nəzərdən keçirmişdir. Bibiheybətdəki H.Z. Tağıyevin neft mədənlərində olmuşdur. Oğlu ilə birlikdə "Vladimir Mendeleev" oğlunun adına neft fəvvarəsinin açılışında iştirak etmişdir. 1 iyun 1880-ci ildə "Səs" qəzetinə Bakı şəhərində Abşeron yatağında onların araşdırmalarına əsaslanan neft işinin vəziyyəti haqqında təəssüratları əhatə edən məktub yazmışdır.

2 iyun 1880-ci il

IPTO - nun Bakı şöbəsi iclasında "Bakıda ağ neft istehsalı vasitələri" haqqında məruzənin müzakirəsində o, Rusiyanın mərkəzində Bakı neftinin satışını artırmaq üçün yeni zavodların inşa edilməsini təklif etmişdir.

7 iyul 1880-ci il

Kubansk vilayətinin rəisi general N.N. Karmalinə məktub yazaraq, amerikalıların Qafqaz (Bakı) neft regionunu inhisara al-

maq cəhdlərini bildirmişdir.

7 yanvar 1882-ci il

Rus Fiziki-Kimyəvi Cəmiyyətinin kimya bölməsinin (PFXO) iclasında Bakı neftinin 6 müxtəlif növünün yüngül məhsullarının tərkib oxşarlığı barədə məlumatla çıxış etmiş və Bakı neftinin müxtəlif 6 növünün Amerika neftindən fərqləndiyini bildirmişdir.

2 dekabr 1882-ci il

PFXO- nin kimya bölməsinin iclasında Bakı neftindən pentanın alınması barədə məruzə ilə çıxış etmişdir.

3 mart 1883-cü il

PFXO-nun kimya bölməsinin iclasında xam neftin emalının yeni üsulları, Bakı neftinin tədqiqi zamanı neft, onun araşdırılması və istifadəsi haqqında məlumat vermişdir.

1884-cü il

Bakı neft sənayeçilərinin (oktyabrın 26-dan noyabrın 8-dək Bakıda) birinci qurultayında fəal iştirak etmişdir.

May 1886-cı il

Bakıda ezamiyyət. Abşeron neft mədənlərinə baxış. BO IPTO-nun iclaslarında "Neft işinin gələcək inkişaf şərtləri haqqında" və "Bakı neft sənayesinin gələcək inkişafına yardım tədbirləri haqqında" məruzələri ilə çıxış etmişdir.

15 mart 1887-ci il

Dövlət əmlak naziri M.N. Ostrovskiyə, Bakı -Batum kəmərinin əhəmiyyəti barədə ətraflı məlumat verən "neft və ağ neft kəməri məsələsi haqqında" adlı məktub təqdim etmişdir.

Fevral 1889-ci il

"Yeni zaman" qəzetində neft işinin Rusiyada vəziyyətini açıqlayan və Rusiya (Bakı) neft məhsulları ilə ticarət üçün Bakı-Batumi kəmərinin əhəmiyyəti ilə bağlı Mendeleevin fikri göstərilən "Rotşild və neft kəməri" adlı məqalə çap olunmamışdır.

27 avqust 1889-cu il

London kimya texniki cəmiyyətinin prezidenti L.Monda və elmin inkişafına yardım Britaniya assosiasiyasının sədri V.

Andersona "Bakı neftinin tükənməsi haqqında şayiələrin bərpası ilə bağlı" məktub tərtib etmişdir. Bakı neft ehtiyatlarının tükənməsi barədə şayiələri təkzib edən məktub Rusiya və xarici mətbuatlarda dərc edilmişdir.

3 yanvar 1893-ci il

S.Y. Vitte maliyyə nazirinin xahişi ilə "Fabrik-zavod sənaye və Rusiyanın ticarəti" kitabı üçün ətraflı məqalə-müqəddimə hazırlamışdır. Bu Amerikanın kəşfinin 400 illiyinə həsr olunmuş Çikaqoda Beynəlxalq Kolumb sərgisinin ziyarətçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqalə alimin Rusiya, xüsusilə də Bakı neft işinin, inkişafının tarixi icmalını tam təsvir etmişdir.

11 mart 1898-ci il

Komissiyanın iclasında Baş palatada, Fransada Rusiya neft məhsullarının satışının gücləndirilməsi tədbirləri məsələsinə sədrlik etmişdir. Komissiyanın iclasında iştirak etmişlər: Fransa konsulu, Rusiyanın ən iri neft şirkətlərinin liderləri, "Nobel qardaşları" (E.L. Nobel, M. Y. Belyamin, Y.Q. Krussel), Rusiya maliyyə Nazirliyinin ali məmurları.

Daha sonra, məhz birinci qurultayda isə Viktor Raqozin neft sənayesinin ehtiyacları üçün neft kəşfiyyatının zərurəti və tətbiqi, elmin inkişafı məsələsi ilə bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdir:

"Qeyd etməyi özünə rəva görürəm ki, biz bu sənaye işini ən dəhşətli şəkildə aparırıq: Bu gün biz həmin quyulardan gecə çıxarılmış nefti distillə edirik, onu emal edirik. Bu sənaye deyildir. Bizi elə bir vəziyyətə qoyublar ki, bizə sabah neftin kifayət edəcəyini bilmirik. Neft sənayesinin heç bir təşkilatı yoxdur. Cənablar, mənim fikrimcə çox zəruri ehtiyacdır ki, faydası inkar edilməz olan bu elmi-texniki biliklərin səviyyəsini qaldırmazdan əvvəl bizim nəyə malik olduğumuzu müəyyən etmək lazımdır. Mən demək istəmirəm ki, bu asan məsələdir; biz kömək üçün hökumətə müraciət etmək istədiyimiz zaman pərdə düşəcək və yer üzünün bütün dərin sirləri qarşımızda açılacaq; Lakin cənablar biz bilməliyik ki, bu elmi vəsaitlər və cəhdlər olmadan bu bizə

göydən düşməyəcək. Biz bu pərdəni qaldırmağa cəhd etməliyik, sirri əldə etməliyik, əgər, " D.İ.Mendeleyevin təklif etdiyi kimi çoxdan aşkar olunmuş neft fasiləsiz hasil olunursa, görəsən, o, daxili üzvi parçalanma yolu ilə baş verib (bu məsələ az maraqlı olsa da, deməzdim ki, o heç də maraqlı deyildi) - hər halda elmi tədqiqat bizə harada və necə qazmağa yol göstərəcək, ehtimal həddinə işarə edəcək - harda və nəyi nəzərə alaraq, özümüzü zəngin və ya kasıb hesab edə biləcəyimizi göstərəcək [Труды I-ого съезда нефтепромышленников в г.Баку с 26 октября по 8 ноября 1884г., Баку, Типография В. Неручева, 1885, с.4-5].

Maraqlı fakt: Artıq Bakı neft sahibkarlarının I qurultayında (1884-cü il) "Amerikaya çatmaq və ötmək" ideyasını irəli sürdülər. Qurultayda səslənən əsas sözlər bunlar idi: " biz bütün Avropanı yanacaq təminatı üçün söz veririk", "Amerikanın ağ nefti ilə müqayisə olunmaq", "Amerika ilə rəqabətdə bizim hüquqlar " və s. Bu boş lovgalıq deyildi. Sonra, öz xatirələrində Con Rokfeller Bakı sənaye təmsilçilərinə haqq qazandırdı: "Hekayələri hər yerdə yayılmışdır ki, şirkət rəqiblərini məhv edir. Lakin onun işləri haqqında az məlumatlı insanlar belə şayiələrə inana bilər. Onun həmişə yüzlərlə qabiliyyətli rəqibləri olub, var və olacaq da. Şirkət yalnız buna görə güclü mövqeyə nail oldu. Belə ki, öz işlərini belə yaxşı, qənaətlə və vicdanla icra etdi. Və rəqabət haqqında daha bir söz: Düşünmək lazımdır ki, nəinki ağ neftin təmizlənməsi işində, həm də sənayenin digər sahələrində yüzlərlə və minlərlə qabiliyyətli real rəqib vardır. Rəqabət Amerika hüduqlarından kənar da əhəmiyyət kəsb edir. Ağ neft şirkəti daimi Rus nefti ilə Avropa bazarlarını ələ almaq təhdidi ilə mübarizə aparır [Мемуары американского миллиардера Д.Д. Рокфеллера. Книгоиздательство «Колумб», С.-Пб., 1909, с.97].

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, dünya neft hasilatı 1900-ci ildə 1224,2 mln. pud təşkil edirdi, o cümlədən: Rusiya imperiyası - 631,1 (51,6%), Bakı neft rayonu neft hasilatı daxil olmaqla - 603,8; ABŞ isə - 516,7 (42,2%). 1901-ci ilin yekunlarına görə dünya neft

hasilatında Rusiyanın payı 53% təşkil etmişdir. İmperiyanın liderlik mövqeyinin qorunub saxlanmasına "Nobel qardaşları" firmasının 113 istismar quyusundan əldə edilən 86,8 mln. pud və təxminən 30 mln pud ağ neft hasilatı böyük töhfə vermişdir.

XVI qurultayda kiçik sənayeçilərin neft ixracatçıları şirkətinin ünvanına yönələn ciddi ittihamları nəzərdən keçirərkən bildirildi ki, Amerikada olduğu kimi ağ neftin qiymətinin kəskin düşməsinin səbəbi neft hasilatının nəzarətsizliyi problemdir. Bu bərədə həmin qurultayda açıq şəkildə bildirilmişdir: "Noyabr ayından fəaliyyətə başlayan Bakı neft cəmiyyəti fəvvarəsi düşünməyə vadar edir ki, belə böyük fəvvarə kimi bu cür təcili hadisələrdə necə hərəkət etmək lazımdır. Belə kiçik sahənin məntəqələrində həm də yüksək icarə haqqı ilə bağlı sahibkar bütün sənaye təsərrüfatını özü təşkil etməlidir və daha çox buruq qoymalıdır; nəticədə, bu məntəqələrdə neft anbarları üçün daha az və ya çox boş yer əldə edilir. Əgər onları da dartma üsulu ilə çıxarılan neft üçün yer tapmaq olsa, onda hər halda heç bir məntəqədə neft fəvvarəsi üçün yer yoxdur. Hər kəsə məlumdur ki, heç bir mədən icazə verilən neft hasilatı əldə etmək üçün təchiz edilmir, ona görə də fəvvarə zamanı Bakı neft cəmiyyəti əvvəlcə sutkada 1 mln. pud neft vermişdir. Belə ki, ilk gün ərzində bütün nefti yığmaq imkanı olmamışdır: Bu neft bütün Nobel qardaşları qonşu mədənlərinin anbarlarını doldurmuş, bu mədənin son doldurulması zamanı vəsaitlər az olmuşdur. Hamıya yaxşı məlumdur ki, Bakı neft cəmiyyətinin neftin nəqlində barjlardan istifadəsində vəsaitlərin xeyli artmasına baxmayaraq, artıq 3-4 gün ərzində böyük miqdarda qumla dolan mədən anbarları qırıldıqdan sonra neft "Nobel qardaşları" anbarlarına dolduruldu və təbii yolla digər mədənlərə yayılmağa başladı... Komissiya Bakı neft cəmiyyətinə neft boşaltmasına qoyulan təcili hədd ilə bağlı tövsiyə etmişdir; bu hədd neft köhnə qazma quyusuna enməsindən ibarətdir.

[Труды XVI-ого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку с 8 декабря 1901г. по 6 января 1902г. Том I, Баку, ти-

пография 1-ого типографского товарищества, 1902,с.290-291].

Sonda bir daha qeyd etmək istərdim ki, tanınmış neft zavodu sahibkarları və ictimai xadimlər (Nobellər, Rotşildlər, H.Z.Tağıyev, V.İ. Raqozin, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, V.İ. Timiryazev, D.P. Konovalov, V.A. Başkirov, N.A. Sokolovskiy, B.A.Oquleviç, A.M.Feyqel, K.V. Xaqelin, İ.Q. Qarsoyev, İ.N.Perşin, M.B.Pappe, E.S.Levenson) həmçinin neft üzrə böyük tədqiqatçı-alimlər (D.İ Mendeleyev, K.İ. Lisenko, D.V. Qolubyatnikov, K.V.Xariçkov, İ.N Qluşkov, A.A Bulqakov, S.K.Kvitko, K.O.Enqler, İ.İ Yelin. R.A. Vişin, V.F.Qerr, M.M.Tixvinskiy, V.İ. Frolov və b.) olmuşdur. Bu nəticə də ona səbəb oldu ki, Bakı neft qurultayları neftçixarma sahəsində bir çox ideya vermişdir və həm Bakıda, həm də bütünlükdə Rusiya imperiyasında neft sənayeçilərinin texniki maariflənməsində mühüm rol (eynilə БО ИРТО) oynamışdır.

Qurultayın materiallarını ətraflı nəzərdən keçirərkən, qurultayda geniş şəkildə müzakirə olunan neft işinə dair bir çox maraqlı ideyalar və təkliflərə rast gəlinir ki, sonra onlar həyətə keçirilmiş: neft yataqlarının düzgün işlənməsi haqqında; Qafqaz neft sənayesinin elmi-texniki sahələrinin yaxşılaşdırılması; Fəvvarələrlə bağlı xəbərdarlıq və xam neftin saxlanılmasının ən yaxşı üsulları; Ağ neft və sürtkü yağlarının xaricə ən sərfəli daşınması şərtləri - fraxtların ucuzlaşdırılması, satış yerləri, qəbul və alıcılar üçün agentliyin təşkili. Bakı neft sənayeçiləri Şurası qurultayının materialları əsl neft liderinin kim olduğunu dəqiq göstərdi. Hər bir sanballı neft firması Şurada müəyyən səs sayına malik idi. Səsvermə hüququnu şirkətlər və onun istehsal həcmi müəyyən edirdi. Şuranın nizamnaməsinə əsasən, birinci səs hüququ ilə 100 mindən 500 min puda qədər neft hasilatı vermişdir, 100 mindən 200 min puda qədər olan hasilatdan işıqlandırma və sürtkü yağları və 1-dən 2 mln puda qədər neft nəqli" olmuşdur. İkinci və hər bir sonrakı səsi qazanmaq üçün 2 milyon pud neft istehsalı, 800 min pud emal və müvafiq olaraq ilə 8 mln.

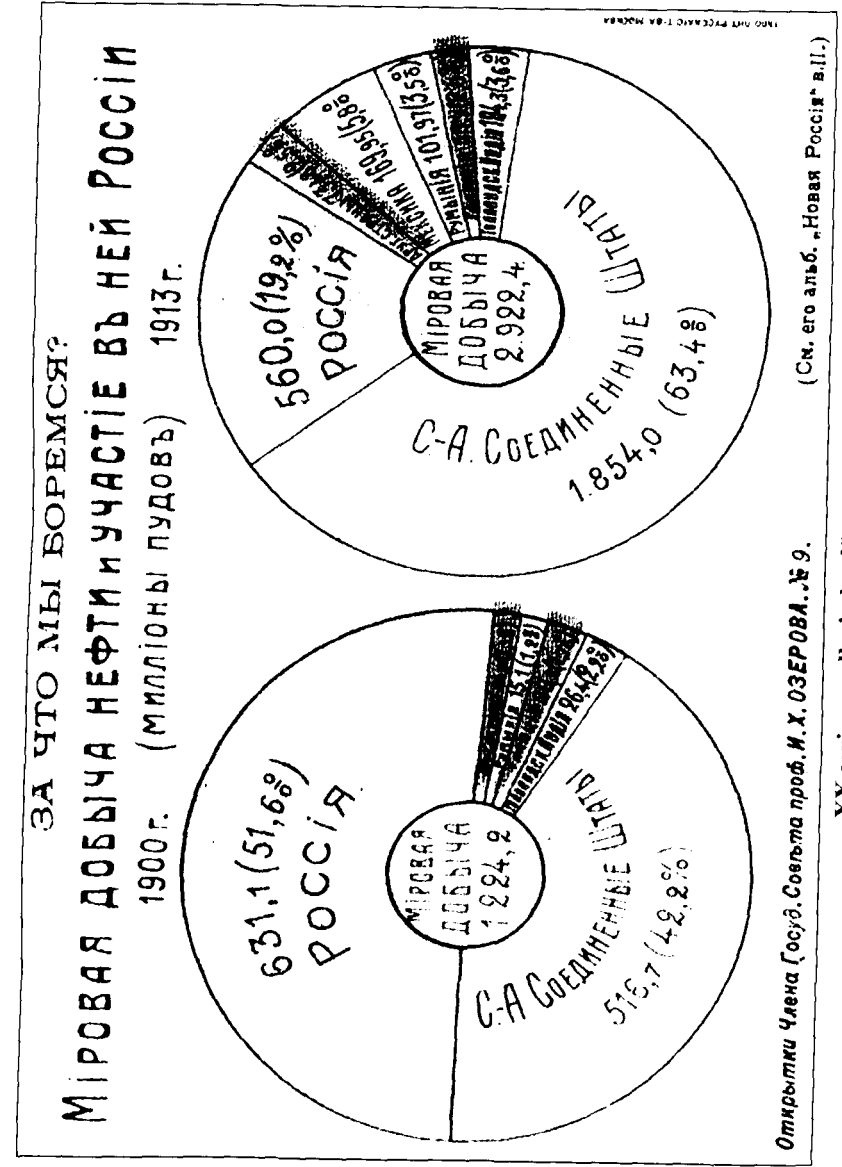
pud neft nəqlinə malik olmaq lazım idi.

Misal üçün, Bakı neft sənayeçiləri Şurasının XXXII qurultayında "Şəmsi Əsədullayev" şirkəti 10 səs toplamışdır və Bakı ("Nobel qardaşları" şirkəti 24 səsə malik idi) neft şirkətlərinin ilk onluğuna daxil olmuşdur. Əsədullayev mədənlərində hasilat ilə 8 mln. puda çatırdı. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Şura qurultayı bağlı elan edildi.

Xüsusilə qeyd edək ki, "neft işinin tarixini öyrənən bir çox mütəxəssislərin təklifinə, xüsusilə Şura qurultayının nümunələrinə əsasən, ("Neft işi" və "Bakı neft sənayesinin icmalları") eləcə də "Rusiya imperiyası texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin əsərləri" jurnalının əsasında gələcəkdə dünyanın bir çox ölkələrində neft statistikasının hazırlanması prinsipləri və işlənməsi həyata keçiriləcəkdir.

Hazırda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalı (keçmiş - "Neft işi") dünyanın ən qədim neft-qaz sənayesinin elmi-texniki jurnalıdır (2014-ci ildə jurnalının 115 yaşı tamam olmuşdur).

Bu müddətdə jurnalda neft-qaz sənayesinin bütün istiqamətlərində təkcə Azərbaycanda deyil, həm də xaricdə neft işinin aktual problemlərə aid məqalələr dərc edilmişdir (neft geologiyası sahəsində həm quruda, həm də dənizdə geoloji kəşfiyyat işlərinin təşkili, texniki quyuların qazılması və texnologiyası, neft hasilatı, neft emalı və neft kimyası, mədən qurğuları konstruksiyaların təkmilləşdirilməsi, estakadaların tikilməsi, eləcə də neft işinin tarixi). Azərbaycan və rus dillərində dərc olunan məqalələr dünyada geniş şöhrət qazanmışdır; 2007-ci ildən məqalələr həm də ingilis dilində çap olunur, 2009-cu ildən isə ildə iki dəfə ingilis dilində jurnalın buraxılışı işıq üzü görür.

OÇERK 3

NEFT EMALI İNKİŞAFININ BAŞLANGICI

Neftə olan yüksək tələbat, emal üsullarının yaxşılaşdırılması vasitəsilə onun hasilatının artmasına gətirib çıxarır. Qeyd edək ki, XIX əsrin ortalarına qədər neft əsasən müvafiq məhsullardan ibarət hər hansı ilkin emal və bölgü olmadan istifadə edilirdi. Lakin, neft emalı prosesinin özü artıq eranın əvvəlində məlum idi: tibdə istifadə edilən neft onun xoşagəlməz qoxusunun aradan qaldırılması və ya azaldılması yolu ilə emal edilirdi; 1733-1771-ci illərdə Bakı neftinin emalı haqqında məlumatlar qalmışdır. XIII əsrin lap əvvəllərində ərəb tarixçisi Məhəmməd Bekran Abşeronu baş çəkən zaman Balaxanıda (Bakı yaxınlığı) neft hasil edən quyunun olduğunu təsdiq etmişdir. Amerikanın bir sıra neft tədqiqatçıları "Oil & Gas" (USA) jurnalında bildirmişlər ki, "bəzi yerlərdə, məsələn Xəzər dənizini və Birm ərazisində əl ilə qazılmış dayaz quyudan neft hasil edilmişdir və Amerikanın kəşfinə qədər ondan uzun müddət lampalarda istifadə olunmuşdur [С.М. Лисичкин, 1969].

Neft emalı üzrə laborator təcrübələr XVIII-XIX əsrlərdə aparılmışdır; 1817-ci ildə fransız kimyaçısı Nikola Sossyür neft kimyəvi təmizlənməsinin orijinal üsulunu işləyib hazırlamışdır. O, oksigendə neft buxarını yandırır və bununla da neftin kimyəvi tərkibini müəyyənləşdirərək ondan uçucu maddələr əldə etmişdir. 1833-cü ildə amerikalı Benjamin Silliman neftin kimyəvi emalına dair bir sıra təcrübələr aparmışdır; polşalı İqnati Lukaseviç isə 1852-ci ildə ilk dəfə neftdən lampa yağını əldə etmişdir. Bu ildə Lukaseviç tərəfindən əldə edilən lampa yağları gələcək yağ məhsulların yaranmasına təkan vermişdir.

Burada xüsusilə qeyd edək ki, 1870-ci ildə fransız kimyaçı Sent-Kler Devil ilk dəfə Bakı neftinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyəti

ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparmışdır: onların element və fraksiya tərkibi, istilikkeçirmə xassəsi, genişlənmə əmsallarını müəyyən etmişdir. Bu o dövr üçün neft üzrə unikal işlər idi. XIX əsrin sonunda Devil "Paris Elmlər Akademiyasının qeydləri" jurnalında öz tədqiqatların nəticələrini dərc etmişdir.

Anri Sent - Kler Devil / Henri Sainte-Claire Deville (1818-1881) - fizik-kimyəçi olmuşdur. 1843-cü ildə o, Paris universitetini bitirərək, tibb elmləri namizədi dərəcəsinə almışdır; bir neçə il öz laboratoriyasında elmi tədqiqatlarla məşğul olmuşdur. 1845-1850-ci illərdə kimya üzrə professor və Bezanson universiteti təbiət elmləri fakültəsinin dekanı vəzifəsində işləmişdir. 1851-ci ildə Sent Kler Devil Parijdə Ali məktəbdə kimya üzrə professor olmuşdur. 1870-ci ildən 1880-ci ilə qədər Sobonda mühazirələr demişdir. 1861-ci ildə mineralogiya şöbəsi üzrə Parij Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir; 1869-cu ildə Peterburq Elmər Akademiyasının xarici müxbiri olmuşdur. Sent Kler Devilin böyük elmi xidməti yeni elmi anlayışın kimya nəzəriyyəsinə gətirilməsindən ibarətdir.

Ağ neft istehsalı (yunan sözü olub "keros"-mənası mum deməkdir) və ya hələ o vaxtlarda "ışıqlandırma yağı" adlanan neft məhsulu Abşeron və Şimali Qafqazla bağlıdır. Belə ki, Balaxanıdakı (Bakı yaxınlığı) 1837-ci ildə mühəndis N.İ.Voskoboynikov Qafqazda ilk dəfə neftayırma zavodu tikmişdir. Tarixdə ilk dəfə olaraq o, dünya neft emalı üçün neftin kublarda isidilməsi məqsədilə şaquli isitmə borularından istifadə etmişdir, təbii qazın fasiləsiz ötürülməsi üçün isə onu xüsusi konteyner - buferlərə yığdırdılar. Zavodun fəaliyyəti dövründə 1837-ci il noyabr ayından 1838-ci ilin avqustuna kimi, Xəzər vasitəsilə Həştərxana göndərilən daha sonra Nijni Novqorodda, Moskva və Peterburqda satılan təxminən 1200 pud "ışığı yağı" əldə edilmişdir.

Voskoboynikov Nikolay İvanoviç (1801-1860) - görkəmli rus mühəndisi olmuşdur. 1823-cü il Peterburq dağ kadetski korpusunu bitirdikdən sonra Qafqaz dağ ekspedisiyasında işləmiş-

dir; 1825-ci ildə Voskoboynikov Bakıya gəlmişdir. Artıq iki ildən sonra Bakı neft mədənlərində işə başladıqdan sonra yerli neftin təsnifatını tərtib etmişdir, quyuların köməyi ilə hasilat prosesini təsvir etmiş, Balaxanı quyularının hər birinin təsvirini vermiş və neftin saxlanması şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflər hazırlamışdır. 1834-1837-ci ildə Bakı və Şirvan neft və duz mədənlərinin direktoru olmuşdur. 1837-ci ildə (1839-cu ilə qədər) Balaxanıda Voskoboynikov tərəfindən layihələşdirilmiş zavodda ilk dəfə su buxarı vasitəsilə neftin distilləsinin tətbiqi və həmçinin təbii qazın köməyi ilə neftin isidilməsi həyata keçirilmişdir. 1842-ci ildə o, dağ mühəndisləri Korpusunda xidmət etmişdir; Qafqazda, Kırmda və İranda filiz, mis, qurğuşun, dəmir, daş duz, neft və mineral su yataqlarının tədqiqatını aparmışdır; "ağ" neftin mənşəyini izah etmişdir; ilk dəfə olaraq palçıq vulkanının əmələ gəlməsi və neft yataqları arasındakı sıx əlaqəni göstərmişdir. 1846-cı ildə birdəfəlik Qafqazı tərk etmişdir. Analoji zavod 1855-ci ildə ABŞ-da tikilmişdir. Bu zavod Samuel Kayer tərəfində ilk illərdə, his verən aşağı istehsal dərəcəli işıq yağı istehsal etmişdir.

Burada qeyd edək ki, 1854-cü ildə ABŞ-da o dövr üçün ən böyük emal zavodu (Bruklində) inşa olunmuşdur, lakin bu zavod sist və daş kömür qatranında hazırlanmış sobalar üçün ağır yanacaq və ağ neft istehsal edirdi. Yalnız 1860-cı ildə (1859-cu ildə E.Dreyk tərəfindən neft quyusunun tikintisindən sonra) zavod Pensilvaniya ştatından çölləklərdə gətirilən neftin emalına başlamışdır.

1859-cu ildə Rusiya neft sahibkarları V.A. Kokorev, P.İ. Qubonin və alman baronu N.E. Tornay Suraxanıda (Bakı) neftdən və qırdan ağ neft istehsalı üçün zavod tikdilər. 1859-cu ildə Rusiya neft sahibkarları V.A. Kokorev P.İ. Qubonin və alman baronu N.E. Tornay Suraxanıda (Bakı) neft və qırdan ağ neftin istehsalı üçün zavod tikdilər. Zavodun tikilməsi layihəsi üçün xammal kimi neftin əvəzinə qırdan istifadə edilən Almaniya fotogenik

zavodlarında tətbiq edilən texnologiyadan istifadə edilmişdir. Bu zavodda 1860-cı ildə neft emal etməyə başladılar, ağ neftin təmizlənməsi üçün isə turşu-qələvi metodu tətbiq edildi. O dövr üçün zavodun məhsuldarlığı çox böyük idi: 1861-ci ildə zavod 300 pud neft, 100 pud 1-ci növ və təxminən 50 pud isə 2-ci növ ağ neft istehsal etmişdir.

1861-ci ildə Pirallahı adasında (Müqəddəs) əcnəbi əzcaçı Vittenin zavodu tikilmişdir. Burada xammal kimi qır və mineral mumdən istifadə edilmişdir. Həmin xammaldan 60% parafin və təxminən 8% ağ neft almışlar. Zavod ziyana uğramış və tezliklə bağlanmışdır. 1863-cü ildə Vittedə çalışan bakılı Cavad Məlikov, Bakının özündə, sonra isə Qroznıda ağ neft zavodu tikdirmişdir. Sonra Rusiyanın tanınmış neft sahibkarı V.İ. Raqozin "Neft və neft sənayesi" adlı (СПБ., 1884г.) kitabında azərbaycanlı ixtiraçı D. Məlikovu Qafqazda neftayırma texnikasının ən yaxşı bilicisi, Bakı və Qroznıdakı neft və parafin istehsalının birincisi adlandırmışdır.

Təsvir edilən dövrdə Rusiya imperiyasının neft emalı zavodlarında intensiv inkişaf baş verir. Əgər 60-cı illərin sonunda Bakı quberniyasında 23 zavod var idisə, 1873-cü ildə onların sayı 80-ə çataraq ilə 16 min t. ağ neft istehsal edirdilər. XIX əsrin 70-ci illərinə qədər neftayırma zavodları əsasən işıqlandırmaq üçün (həmin dövrü neft tarixində işıq, fotogen və ya ağ neft adlandırırdılar) istifadə edilən ağ neft istehsal edirdi. İşıqlandırma məqsədlərilə (fraksiya, 180-300 °C) ağ neftin ayrılmasından sonra alınan digər yararsız neft məhsullarını (tələbatın olmaması) aşağı qaynama temperaturu emal edilən maddələri atmırdılar (180-300°-li fraksiya) və qalıq mazutu isə (emal olunan neftin 70% -ə qədəri) sadəcə olaraq sobalarda yandırırtdılar.

Aydındır ki, digər məhsullarının emalı olmadan ağ neftə olan tələbat neftayırma zavodlarının texniki inkişafını stimullaşdırmadı. İstehsal köhnə sistemdə çox aşağı məhsuldarlıqlı dövrü hərəkətə malik kubun istifadəsinə əsaslanırdı. Səciyyəvi

detal: XIX əsrin 70-ci illərində neftayırma zavodlarının texniki inkişafı əsasən konstruktiv dəyişiklik olmadan kublardan sayının və ölçülərinin artmasından ibarət idi. XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq neft emalı texnikasında keyfiyyətli irəliləyiş baş verir. Buna xeyli dərəcədə yeni sənaye sahələrinin sürətli texniki inkişafı kömək etmişdir; neftə, o cümlədən əvvəllər onun digər problem doğurmayan zərərsiz hesab edilən məhsullarına tələbat başlayır.

XIX əsrin əvvəllərində neftdən daha qiymətli məhsulların, eləcə də iri zavod sənayesinin, dəmir yol və su nəqliyyatının inkişafı üçün zəruri olan mineral sürtkü yağlarının əldə edilməsi ilə əlaqədar qərar qəbul edildi. Vurgulamaq yerinə düşərdi ki, daha dərin neft bölgüsünün aparılmasının zəruriliyini bildirən D.İ.Mendeleyev neft emalı probleminə xüsusi diqqət yetirmişdir. Məhz ilk dəfə Mendeleyev hələ 1863-cü il Suraxanıdakı V.A.Kokoreva Bakı zavoduna baş çəkərkən neftin fasiləsiz emalı ideyasını irəli sürmüşdür. Sonra Mendeleyev Vasiliy (Vilqem) Eyxleri "Bakı neft sənayesinin veterani" adlandırmışdır. Digər məşhur kimyaçı V.V. Markovnikov Eyxlərə olan məktubunda yazır: "Sizin öhdənizə Qafqaz neftinin doymuş karbohidrogenlərini sübut etmək işi düşür, ümumiyyətlə, siz Qafqaz neftinin tərkibi məsələsinin işlənməsində ilk pioner hesab edirsiniz". Sizə nəinki, ilk olaraq neftdən aromatik karbohidrogenlərin alınması fikri, həmçinin onun həyata keçirilməsi məxsusdur [Бакинские новости, 1883г., №46].

1873-cü ildə Bakı neft sahibkanı A. A. Tavrızov Keşlə zavodunda sınaqdan keçirilən (Bakı yaxınlığında) fasiləsiz hərəkətli aparatın konstruksiyasını hazırlamışdır. 1847-ci ildə 10 il müddətinə patent almış (52 sayılı patent) və quraşdırılması ona məxsus olan distillə cihazında qeyd edilirdi ki, biri digərilə əlaqəli olan öz aralarında birləşdirilmiş 3-4 emal cihazından ibarətdir. Tavrızovun cihazı neftin fasiləsiz emalı üçün nəzərdə tutulmuş ilk cihaz idi və müasir dişşəkili emaledici dirəklərin prototipi idi:

emala hazırlanan neftin qızması sayəsində, qurğuda yüksək faydalılıq prosesi baş verirdi. Lakin qurğuda emal edilən məhsul və neft qalıqlarının istilik bərpası nəzərdə tutulmamışdı.

İlk dəfə neft emalı sənayesində fasiləsiz hərəkətli, 100 pud tutumuna malik neft emal edən kub, 1881-ci ildə Mendeleyev tərəfindən yaradıldı və onun tərəfindən V.İ.Raqozin adına konstantin zavodunda sınaqdan keçirilmişdir (Yaroslav ətrafında). Bu kub özünün sadə konstruksiyası ilə fərqlənirdi və sənayedə geniş tətbiq edilirdi; Tavrızovun qurğusundan fərqli olaraq neftayırma kubu neft qalıqlarının çıxarılması və fasiləsiz verilməsini təmin edirdi.

Neft emalı texnologiyasının inkişafında V. Q. Şuxov çox böyük rol oynamışdır (1853-1939-cu illər). Onu cəsarətlə "Bakının Alfred Nobel" adlandırmaq olar, belə ki, onun bütün görkəmli, ən uzun və məhsuldar neft nailiyyətləri həyatının Bakı dövründə reallaşmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində o, mühəndis İ.İ. Yelinlə birlikdə Mendeleyev üsuluna əsasən neft emalının fasiləsiz prosesi üçün kub batareyasının layihəsini vermişdir; 1883-cü ildə isə batareya Bakıda "Nobel qardaşları" şirkətinin ağ neft zavodunda quraşdırılmışdır. Şuxov -Elin cihazı kimi bütün dünyada tanınmış "nobel batareyası" (9206 sayılı, 17.12.1882-ci il tarixli imtiyaz, patent) XX əsrin 30-cü illərinə qədər neft işində (neft emalı) mühüm rol oynamışdır. "Nobel qardaşları" firması həmin günlərdə cihaz ilə bağlı onun öz zavodlarında quraşdırma bildiklərini qeyd ediblər: " ... nə Avropa, nə də Amerikada indiyə kimi neft emalının fasiləsiz emalı sisteminə birləşən kublara konstruksiyası məlum deyildi" [30 лет деятельности «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель». 1879-1909, СПб., 1909, с.95]. ABŞ zavodları 1899-cü ildə Mendeleyev üsulunu mənimsəməyə başladılar; sonra neft hissəciklərinin daha aydın parçalandığı Van Deykin hazırladığı selektiv kondensasiya üsulu yarandı.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, neft işində pioner rol-

unu oynayan fasiləsiz kub fəaliyyətin çatışmazlıqları var idi; aşağı məhsuldarlıq və neft emalının kifayət qədər dərin olması nəticəsində neft qalıqlarında xeyli miqdarda yüngül hissəciklər qalırdı. Göstərilən nöqsanlar V.Q. Şuxov və F.A.İnçikin 1886-cı ildə aradan qaldırılmış, 1888-ci ildə neftin fraksiyalı emalı üçün onlar tərəfindən imtiyaz almış (13200 sayılı imtiyaz), bu yüksək istehsalat yanacağın sərfi və verilmiş fərqli qalınlıqlarda çoxsaylı fraksiya almaq imkanı qabiliyyətinə malik idi. Bu cihaz kiçik həcmdə istilik enerjisindən maksimum istifadə etməyə imkan verirdi. O zaman Şuxov - İnçikin cihazı sutkada 10 min pud neft emal etməyə, böyük miqdarda neft məhsulları almağa imkan verən mükəmməl cihaz idi-yüngül yanacaqdan tutmuş olan ağır yağlara qədər. Şuxov-İnçik sxemi üzrə ilk Rusiya neftayırma zavodu Bakıda 1889-cu ildə S.M.Şibayev şirkəti tərəfindən inşa edilmişdir. Bu qurğunun konstruksiyası Rusiya və xarici neft emalı sənayesində geniş istifadə edilmişdir.

1888-ci ildə Şuxov, (1890-cı il, 9783 sayılı Rusiya patenti) yüngül neft buxarlarından ona qarışmış daha ağır buxarları ayırmaq və beləliklə müəyyən keyfiyyətə malik neft məhsulları almaq üçün kondensator ixtira etmişdir. Kondensator dərhal Bakıdakı benzin zavodlarında, "Nobel qardaşları" və "Elrix" şirkəti tərəfindən quraşdırılmışdır. Sonralar fasiləsiz işləyən neft emalı cihazları xeyli təkmilləşdirildi: neftdən ağ neftin alınmasından sonra əldə edilən ağır neft və neft qalıqlarının emalı üçün ixtisaslaşdırılmış batareyalar yarandı. Bu batareyalar nəinki Rusiya neft emalı zavodlarında həmçinin ABŞ və Qərbi Avropada fəal tətbiq edilirdi. Məsələn: Rusiyada 1893-cü ildən 1900-cü ilə kimi 7 il ərzində fasiləsiz işləyən kubların sayı 176-dan 787-ə kimi artdı, həmin müddətdə dövrü kubun sayı isə 995-dən 210-dək azaldı.

XIX əsrin sonlarında neft istifadəsi müxtəlif növ neft və neft qalıqlarından alınan sürtkü yağlarının işlənməsi və tətbiqi üsulu ilə əlaqədar kəskin artdı. XX əsrin əvvəlinə qədər neftin

ən yüngül hissəsini (benzin) istifadə etmirdilər, onu istehsalın tullantısı hesab edərək qəbul etmirdilər. Avtomobil və aviasiya nəqliyyatının XX əsrin əvvəlindəki ikişəfə sayəsində yanacaq artıq ballast hesab edilməməyə başladı. Onun növlərinə görə tələbat artdıqca qiymətlər də qalxır və o, neftayırma zavodlarının istehsalında əlverişli maddəyə çevrilir. Belə ki, 1902-ci ildən 1912-ci ilə qədər dünya benzin sərfi 115 dəfə (3276 t. dan 376000 t qədər) artmışdır. Rusiya benzin ixracı da artmışdır. Əgər 1904-cü ildə Rusiya xaricə 1,1 mln. pud ixrac edirdisə, 1913-cü ildə bu rəqəm 9,3 mln. pud olmuşdur. Rusiya neft məhsullarının ümumi illik buraxılmasında neftin istehsal həcmi xeyli artmışdır: Əgər 1901-ci ildə o, 0,1% təşkil edirdisə, bu rəqəm artıq 1913-cü ildə 4% olmuşdur. Avtomobil nəqliyyatının sürətli inkişafı benzin istehsalı ilə sıx bağlı olmuşdur. Məsələn: Əgər 1905-ci ildə ABŞ-da 85 min avtomobil var idisə, 1917-ci ildə bu rəqəm 3 mln-dan çox, 1925-ci ildə isə artıq 17 mln. 740 min olmuşdur.

Təbii ki, mühəndislər və texnoloqlar qarşısında neftdən daha səmərəli (tam) istifadə edilməsi məqsədilə neft emalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlər yaranmışdır. Belə ki, emal prosesində benzin fraksiyası çıxışının artırılması üçün, neftin kimyəvi tərkibini dəyişmək lazım idi. Bunu yalnız neftin mürəkkəb tərkib hissələrinin yüksək temperaturda qaynayan fraksiyaların aşağı temperaturda qaynayan kimyəvi fraksiyalara (benzin) çevrilməsi nəticəsində (ağ neft və yağ) nail olmaq olardı. Problem krekinq-prosesinin işlənməsi ilə həll edildi- yüksək temperaturlarda və təzyiqlərdə neftin ağır karbohidrogen molekullarının daha yüngül karbohidrogenlərə parçalanması metodu zamanı. Krekinq-prosesinin yaranma və inkişaf tarixi bir sıra ölkələrin alimlərinin adları ilə zəngindir: Belə ki, 1860-cı ildə ABŞ-da Atvud krekinq yolu ilə normal təzyiqdə artırılmış işıqlandırma yağlarının ayrılması üsuluna görə 28246 sayılı patent almışdır.

1865-ci ildə Ceyms Yunq İngiltərədə ən ağır neftdən

yüksək təzyiq altında ağ neft alınması üsuluna görə patent almışdır. 1917-ci ilə kimi Rusiyada neftin dərin parçalanması problemi ilə A.A. Letniy, F.R. Vreden, V.Q. Şuxov, S.P. Pavrilov, A.N. Nikiforov, S.K.Kvitko, N.D.Zelinskiy, M.M.Tixvinskiy və b. məşğul olmuşlar. A.A. Letniy "faydalı qazıntıların quru emalı" adlı işində neftdən aromatik karbohidrogenlər (arenlər) alınması məqsədilə onun dərin parçalanması təcrübəsini təqdim etmişdir. Araşdırmalar nəticəsində Letniy benzol, toluol, ksilol, naftalin və antrasen almışdır. 1877-ci ildə o, neft və mazut alınması üsuluna görə (87 sayılı imtiyaz) Rusiyada 5 il müddətli patent almışdır. Letnevin Raqozin adına konstantinov zavodundakı işlərinin əsasında aren istehsalı sənayesi yaradılmışdı; layihələndirmə və tikinti işlərinə A.A.Letniy özü rəhbərlik etmişdir.

Aleksandr Aleksandroviç Letniy (1848-1884) məşhur rus kimya-texnoloqu olmuşdur. 1871-ci ildə Peterburq texnoloji institutunu bitirdikdən sonra o, orada laborant, sonra isə assistent (1879-cu ilə qədər) işləmişdir. 1879-cu ildə bir sıra zavodların layihəsi və tikintisinə rəhbərlik etmişdir: dünyada ilk dəfə sürtkü yağlarının alınması (Peterburqda), onun üsuluna əsasən neftdən aromatik karbohidrogenlərin (Bakı yaxınlığında) və ilk dəfə Rusiyada qum tərkibli mumun emal edilməsi üzrə (Bakıda) zavod fəaliyyət göstərmişdir. Letniyə yüksək temperaturlu neft çevrilmələri elmi araşdırmaları məxsusdur; 1875-ci ildə o da ilk dəfə göstərmişdir ki, 300 °C yüksək temperaturda ağır neft məhsulları qismən yüngül məhsullara bölünürlər - benzin, ağ neft, qaz. Letniy müxtəlif amillərin, termiki parçalanmaya məruz qalan məhsulların ayrılması faizinə təsir edən müxtəlif faktorların aydınlaşdırılmasına (təzyiq, katalizatorlar) və onların tərkibinin öyrənilməsinə böyük təcrübə sərf etmişdir; O, neftin piroliz prosesinin bir sıra mühüm ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişdir. 1878-ci ildə o, neftin piroliz məhsullarından tetrobromid divinil (hazırda divinil kauçukun sintezi üçün əsas ilkin məhsuldur) əldə etmişdir.

Feliks Vreden Romanoviç (1841-1878) üzvi kimyaçı olmuşdur. Peterburq universitetini bitirmiş, Varşava universitetində və Peterburq dağ institutunda dərs demişdir; analitik və üzvi kimya üzrə əsərlər yazmışdır. İlk dəfə bildirib ki, Abşeron neftlərinin tərkibinə parafinə, olifenə bənzəməyən karbohidratlar daxildir və bu onların bir çoxunu ilk dəfə emal etmişdir. Aromatik karbohidrogenlərin (xüsusilə naftalin) hidrogenləşdirmə məhsullarını araşdırmışdır. İlk dəfə olaraq yodlu naftalin və alkilbenzonun köməyi ilə (1876-cı il) heksoaromatik karbohidrogenlərin bərpasına nail olmuşdur.

1885-ci ildə Bakıda Q.V.Alekseyev neft işinin tarixində ilk dəfə olaraq mazut və yağlı qudrunun dərin emalından yanacaq və ağ neft əldə edilən mazut sənaye qurğusu yaratdı. Bu S.M.Şibayev adına zavodda quraşdırılan qurğu 150 pud kublu qurğu idi.

1886-cı ildən 1891-ci ilə qədər V.Q.Şuxov tərəfindən neftin krekinqi inkişafı üzrə aparılan işlər əsaslı olmuşdur (o, tam texnologiya təsvirli üç ixtiraya və əsas krekinq cihazlara patent vermişdir). O, 1890-cı ildə mühəndis-mexanik S.P. Qavrilov ilə birlikdə krekinq-prosesi aparatını hazırlamış və bu ixtira Rusiyada 1891-ci il 27 noyabr 12926 sayılı patent almışdır. Dünyada ilk dəfə Şuxov və Qavrilov krekinq-prosesini həyata keçirmək üçün kub əvəzinə isti qazla hərəkət edən boru sistemini (borular həm birbaşa, həm də spiralvari də ola bilərdi) tətbiq etməyi təklif etmişdilər, istilikkeçirməni yaxşılaşdırmaq üçün isə süni istilik quraşdırılma işlərində süni dövr nəzərdə tutulmuşdur.

Bu pioner ixtirası (bu cihaz dizaynında daha uğurlu idi) termiki krekinqin müasir sxeminin əsasını təşkil edirdi və öz dövründə uzun illər öz liderliyini saxlamışdır. Məşhur kimyaçı K.V.Xarçikov 1902-ci ildə bildirmişdir: "yeni məhsulların alınması məqsədi ilə neft qalıqlarının parçalanması emalı və işıqlandırma yağlarının ayrılması Bakıda o səbəbdən aşılana bilmirdi ki, neftdən onun satışına əsasən daha çox qalıq əldə etməyə çalışaraq ondan ağ neftin ayrılması onsuz qeyri mümkün idi [Xa-

ричков К.В. О составе и технических свойствах нефтей русских месторождений. – Баку, 1902, с.50].

Maraqlı fakt: V.Q.Şuxov tərəfindən krekinq-prosesi haqqında məlumat almaq üçün 1922-ci ildə Amerika nümayəndə heyəti Moskvaya gəlmişdir. 1912-1916-cı illərdə Amerika ilə özünün 1891-ci il patentini müqayisə edərək göstərirdi ki, Amerikanın bütün patentləri əslində onun ixtiralarını təkrarlayır və onlarda heç bir yenilik yoxdur. Növbəti il (1923-cü il) Haaqada keçirilən Beynəlxalq patent məhkəməsi Şuxovun haqlı olduğunu təsdiqləyir və onu ilk termiki krekinq-prosesinin ixtiraçısı kimi elan etmişdir.

1894-1895-ci illərdə A.N.Nikiforov təzyiq altında neft məhsullarını yanacaq qazla çiləmə üsulu ilə onların krekinq-prosesi sxemini hazırlamışdır. Nikiforov qurğusu neft xammalından arenlər almağa imkan vermişdir. Mendeleevə yazdığı məktubunda Nikiforovun işlərilə maraqlanan N.D.Zelinski yazırdı: "Şübhə etmirəm ki, böyük kimyəvi dəyərə çevrilən Qafqaz neftindən alınan benzol bizim kimya istehsalını güclü sürətdə dirçəltmişdir [Зелинский Н.Д. Письмо Менделееву Д.И. от 21 ноября 1903г., Москва (ЛГУ, 3 альб., д.225, л.127)]. 1905-ci ilin mayında Nikiforov Lüdviq Nobel adına Rusiya mükafatı almışdı. (1905-ci ildə 10663 sayılı patent) "Rus neftindən benzol və ona oxşar məhsulların alınması" işinə görə. Nikiforovun 1915-ci ildə Zelinskiy və M.M. Tixvinski ilə başladığı sıx əməkdaşlıq neftin sonrakı krekinq üsullarının daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur.

1911-ci ildə Bakıda krekinq qurğusu ilə bağlı S.K.Kvitko öz sxemini yaratmışdır; 1912-ci ildə ona "təzyiq altında və bunsuz yüksək temperaturlu mazutun parçalanmasından alınan yanacaq" ixtirasına görə 21963 sayılı patent verilmişdir. Kvitkonun ixtirası hələ müharibəyə qədər (1914-cü il) Rusiya Dəniz Nazirliyi tərəfindən istifadəsi güman edilirdi: cihaz qismən xaricdə artıq sifariş edilmişdir, lakin başlayan I Dünya müharibəsi

nəzərdə tutulan planın həyata keçirilməsinə mane olmuşdur. Kvitko sxemi əsasında krekinq prosesi üçün sınaq qurğusunu yalnız 1925-ci ildə (Kvitko "Azneft" sisteminin ilk kub krekinq quraşdırılması 17 iyul 1925-ci ildə istismara verilmişdir) quraşdırılmağa başladı.

Burada bir daha xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Şuxov-Qavrilov ixtirası öz dövrünü xeyli qabaqlayırdı: 1890-1891-ci illərdə hələ benzinə olan tələbat böyük deyildi. Belə ki, aviasiya sənayesi olduqca zəif inkişaf etdirilmişdir. Professor M.M. Tixvinskiy krekinq prosesini yüksək qiymətləndirmiş, onun praktiki tətbiq imkanlarını görməmişdir, çünki "o, indi həyata keçirilməmiş mürəkkəb cihazları və həssas nəzarət tələb edirdi".

1917-ci ilə qədər "Şuxov" krekinq prosesi sənaye tətbiqi qazanmamışdır; yalnız 1929-1931-ci illərdə Bakıda məşhur "sovet krekinqi" adlanan krekinq prosesi üçün zavod tikilmişdir. Bu zavodda V.Q.Şuxov, M.A.Kapelyuşnikov və F.A. Rüstəmbəyovun layihəsi əsasında düzəldilmiş SSRİ-də ilk dəfə islahat prosesi həyata keçirilməli idi. 1938-ci ilin aprelində isə artıq Moskvadakı zavodda qələvi təmizlənməsi üzrə ilk krekinq quraşdırılması tətbiq ediləcəkdə. "Azneft" Birliyinin texniki direktoru Fətullabəy Rüstəmbəyov haqqında ilk kitabda (VIII və X oçerklər, Bakıda 2008-ci ildə nəşr edilmişdir) ətraflı yazılmışdır.

I Dünya müharibəsi dövründə partlayıcı maddələrin istifadəsinin kəskin artması təsiri altında xüsusilə müharibə ölkələrində benzol və toluolun istehsalı ilə əlaqədar olaraq gücləndirilmiş zavodların tikintisinə başlandı. Rusiyada belə zavodlar "Nobel qardaşları", S.M.Şibayev A.A. Berkendof eləcə də Bakıda Baş Artilleriya İdarəsi nəzdində Hərbi Sənaye Kompleksinə məxsus idi. Beləliklə, 1915-ci il Şibayev adına Bakı zavodunda Q.V. Alekseyevin cihazı xüsusilə toluolu almaq üçün piroliz rejimində işləyirdi. Bakıda Nobel firmasının toluol zavodunda 1917-ci il hər biri 7 retorta ilə işləyən 18 soba işləyirdi, bu da ayda 1600-2460 ton neft və ya solyar yağı emal etməyə imkan verirdi. Təx-

minən bütün emal edilən ağ neftdən ümumilikdə, 15 % aren ayrılırdı. 1915-ci il iyunun 24-də Bakı hərbi sənaye komitəsinin iclasında V.F.Herr (1909-cu il Emanuel Nobel adına 1-ci Rusiya mükafatı laureatı) Bakı neftindən toluolun alınması barədə məruzə etmişdir.

İstinad: XX əsrin əvvəllərində (noyabr, 1904-cü il) Bakıda neft işləri sahəsində ən yaxşı əmək və ixtiralara görə Emanuel Nobel adına "mazut" mükafat tərtib edilir. Bu unikal və demək olar ki, unudulmuş mükafat 1917-ci il Oktyabr inqilabına qədər dörd dəfə - 1909, 1910, 1911 və 1914-cü illərdə verilmişdir. Bakı Nobel mükafatının ilk laureatı məşhur neftçi-kimyəçi Azərbaycan pedaqoji institutunun professoru Viktor Fyodoroviç Herr olmuşdur.

Professor V.F.Herr (1875-1940) Bakı elmi-texniki məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olmuş, Rusiya (Azərbaycan) yağ sənayesinin yaradılmasına, eləcə də bizim gələcək neft texnologiyasının inkişafına öz töhfəsini vermiş ilk pedoqoqlardan biri olmuşdur.

A.A. Berkendorf şirkəti dərhal hərbi idarə tərəfindən razılığı alınmış (neftçıxarma şirkəti Ticarət Evi "Berkendorf və K 0") ilə aylıq məhsuldarlığı 3000 pud toluol olan zavodun tikintisinə başlamağa qərar verdilər. Sonra toluol istehsal edən zavodlar Bakı ilə yanaşı Kiyev, Kazan və Fərqa vilayətində tikildi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1915-ci ildə dünyada ilk dəfə N.D. Zelinskiy İmperator Rus Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin iclasında müəyyən etmiş və bildirmişdir ki, krekinq zamanı katalizator qismində metalların oksidləri ilə (titan, sink və alüminium) yanaşı floridin və baxçasaray gilini tətbiq etmək olar.

Bu məruzə katalitik krekinqin inkişafının təməli oldu; Zelinski fransız əsilli amerikalı alim E.J. Qudrini 20 il müddətinə qabaqlamışdır (prosesin istifadə tarixi - 1937-ci il mart). Qeyd edək ki, həmin vaxtda orduda partlayıcı maddələrin hazırlanmasına olan tələbat çox artdı. "Bir kimyaçının həyatı" adlı öz

kitabında görkəmli neft kimyaçısı V.N.İpatyev (iki cildə, 1945-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunmuşdur) Birinci dünya müharibəsi dövründə neft hərbi proqramının həyata keçirilməsi üzrə nəticə çıxarmışdır (1867-1952-ci illər). "Toluol və benzolun alınması üçün neftin emalından alınan gəlir əhəmiyyətli olmuşdur, bu yolla alınan məhsulların ümumi sayı 30 min tona qədərdir, bu işə xərclənən enerji və vəsait sərfini tamamilə doğrultmuşdur". Bu kitabda Vladimir İpatyev Nobel şirkətinin partlayıcı maddələrin istehsalındakı müsbət rolunu qeyd etmişdir: "Nobel firması artilleriya idarəsinə benzol və toluol göndərən birinci şirkət olmuşdur və xeyli dərəcədə Bakı hərbi-sənaye komitəsinə ötmüşdür. Yalnız o, təxminən bir puda görə, 20 min tona qədər təmiz benzol və toluola 16 rubl qiymət təyin etmişdir".

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakıdakı "Nobel qardaşlarının" toluol zavodu professor M.M.Tixvinskiyin layihəsi üzrə 1916-cı ilin payızında tikilmişdir. Xüsusilə qeyd edək ki, Paynsın (1932-ci il) neft emalı sahəsində sulfat turşusu alkiləşdirməsinin görkəmli açılışı və Qudri katalizatorunun sabit qatlı katalitik krekinq (1937-ci il) neft və neft məhsullarından bir çox digər mühüm kimyəvi birləşmələrin alınmasını mümkün edən neft kimyasının inkişafına güclü təkan vermişdir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyalı mühəndis-texnoloqlarının işlərinə bir çox xarici alim və sahibkarların marağı yönəlmişdir. Belə ki, onlar bu imkanlardan yararlanma fürsətini heç vaxt əldən verməmişlər. Nəticədə, rusiyalı mühəndislərin qiymətli krekinq-prosesi üzrə işlənmiş konstruktiv elmi-texniki tövsiyələri xaricdə sənaye miqyasında, birinci növbədə ABŞ-da həyata keçirilmişdir. Misal olaraq, 1913-cü il yanvarın 7-də (V.Q. Şuxovdan 22 il, A.N.Nikiforovdan 8 il və bir il S.K.Kvitkodan sonra) amerikalı mühəndis V.M. Barton (1865-1954) Robert Hemfri ilə birlikdə, benzin və ağır neft fraksiyalarının alınması üsuluna görə 1049667 sayılı ABŞ patenti almışdır; ilk dəfə 1916-cı ildə Barton üsuluna əsasən krekinq prosesi sənaye üsulu ilə

həyata keçirilmişdir. ABŞ-da 1920-ci ildə onun 800-dən artıq krekinq-qurğuları fəaliyyət göstərmişdir. Xatırladaq ki, bir barel neftdən krekinq-prosesi üsuluna görə digər üsullarla eyni miqdarda xammaldan iki dəfə çox benzin alınır.

Ədalət naminə qeyd edək ki, bir sıra xarici tədqiqatçılar neft emalının yaranma tarixi haqqında məsələni obyektiv şəkildə işıqlandırmışlar. Belə ki, bu məsələlərdə nüfuz qazanmış tanınmış holland kimyaçısı R Forbes qeyd etmişdir: "...Amerika Birləşmiş Ştatlarında neftin təmizlənməsi prosesinin inkişafı eksperimental prosesin həddlərindən kənara çıxmırdı, ta əsrin sonunadək bu sahədə ciddi və sistemli elmi tədqiqat işləri aparılmamışdır. Bu baxımdan Avropada vəziyyət bir az başqa cür idi - burada kiçik təmizləmə zavodları Qaliya, Rumıniya və Rusiyada müəssisələrin açılışına qədər bir çox illər ərzində mərdliklə mübarizə aparırdılar. Rus neft sənayesi üçün səciyyəvidir ki, onun yaranmasının lap əvvəlindən sistemli elmi işlər aparılmışdır ki, bu şanlı işdə İpatyev, Raqozin, Mendeleyev və Qurviç kimi alimlərin adlarını çəkmək olar, onlar birinci dünya müharibəsinin başlanmasına qədər elm sahəsində aparıcı rol oynamışlar" [R. Forbes, Man the Maker. London, 1959-cu il].

Beləliklə, bir daha qeyd edək ki, rusiyalı mühəndislər V.Q.Şuxov, (1891-ci il), A.N.Nikiforov (1905-ci il), S.V. Kvitko (1912-ci il), amerikalı V.M. Barton və R. Hemfri (1913-cü il) tərəfindən hazırlanmış neft krekinq üsulları dünya neftayırma sənayesində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuş, bir neçə dəfə benzin və aren kimi belə qiymətli neft məhsullarının emalını artırmağa şərait yaratmışlar.

Hazırda neft sənayesində geniş vüsət almış, mineral sürtkü yağlarının (neftdən emal edilən) yaranma tarixçəsini qısaca nəzərdən keçirmək burada yerinə düşərdi.

Məlum olduğu kimi, əvvəllər yalnız heyvan və bitki mənşəli yağlardan texniki avadanlıqların yağlanması üçün istifadə edilirdi. Kerosin istehsalı birinci dərəcəli qiymətli qalıq (mazut) hesab

edilirdi, 90% -dən çox istifadə olunmurdu və ya yararsız olduğuna görə atılırdı. Neftayırma zavodlarının sayı artmağa başladı və istifadəsiz qalıqları miqdarının nəticəsi onun hansısa faydalı maddəyə çevrilməsi və ya mazutun praktik tətbiqi barədə düşünməyə vadar etdi. Neft tullantılarının səmərəli istifadə variantlarından biri nəticə etibarilə, onlardan sürtkü yağlarının alınması oldu.

Dmitri Mendeleyev rusiyalı sahibkarlara dəfələrlə izah edirdi: "Sürtkü yağı və işıqlandırma yağları - məhz bunlar neft qalıqları kimi əldə edilməlidir, onları isə kobud yanacaq kimi sobalarda yandırmaq olmaz... Çox ağır qalıq verən bizim Bakı neftində ağır neft yağlarının davamlı tətbiqini axtarmaq lazımdır. Bu məsələnin həlli sadə olmayan buxar boruları altında yandırılması ilə həll edilir [Колесниченко Г. Очерки истории Ярославского нефтеперерабатывающего завода им. Д.И.Менделеева: Михайлов посад, г.Рыбинск, 2001г., с.9].

Məşhur neft sahibkarı Viktor Raqozin (1833-1901) Dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq Bakı neftindən 1875-ci il sürtkü yağlarının hazırlanmasına başlamışdır, onun tərəfindən Bakı yağlarının xaricə 1878-ci ildə daşınması bazarın mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, V.İ. Raqozinin adı həmin dövrdə Rusiya imperiyasının sənayeçiləri arasında yaxşı məlum idi. Məhz o, 1873-cü ildə Sormov laboratoriyası şəraitində neft emalı ideyasının reallaşdırılmasına başlayır; 1875-ci ildə isə Nijni Novqorod yaxınlığında mineral yağların istehsalı üzrə yenidən tikilmiş zavodda neft məhsullarının istehsalı onun tərəfindən sənaye miqyasında təmsil edilirdi. Bir il sonra zavod tam gücü ilə işlədi.

Burada qeyd edək ki, sürtkü yağlarının ilk təcrübəli partiyası Bakıdan Rusiyanın daxili bazarı üçün artıq 1875-1876-cı illərdə daxil olmağa başladı. Sonra bu məsələ bir az dayandı, çünki bəzi sahibkarlar sürtkü yağlarının alınması təklifi ilə aksizdən azad olmaq imkanı axtarırdılar. Yağ istehsal edən sahibkarlar tərə-

findən akzisin aradan qaldırılmasından bir müddət sonra Raqozindən başqa yalnız Soxanskiy və F.İ. Smolyaninov qalmışdır.

Əsasən 1870-ci ildə dəmir yol şöbəsinin mühəndisi N.A. Soxanskiy tərəfindən Kerç yarımadasında emal edilən və Bakıya daşınan neft qalıqlarından yağ istehsal edilməsi üzrə tikilmiş zavodu nəzərinizə çatdıraraq. Bu zavod Kerçdə nəinki neft yağlarını, həm də bitki və heyvan yağı qarışığı olan yağları istehsal edirdi. Zavodun məhsuldarlığı ildə iki növ, maşın (0,904-0,910 q/sm²) və vaqon (0,900-0,914 q/sm²) yağları istehsalını təşkil edən təxminən 600 ton olmuşdur ki, bu da Don və Dneprdə üzən gəmilərin mexanizmlərinin yağlanmasında, eləcə də Azov və Voronej dəmir yollarında geniş istifadə edilmişdir.

1880-1881-ci illərdə (artıq konstantinov zavodunun tikintisindən sonra) Bakıda "Nobel qardaşları" firmasının yağ zavodu fəaliyyətə başlamışdır. Bu illər ərzində Bakıdan Rusiyanın mərkəzi rayonlarının bazarlarına şirkət daha 1 mln. pud sürtkü yağları ixrac etmişdir. Əvvəlcə bazara təmizlənməmiş yağ distillə cihazı aparılırdı, lakin 1885-ci ildə onların sulfat turşusu və qələvidən təmizlənməsi həyata keçirilmişdir. Artıq, 1909-cu ildə "Nobel qardaşları" şirkətinin sürtkü yağları nomenklaturası 20 adda eləcə də, "Maşın", "Vaqon", "Ox", "Silindr" və s. təşkil edirdi. Nobel şirkəti daxili yanma mühərrikləri üçün sürtkü yağları istehsal edirdi: zəif istilik mühərrikləri "Mühərrik-L", "Mühərrik-M" - orta və iri dizel mühərrikləri və gəmi mühərrikləri üçün - "Mühərrik-T.", benzinlə işləyən mühərriklər üçün "Avtol L", "Avtol M" və "Avtol T" yağları istehsal edirdi. 1912-ci ildə firma daha 7,2 mln. puddan çox sürtkü yağı xaricə göndərir, onlardan təxminən 5,6 mln. pud xaricə göndərilmişdir. Bir qədər irəli gedərək qeyd edək ki, Birinci dünya müharibəsi dövründə "Nobel" Rusiya ordusuna aviasiya və Hərbi Dəniz Qüvvələri üçün sürtkü yağları ixrac edən şirkət idi.

1884-cü ilə qədər Rusiya paroxod avadanlığı əsasən bitki və heyvan yağları ilə, gəmilər isə "Nobel qardaşları" şirkətinin

olein və ağac qarışığı yağı ilə yağlanırdı. 1884-cü ildən sonra sürtkü, əsasən, maşın yağlarının istifadəsinə başlanmışdır. Fransa hərbi-dəniz donanması isə artıq 1880-ci ildə onları bütün digər növ yağlardan üstün tutaraq Raqonski sürtkü yağlarından istifadə edilmişdir (oleonaftlar).

Burada əlavə etmək yerinə düşər ki, 1879-cü ildə Bakı neftinin Ragazinin sürtkü yağları Paris dünya sərgisində qızıl medal ilə təltif edilir; 1880-ci ildə Brüssel beynəlxalq sərgisinin qızıl medalını almışdır. 1881-ci ildə Roma akademiyasının qızıl medalı ilə təltif edilmişdir. 1885-ci il mayın 14-də Antverpendə Ümumdünya sərgisində "Nobel qardaşları" şirkətinin ağ neft və yağı, "Raqozinin əməkdaşlığı" şirkətinin mineral sürtkü yağları fəxri diplomlarla (Qran-pri), qızıl medal isə S.M.Şibayeva şirkətinin sürtkü məhsullarına təqdim edilmişdir. Sonralar, konstantinov zavodunun məhsulları aşağıdakı mükafatları almışdır: 1886-cı ildə Liverpul beynəlxalq sərgisinin qızıl medalı və Fransa milli akademiyasının diplomu; 1889-cu il - Paris dünya sərgisinin qızıl medalı.

1884-cü ilin ortalarında Raqozin ən iri Bakı müəssisələrinin biri olan Bakının Sidor Şibayeva şirkətinə başçılıq edərək, onun sürtkü yağları Batumi sərhədlərindən xaricə gedirdi. Öz xatirələrində Raqozin qeyd edirdi: "Rus fabrik sahibi o qədər az inam yaratdı ki, mən 1876-cı ildə 6 ay xaricdə yaşadım və yalnız iki kiçik fabriklərimi Rus yağından istifadə etməyə razılaşdırdım. Dörd ildən sonra vəziyyət inanılmaz idi. Fransa dəniz idarəsi mineral yağlardan başqa heç bir yağdan istifadə etməməyi qərara aldılar, Rus hərbi gəmiləri Marseldən gətirilən və Peterburqda satılan taxta yağlarından istifadə edirdilər, Brest və Havrda Nijniy Novqoroddan gətirilən bizim yağı alırdılar. İngiltərə dəmir yolu yağ təchizatı üçün şərt qoydu ki, onlar ya oleonaftlar və ya bu kimi maddələr olsunlar. Amerikanın bir ton üçün 15 funt dəyərində olan sürtkü yağlarının qiyməti 8 funta qədər düşdü, bu da bizim haqqın 25-33 funta görə dəyişməsinə

təsadüf etdi. Fransız tacirləri bitki yağlarının daxili istehsalına ziyan vuran, Rus mineral və bitki yağlarının idxalının yaxşılaşdırılması barədə deputatlar palatasına ərizə verdilər. Bütün yağ tacirlərinə elan edirlər ki, onlar mineral yağlarını satsınlar, amerikalılar isə artıq öz yağlarına "Russian oil" (rus yağına oxşar yağ) əlavə etsinlər [Колесниченко Г., с.28].

Qərbdə artıq öz keyfiyyətli yağı ilə ticarət edən Raqozin, rus neft sənayesinin, xüsusilədə Qafqazda və Abşerondakı perspektivlərini belə qiymətləndirirdi: "xaricdə öz istehsalat məhsullarını sata biləcək Rusiya sənayesinin yaradılması fikri bizim üçün yad idi, hətta mümkün deyildi" [Симонович В. «Нефть и нефтяная промышленность в России»: историко-статистический очерк, С.-Пб., тип. Ю.Н. Эрлих, 1909 г., с.82].

Konstantinov zavodunun təcrübəsini tətbiq edən Bakı neftçiləri sənayesi (Nobel qardaşları, H.Z. Tağıyev, M.Nağıyev, S. Şibayev, Ş. Əsədullayev və s.) böyüdü və inkişaf etdi. Bu, o zaman yazan alimdə heyranlıq doğurmuşdur: "Bakılılar B.İ.Raqozinin Volqa sahillərində əsasını qoyduğu həmin növ neft qalıqlarını emal etdilər, nəinki onlar sürtkü yağlarının geniş gəlirinə nail oldular, həm də onların dəyərini əvvəllər mövcud olmayan aşağı normaya (maya dəyəri) saldılar. Öz ölkəsinin vətənpərvəri olan Mendeleyev rusiyalı sahibkarların uğurları ilə, xüsusilə də onlar dünya səviyyəsinə çıxanda fəxr etmişdir. O, vurğulamışdır: "Bir çox fransız dəmir yollarında, hazırda bir çox Avropa fabriklərində, xüsusilə Raqozin zavodunun sayəsində Bakı neftindən alınan rus sürtkü yağlarından artıq istifadə edirlər [Краткий исторический очерк Константиновского завода. ГАЯО, ф.2500, оп.1, д.1, л.2, с.9].

Səciyyəvidir ki, amerikalılar öz mineral yağlarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün, onlara təbəşir və quttaperça əlavə etdilər, bu zaman keyfiyyət eyni səviyyədə qalırdı, amma qiyməti kəskin artırdı. Rusiya (Raqozinin) yağı dünya bazarında ən yaxşı hesab olunurdu. "Nobel qardaşlarının" Bakıda istehsal etdiyi

sürtkü yağları raqonski yağlarından ucuz idi, lakin konstantinov zavodunun yağları xaricdə onların mükəmməl keyfiyyəti sayəsində daha həvəslə alınırdı.

Maraqlı fakt: 1933-cü ildə Bakı neft emalı zavodları SSRİ-də sürtkü yağlarının əsas tədarükçüsü olmuşdur, onların Azərbaycanda istehsalı ildə 1 mln. ton təşkil edirdi. Özünün bir əsrdən artıq həddini aşmış sürtkü yağlarının yaradılması qısaca tarixi belədir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) ümumi gücü ildə 20 mln. ton olan iki neft emalı zavodu (NEZ) öz resursları hesabına quru və dəniz yataqlarında hasil etdiyi nefti emal edir. Belə ki, 2011-ci ildə Azərbaycanın daxili bazarında 3,7 mln. tona qədər neft məhsulları satılmışdır. Ümumiyyətlə, 2011-ci ildə respublikanın emal kompleksində 6,3 mln. ton neft emal olunmuşdur; Emal nəticəsində 1,3 mln. ton avtomobil benzini, həmçinin 3,1 mln. ton reaktiv və dizel yanacağı alınmışdır. Səciyyəvidir ki, satılmış neft məhsullarının ümumi həcmiminin 68,8% -i daxili bazarın, yerdə qalan 31,2%-i isə ixrac əməliyyatlarının payına düşür. 2011-ci ildə zavodlarda təkrar emal qurğularının potensialından səmərəli istifadə nəticəsində açıq rəngli məhsulların miqdarı 70,3%, lakin neftin emal dərinliyi isə 93% təşkil edirdi.

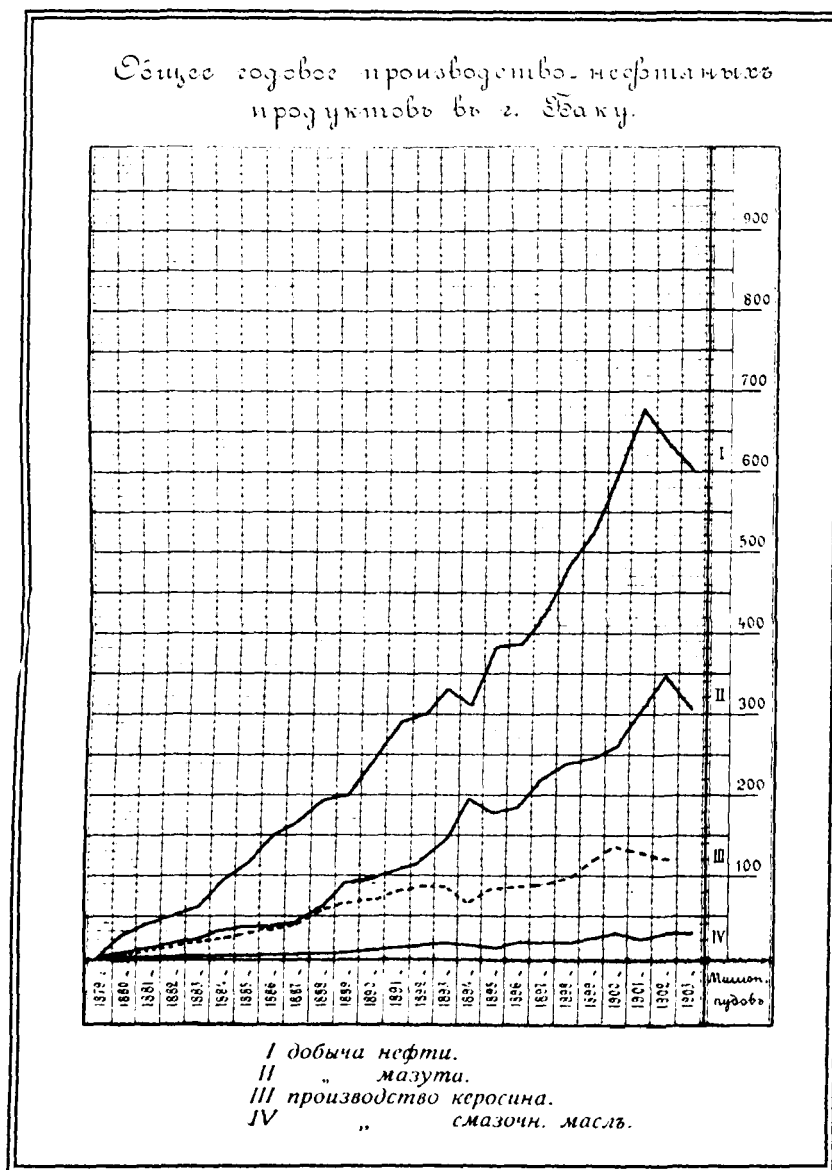
Xüsusilə qeyd edək ki, SOCAR -ın xeyli vəsaiti qazın saxlanması və paylanması layihələrinə ayrılmışdır. Artıq 2011-ci ilin noyabrında SOCAR və Almaniyanın EON Ruhrgas şirkəti Bakı və Abşeron yarımadasının qazpaylayıcı sisteminin modernləşdirilməsi layihəsi üzrə müqavilə imzalayır. EON Ruhrgas müqaviləsinə əsasən, qaz itkisinin minimuma endirilməsi, mövcud qazpaylayıcı sistemin genişləndirilməsi, onun yenidən qurulması və yeniləndirilməsi, eləcə də onun artırılması sənayenin inkişaf etdirilməsi daxil olmaqla və əhalinin qaza olan tələbatının gələcəkdə artırılması məqsədilə texniki-iqtisadi əsaslandırma hazırlayır. Bu əsaslandırma, Almaniya və digər

Avropa ölkələrində qəbul edilmiş və istifadə olunan norma və standartlarına uyğun şəkildə hazırlanacaq.

Daha sonra xatırladaq ki, SOCAR ölkənin yeraltı qaz anbarlarında qaz saxlama həcmi daim artırır. Artıq 2011-ci ildə 3,25 mlrd. kubmetrə qədər qaz onlarda cəmləşmişdi. Qaz vurulmasının həcmələrinin artırılması üçün yeni quyular qazılır və kompressor stansiyalarının genişləndirilməsi üzrə intensiv işlər aparılır. Bu gün Azərbaycanın Qaradağ və Qalmaz kimi iki yeraltı qaz anbarı var; perspektiv olaraq 2014-2015-ci illərə qədər respublikanın yeraltı qaz saxlama həcmi 5 mlrd. kubmetrə qədər çatdırılması planlaşdırılır.

Oçerkin sonunda qeyd edək ki, son illər dünya neft emalı üçün vəziyyət ümumiyyətlə çox yaxşıdır: açıq rəngli neft məhsulları üçün qiymətlər xam neftə nisbətən ikiqat sürətlə artır. Bu sahə emal üzrə yeni güclərin yaradılması və mənfəətin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da xammal deyil, neft və neft-kimya məhsullarını ixrac etməyə imkan verir. Məsələn, artıq 2006-cı ildə Qətərdə ildə 31 mln. ton emal gücü olan qurğuların tətbiqi nəzərdə tutulmuşdu; 2007-ci ildə isə dünya şirkətlərinin nəhəngləri siyahısına daxil olan neft emalı müəssisələrinə Exxonmobil, Royal Dutch Shell və Çinin Sinopec şirkəti rəhbərlik etmişdir.

Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, indi (karbohidrogen ehtiyatları dövründə) ekoloji amil daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Karbohidrogen xammalı və məhsulları idxal edən əksər sənayecə inkişaf etmiş dünya ölkələri yanacaq yandırılması zamanı atmosfərə qarışan zərərli tullantıları azaltmaq məqsədi daşıyan təbiətin qorunması qanunvericiliyi şərtlərini, neft məhsullarının keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi və aparılan ekoloji tədbirlər üçün xərclər əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını dəstəkləyir.

Bakıda neft istehsalı, 1879-1903: I - neft istehsalı, II - mazut istehsalı, III - kerosin istehsalı, IV - yağ istehsalı
Oil production in Baku, 1879-1903: I - oil production, II - fuel oil (mazut) production, III - kerosene production, IV - lubricants production.

OÇERK 4

ZAQAFQAZIYANIN İLK ALİ NEFT MƏKTƏBİNİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Bu unikal təhsil ocağının yaranma tarixi öz kökləri ilə XIX əsri əhatə edir ki, 1887-ci il noyabr ayının 7-də Bakı duması Qafqaz tədris dairəsinin 1888-ci il 26 oktyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Bakıda ilk dəfə texniki məktəbin açılışına qərar verdi. Nizamnamədə qeyd olunmuşdur ki, məktəbdə 4 sinif və emalatxana var idi: xarrat, dəmirçi, dülgərlik və çilingərlik. Ümumi fənlərə tədris planı üzrə gündə 3 saat, peşə fənlərinə isə 7 saat ayrılırdı.

1896-cı ildə sənət məktəbinin nəzdində Bakı ibtidai mexaniki - kimyəvi, texniki sənət məktəbi yaradılmışdı. Belə ki, 1900-cü ilin sonlarında burada 124 şagird təhsil alırdı [Никишин А.А. На верном пути. Баку, 1931, с.11]. Bu dövrdə (1899-1901-ci illər) artan neft sənayesi yeni texniki mütəxəssislər tələb edirdi. 1901-ci ildə peşə məktəbi "Bakı ibtidai mexaniki - tikinti peşə məktəbi" statusunu alır. Şəhər duması artıq 1898-ci ildə peşə məktəbinin Bakıda tikintisi üçün torpaq sahəsinin ayrılması barədə qərar qəbul edir, ikimərtəbəli binanın layihəsi "Qafazlı Rastrelli" ləqəbi ilə tanınan məşhur mülki mühəndis İosif Qoslavski tərəfindən tərtib olunmuşdur (1865-1904-cü illər). Xüsusi qeyd edək ki, bina qısa müddətdə "Qasimov qardaşları" tərəfindən tikilmişdir; eləcə də bu məktəb müasir avadanlıqla (həmin dövrdə) təchiz edilmişdir. Bakı iri sənaye sahibi və xeyriyyəçi H.Z. Tağıyev bu işdə böyük rol oynadı. Tağıyev (1823/1838-1924-cü illər).

Maraqlı faktlar:

1) "Qafqazlı Rastrelli"nin Bakıdakı gözəl yaradıcılıq nümunələri bunlardır: imperator Aleksandr adına qızlar üçün ilk rus-müsəlman məktəb binası (indiki Azərbaycan Milli Elmlər akademiyasının əlyazmalar fondu), Mixaylov (Əzizbəyov) xəstəxanasının binaları kompleksi, Hacı Zeynalabdin Tağıyev (hazırda isə

Azərbaycan tarixi Muzeyi) sarayı, İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin binası (Nizami küçəsində, ev. 115 və s.)

2) 11 iyun 2008-ci ildə Polşanın birinci xanımı Mariya Kaçinska Bakıda Polyak memarı, mülki mühəndis Qolavski İosif (Yuzef) Vikenteviçin xatirəsinə həsr olunmuş xatirə lövhəsini açmışdır (İbrahimov 11 küçəsində).

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, həmin dövrdə Rusiya imperiyasının cənub rayonlarında, əsasən Bakıda 97% neft çıxarılırdı. Aydınır ki, Azərbaycan dünyada ilk "neft partlayışı" vətəni olmuşdu. Belə ki, Rusiyada ümumilikdə 11,9 mln. ton hasil edilmişdirsə, Azərbaycanda bu rəqəm 1901-ci ildə - 11,4 mln. ton olmuşdur. Yəni Azərbaycan Rusiyanın bütün neft hasilatının 95% və dünya neft hasilatının 50%-dən çoxunu verirdi. Bütün bunlar nəticə etibarilə buna gətirib ki, iyul 1903-cü ildə Rusiyanın Milli Maarifləndirmə nazirliyi ibtidai texniki məktəbi artıq 1905-ci ilin yanvar ayında fəaliyyətə başlayan orta texniki məktəb ilə əvəz etdi. 1910-cu ildə məktəbin mexaniki şöbəsi iki istiqamətdən ibarət idi: texniki-neft və elektrik-mexaniki. Bundan başqa ibtidai məktəbin nəzdində sənaye müəssisələri şöbələri xüsusilə də çilingər-tomaçı və zərbəvuran, heykəltaraşlıq - daşyonan şöbələri fəaliyyət göstərirdi. 1912-ci ildə isə tədris emalatxanasının nəzdində elektrik sənəti şöbəsi açıldı.

1913-cü ildə məktəb yeni "Nəzdində məktəb və praktikantlar kursu olan sənətkarlıq və heykəltaraşlıq - daşyonan şöbəli Bakı Alekseyev orta mexaniki tikinti peşə məktəbi" statusunu alır. Lakin hələ 1910-cu ildən məktəbin tikinti bölməsinin məzunlarının müstəqil inşaat işləri aparmaq hüququ vardı, bu da onları Moskva və Peterburq müəssisələrini bitirmiş mülki mühəndislər ilə eyni səviyyəyə gətirirdi.

Bakı məktəbi 1913-cü ildə təkcə Bakı deyil, bütün Qafqaz yaradıcı ziyalıları elmi-texniki fikir mərkəzi olmuşdur. 1916-cı ildə (məktəbin açılmasının 10-cu ildönümü münasibətilə) burada 494 şagird təhsil alırdı ki, onlardan da 20 nəfəri azərbaycanlı idi.

Texniki məktəbin adı 1918-ci ilin ortalarında politexnikə dəyişdirildi, onun neft sənayesi, elektro mexaniki memarlıq, inşaat adlı üç şöbəsində 188 nəfər (onlardan 36-sı azərbaycanlı idi) təhsil alırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən politexnik məktəbinin lap əvvəldən yaradılması ideyası onun Bakıda mövcud olan ali politexnik peşə məktəbinin bazası əsasında yaradılma fikrinə söykənirdi. 1920-ci ilin mayında maarifçi və xalq komissarı Dadaş Bünyadzadənin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə respublikada ali texniki təhsil ocağının təşkili ilə bağlı xüsusi müşavirə keçirilmişdir.

Bünyadzadə Dadaş (1888-1937) Azərbaycan SSR-nin partiya və ictimai xadimi; Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri 1928-1932-ci illər; 1908-ci ildə SKP -nin üzvü olmuşdur. 1932-1936-cı illərdə ZSFSR-in kənd təsərrüfatı üzrə xalq komissarı olmuşdur. 1937-ci il dekabrda həbs olunub və güllələnmişdir.

Sonralar, 1920-ci il noyabr ayının 12-də xalq komissarı Bakıda politexnik institutunun yaradılması haqqında Azərbaycan İnqilab Komitəsinə məruzəli məktubla müraciət edir. Məruzəli məktubda dəqiq izah edilirdi: "Bakıda ali texniki təhsil ocağının olması zərurəti o qədər aydın idi ki, onu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bakı sənaye mərkəzinin yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyacı var idi". 1920-ci il noyabr ayının 16-da Nəriman Nərimanovun imzaladığı "Bakı şəhərində texniki universitet müəssisəsinin yaradılması haqqında" qərar açıqlanmışdır.

Nəriman Nərimanov (1871-1925) nüfuzlu partiya və ictimai xadim, AKP-nin üzvü, Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin ilk sədri (1920 - 1922-ci illər). O kəndli ailəsində doğulmuş, kənddə müəllim işləmiş, tibb fakültəsinin bitirdikdən sonra işə həkim işləmişdir. Nərimanov həmçinin böyük dramaturq idi; məşhur yazıçı Mirzə Fətəli Axundovun başçılıq etdiyi realist istiqamətə yönələrək, görkəmli nümayəndə kimi ədəbiyyatda xalqçılığı təmsil etmişdir. Nərimanovun əsərləri Oktyabr inqilabından xeyli əvvəllərdə yaranmış və 1905-ci ildən başlayan milli

azadlıq və demokratik hərəkatını əks etdirir. Nərimanovun əsərləri: "Bahadır və Sona", "Pir", "Nadir-şah" və "Şamdan-bəy" olmuşdur, bu əsərlərdə o, Şərqi qurtuluşu uğrunda gedən mübarizənin mərhələlərini canlandırmışdır. Onun Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsi işində xüsusilə böyük rolu olmuşdur, bir sıra məktəblərin və Azərbaycan teatrının təşkilinə kömək etmişdir. Birinci ümumittifaq türkoloji qurultayının çağırılması onun adı ilə sıx bağlıdır. N.Nərimanov ZSFSR-dən tutmuş (1922-1925-ci illər) SSRİ MİK-in Rəyasət Heyətinin ilk sədri olmuşdur; O, SSRİ MİK sədr, postunda vəfat etmişdir.

Qərar Azərbaycan xalqının həyatında mühüm bir hadisə idi, çünki dövlət ilk dəfə ona ali texniki təhsil sahəsində imkan yaratmışdır. "Politexnik institutunun yaradılması haqqında AİK -nin qərarı" qeyd edilən sənədi bütövlükdə sizin nəzərinizə çatdırmaq istərdik:

1. Bakı politexnik peşə məktəbi, 5 fakültədən ibarət "Əzizbəyov adına Bakı politexnik institutu" adı altında ali məktəbə çevrilir: Neft emalı, elektrik-mexaniki, inşaat mühəndisləri, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat.

2. Bakı politexnik məktəbinin bina və avadanlıqları, eləcə də Rus Texniki Cəmiyyətinin (İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi - M.M.) kimya laboratoriyası Politexnik institutun tabeliyinə verilir.

3. Bakı politexnik məktəbinin tələbə heyətinin cəlb edilməsi zamanı hər şeydən əvvəl Politexnik institutuna tələbə heyəti aşağıdakı əsaslarla qəbul edilirdi: kifayət qədər ümumtəhsil hazırlığı birinci semestrə aiddir, belə hazırlığı olmayanlara ümumtəhsil fənləri üzrə xüsusi məşğələlər müəyyən edilir və nəhayət, yuxarı sinif şagirdləri üçün müvafiq ixtisaslı mühəndislər kifayət edən xüsusi məşğələlər təşkil olunur ki, bu da onlara texniki təhsil almaq imkanı verir.

4. Politexnik institutunun tələbələri sosial təminat hüququ və bütün ərzaq növləri üzrə Dövlət Universitetinin tələbələri ilə

bərabər hüquqda tutulur.

5. Həmin Universitetin professor və müəllim heyəti eləcə də, digər müəssisələrin qulluqçuları Politexnik institutunda professor və müəllim vəzifələrinin icrasına cəlb ediləcək və əvəzçiliyə baxmayaraq Politexnik institutundakı vəzifələrinə görə məvacib almalıdırlar.

6. İnstitutun professor və müəllim heyəti onlara verilən fənn və dərs yükünə görə Dövlət Universitetinin professor və müəllimləri ilə bərabər tutulurlar.

7. Politexnik institutunun təşkili və professionl- texniki təhsili üzrə institutun inkişaf vəziyyəti məsələsi komitəsinin üzərinə düşür.

Azrevkomun sədri - Nərimanov N.

Maarifçilik üzrə xalq komissarı - D. Bünyadzadə

Noyabr ayının 14 günü, 1920-ci il, Bakı ş.[Партархив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф.2, оп.76, д.2, лл.1-4].

ARK-nin qərarını həyata keçirmək üçün Bakı Politexnik İnstitutunun (BPU) müvəqqəti təşkilati komissiyası yaradıldı, onun tərkibində: prof. L. İşkov (sədr), dağ mühəndisi M. Abramoviç, L. Brjostovski adına Bakı texniki peşə məktəbinin sabiq direktoru, dəmir yolu mühəndisi S.Vəkilov, mühəndis - elektrik L. Qrişpun, mühəndis - inşaatçı F. Nikulin, A.Şuşerov, mühəndis F.Rüstəmbəyov və prof. N. Dubrovskiy var idi [Газ. «Коммунист», 22 ноября 1920г. 22 noyabr]. Komissiya "Bakı Politexnik institutunun açılması ilə bağlı ilk professor-müəllim heyətinin və İnstitutun Elmi Şurasının təyin edilməsi, eləcə də, hazırlıq işlərinin bitmə müddətinin müəyyənləşdirilməsi və institutda dərs ilinin başlanması haqqında" 1 yanvar 1921-ci ildə qərarın yekun layihəsini tərtib etdi.

O vaxt üçün səciyyəvi xüsusiyyət, qərar əsasında təşkil edilmiş və aşağıdakı normativlərə əsasən yanvarın 1-dək abitu-

riyentlərin qəbulunu başa çatdırmalı olan qəbul komissiyası idi. "İlk növbədə namizədlərə Bakı Politexnik məktəbinin şagirdləri və xüsusi ali təhsil müəssisələrinin tələbələri, ikinci - türk dilini bilən (azərbaycandili- M.M), üçüncü fəhlələr, dördüncü - MK və AKP BK-ya ezam olunmuşlar, beşinci - qızıl ordu, altıncı - sovet məmurları və yeddinci - qalan vətəndaşlar" [10 лет АНИ, 1921-1931гг., «Известия АПИ», Баку, 1931г., с. 9-16].

"Bu qərarla həmçinin göstərilirdi ki, professor N.A. Dubrovski, P.K. Juze, L.Q.Qurviç, dosent M.Ş. Şepotyev və mühəndis D.D. Qadaskin professor təyin edilirlər; Aqronom N.A. Lebedev, mühəndislər S.A. Vəkilov, A.İ. Kozlov, A.N. Şuşerev və M.V. Abramoviç ixtisasları və əvvəlki müəllimlik fəaliyyətləri üzrə ştatlı müəllim kimi kafedralara təyin edilirlər. Professor N.A. Dubrovski 1 sentyabr 1921-ci il müddətinə kimi BPI - nin direktoru təyin edilir. 1920-ci il dekabrın 15-də keçirilən BPI-nun ilk Elmi Şurasının iclası institutunun ilk direktoru N.A.Dubrovski, Elmi Şuranın seçilmiş katibi (1871-1943-cü illər) və mühəndis Səmədağa Əhmədağa oğlu Vəkilovun rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. Elmi Şurasının (18 dekabr 1920-ci il) ikinci iclasında fakültəyə ilk dekan seçilmişdir: Neft sənayesi-dağ mühəndisi B. Dombrovski, elektromexanika - mühəndis-elektrik A. Sizov, mülki tikintinin mühəndis-inşaatçısı A.Şuşerov, kənd təsərrüfatı aqronomu N. Lebedev və iqtisadçı - professor N. Dubrovski.

Nəhayət BPI-nun yaranması ilə bağlı ilk zəng saat 9³⁰ olmaqla 2 yanvar 1921-ci ildə çalınmışdır; həmin gün ali riyaziyyat üzrə institut tarixində ilk mühazirəni dəmir yolları üzrə mühəndis Səmədağa Vəkilov oxumuşdur.

Birinci ildə BPI-da təhsil alan tələbələrin ümumi sayı 1135 nəfər olmuşdur. Burada vurğulamaq lazımdır ki, o vaxt gənc respublikanın yaranması üçün sərt dövr idi - daimi düşmən təhdidlərin və daxili təxribat, aclıq və viran-bütün bunlar təşəkkülün hansı şəraitdə yaranmasını bizə izah edir. "Azneftin" (o vaxtlar - sovetlər birliyinin ən böyük ittifaqı) yaramasından sonra Azər-

baycan neft sənayesinin işində nəzərə çarpan müəyyən müsbət irəliləyişlər oldu. Abşeronda geoloji tədqiqatlar nəticəsində bir sıra yeni neft yataqları aşkar edildi: İliç buxtası (Bayıl limanı), Zığ, Sulutəpə, Korgöz, Lökbatan, Qala, Qaraçuxur, Buzovna - Pirsaat və s.; köhnəlmiş üsullar (neftin dartma üsulu ilə hasilatı və zərbəçi üsulu ilə quyuların qazılması.) daha müasirləri ilə (dövri və boru qazma üsulu ilə.) əvəz edilməyə başlandı. Artıq 1923-cü ildə "Azneftin" texniki direktoru F.A. Rüstəmbəyovun rəhbərliyi altında M.A. Kapelyuşnikovanın ixtira etdiyi boru uğurla sınaqdan keçirilir.

1924-cü il may ayında "Azneft"də termik krekinq qurğuları zavodunun tikintisi üçün Komitə yaradılır (mühəndis S. K. Kvitkonun layihəsi əsasında), qurğu birdəfəlik axına malik fasiləsiz yeganə kubdan ibarət idi. Komitənin sədri məşhur neft üzrə kimyaçı B.F. Herr olmuşdur. O, 1909-cu ildə Bakı Nobel mükafat laureatı olmuşdur (Emanuel Nobel adına mükafat neft işindəki nailiyyətlərə görə 1904-cü ildə Bakıda noyabr ayında yaradılmışdır.); 1917-ci il inqilabına qədər cəmi dörd "Emanuel Nobel" mükafatı təltif edilmişdir. Həmin ildə F. A. Rüstəmbəyov "beşillik proqrama əsasən neft hasilatının texniki səmərəliliyi haqqında Azneftə təklif" adlı (1923/24-1927/28-ci illər) işini dərc etmişdir, burada ilk dəfə olaraq quyuların yeni dizaynı tətbiqindən onların bərkidilməsi və nəqliyyat sisteminin möhkəmləndirilməsi eləcə də, qaz sənayesinin əsaslarının təqdimatı göstərilmişdir.

Azərbaycan neft sənayesinin milliləşdirilməsinin beş illiyi və yazda neft hasilatının artması ilə əlaqədar olaraq (Bakıda neft hasilatı 64 % -ə çatmışdır) 1925-ci ildə BCHK, SSRİ-nin sədri F.E. Dzerjinskiy "Azneftin" kollektivinə təşəkkür etmiş, onun rəhbərləri və digər işçiləri (A.P. Serebrovskiy, M.B. Barinov, F.A. Rüstəmbəyov) "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordenləri ilə təltif olunmuşdurlar. Xüsusilə "Azneftkom"un yaranmasında ("Azneft"-sonra) "Musa Nağıyev" neft şirkətinin keçmiş baş müdiri

mühəndis Fətulla Əsəd oğlu Rüstəmbəyov rolunu xüsusi qeyd edək. O, həmişə "Azneft"nin texniki və təşkilatı məsələlərinin həllində tez-tez yaranan çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapırdı. Rüstəmbəyov "Azneft"nin Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycan liderləri ilə işgüzar əlaqələrin gerçəkləşməsinə kömək etmişdir. O dövrün dövlət rəhbərləri (S.M. Kirov, S.K. Orconikidze, F.E. Dzerjinskiy, V.V. Kuybişev və b.) ona tez-tez neft işi ilə bağlı mürəkkəb məsələlərin həllində təcrübəli mütəxəssis kimi məsləhətlə bağlı müraciət edirdilər.

Birinci beşilliyin başlanğıcında (1928-1932-ci illər) Azərbaycan SSRİ tərkibində bir çox nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin, o vaxtlar 45 min nəfər işçidən tərkibi nəzərdə tutulmuş "Azneftin" kollektivi mühəndis-texniki kadrlara çox ehtiyac duyurdu: "Azneft" şirkətinin mühəndis - mütəxəssislərinin sayı 218 nəfər təşkil edirdi. "Azneftkom" birliyinin rəhbərliyi təkrarən məlumatlar verirdi - "mühəndis-texniki kadrların çatışmazlığı Azərbaycanın neft sənayesinə ağır təsir göstərir". BPI-nun digər vəzifəsi neft mütəxəssislərinin hazırlanması idi:

BPI-nun professor-müəllim heyəti o vaxtlar Bakıda işləyən və Rusiyadan Azərbaycana göndərilən mühəndislərin ixtisaslı tərkibindən ibarət idi. 1921-ci ildə institutda 6 professor, 54 müəllim, 2 assistent və 4 rektordan ibarət [Азербайджанский индустриальный институт им. М. Азизбекова. Издание АЗИИ, Баку, 1940, с.7-47] 66 müəllimi var idi. Onların arasında - N.A. Dubrovskiy, L.Q.Qurviç, P.K.Juze, A.S.Şepoytev, D.D.Qadaskin; Müəllimlər - S.A. Vəkilov, M.V.Abramoviç, X.B.Məlik-Aslanov, A.N.Şuşerov, L.S.Leybenzon, İ.V.Kurçatov, K.A.Krassuski, A.A.Axundov, İ.Q.Yesman, Y.N.Dunin, P.İ.Kuznesov, S.N.Usatov, B.İ.Tixomirov, T.Q.Quliyev, M.H.Əliyev, M.M.Skvortsov, B.P.Albitskiy, N.L.Vannikov və b. adlarını xüsusilə çəkmə bilirik.

İnstitutun ilk texniki mütəxəssis ixtisası üzrə ilk buraxılışı 1923-cü ildə 3 nəfər, növbəti buraxılışını 1924/25-ci illərdə 13 nəfər - üçüncü 1925/26-cı tədris ilində isə 46 nəfər olmuşdur.

1926/27-ci tədris ilində isə institut respublika üçün 289 ali təhsilli mütəxəssis [«Известия АКНИ», 1936, Баку, №9, с.10] buraxmışdır. SSRİ-nin sənayeləşmə dövründə (1929-cu il) institut beş il ərzində neft sənayesi üçün 430 mütəxəssis hazırlamaq tapşırığı alır: 151 - neft hasilatı, 199 onun emalı və 80 nəfər isə onun kəşfiyyat qazması üzrə. Plan birinci beşilliyin (1932-ci il) sonunadək yerinə yetirildi. "Azneft" şirkətinin mütəxəssislərinin sayı üç dəfə artır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1932-ci ildə neft hasilatı SSRİ-də 22,2 mln. ton (plan üzrə 21,7 mln.) təşkil etmişdir; bunun 12,2 mln. tonu (55%) "Azneft"-in payına düşür. Xüsusilə institutun yaranmasının əsasında iştirak etmiş və təşəkkülün mürəkkəb şəraitində rəhbərlik etmiş E.Q.Yesman, M.V.Barinov və A.A.Nikişinin adlarını xüsusilə qeyd etmək istərdik.

İosif (Yuzef) Qavriloviç (1869-1955) 1922-ci ildən 1928-ci ilə qədər ВРІ-nun rektoru vəzifəsində işləmişdir [Архив АЗИ-НЕФТЕХИМ им. М. Азизбекова, ф.1, оп.3, ед. хр. 83]. O, öz geniş biliyi, təcrübəsi və enerjisi sayəsində institutun əsasının qoyulmasında və buraxılan mütəxəssislərin hazırlıq keyfiyyətinin yüksəldilməsində çox böyük işlər görmüşdür. Bu işdə istedadlı pedaqoq, fəal ictimai xadim və alimin nəzəri bilikləri sezilirdi. 1922-ci ildə Yesman hidravlik, hidravlik mühərriklər, nasoslar, maşın detalları və yükqaldıran mexanizmlər üzrə mühazirələr oxuyurdu. O, 1923-cü ildə keçmiş imperator rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin, daha sonra 1926-cı ildə АЗТО-nun sədri seçilir; O, 1926-cı ildə Dövlət elmi şurasının və Az. SSR-i Komissarlığının kollegiya üzvü; 1924-ci ildən 1933-cü illərə kimi "Azneft"-in məsləhətçisi olmuşdur. Məsləhətçi qismində Esman neft öyrənilməsi üzrə xüsusi laboratoriya yaradılmasını təklif edib və neft hidravlik laboratoriyasının layihəsini hazırlamışdır, özlü mayelər üçün mərkəzdənqaçan nasoslarının, gil məhlullarının və neft laylarının dərin nasoslar əsasında istismarı prinsipləri işinə başlamışdır. Əsasən АЗ ФАН SSRİ energetika sektorunun

yaranmasında Esmanın rolu xüsusilə əhə- miyyətlidir. Daha sonra sektor, İ.Q. Esmanın rəhbərlik etdiyi Enerji institutuna daxil edilmişdir. O, Azərbaycanın Əmək Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşdür.

Barinov Mixail Vasilyeviç (1888-1937) 1928-ci ildən 1929-cu ilə qədər institutun rektoru və peşəkar inqilabçı olmuşdur. Məzun yoldaşları sırasında ilk institut rektoru olmuşdur: O, 1922-ci ildə mexanika ixtisası üzrə mühəndis-texnoloq kimi işləmişdir [Архив АЗИНЕФТЕХИМ им. М. Азизбекова, ф.1, оп. 16, ед. хр. 3]. Birinci qrup Bakıdakı neftayırma zavodlarının müdir köməkçisi, 1922-1926-cı illərdə Azneftkom rəhbərinin müavini (sonralar "Azneft"); 1926-1933-cü illərdə "Azneft" birliyinin rəhbəri olmuşdur. 1928-ci ildə Barinov eyni vaxtda "Azneft"-in əsas işlərinin rəhbəri kimi politexnik institutunun rektoru təyin edilir. O, 1922-ci ildə mexanika ixtisası üzrə mühəndis-texnoloq kimi işləmişdir. O, institutun Главвтуз ВСНХ- nin tabeliyinə keçməsi ideyasının həyata keçirilməsində xüsusi rol oynamışdır ki, bu ali məktəbin maddi bazasının əsaslı surətdə möhkəmləndirilməsinə və [«Известия АКНИ», Баку, 1936, №9, с.8] bilavasitə sənaye ilə əlaqələr normal tədris prosesini həyata keçirməyə imkan verdi. Barinov şəxsən özü tələbələrə mühazirələr oxumuş və neft işi üzrə seminarlar keçirmişdir. Onun bilavasitə iştirakı ilə institutda bir ilə fiziki-texniki korpus tikilmişdir. 1933-cü ilin dekabrında Sovet hökumətinin qərarı ilə onu ölkənin Neft Sənayesi İdarəsinin rəisi və SSRİ Ağır Sənayesi Xalq Komissarlığı kollegiyasının üzvü təyin edilmişdir.

Nikişin Aleksandr Alekseyeviç (1895-1939), 1929-cu ildən 1932-ci ilə kimi institutun rektoru; peşəkar inqilabçı olmuşdur. İnstitutun, fakültə və kafedraların təşkilinin bütün ağırlığı АРІ-nun texnologiya fakültəsini bitirən Nikişinin çiyinləri üzərinə düşürdü. İnstitutun rəhbərliyi qarşısında duran müxtəlif və çətin problemlər zamanı şirkətin əsas məqsədi neft sənayesi institutun neft ehtiyaclarına yaxınlaşması oldu, çünki SSRİ ВСНХ - nin

Rəyasət Heyəti 1930-ci il 29 may tarixli qərarı ilə API-nun Soyuzneftin tabeliyinə keçməsinə və onun ağır sənaye üzrə Xalq Komissarlığı kadrlar bölməsinin Azərbaycan neft institutuna (ANİ) birləşdirilməsini bildirmişdir. Nikişinin rəhbərliyi altında ANİ-da yeni fakültələr yaradıldı: Mexaniki, neft-mədən, geoloji-axtarış, neft-kimya, tikinti, nəqliyyat, sənaye-iqtisadi və hidravlik. 1930-cu ildə Bakıda XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Abşerondakı hadisələri və Azərbaycan neft sənayesinin bərpasında Bakı neftçilərinin qəhrəmanlığını ətraflı əks etdirən "Qara qızıl, Çatmaq və ötmək" adlı kitabı çap olunmuşdur. Respublikada ilk neft ali məktəbinin yaradılması və onun müasir inkişafı, fəaliyyəti üzrə Nikişinin işi - "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni yüksək mükafatı ilə təltif olunmuşdur. 1935-1938-ci illərdə Moskva Neft İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışan A.A.Nikişin SSRİ-də ali neft təhsili üzrə ən yaxşı təşkilatçılardan olmuşdur.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, API və ANİ-nun yenidən qurulması buna gətirib çıxardı ki, nəzərdən keçirdiyimiz ali məktəb, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda xüsusi ali təhsilin ilk yaradıcısı və yayanı olmuşdur. Həqiqətən, API-da mövcud olan və ANİ-da yenidən təşkil edilən su idarəetməsi fakültəsi ilə qismən Bakıda təşkil edilmiş Zaqafqaziya pambıq institutuna daxil edilmiş və qismən də (hidro gücə malik boru meydançası) neft institutunun daxilində qalmışdır. ANİ-da Universitetin iqtisad fakültəsi bazasının ləğvi əsasında yenidən sənaye-iqtisadi fakültəsi yaradıldı. Nəticədə, keçmiş BPI- u vaxtilə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna, (ANİ-nun kənd təsərrüfatı fakültəsinin bazasında yaradılan), (AKTI Pambıq institutu və API-nun su idarəetmə fakültəsi əsasında yaradılmışdır) Zaqafqaziya pambıq institutu, Azərbaycan İnşaat İnstitutu və nəhayət ANİ-na ayrıldı.

Otuzuncu illərdə ANİ-u SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərindən biri olur. Belə ki, Zaqafqaziyanın ilk texniki ali təhsil ocağı olaraq qalır; 1931-ci ildə institut neft sənayesi üçün mütəxəssis

hazırlanmasında nailiyyətlərə görə Azərbaycan Respublikası hökumətinin "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni ilə mükafatlandırılır, 25 dekabr 1940-ci ildə institut Sovet İttifaqının ali mükafatlarından biri olan "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni ilə təltif olunur. Neft ali məktəbinin əsasının qoyulmasında dayanan dünya şöhrətli bəzi müəllim-alimlərin adlarını xüsusilə qeyd etmək istərdik.

Kafedra fizika institutunun yarandığı ilk gündən təşkil edilmişdir. Belə ki, bu işdə L.S.Leybenzon, S.N.Usatıy kimi professorlar fəal iştirak etmişlər. Əlamətdar haldır ki, bu kafedrada böyük elm sahəsində böyük alimlər ilk addımlarını atmağa başlayıblar: Gələcəkdə "hidrogen bombasının atası" İ.V.Kurçatov və nüvə fiziki K.D.Sinelnikov. Yazıçı P.T.Astaşenkov öz kitabında qeyd etmişdir ki, "məhz Bakıda İqor Kurçatov tam olaraq özünü kəşf etmişdir" [П.Т. Асташенков. Курчатov. Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». М., 1967].

Kurçatov İqor Vasilyeviç (1903-1960) görkəmli fizik, SSRİ EA-nın (1943-cü il.) akademiki olmuşdur. O, 1923-cü ildə Kırım universitetinin fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirib. O, 1924-1925-ci illərdə Bakıda Azərbaycan Politexnik İnstitutunun fizika kafedrasında işləyir, burada o, dielektriklərin öyrənilməsi ilə məşğul olur (professor S.N. Usatının dəvəti ilə o, 1924-cü ilin payızında Bakıya gedir və 1925-ci ilin iyun ayına kimi API-nun fizika kafedrasının nəzdində assistent vəzifəsində işləyir). 1925-ci ildə akademik A.F. İoffenin rəhbərliyi altında Leninqrada fizika-texnika institutunda işləmişdir (Leninqradda Bakı fiziklərinin ilk nəşrlərdən biri İ.V. Kurçatov və K.D. Sinelnikovun "Metal vəərəqədən elektronların asta keçməsi məsələsi haqqında" adlı məqaləsi olmuşdur). 1943-cü ildə sonralar SSRİ EA Aatom Enerjisi İnstitutu adını almış və ona rəhbərlik etmişdir. Kurçatovun rəhbərliyi altında Moskvada ilk siklotron (1944-cü ildə), Avropada ilk nüvə reaktoru (1946-cı ildə) və ilk sovet atom bombası (1949-cu ildə) və dünyada ilk istilik-su nüvə silahı (1953-cü il) yaradılmış, dünyada sənaye üsulu ilə ilk atom elektrik

stansiyası (1954-cü ildə) tikilmiş və tənzimlənən istilik-nüvə reaksiyalarının (1958-ci il) həyata keçirilməsi və quraşdırılması üzrə araşdırmalar aparılmışdır.

Mütəxəssis- kimyaçıların hazırlanması institutun yaranmasından başlamışdır. Xüsusilə bu sahədə kimya elminin dünya tarixinə adları yazılmış kimya "korifeylər"- nin böyük rolu vardır: professorlar P.İ.Kuznetsov, S.D.Hüseynov, Q.V. Şahtaxinski, L.Q. Qurviç, V.İ. Tixomirov, K.A.Krasuski və b. Artıq 1922-ci ildə professor Kuznetsov 1938-ci ildə rəhbərlik etdiyi "Ümumi və qeyri-üzvi kimya" kafedrasını yaratmışdır.

Səciyyəvidir ki, 1933-1935-ci illərdə kafedrada azərbaycanlı kimyaçılardan biri olan S.D Hüseynov çalışmışdır. Hüseynov (1883-1952-ci illər), Azərbaycan dilində kimya terminologiyasının əsasını təşkil edən, orta və ali məktəblər üçün kimya üzrə ilk dərslikləri tərtib etmişdir. Sadiq Hüseynov azərbaycanlılar arasında kimya elmləri sahəsində Azərbaycanda ilk professor sırasında idi. Burada qeyd edək ki, Hüseynov 1910-cu ildə Darmştatda (Almaniya) kimya-texnologiya institutunu bitirmişdir.

Professor Lev Qurviç (1871-1926) institutda işləyərkən neft məhsullarının texniki təhlili üzrə laboratoriya işi ilə məşğul olan tələbələr üçün ilk vəsait yazmışdır. Onlar isə həm Azərbaycan, həm də xaricdə təhsil alan bütöv tələbə-kimyaçı nəsli üçün digər monoqrafiyalar yazmışlar. Qurviçin neft emalı üzrə işləri bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir: onun dünya şöhrətli işi olan "Neft emalının elmi əsasları" (1913-cü ildə ilk dəfə Almaniya alman dilində, 1921-ci ildə isə Bakıda rus nəşri) bu günə kimi neftçi-kimyaçı və texnoloqlar üçün qiymətli vəsait hesab edilir. Ömrünün son ilində (1926-cı il) alimin "Qeyri-üzvi kimyanın yaranma əsasları, qanunları və nəzəriyyəsi" adlı kitabı işıq üzü görür, bu kitabda o, floridin katalizatorunun təsiri ilə olefin karbohidrogenlərinin katalitik polime- raziyasını göstərmişdir. Daha sonra N.D. Zelinski və S.V.Lebedev müasir katalitik krekinq üsulunun əsasına çevrilən bu sahədə işləri uğurla

davam etdirmişlər. L.Q. Qurviç neft emalı üzrə Bakı elmi neft-kimya texnoloqları məktəbinin yaradıcısıdır: (N.İ. Çernojukov, F.İ.Səmədova, A.M.Quliyev, Y.İ.Eminbəyli, L.A. Quxman, B.B.Kaminer, O.Q.Pipik, D.O.Qoldberq, İ.P.Lukaşeviç, C.E.Kreytn, İ.Q.Fuks və b.)

Fizika və kolloid kimyası kafedrasının elmi fəaliyyəti onun əsasının qoyulduğu ilk illərdən nəzərə çarpırdı. Onun işçisi V.İ.Tixomorova "platin elektrodların öz aralarında havada və suda anormal polyarizasiyası" adlı yeni ixtiranı elan etmək nəsbət oldu. Leningrad Politeknik institutunun fizika-kimya üzrə professor V.A.Kistyakovski bu ixtiranı "Tixomirov polyarizasiyası" adlandırmışdır. Qeyd edək ki, "Tixomirov polyarizasiyası" termini xarici elmi ədəbiyyatda da qəbul edilmişdir.

1929-cu ildə üzvi kimya kafedrasındakı elmi işlər görkəmli alim-prof. K.A. Krasuskinin rəhbərliyi altında dünya səviyyəsində aparılmağa başlandı. Belə ki, o, ömrünün son illərinə qədər elmi işlərə rəhbərlik etmiş və cavan respublikada üzvi kimyanın inkişafı üçün bir sıra işlər görmüşdür. Xatırladaq ki, 1911-ci ildə bütün dünyada üzvi kimyaçılar tərəfindən qəbul edilən üzvi birləşmələrdə epoksid dövrünün partlayışının formul düsturunu tərtib etmişdir. 1936-cı ildə Konstantin Krasuskiy "Azərbaycan SSR-nin fəxri elmi xadimi" rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Krasuskiy Konstantin Abramoviç (1867-1937) məşhur kimyaçı olmuşdur. 1891-ci ildə Peterburq universitetini bitirmiş və orada prof. Favorivskinin üzvi kimya laboratoriyasında işini davam etdirmişdir. 1892-1893-cü illərdə Qeydelbeqdə Qatterman və V. Meyerin kimyəvi laboratoriyasında işləmişdir. 1894-cü ildə qeyri-üzvi kimya kafedrasında prof. D. Konovalovun assistenti vəzifəsində işləmişdir; 1897-ci ildə o, Qettingdə, prof. Nerstin yanına fiziki kimya üzrə praktiki təbiqlərin qanunlarını yaratmaq üçün ezam edilmişdir.

Dünyada ilk dəfə 1927-ci ildə, 1925-ci ildə BPI-nun ener-

getik neft sənayesi kafedrasının professor M.M. Skvorsov quyu baltasının avtomatik ötürülməsi qurğusunu yaratmışdır - "avtomatik qazma qurğusu" ilk dəfə Suraxanıda sınaqdan keçirilmişdir. Qazma sahəsində sovet qazmaçılarının uğurundan danışan prof. Leonid Leybenzon qeyd etmişdir: "sırf Amerika ideyası olan daimi təzyiq ilə quyunun dərinliklərinə doğru qazma üsulu sovet mühəndisi Skvortsova, Amerikanın Hilda avtomatlarından çox asan və ucuz olan elektrik qazma dəzgahının mükəmməl yaranma ideyasını verdi" [Лейбензон Л.С. «Нефтяное хозяйство», 1932, №10, с.202]. Bu kafedranın ən əhəmiyyətli işləri sırasına İkinci dünya müharibəsi dövründə ilk dəfə SSR-də qeyri-parafinləşdirilmiş elektrik qurğusunu daxil etmək lazımdır (professorlar M.M.Skvorçov və Z. B. Yelyaşeviçin avtomatları). İnstitutunda ilk yaradılan kafedra "neft və qaz yataqlarının geologiyası və kəşfiyyatı" (1922-ci il) olmuşdur; institutda və tamamilə respublikada geoloji təhsilin yaradılması və tədris edilməsində professorlar M.V.Abramoviç, B.B. Boqaçov, M.H. Əliyev, İ.A. Romanov, S.M. Preobrajenski, V.İ. Çernişev və b. rolu olmuşdur.

Bakılı Mixail Abramoviç (1884-1965) institutda 1922-ci ildən ömrünün sonunadək çalışmışdır; eyni zamanda 1920-1930-cü illərdə "Azneft" Birliyinin Geologiya idarəsinin rəhbəri vəzifəsində işləmişdir. Səciyyəvidir ki, hələ Rusiyanın Geoloji komitəsində işləyərkən (1882-ci ilin yanvarında yaradılmışdır) Dağ mühəndisi Abramoviç on il ərzində Abşeron yarımadasının geoloji öyrənilməsi üzrə böyük həcmli işləri yerinə yetirmişdir. 1914-cü ildə dərc edilmiş "Abşeron yarımadasının şimal-şərq hissəsində və Qayakənd stansiyasının ətrafında aparılan geoloji tədqiqatlar barədə ilkin hesabat" adlı işi böyük uğur qazanmışdır. O, neftin təkrar emalı üsullarının tətbiqinin hazırlanması, respublikada neft yataqları ehtiyatlarının hesablanması və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında böyük rol oynamışdır; Qırmızı Əmək bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Paleontologiya və tarixi geologiya sahəsində ən böyük

alimlərindən biri Vladimir Boqaçov (1881-1965-ci illər.) institutda paleontologiya, stratigrafiya və SSRİ geologiyası üzrə mühazirələr oxumuşdur.

Azərbaycan dilində "Geodeziya" adlı ilk dərslik 1928-ci ildə nəşr olunmuşdur; müəllif - məşhur geodeziya və topoqraf Məmmədbəy Hüseynbəy oğlu Əliyev idi (1883-1967). O, Oktyabr inqilabına qədər çar ordusunda baş topoqraf olmuşdur; sonra professor M.H.Əliyev 1931-ci ildə Bakı, Moskva, Kiyev, Xarkov və Tiflis (1936-cı ildən sonra-Tbilisi) universitetlərində təhsil alacaq tələbələr üçün geodeziya haqqında bir neçə fundamental kitab dərc edir. M.H.Əliyevin yüzlərlə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların yetişdirilməsində böyük rolu olmuşdur. O, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Elm Xadimi fəxri adına və Lenin ordeninə layiq görülmüşdür.

Ali məktəbin ilk məzunlarından taleyi səciyyəvi olmuşdur: Bir qayda olaraq, onlar neft işi və respublikanın digər sənaye sahələri üzrə işləyirdilər. Aydınır ki, gənc Azərbaycan Sovet Respublikasının ali təhsilli mütəxəssislərə daha çox ehtiyacı var idi. Ona görə də, 1931-ci ildə mütəxəssislərin böyük əksəriyyəti tam olmasa da, respublikada işləmək üçün qalırdılar.

Lakin artıq 1932-ci ildən SSRİ-də neft istehsalının inkişafı və yeni neft-qazlı rayonlarının işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, institutun məzunlarının çoxu, Azərbaycanın hüdudlarından kənara göndərilirdi. Məsələn, 1932-ci ildə institutun məzunlarından olan 274 nəfərdən 117 nəfəri "Azneft" də saxlandı; qalanları isə SSRİ-nin digər neft rayonlarına göndərildi: "Майкопнефть", "Грузнефть", "Средазнефть" "Эмбанефть", "Грознефть", "Түркмәннефть", "Востокнефть", "Сахалиннефть" eləcə də, neft zavodları və neft bazası olan Moskva, Saratov və s., 1923-cü ildə 254 məzundan yalnız 109 nəfər Azərbaycanda saxlandı, 1935-ci il 415 məzundan isə 299-u saxlanmış, qalanları isə müttəfiq respublikalara [Архив АЗИНЕФТЕХИМ им. М. Азизбекова, ф.1, оп.1, ед. хр. 82, л.1] göndərilmişdir.

Xüsusilə, müharibəyə qədər olan çətin dövrlərdə, İkinci dünya müharibəsi zamanı və müharibədən sonrakı dövrlərdə instituta rəhbərlik edən ilk azərbaycanlı rektorlarını, İsmayıl Axundzadə (1934-1938), Musa Əliyev (1939-1941) və Saleh Qocayev (1941-1960) adını çəkmək lazımdır. Dövrün (1934-1960-cı illər) əsas vəzifəsi Sovet İttifaqının sürətlə inkişaf edən neft və neft-kimya sənayesi üçün yüksək ixtisaslı mühəndis və elmi kadrların hazırlanması idi. Səciyyəvidir ki, müharibə illərində əlaçılardan başqa universitetdə çoxsaylı və seçilən təqaüdü var idi: A. Kərimov, K. Səfərov, Q. Nağıyev, M. Məmmədov, A. Nikonenko, Q. Ağayev, V. Quliyev, M. Seyidzadə, N. Altman, F. Səmədov, D. Orlov, Y. Yuvşenko və b. Müharibənin başlanması ilə əlaqədar institutda aspirantura şöbəsi müvəqqəti bağlanır. Lakin 1943-ci ildən aspirantura bərpa olunmuşdur: 1944-ci ildə institutda 14 aspirant var idi [SSRİ ЦГАХХ, ф.8627, оп.13, ег] xp.1138, л.14].

Qeyd edək ki, müharibə illərində ali məktəb əvvəlki 7 il müddətində olan mövzudan daha çox 275 elmi mövzu tamamlamışdır. 1941-1945-ci illərdə universitetin elmi iş fəaliyyətinə sərf edilən vəsait demək olar ki, müharibədən əvvəlki yeddi il ərzində iki dəfə artmışdır.

1941-1945-ci illərdə institutda əsas fakültələrdən başqa oktyabrın 1-də hazırlıq şöbəsi yaradıldı və 1944-cü ildən 1945-ci il qış mövsümü qəbulu üzrə abituriyentlərin hazırlığı üçün dörd aylıq kurslar fəaliyyət göstərirdi. Dünyada müharibənin ən qanlı illəri ərzində institutun divarları arasından mədən işçiləri, qazmaçılar, geoloqlar, texniklər, inşaatçılar və iqtisadçılar da daxil olmaqla 1000-dən çox yüksək ixtisaslı mühəndislər, mütəxəssislər məzun olmuşdur [Партаpхив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф.22, оп.2, ед. xp.1545, л.163].

Müharibədən sonrakı ali məktəbin inkişaf mərhələsi bilavasitə SSRİ-nin vəzifələrindən asılı idi: birliyinin bütün ərazilərində yeni yataqların açılması, neft-kimya ixtisasları üzrə

hazırlanan məzunlar və kadrlara böyük ehtiyac yaradırdı ("İkinci Bakı", "Üçüncü Bakı"). Əlbəttə biz başa düşürük ki, bir oçerkdə hər şeyi əhatə etmək və göstərmək mümkün deyildir. Məqsədimiz Zaqafqaziyanın qocaman ali məktəbinin yaranma mənbəyini göstərmək cəhdi və heç olmasa beynəlxalq adları ilə bu tarixin kökündə dayanan dünya şöhrətli alimləri qeyd etmək idi.

Sonda qeyd edək ki, məşhur ali məktəbin mövcud olduğu uzun illər boyu bir neçə adı vardı, amma əsas odur ki, fikrimizcə o, öz neft təyinatını yerinə yetirərkən öz ənənələrinə xəyanət etmədi. Qocaman ali məktəbin keçmiş adları haqqında qısaca məlumat: 1928-ci ildən. BPI-u Azərbaycan Politexnik İnstitutu adlanmağa başladı, 1930-cu ildə adı dəyişdirilərək Azərbaycan Neft İnstitutu oldu, 1934-1959-cu illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutu (1950-ci ildə Azərbaycan Sənaye İnstitutundan Azərbaycan Politexnik İnstitutu ayrıldı) adlandı. 1959-cu ildən 1991-ci ilə qədər M. Əzizbəyov adına (inqilabçı Məşədi Əzizbəyovun şərəfinə) Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu olmuşdur. Respublika Nazirlər Kabinetinin 18 fevral 1991-ci il tarixli qərarına əsasən institut Qırmızı Əmək Bayrağı ordeninə layiq görülərək M. Əzizbəyov adına sənaye universiteti adlandı. 1992-ci il martın 21-də isə Azərbaycan SSRİ-nin tərkibindən çıxandan sonra, universitetin adı hazırkı-Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası (ADNA) oldu.

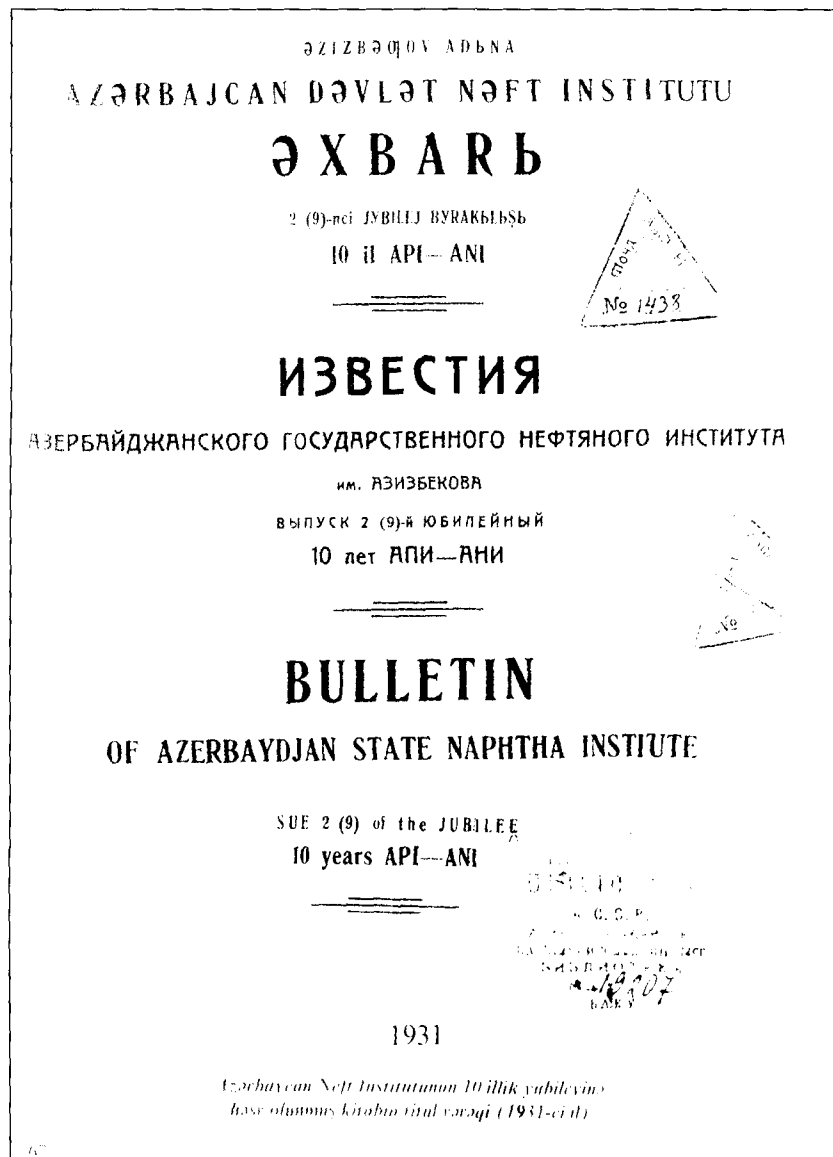
Həmişə xatırlamaq lazımdır ki, bu "neft ocağı kadrları" Avropada və Asiyada da neft və kimya sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis-texniki kadrların hazırlığına başlayan ilk institut olmuşdur. Ali məktəbin məzunları və işçiləri respublikanın elmi-texniki və elmi-nəzəri inkişafına töhfələr vermişlər. Qeyd etmək kifayətdir ki, 1945-ci ildə respublikanın yüksək elmi orqanı olan Azərbaycan Elmlər Akademiyası yaranması əsasında, Akademiyanın ilk heyətinin 15 həqiqi üzvündən təxminən yarısı məzun və ya elmi işçi olmuşlar: M.A.Qaşqay, Ş. A. Əzizbəyov, A.A. Əlizadə, İ.Q. Yesman və s.

Institutun elmi əhəmiyyəti o qədər aşkar idi ki, 1958-ci ildə

orada neft və kimya problemləri məsələsini əks etdirən " SSRİ-nin ali məktəb xəbərləri" adlı ümumittifaq elmi-texniki jurnalının "Neft-qaz" bölməsinin nəşrinə başladı. Jurnal SSRİ-də və xaricdə elmi cəhətdən tanınmışdır; O, Almaniya Demokratik Respublikası, Polşa, Macarıstan, Bolqarıstan, ABŞ, Böyük Britaniya, Belçika, Hindistan və digər ölkələrin sənaye sərgiləri üçün ixrac edilmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 1981-ci ildə bu ali məktəbi (o vaxt M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu) 31 mühəndis ixtisası üzrə kadrlar hazırlayırdı; orada dünyanın 55 xarici ölkəsindən 1200 nəfər daxil olmaqla 15000-dən artıq tələbə təhsil alırdı.

Hal-hazırda ADNA-da aşağıdakı fakültələr üzrə təhsil aparılır: "Geoloji kəşfiyyat", "Kimya-texnologiya", "Neft mexanikası", "Energetika", "İstehsalat prosesinin avtomatlaşdırılması", " Qaz - neft sənayesi " və "Mühəndis-iqtisad, beynəlxalq münasibətlər və menecment". ADNA-nın bazası əsasında institutda sənaye müəssisələri işçilərinin ixtisaslaşması və yenidən hazırlanması, eləcə də xarici tələbələrle iş üzrə dekanatlıq fəaliyyət göstərirdi. ADNA-da əsas diqqət beynəlxalq əlaqələrə göstərilirdi; xarici ölkələr üçün mütəxəssis və elmi kadrların hazırlanması; xarici elmi-tədris mərkəzlərində professor-müəllim heyətinin işi; xaricdə ali təhsil müəssisələrində tələbə və aspirantların təhsilinin təşkili. Məsələn, 2013-cü ildə ADNA-da xarici ölkələrin ali məktəbləri ilə möhkəm əlaqələr qurulmuşdur: İ.M.Qubkin adına Rusiya Dövlət Neft və Qaz Universiteti, Corciya (ABŞ) Dövlət Universiteti, Zigen şəhərindəki Universitet (Almaniya), İxtisaslaşdırılmış Vilqelmsxafen Ali Məktəbi (Almaniya), Tronxeym şəhərindəki Elm və Texnologiya Universiteti (Norveç), Paris Neft və Mühərrik İnstitutu (Fransa), Sofiya Antipolis Nitsa Universiteti (Fransa), Qenueszki Universiteti (İtaliya), Ploeşti şəhərindəki Neft və Qaz Universiteti (Rumıniya), Neft və Kömür Universiteti (Əlcəzair), Təbriz Universiteti (İran), Karaçi (Pakistan) və Türkiyə Universitetləri "Orta Doğu" və "Hacəttəpə".

Nisbətən yaxınlarda (2012-ci ilin sentyabrında) tələbələr üçün yeni təhsil ocağı - Bakı Ali Neft Məktəbi (BANM) açılmışdır. Bu ali məktəb 2005-ci ildə xaricdə kadrların hazırlanması işini həyata keçirən, SOCAR şirkəti üçün lazımı kadrların hazırlanması məqsədilə yaradılmışdır. Mütəxəssislərə böyük tələbat olduğundan BANM-nin açılması barədə qərar qəbul olundu, bura elm və təcrübə ocağı olacaqdı. BANM mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı ən iri ixtisaslaşmış xarici ali təhsil müəssisələri ilə sazişlər imzalamışdır. Qəbul imtahanlarının nəticələrinə əsasən 2012-ci ildə BANM-ə 121 tələbə qəbul olunmuşdur. Məktəbdə tədris beş il keçirilir: birinci il ingilis dili və informatika üzrə, sonrakı dörd il isə ixtisas üzrə təhsil prosesi aparılır. BANM mütəxəssislərin hazırlanması, Böyük Britaniyanın Heriot - Vatt Universitetinin "Neft və qaz üzrə mühəndis" və "Mühəndis - kimyaçı" ixtisasları üzrə tədris proqramlarının əsasında aparılır. 2013-ci ildə isə "proseslərinin avtomatlaşdırılması üzrə mühəndis" ixtisası üzrə tələbə qəbulu həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, BANM-nin tədris prosesinin prioriteti bilavasitə istehsal ilə sıx bağlıdır; buna görə də məktəbin SOCAR şirkəti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının institutları və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən trans milli şirkətlər (Halliburton, BP, Total, Statoil) ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri vardır. Maraqlı fakt: 28 noyabr 2013-cü ildə, Qara Dəniz (QDUŞ) Universitetləri Şəbəkəsi İcraçı Şurasının iclasında məktəb bu təşkilatın üzvlüyünə qəbul edilmişdir. QDUŞ 1998-ci ildə Rumıniyanın Konstansa şəhərində keçirilən II Qara Dəniz regionu rektorları konfransında Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Parlament Assambleyasının qərarı ilə yaradılmışdır. Bu təşkilat 12 ölkənin 100-dən çox universitetini özündə birləşdirir: bu Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır, bura Albaniya, Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Yunanıstan, Moldova, Rusiya, Rumıniya, Serbiya, Türkiyə, Ukrayna və s. daxildir.

"Azərbaycan Dövlət Neft İnstitutunun Xəbərləri" jurnalının üz qabığı
Cover of institute's magazine "News of Azerbaijan State Oil Institute"
(Buraxılış/ Issue 2, #9, 1931)

ОЧЕРК 5

BAKI NEFT İŞİNDƏ DƏNİZ DONANMASI

Güclü neft donanması neft işinin dünya "coğrafiyasını" müəyyənləşdirir.

Müəllif

Xəzər dənizi üzrə gəmiçiliklə bağlı məlumatlar antik dövr ilə məşhurdur, lakin müasir Bakının daxilində ilk tanınmış dəniz limanları alban çarlığı dövründə yaranmışdır. Dəniz donanmasının geniş inkişafı Şirvanşahlar dövlətinin yaranması dönməsinə aid edilir, bu dövrdə ilk dəfə Xəzər Dənizində ticarət və hərbi donanma yaranmışdır. Xəzər dənizi haqqında bir neçə söz: Xəzər dənizi haqqında ilk qeydlər hələ Assuriyanın paytaxtı Nineva şəhərində aparılan qazıntılar zamanı qədim gil lövhəcikləri üzərində (e.ə. IX əsr) rast gəlinmişdir. Orada o, "böyük şərq dənizi" adlanır. Bir neçə əsrdən sonra Xəzər dənizi barədə məlumatlar antik dövrün coğrafiyaşünasları və yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmışdır.

"Yer kürəsinin təsviri" əsərinin müəllifi-"coğrafiyanın atası" Qekatey Miletskiy (e.ə. 546-480-ci illər) onu Hirkan dənizi kimi təsvir etmişdir. Eramızdan əvvəl V əsrdə Herodot ilk dəfə bildirmişdir ki, onun heç bir dənizlə əlaqəsi yoxdur, halbuki həmin dövrün bir çox alimləri Xəzər dənizini Dünya okeanının şimal körfəzi hesab edirdilər, onların təsəvvürlərinə görə, o bütün yeri əhatə edirdi. Aristotel (e.ə. 384-322-ci illər) əmin idi ki, yeraltı cərəyanları ilə Hirkan Dənizi Pont Evkinski (Qara dəniz) ilə bağlıdır.

Qədim məşhur coğrafiyaşünas Strabon "Coğrafiya" adlı kitabında Xəzər dənizini qərbdən şərqə doğru uzanan paralellər

üzrə təsvir etmişdir. Çoxcildli "Təbiət tarixi" adlı əsərin müəllifi Böyük Pliniy (27-29-cü illər) çoxlu adlara malik olan və onlardan ən məşhurları, Xəzər və Hirkan dənizlərinin xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Antik müəlliflərin işləri ilə tanış olmaq ərəb alimlərinin Xəzər dənizi haqqında olan təsəvvürlərini xeyli inkişaf etdirdi. Ticarət əlaqələrinin canlanması Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya barədə avropalıların təsəvvürlərini inkişaf etdirdi.

Orta əsrlərdə Xəzər dənizində türk, fars, avropa səyyahlarına da rast gəlinirdi. Məşhur səyyah Marko Polo da (XIII əsr) Xəzər dənizini təsvir etmişdir. Dənizçi Avraam Kreskanın "Kataloniya xəritəsi" (1378-ci il) vaxtilə Fransa kralı VI Karla göndərilmişdir və Luvrda nümayiş etdirilmişdir. Hindistana tərəcələri ilə öz səyahəti zamanı Afanasi Nikitin (XV əsr) Xəzərdə olduğu müddəti "Üç dəniz arxasında səyahətnamə" adlı əsərində təsvir etmişdir. Həmin dövr üçün Xəzər dənizinin ətraflı xəritəsi alman alimi və səyyahı Adam Oleari (1674-cü il) tərəfindən tərtib edilmişdir. I Pyotrun xəzəryanı yürüşləri ilə əlaqədar rus hidroqrafı da (Soymonov F.İ və s.) eyni dəniz xəritələrini tərtib etmişlər. Xəzər dənizinin özünün minillik tarixi ərzində 70-ə yaxın adı olmuşdur. Onun sahilində məskunlaşan çoxsaylı xalqların hər biri onu öz dilində adlandırmışdır.

Belə ki, antik müəlliflər Xəzər dənizini Hirkan dənizi adlandırırdılar (Canavar ölkəsi) - Hirkan sahilyanı ölkənin adı ilə əlaqədar olaraq, ərəblər isə Xəzər-şimal-qərb sahillərində yaşamış türk xalqının şərəfinə. Yeri gəlmişkən, bu ad müasir Azərbaycan, türk və fars dillərində indiyədək istifadə olunur. 1453-cü ildə II Məhmət İstanbulu fəth etdikdən sonra Avropa tacirləri Osmanlı İmperiyasına yaxın olan şərqə ticarətin yeni yollarını axtarmağa başladılar. Həmin vaxtdan Avropadan Azərbaycana əsas yol, Rusiyadan keçən voljsko - xəzər yolu oldu. Bu yolda liman kimi Bakının əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, XV əsrdən etibarən müxtəlif orta əsr müəllifləri öz işlərində Xəzər dənizi adı ilə Bakının işarə olunmasına rast gəlinirdi.

Xəzər dənizi özünün müasir adını qədim tayfalarının adından götürmüşdür - onun adı dənizin yaxınlığında e.ə. II minillikdə Kürün sağ sahilində məskunlaşan Xəzərlilər tayfası ilə bağlıdır.

Burada qeyd edək ki, Bakı buxtası, bütün hakim kəsilən küklərdən uzaq olan Xəzər dənizinin ən rahat buxtalarından biri hesab edilir. Bakı buxtası sahilinin ümumi uzunluğu 24 km olmaqla Zığ qəsəbəsinin şərqində başlayır və qərbdə Şixova qədər uzanır. Bakı buxtası haqqında qədim yunan, roma və ərəb tarixçiləri yazırdılar, lakin onun haqqında daha etibarlı məlumatlar V əsrin bizans tarixçisi Prisk Paniyskiyin məlumatları sayılır.

Prisk Paniyskiy - bizans diplomatı və tarixçisi olmuşdur. V əsrin birinci rübündə Paniyski adından götrülmüş frakiya torpağı Panionda (Panion - Mərmərə dənizinin şimal sahilində kiçik bir şəhərdir) anadan olmuşdur. O, əla fəlsəfi və ritorik təhsil alan çox varlı bir ailədə böyümüşdür. Məktəbdə təhsilini bitirdikdən sonra Konstantinapolda dövlət qulluğunda olmuşdur. Bizans (Şərqi roma) imperatorlarının diplomatik tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. 5 kitabdan ibarət "Bizans tarixi və Atillaların əməlləri" əsərlərinin müəllifidir. Priskin diplomatik missiyaların arasında Atilla imperiyasına həsr olunanlar ən vacib sayılır. Priskin etnoqrafik qeydləri xalqların Böyük köçü dövründə barbar xalqların daxili həyatının şahidi olan qiymətli və nadir müşahidə sayılır. Yeri gəlmişkən, Bakı, Skif çarlığından Midiyaya kimi təsviri verilən V əsr mənbələrində məhz Prisk Paniyskinin adı ilə xatırlanır ki, burada Bakı yaxınlığındakı "dəniz daşından sıçrayan alov" haqqında xəbər verilir. Bu Bakı yaxınlığında alovlara işarə edən ilk xronologiya idi.

Bakı buxtasının daha ətraflı təsvirini məşhur azərbaycanlı coğrafiyaşünaslar Bakuvi (XIV) və Şirvani (XVII) vermişdir. XVIII əsrdən başlayaraq isə onun hərtərəfli elmi tədqiqi başlamışdır. Belə ki, Bakı buxtasının ilk çap olunmuş xəritəsini "Bakı Körfəzi" adı altında 1719-cü ildə hidroqraf F.İ. Soymonov tərtib etmişdir (I Pyotrun əmri ilə Soymonov 1719-cu ildən 1727-ci

ilədik Xəzər dənizini tədqiqi barədə qərara əsasən).

Artıq 1731-ci ildə onun redaksiyası altında Xəzərin ilk tam atlası "Xəzər dənizinin Astarabad dənizinin qərb və şərq sahillərindən başlayan təsviri, dərinlik və qruntlar adlı-sanlı dağların növləri" adı altında çap olundu, burada Bakı buxtasının həmin dövr üçün təsviri təqdim edilmişdir.

Neft yükləri Xəzər dənizi vasitəsilə müxtəlif növ yelkənli gəmilərlə, xüsusilə bakılılar və şkoutlarla daşınırdı. Bakılılar uzunluğu təxminən 18 m olan Bakıda tikilmiş gəmilər idi. Şkout dayazlıq üzrə yüklərin daşınması üçün tətbiq olunurdu; Onların yükçötürmə qabiliyyəti 260 tondan artıq deyildi. Onlar Xəzərin şimalında üzən yastıdib birdorlu gəmilər adlanırdılar. Əlbəttə, su nəqliyyəti ilə neftin daşınması araba ilə daşınmadan daha səmərəli idi. Lakin sonradan bu üsul neft və neft məhsullarının həcmcə artan daşınma və çatdırılmasını həyata keçirə bilmədi. İş adamlarına (neft sənayesi sahibləri) "qara qızılın" daha əlverişli və təhlükəsiz üsulla daşınması zəruri idi.

Dünyada ilk dəfə neft və neft məhsullarının daşınması Volqa çayında və Xəzər dənizində həyata keçirilmişdir. Müasir ticarət gəmiçiliyi isə Xəzər dənizində ən iri gəmiçilik şirkəti "Qafqaz və Merkuri" səhmdar cəmiyyətinin 1858-ci il mayın 21-də yaradılması ilə XIX əsrin ortalarından öz inkişafına başlamışdır. Xəzər üzrə Volqa aşırımına qədər neft daşınmaları xüsusi anbarlarda yelkənli gəmilər vasitəsilə, Nijniy Novqorddan Volqa aşırımına kimi isə 1863-cü ildə barjlarda (həmin dövrdə Qafqazda olan D.İ.Mendeleyevin təklifi ilə). 1864-cü ildən artıq neft sənaye hasilatına başlanılması ilə sıx əlaqədar olan bu cəmiyyətin Bakı şöbəsi fəaliyyətə başlayır. 1870-ci ildə "Qafqaz və Merkuri" donanmanın tərkibində "Kokeril" Belçika zavodunun sifarişi ilə "İmperator II Aleksandr" ilk Amerika tipli gəmi tikilmişdir. Sonralar, artıq donanmanın tərkibində "Dmitri Donskoy", "Böyük Pyotr", "II Yekaterina", "Aleksandr Nevski" və s. kimi gəmilər yaranmışdır. Bütün bu gəmilərdə gəmilərin mazutla qızdırılması

üçün Lens farsunkası tətbiq edilmişdir.

Burada qeyd edək ki, 1896-cı il Nijni-Novqorod sərgisində, "Qafqaz və Merkuri" öz gəmilərində Rusiya dövlət gerbinin təsvirini yerləşdirmək hüququnu qazandı: Dövlət qarşısında cəmiyyətin (idarə heyətinin sədri M.P.Botkin, direktoru M.N.Benua, M.İ. Lazarev. V.P.Arşaulov və A.İ. Patrekeev) xidmətləri belə qeyd edilmişdir. Səciyyəvidir ki, "Qafqaz və Merkuri" cəmiyyəti təcrübəsində ilk dəfə daxili yanma mühərrikli teploxodların tətbiqinə başlamışdır; bir qədər irəli gedərək qeyd edək ki, 1911-ci ildə cəmiyyətin sifarişi ilə Kolomenski zavodu "Borodino" eksperimental teploxodunu, 1912-ci ildə isə artıq dörd teploxodunu suya endirir.

Neft işinin sürətli inkişafı Bakını böyük bir ticarət limanına çevirir. Nəqliyyat neft məhsullarının hasilatı, emalı, saxlanması və istifadəsi ilə yanaşı, neft işinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. 1900-cü ildə Bakı limanı neft və neft məhsullarının daşınması üzrə dünyada birinci yerə çıxır: Hər gün Bakı buxtasının təyinatı ilə 25-dən artıq neftlə yüklənmiş gəmi yola düşürdü. Nobel qardaşları məhz Lüdviq (gözəl texniki təhsili, işgüzar qabiliyyəti və geniş dünyagörüşü ilə seçilirdi) ağ neftin nəqli üçün neft gəmisinin xüsusi layihəsini hazırlamışdır və yerli gəmi inşaatçılarına bu gəminin tikilməsi təklifi ilə müraciət etmişdir. Əvəzində o, onlara yüksək fraxt və daim icarə təminatı vəd edir. Yerli əhali bunu dərk etmədi və heç bir təşəbbüs göstərmədilər, ona görə də Lüdviq İsveçdə Motal şəhərində gəmiqayırma zavodunda öz sifarişini yerləşdirir.

Dünyada ilk su ilə işləyən gəmi "Zərdüşt" 1877-ci ildə inşa olunmuşdur və bessemərdən ibarət idi və ölçüləri vardı, bu ona Rıbinsk kanalı ilə Mariinsk kanalına, oradan da Bakıya çatdırılma imkanı verirdi. "Zərdüşt" ("Zoroastr") suya endirildi və artıq 1878-ci ilin may ayında istifadəyə verilmişdir. Kapitan Şvanenberlə Baltik dənizinə üzüb gələn neft gəmisini ilə təntənəli görüş Bakıda keçirilmişdir. İlk 15 min pud (təxminən 250 ton) ağ

neft daşımaq imkanına malik neft gəmisi Bakıdan Tsaritsın və Həştərxan şəhərinə ağ neftin gətirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. "Zərdüşt"ün ardınca digər neft gəmiləri yaranmışdır - hamısının adı ümumbəşəri tərəqqinin böyük xadimləri və din qurucularının adı ilə bağlıdır: "Budda", "Məhəmməd", "Moisey", "Spinoza", "Sokrat", "Darvin", "Linney", "Nordenseld" sonralar - "Robert Nobel", "Emanuel Nobel" və s.

İlk Nobel gəmisinin adının mənşəyi maraqlıdır: Lüdviq neft təmizlənməsi proseduru xatırladan müqəddəslik və paklıq axtarışında olan Zərdüşt fəlsəfəsi ilə ciddi maraqlanırdı. Burada qeyd edək ki, Lüdviqin ("Zərdüşt" gəmisi) nadir əsəri uzun müddət dinlənilirdi. Bu gəmi "Neft Daşları" dəniz yatağında ilk quyu qazılması meydanı üçün yalnız XX əsrin 50-ci illərində yüklənmişdir (o cümlədən 7 gəmi). Ona görə də bu yatağın adı əvvəlcə "Yeddi gəmi adası" adlanırdı. XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində "Nobel qardaşları" şirkətinin ağ neft üçün nəzərdə tutulmuş çay gəmilərindən ibarət bütöv bir donanması var idi. Digər iri neft sahibkarlarının sərəncamında da belə gəmilər var idi: Rotşild, Əsədullayev, Useynov, Dadaşov və başqaları.

1879-1880-ci illərdə Tsaritsindəki Nobel tərsanələrində 55 min pud üzrə əkiz barjlar "Yelena" və "Yelizaveta" tikilmişdir. 1881-ci ildə isə Nobellərin vətəni İsveçdə uzunluğu 40 sajen və eni 4 sajen olan "Ümid" və "İnam" adlı (1sajen 2,13 m təşkil edir) iki yeni barj tikilmişdir. Sonra, onlar paraxodlar ilə əvəz olunur. Qeyd edək ki, bu daha müasir barjalarda sistem yox idi, ağ neft dəmir boltlarla kəpəklənən, ayrı-ayrı lyuklu arakəsməli anbarlara süzülürdü, kiçik neft sızması ehtimalının qarşısını almaq üçün yükləmə zamanı ağ neftin səthi suyun səthinə keçmirdi.

"Nobel qardaşları" şirkətinin dəniz donanması, Xəzər və Qara dənizləri və Volqa hövzəsinin müxtəlif yerlərində görmək olardı. Dünyada ilk dəfə neftdaşıyan gəmi "İşıq" 1886-cı ilin noyabrında Batumdan (o da Motal şəhəri zavodunda tikilmişdir) Biskay körfəzi və Atlantik okeanı vasitəsilə Londona 1700 ton

Bakı ağ nefti aparmışdır. V. Şuxovun icad etdiyi mükəmməl konstruksiyalı farsunka (1876-cı il tarixli 1880 sayılı patent) indiyədək istifadə olunur, çay və dəniz gəmiləri üçün mazutdan yanacaq kimi istifadəni mümkün etmişdir. Sonralar, Nobel şirkəti öz tanker donanması sayəsində Rusiya neft məhsullarının ixracını nəinki Avropaya, həmçinin Asiya ölkələrinə göndərərək genişləndirir.

Burada qeyd edək ki, dünyada ilk dəfə Rusiya (Bakı) neft sənayesində neft məhsullarının su yolu ilə daşınmasında Nobel şirkətinin böyük xidmətləri olmuşdur. 1884-cü ildə "Beynəlxalq illüstrasiya" jurnalı "Nobel qardaşları" şirkətini neft işində tamamilə yeni perspektiv və ideyalar istifadə edən şirkət kimi qeyd etmişdir. Jurnalın nömrələrinin birində Nobel paroxodu "Spinoza"ya həsr olunmuş məqalə dərc olunmuşdur:

"12 nəfər heyətdən ibarət olan ağ neft daşıyan tanker gəmi əvvəllər olduğu kimi xüsusi çəlləklərdə deyil, yüklənmə ilə təyin edilirdilər. Bunun üçün gəmisinin içində öz aralarında borularla bir-birinə bağlanmış germetik sistemlər quraşdırılırdı, bu sistem vasitəsilə yüklənmə və boşaltma yalnız bir yerdə həyata keçirilirdi. Gəmi yanacaq vasitəsilə Bakıdakı "Əməkdaşlıq" zavodunun göyörtəsi, yüksək dağda yerləşən birbaşa çənlərdən gələn 8 düymlü ağ neft naqilləri əsasında dolurdu - bu göyörtədən təxminən bir mil yarım məsafədə yerləşirdi. Ağ neft borularla birbaşa gəmiyə gedirdi, bu 4-1/2 saatda 50000 pud ağ neftin həcmi təşkil edirdi.

Bakıdan gəmilər 48 saat davam edən müddət ərzində Həştərxandan 120 mil aşağı istiqamətdə doqquz funtluq yük ilə reydlərə gedirlər, orada onlar gəminin göyörtəsində qurulmuş nasos vasitəsilə ağ nefti "Əməkdaşlıq" şirkətinin dəmir barjlarına və ya çay tankerlərinə vururdular. Bu son ağ neft ilə dolu olan gəmilər Volqa ilə Tsarisinə qədər qalxırdı, burada yük anbarları yüksək dağ anbarlarında yerləşən buxar nasosu vasitəsilə vurulurdu. Çəkisi 9 fut olan barjlar 9 Tsarisinə boş qayıdırlar, bal-

last formasında olan dəniz neft tankerləri isə Volqa suyu ilə dolurdular və Bakıya gədirdilər, burada onlar xüsusi sistemlərə doldurulurdular və bağçaların suvarılması, "Əməkdaşlıq" şirkətinin işçilərinin içməli su təminatı üçün istifadə olunurdu, çünki Bakıda bütün quyu suları duzlu idi, demək olar ki, şirin su yox idi və su çatışmamazlığı həтта yağış suyunda da hiss olunurdu" [Ж. «Всемирная иллюстрация», 1884, №788, с.159].

İlk xarici tankerlər 1885-ci ildə "Standard Oil" firması tərəfindən inşa edilmişdir; lakin onlar öz yerlərini Rusiyaya verdilər, xüsusilə okeanda yırgalanmaya qarşı ikiqat dib hissəsinə və lazımı sabitliyə malik deyildi. Artıq 1886-cı ildən sənayeçilər yüklənmiş nefti Batumdan Avropaya daşıyırdılar. Belə ki, "Ferqyusson" adlı ilk gəmi ilə yanvarda Antverpenə 100 min pud Bakı ağ nefti göndərilir. 1887-ci ildə sürtkü yağları və ağ neft ilə dolu konteynerlər Bakıdan Asiyaya, Çin və Yaponiyaya, 1889-cu ildə isə Filippinə, Yava və Siama göndərilir. Qənaət çox böyük idi: Neft məhsullarının tankerlərlə daşınmasında ildə milyonlarla rubl təşkil edən qablaşdırılma xərcləri yox idi; nəqliyyat xərcləri xeyli azaldılmışdı. Ağ neftin bir pudunun qiyməti Bakıdan Nijni Novqoroda qədər 45 qəpikdən 12 qəpiyə kimi azaldı, 1884-cü ildə isə Həştərxan şəhərindən Tsarisinaya qədər fraxtın qiyməti təxminən 3 qəp, Saratova qədər təxminən 5 qəp, Samaraya qədər təxminən 6 qəp və Kazana qədər bir pud üçün təxminən 7 qəp idi (bir puda görə).

Yeni tipli ilk tankerlər "Shell" şirkətinin işçisi Markus kiçik Samuelin rəhbərliyi altında Rusiyanın təcrübəsindən istifadə edilərək tikilmişdir. Belə ki, 1892-ci ildə Bakıdan Süveyş kanalı vasitəsilə Bankok və Sinqapura yola düşən 4000 ton yanacaq yükü olan ilk "Murex" tankeri suya endirilmişdir, bununla da o, "Standard Oil" və "Royal Dutch"-un sonsuz hökmranlığına mane olmuşdur. Bunlar 23 avqust 1892-ci ildə baş vermişdir, 1893-cü ilin sonunda isə Markus daha yeni 10 gəmini inşa edir. Neftin nəqli həmçinin yeni problemlər yaratdı, ona görə də Uzaq Şərq

limanlarında tədbirli Samuel neftin saxlanması üçün böyük konteynerlər tikdi. Eyni zamanda, o, Rusiya (Bakı) ağ neftinin nəqlinə dair bankir Rotşildlər nəslilə uzunmüddətli müqavilə bağladı. Nəticədə, Rusiyada satılan ağ neft biznesi Uzaq Şərqdə "Shell" şirkəti adı altında reallaşdı. 20 ildən sonra "Royal Dutch Shell" şirkətlərinin birləşməsindən artıq 64 tanker yaranmalı idi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Markus 1890-cı ildə ilk dəfə Bakıya səfər etmişdir.

1892-ci ildə Nobel qardaşları İsveçrədə dördqat neft mühərrikinə görə patent alırlar. "Nobel qardaşları" şirkətinin təcrübəli mühəndisləri onu təkmilləşdirir və istehsalata (mühərrik yaradılması tarixinə o, "Nobel mühərriki" kimi daxil olmuşdur) buraxırlar. 1896-cı ildə isə Nobel şirkəti dizel mühərriklərinin istehsalına görə hüquq aldı və onları gəmilərdə istifadə üçün tətbiq etdilər. Sonralar, Nobel təşəbbüsünü Kolomenskiy zavodu Volqa gəmiləri üçün mühərrik istehsalında mənimsəmişdir.

Səciyyəvidir ki, artıq onda bir çox mütəxəssislər etiraf edirdilər ki, Xəzər və Volqa donanmalarının yenidən qurulmasında ən iri şirkətlərin rolu böyükdür: "Nobel qardaşları" və Rotşildlərin "Mazut" şirkətləri. Qeyd etmək kifayətdir ki, Nobel şirkəti ümumrusiyanın 17,7% və dünya neft hasilatının 8,6% -ni təmin etmiş, ümumrusiya ağ neft gəlirinin 50,1% -nə nəzarət edirdi. 1910-cu ildə "Nobel qardaşları" şirkətinin güclü dəniz donanması vardı: 238 gəmi, onlardan 185 tanker, 53-ü gəmi və həmçinin yelkənli gəmilər idi.

XX əsrin əvvəllərində neft işində digər iri gəmi şirkəti ("Nobel qardaşları" şirkətindən sonra ikinci nüfuzlu şirkət) Rotşildlər birliyi olan "Mazut" şirkəti yarandı, o, 1898-ci ildə Rotşildlərin Paris bankir evinin pulu hesabına əsası qoyuldu, onların kapitalı 1900-cü ildə 12 mln. rubl təşkil edirdi. İndiyədək "Mazut" birliyi donanması birliyinin 21 yelkənli gəmisi, 100 taxta və dəmir barjları olmuşdur. Qeyd edək ki, "Mazut" öz gəmilərini yaratmadı, əksinə, "Dəstə" cəmiyyəti kimi ayrı-ayrı

nüsxələr və hətta müflis olmuş şirkətlərin donanmasını aldı. Məlumatlara görə, "Dəstə" 1912-ci ildə Rotşildlərin "Mazut" cəmiyyəti Xəzərdə yelkənli sayılmayan gəmi və digər köməkçi gəmilərə malik idilər, 13 tanker - "Aleksandr Kolesnikov", hər biri 78 min pud gücə malik idi; "Bibiheybət" (64 min pud); "Nikolay" (78,3 min pud); "Aramans" (73,1 min pud) və bir sıra digərləri. "Mazut" un Qara dənizdə də sanballı donanması var idi.

Digər əhəmiyyətli gəmi sahibləri 7 yelkənli gəmiyə malik "Volqa - Xəzər neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti" olmuşdur; 4 yelkənli gəmisi və 15 taxta barjı olan "S.M. Şibayev və Ko" şirkəti; 8 gəmisi olan "A. qardaşları və Bünyədovlar;" 3 neftdaşıyan tanker və s. malik "A. Əsədullayev" şirkəti ("Asiya", "Afrika" və "Amerika") və b.

Şəmsi Əsədullayev - təkcə Bakıda deyil, onun hüdudlarından uzaqlarda da məşhur neft maqnatı və nüfuzlu müəssisə sahibi olmuşdur. O, 1893-cü ildə 500 rubl kapitala malik "Şəmsi Əsədullayev" neftçıxarma şirkətini yaradır, 1913-cü ildə isə artıq onun şirkətinin kapitalı 10 mln. rubl təşkil edirdi. Əsədullayevə məxsus gəmilər Xəzər dənizi və Volqa çayını yarıb keçmişlər; Şəmsi yalnız neft və neft məhsullarının daşınması üçün gəmilərin tonnajı üzrə Nobel firmasına güzəştə gedirdi. Belə ki, Xəzərdə "Zərdüşt" gəmisi peyda olduqdan sonra Əsədullayev üç neftdaşıyan tanker əldə edir - "A" - Asiya, Afrika və Amerika. "1870-1917-ci illərdə Bakının tarixinə dair Sənədlər" toplusunun məlumatına görə, Nobel şirkətinin neft kəmərinin ümumi uzunluğu 1907-ci ildə 17 verst təşkil edirdi, Ş. Əsədullayev şirkətinin isə 12,5 verst idi. O, Rusiyada, Türkiyədə, İranda və Avropanın bəzi ölkələrində öz nümayəndəliklərini açmışdır.

Neft işi ilə yanaşı olaraq, Əsədullayev xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur: evə ehtiyacı olanlara ev tikmiş və kasıb ailələrin uşaqları üçün məktəblər açmışdır. Bakı real məktəbinin (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) tikintisi üçün böyük məbləğdə pul vəsaiti vermişdir. Bu vəsaitin hesabına

ilk azərbaycanlı Zivərbəy Əhmədbəyov Peterburqda 1901-ci ildə mülki mühəndislər institunu bitirmişdir. Sonra, bu görkəmli memar Əjdərbəy, Təzə Pir, Muxtar məscidlərinin (Əmircan kəndində) layihələrinin müəllifi olmuşdur. İndiyə qədər Moskvada Kiçik tatar döngəsində Ş. Əsədullayevin vəsaiti hesabına tikilmiş və Tatar mədəniyyət cəmiyyətinə hədiyyə edilmiş bina qalmaqdadır (bu binada 1 may 1917-ci ildə Ümumdünya müsəlmanlarının qurultayı keçirilmişdir və orada 500 nəfər əvəzinə 900 nəfər iştirak etmişdir, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Tsalikov və s). Ş.Əsədullayevin sahibkarlıq fəaliyyətinin coğrafiyası Xəzər dənizinin İran sahillərində, Avropa şəhərlərinə qədər uzanırdı. "Romanı evlərində 300 illik hökmranlıq" nəşr yubiley tədbirində "Ticarət və sənaye" bölməsində 8 ən tanınmış azərbaycanlının adı qeyd edilmişdir, onlardan birincisi Şəmsi Əsədullayev olmuşdur. Maraqlı fakt: onun nəvələrindən biri olan Ümmül Banu bütün Avropada əsərləri oxunan məşhur fransız yazıçısı olmuşdur.

XXI əsrin ilk illərində mühəndis Karl Xaleqin ön və arxa gedişə malik (belə gəmilər "teploxodlar" adını almışdır) olan mühərrikli gəminin reversiv növünü yaratmışdır. Xaqelinin çertyojlarına görə ilk yelkənli gəmi 1908-ci ildə Kolomensk zavodunda "Okean" buxar cəmiyyəti üçün tikilmişdir.

İsveçli Xaqelin Karl Vasilyeviç (1860-1954) Rusiyada anadan olmuşdur. 1890-cı ildən "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı bölməsində baş mühəndis işləmişdir; 1897-ci ildə Bakıda İsveç-Norveç konsulu, 1899-cu ildə isə şirkətin (o, bütün donanmalar və Bakıdakı müəssisələrə görə məsuliyyət daşıyırdı) direktorlarından biri seçilir. 1906-cı ildə Rusiyada isveçli baş konsul təyin edilir; 1923-cü ildə isə İsveç Akademiyasının mühəndis elmləri fəxri üzvü seçilmişdir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində dünyada ilk dəfə E. Nobelin rəhbərliyi altında "Vandal" (1903-cü il) və "Sarmat" (1904-cü il) adlı böyük tanker - teploxodlar "

tikilmişdir. İlk yerli teploxod "Vandal"ın uzunluğu 74,5 metr olmuşdur; yükötürmə qabiliyyəti - 750 ton və gediş sürəti - 7,4 vahiddən çox deyildi (1 vahid 1,85 km/saata bərabərdir). Beş ildən sonra Nobel şirkətinin sifarişi ilə Nijni Novqorodda Kolomenski zavodunda təkərli teploxodlar ("Qırğız", "Karel" və "Belomor") adlı tikilməli idi. 1909-cu ildə Kolomenski zavodu nəhəng teploxod "Emanuel Nobel"i suya buraxmışdır. Bakıdan Həştərxana qədər gəmi 40 saata getdi və "Nobel qardaşları" şirkətinin naviqasiyası üçün 14 mln. pud neft və ya neft məhsullarının 1/8 ümumi həcmi daşıyırdı.

1910-cu ildə Xəzər dənizini 4 iri tanker - teploxod yarırdı (3 tanker Nobel firmasına, "Emanuel Nobel", "Robert Nobel", "Karl Xaqelin", 1 tanker isə "İş" - Merkuri qardaşlarına məxsus idi). Belə ki, onlar ildə təxminən 4000 reys edirdilər. Qeyd edək ki, 1913-cü ildə dünyada teploxodların ümumi sayı 80 olmuşdur, onlardan 70 Rusiya şirkətlərinin mülkiyyəti idi. Bu, şübhəsiz ki, Emanuel Lüdviq oğlu Nobelın xidməti idi.

Səciyyəvidir ki, artıq o zaman şüurlu neft sahibkarları əlavə mənfi hallar üzərində düşüncülər ki, bu hallar yeni texnologiyalar, yeni enerji mənbələri məsələlərindən ibarət idi, eləcə də onlar öz övladlarının gələcəyi və onların yaşamağa məcbur olacaqları ətraf mühitin vəziyyəti barədə düşüncəli idilər.

Əlbəttə, "ekologiya", "ətraf mühitin mühafizəsi", "təbiətin mühafizə tədbirləri" - bunlar müasir anlayışlardır.

Lakin, Volqa çayının aşağı axarından və Volqa hövzəsindən əldə edilən, habelə Xəzərlə daşınan neftin Xəzər dənizi və Volqa gəmilərində yanacaq kimi istifadəsi ətraf mühitin çirklənməsinə gətirib çıxardı.

Hələ 1881-ci ildə ilk dəfə olaraq Viktor Raqozin Konstantinovskda neftin nəqlinə başlayanda ticarət və manufakturaları Departamentinin nəzdində neftin daşınması qaydalarının işlənməsi və neft emalı zavodları qurğuları və anbarları qaydalarının hazırlanması üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Bu qaydaların əsas

məqsədi "sahil sakinlərinə suyun korlanması və çirkləndirilməsində məhdudiyətlərin qoyulması" idi. Və ən maraqlısı odur ki, bu "ekoloji" sənədin müəllifi sözü gedən komissiyanın üzvü - Lüdviq Nobel olmuşdur. "Ekoloji" sənədin əsas müddəaları bunlardır. Rusiyada neft və neft sənayesi (Симонович В.Ф, 1909 С.-Пб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, с.113).

1. Neft və neft qalıqlarının zavod istehsalı üçün xam material kimi daşınması yalnız çay ilə içərisinə neft və neft qalıqlarının axmaması üçün dəmir yerləşdirilmiş belə dəmir və taxta gəmilərdə mümkün idi.

2. İstehsalı üçün zəruri olan bütün xammal ehtiyat dəmir çənlərdə və ya dəmir qablarda saxlanılmalıdır.

3. Xammal materialı və ondan alınan məhsulların nəqli dəmir borularla buxar nasosları istehsal üzrə nəql olunmalıdır.

Beləliklə, əcnəbi Lüdviq Nobel şüurlu şəkildə və təşəbbüslə ekoloji hərəkatın başlanğıcında ayağa qalxdı, o, çox gözəl başa düşürdü ki, bu qaydalara riayət edilməsi mühüm maddi xərc tələb edir.

Aşağıdakı maraqlı hal idi ki, "Lüdviq" sənədi gəmiçilik və neft şirkətlərinin yerli (Rusiya) rəhbərləri tərəfindən güclü müqavimətə rast gəldi, lakin zahirən nəzərdə tutulmuşdu ki, yerli hökumət ölkəsinin və xalqının adı ilə bu sənədi dəstəkləməyə gələcək.

Sənədin qəbulu, əsasən maliyyə ilə bağlı müxtəlif səbəblərdən bir neçə dəfə təxirə salınmışdır. Yalnız XX əsrin əvvəllərində "neftin Xəzər və Volqa su yollarını çirkləndirməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlərin hazırlanması üzrə xüsusi müşavirənin keçirilməsi sərəncamla təsdiq edilmişdir". 1904-cü ildə bu müşavirə dövlət şurası tərəfindən qəbul edilmiş və 10 il ərzində qüvvədə olacaq bir qərar qəbul etdi.

Burada Nobel şirkətinin Qazaxıstandakı fəaliyyətini də vurğulamaq istədim: 1890-cı ildə Ural-Emba regionunda 1911-ci il aprelin 29-da Dossor şəhərində 3 saylı quyunun qazılması zamanı neft fontanı əldə olunmuşdur, artıq ilk neft kəməri 1915-

ci ildə ilk dəfə Qazax limanına qədər 65 km uzunluğu olan Xəzər dənizinə Emba neftinin nəqli üçün Dossor sənayesi tərəfindən ilk neft kəməri istismara verildi. Rakuşda "Nobel qardaşları" firmasının neftin yığılması və saxlanması üçün anbarları təchiz olunmuşdur. Səciyyəvidir ki, Nobel şirkəti ikinci yataq da açdı - Makat; 1914-cü ildə bu iki yataqda daha 200 min ton neft hasil edilmişdir. Nəqliyyat əlaqəsi olmayan neftçilər əvvəllər hasil edilən nefti kisələrdə dəvə üzərində Xivəyə daşıyırdılar, sonra isə Xəzər dənizinin sahili boyunca Rakuşa aparırdılar. Sonra tankerlərlə onları bazarlardakı gələcək işlər üçün dənizlə Həştərxana aparırdılar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Dossor - bu Emba ilk neft yatağı olmuşdur, Atırau vilayətinin Makatski rayonunda yerləşən qədim neftçilər qəsəbəsidir (Atırau - Kandaqaç filialının dəmir yolu stansiyası). Məhz Dossor neft fəvərəsi 1911-ci ildə Rusiyada və Avropada neft biznesinin diqqətini çəkmişdir. Əsasən, Rotşildlərin "Qafqaz - Qara dəniz cəmiyyəti" gələcək kəşfiyyat və neft-mədən işlərinin inkişafı üçün təkcə Emba regionunda deyil, hətta bütün Qərbi Qazaxıstanda aparıcı rol oynamışdır. Məsələn, 1911-1914-cü illərdə Emba üçün təxminən 423 min ton neft hasil edilmişdir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə daha fəal işləyən şirkətlər törəmə müəssisələri olmuşlar, onların Rusiyanın üç ən iri neft sənayesi qrupları ilə sıx əlaqələri olmuşdur: "Nobel qardaşları" firması "Rus baş neft korporasiyası" birliyi və "Royal Dutch Shell" sindikatu. 1888-ci ildə, atası Lüdviq Nobelin ölümündən sonra şirkətə başçılıq edən Nobel Emanuel (mülki müşavir T.V. Belozerski və fəxri vətəndaş İ.İ. Staxeev ilə birgə) neft sənayesi və "Emba" ticarət səhmdar cəmiyyətinin təsisçisi olmuşdur, (10 aprel 1912-ci ildə yaradılmışdır) bu da Qazaxıstan neftinin hasilatı tarixində xüsusi yer tuturdu. Cəmiyyətin əsas kapitalı 6 mln. rubl təşkil edirdi: Nobel firmasına məxsus olan səhmlərin payı 42,5% olmuşdur. 1914-cü ildə Ural - Emba rayonunda səhmdar neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti "Kolxida" işə başlayır, bu cəmiyyət

əvvəllər Qafqaz (Maykop) mədənlərində işləmiş, Emanuel Nobel "Kolxida"-nın 36% səhmlərini alır. Bu, onsuz da Qazaxıstanın neft işində onu gücləndirirdi.

Bacarıqlı rəhbərlik sayəsində neft hasilatının səviyyəsi 1914-cü ildə Emba rayonunda 16,6 mln. puda (regionun hasilatının həcmnin cəmi 30%-i) çatmışdır. Artıq 1916-cı ildə "Nobel qardaşları" şirkəti üçün Jujinsk strukturunda dərinliyi 238 metr və 132 metr olan iki quyunun qazılması müsbət effekt vermişdir, belə ki, bu Jujinsk neft axını ilə Emba regionundakı neft yataqlarını müqayisəyə gətirmişdir.

1913-cü ildə neft istehsalında dünyada birinci yeri ABŞ, ikinci yeri isə Rusiya tuturdu. Ural-Emba rayonu Bakı və Qrozndan sonra Rusiyada üçüncü yeri tutub və 1914-cü ildə neft hasilatının 3% -ni verirdi. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanın Ural - Emba rayonu Rusiya neft sənayesində özünün müəyyən rolunu oynamışdır. Burada 11 Rusiya və xarici neft şirkətlərinin əsas kapitalının təxminən 60 milyon rublu istifadə edilmişdir.

1900-1901-ci illərdə "Nobel qardaşları" şirkəti və Rotşildlərin "Mazut" birliyi arasında "Kartel" müqaviləsi bağlandı, bununla da bazarlarda neft məhsullarının satışı üzərində nəzarətin bərqərar olması üçün öz ticarət siyasətlərində razılığa qərarına gəldilər, belə ki, "Nobmazut" yaratmaqla Emanuel Nobel və Alfons Rotşild Bakı ağ neft ixracında xarici bazarda öz səylərini birləşdirdilər.

Rotşild ilə birlikdə Nobel Rusiya imperiyasının neft siyasəti üçün sarsıdıcı uğur idi. Artıq 1913-cü ildə 9,2 mln. ton neft çıxarıldı və Rusiya dünyada ABŞ-dan sonra ikinci yeri tuturdu. Lakin, istehlakçıya öz nəqliyyatı ilə çatdırılma kimi bu formada neft məhsullarının satışını nəzərə alsaq, onda çətin ki, "Nobmazut" şirkətinin bu göstəricisi ilə hansısa neft şirkəti ümumiyyətlə, dünyada belə uğur qazana bilərdi. Məsələn, təkcə 1913-cü ildə (Xəzər və Qara Dəniz donanmalarının nəzərə alınması) Volqadakı

160 dəmir barjın demək olar ki, yarısı 72-si "Nobmazut"-a məxsus idi ("Nobel qardaşları" şirkətinə 46, 26-ı isə "Mazut" birliyində). E. Nobel və Rotşild ittifaqının nəticəsi o oldu ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər Nobel şirkəti və "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti" Rusiya imperiyasının bütün neft ticarətinin 70%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi.

1917-ci ildə baş verən inqilabi hadisələr dünyanın ən böyük nəqliyyat neft sənayesi olan "Nobel qardaşları" şirkətinin inkişafını kəskin dayandırdı. 1918-ci ildə Nobel E.L. İsveçə qayıdır. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra vətəndaş müharibəsində sağ qalmış Nobel firmasının bütün dəniz donanması "Volqotanker" donanmasının tərkibinə keçdi. Burada XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli Xəzər - Volqa donanmasının ən mütərəqqi xadimlərini qeyd edək: L.E. Nobel, Rotşild A.D., Reqir P.P. Radlov O.L., Tağıyev H.Z., Ş. Əsədullayev, Reqel K.E., Marqolin D.S., Kaçkov İ.A., Şelepın İ.İ., İqnatov İ.İ., Botkin M. P., Lapşın M.P., Milyutin İ.A. və bir çox başqaları.

Sonda bir daha qeyd edək ki, Azərbaycan tanker donanmasının vətənidir, belə ki, burada gəmiçilik tarixində ilk dəfə olaraq neftin daşınması üçün gəmilərdən istifadə etməyə başlayıblar.

İlk neft tankeri 1877-ci ildə İsveçdə tikilən və bir il sonra Xəzərdə istifadəyə verilmiş "Zərdüşt" olmuşdur. 1903-1904-cü illərdə isə Xəzərdə dünyada ilk dəfə böyük dizel mühərrikli tanker- teploxodların "Vandal" və "Sarmat" tikilməsi ilə teploxod erası başlayır.

Maraqlı faktlar: 1) 1879-cu ildə "Bakı neft cəmiyyəti" firmasının sifarişi ilə İsveçdə Crichton Yard tərsanəsində 300 min puddan çox ağ neft tutumuna malik "Suraxanı" tankeri tikilmişdir. 2) 1897-ci ildə dünyada ilk dəfə Xəzər Dənizində iki-vintli tanker "Əssən Dadaşev" peyda olur. 3) 1951-ci ilin fevral ayında ilk dəfə "Neft Daşları" yatağından Bakının Dübəndi limanına gedən nəqliyyat neft tankerləri təşkil olunmuşdur.

Sovet dövründə Azərbaycan dəniz neft donanmasının

inkişafı haqqında qısa məlumat: 1949-cu il SSRİ Nazirlər Şurasının 31 oktyabr tarixli qərarı ilə "Xəzərdə dəniz neft hasilatının inkişafı" ilə əlaqədar olaraq Bakıda "Azərdənizneft" böyük istehsalat birliyi yaradılmışdır. Demək olar, eyni zamanda 1949-cu ildə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin əmri ilə 4 noyabr tarixli "Dəniz donanması" təsis edilmişdir: Azərbaycan Xəzər gəmiçiliyinin parlaq inkişaf tarixi həmin gündən başlayır. Yeni idarəyə istehsalat birliklərinə məxsus "Artyomneft" və "Stalinneft" gəmiləri verilmişdir, onların arasında kiçik kater tipli "Nəqliyyat işçisi", "Qələbə" və "BMK - 90" gəmilər var idi- "Kurqan" və "İliç Buxtası", həmçinin hərəkətsiz 20 tonluq üzən kranlar və barjlar da var idi.

"Dəniz donanması" idarəsinin ilk məlumatlandırma günlərində ümumilikdə 66 gəmi və ştatlı işçilərinin sayı ildə 700 nəfər olmuşdur. 1953-cü il yanvarın 22 - də SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyinin əmri ilə "Dəniz donanması" İdarəsi struktur bölmələrdən ibarət "Xəzərdənizneftdonanma" idarəsinə (birlik) çevrildi. Gəmilərdən ibarət idarə, "Artyomnəqliyyat" idarəsi, "Çilovdə-niznəqliyyat", "İliçnəqliyyat buxtası" idarəsi və "Bakı dəniz gəmiçilik" idarəsi, "Xəzər dəniz neft donanması" montaj, yığılma, neft hasilatı üçün bəndlərin vurulması, anbarların quraşdırılması işləri daxil olmaqla Xəzərin kontinental şelfində neft-qaz hasilatı üçün dəniz naviqasiya xidmətinin təmin edilməsi kimi işlərin həyata keçirilməsi üçün təsis edilmişdir. Mühəndis, geofizik və geoloji tədqiqatlar; Dəniz sualtı neft və qaz kəmərlərinin çəkilməsi, onların texniki xidməti və təmiri; neft-qaz hasilatı sahələrində yanğın təhlükəsizliyi; xidmət personalının iş yerlərinə gətirilməsi, həmçinin müxtəlif növ yüklərin nəqliyyat daşınması (yanacaq və sürtkü materiallarının, avadanlığın, metal konstruksiyalar, içməli su, metanol və s).

1980-ci ildə dənizin daha dərin sahələrində yerləşən neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsi üçün daha müasir və güclü gəmilərin inşasına zərurət yarandı. Bu səbəbdən artıq 1981-ci

ildən başlayaraq, Almaniya, Finlandiya, Bolqarıstan, Polşa, Norveç, Hollandiya və Fransa donanmasının gəmilərinin alınmasına başlandı.

Hazırda "Xəzərdənizneftdonanma" Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) struktur bölməsi deyil, həm də aşağıdakı idarələrdən (agentliklərdən) ibarətdir: dəniz donanması üzrə ixtisaslaşdırılmış "Abşeron dəniz donanması" idarəsi, "Cənub regionu dəniz donanması" idarəsi, gəmi təmiri zavodu, sualtı və qəza-xilasetmə işləri idarəsi və dənizdə insan həyatı xilasetmə təlim mərkəzi.

"Xəzər dəniz neft donanması" heyətində müxtəlif təyinatlı 256 gəmi vardır; (kran-23 , sərnişin- 34 , təchizat üçün gəmilər - 22, yelkənli gəmilər - 5, yedəkli liman gəmiləri - 7, sualtı gəmi - 13, mühəndis-geoloji və mühəndislik-geofiziki gəmilər - 10, su nəqliyyat üzrə gəmilər - 5, yanacaq nəqli üçün - 3, metan qazının nəqli üçün - 2, gəminin yanğınla mübarizəsi üçün - 8, boru kəməri - 2, 70 proqram layihələrin keçirilməsi üçün müasir avadanlıqla təchiz edilmiş əlavə işlər üçün universal kater və gəmilər - 117 və barj - 5 .

"Xəzər Dəniz Neft Donanması" malik olduğu əsas gəmilər bunlardır:

1. Kran və kran quraşdırılmış gəmilər , yükqaldırma gücü 25-2500 ton ("Azerbaijan" CMS, "General Aliaga Shikhlinisky", "Shirvan CS", "Atlet-2" və s);

2. Təchizat gəmiləri - üzən qazma platformalarının, stasionar blokların və gəmilərin yedəklənməsi kimi bu cür işləri yerinə yetirən universal gəmilər, üzən platformalarda və böyük gəmilərdə lövbərlərin vəziyyətini dəyişir, yanacaq və sürtkü yağları, içməli su, ərzaq, avadanlıq və s. nəqlini həyata keçirir ("Aura", "Nercha", Samir Guliyev", "Lutoga", "Irgiz" və b).

3. Üzən qazma qurğularının lövbərini idarə edən yedəkli gəmilər, öz yedəklərinə stasionar gəmiləri götürürlər və qəza-xilasetmə işlərini ("Avior", və s.) yerinə yetirirlər;

4. Sərnişin gəmiləri - "Neft Daşları" yatağında neftçilərin daşınmasını həyata keçirir; onların sərnişin tutumu 600 - dür; neftçilərin və qazma neft-qaz qurğularının daşınması üçün həm də kiçik sərnişin gəmiləri vardır ("Sabit Orucov", "MPK-474", "Magic-1" və s) .

5. Metanol yanacaq və sürtkü yağı, içməli su nəqlini təmin edən tanker - gəmilər;

6. Boru kəmərlərinin təmiri və çəkilişi təmin edən dənizin 300 metr dərinliklərinə qədər yerləşən ("Hüseynov İsrəfil" və s.) borudüzən gəmiləri;

7. Yanğınsöndürən gəmiləri - neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar yanğından mühafizə xidmətini yerinə yetirirlər;

8. Dalğıcı gəmiləri (botlar)- dənizin 300 metrədən 60 metrədək dərinliklərində texniki və sualtı işləri yerinə yetirən gəmi və katerlər ("Akademik Tofiq İsmayılov ") və b.;

9. Barj-yükqaldırma gücü 2000-18000 ton olan stasionar üzən qurğular.

Qeyd edək ki, "Əsrin Müqaviləsi" (1994-cü il) Xəzər Dəniz Neft Donanması (XDND) qarşısında yeni üfqlər açdı. Neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra Xəzər Dəniz Neft Donanması, birinci yerli təşkilat kimi, Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti ilə (AIOC) əməkdaşlığa başlamışdır. 1995-ci ildən etibarən icarədə olan XDND yedəkli gəmilərinin istismarı BUE Caspian (UK) şirkətinə həvalə olundu. Həmdə, əsas heyətə məhz təklif olunan XDND-nin mütəxəssisləri seçilmişdir. "Yataqların tammıqyashı işlənməsi" layihəsi çərçivəsində işlərin yerinə yetirilməsi üçün AIOC və SOCAR arasında imzalanan müqavilələrə əsasən, "İsrəfil Hüseynov" borudüzən gəmisi, "Tofiq İsmayılov" dalğıcı gəmisi (1989-ci ildə unikal gəmi "Akademik Tofiq İsmayılov" "Xəzərdənizneftdonanması"-nın tərkibinə daxil olmuşdur.), "Azərbaycan" kran gəmisi və barja "STB-1" - Mcdermott və Saipem şirkətinin AIOC podratçılarının sərəncamına verilmişdir. Bu gəmilər platformaların quraşdırılması və tikintisi,

həmçinin sahilə yönələn dəniz özüllü sualtı neft kəmərlərinin çəkilişində əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

Uzunmüddətli müqavilələr əsasında XDND/BUE ittifaqı Xəzərin Azərbaycan sektorundakı xarici neft şirkətlərinə xidmət göstərmişdir.

BUE Caspian şirkətinin gətirdiyi 14 gəmi ("Fortress", "Caspian Pride", "Caspian Server", "Castle", "Barra", "Islay", "Jura", "Citadel", "Baki", "Caspian Supporter", "Caspian Qala", "Caspian Breeze", "Caspian Power", "Caspian Muller") il ərzində ittifaqla birgə istismar edilmişdir. Tam olaraq 2012-ci ildə BUE Caspian ittifaqı tərəfindən Bakıya hazırda birgə istismar olunan geoloji kəşfiyyat gəmisi "Topaz Arrow" və təchizat yedəklili gəmi "Caspian Provider" gətirilmişdir.

XDND və geofizika gəmisi idarəsi arasındakı razılaşmaya əsasən "Zöhrab Vəliyev" Xəzərin Qazaxıstan sektorunda da mühəndis geoloji kəşfiyyat işləri yerinə yetirirdi. "General Əliəğa Şıxlinski", "Om", "Lyutoqa" və "Neftqaz - 64" gəmiləri uğurla həm qısamüddətli, həm də Xəzər Dənizinin Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya sektorlarında uzunmüddətli işlər yerinə yetiriblər. Daha sonra, "Akademik Tofiq İsmayılov" dalğıcı gəmisi 2012-ci ildə AIOC tərəfindən gələn sifariş əsasında Xəzərin Azərbaycan sektorunda sualtı boru kəmərlərinin və platformaların dayaqlarının yoxlanılması üzrə işləri yerinə yetirməyi davam etdirirdi. "Azərbaycan", "Om" və "Lyutoqa" gəmiləri stasionar platforma bloklarının quraşdırılması məqsədilə 2010-cu ilin dekabrından etibarən LAM yataqları yaxınlığında 4 aylıq işlərə cəlb olundular. Bahar Energy əməliyyat şirkətinin sifarişi əsasında "PS", "PSK", "Orion" tipli gəmilər və kran gəmisi "Ulluçay" Bahar və Qum-Dəniz yataqlarında müxtəlif işləri aparmışlar.

Hazırda ISO beynəlxalq idarəetmə standartlarının tətbiqinin aktuallığını və müvafiq sertifikatlar almağı nəzərə alsaq, XDND bu istiqamətdə müəyyən işləri yerinə yetirmişdir. Donanma ilk dəfə 2007-ci ildə keyfiyyət idarəetmə sistemində (ISO 9001) və

ekoloji menecment sistemində görə (ISO 14001), 2008-ci ildə isə peşəkar təhlükəsizlik və əməyin mühafizəsi (ISO 18001) üzrə menecment sistemində əsasən sertifikat almışdır. Maraqlı faktlar:

1) 2004-cü ildən Azərbaycan Dövlət Xəzər dəniz gəmiçiliyi 10 yeni tankərə sahib olmuşdur; 2012-ci ildə isə Bakıya Xorvatiyanın "Ulyanik" tərsanəsində inşa edilmiş iki yeni bərə gətirilmişdir. Yeni bərələrin uzunluğu 155 m, eni - 17.5 m idi; onlar 54 dəmiryol vaqonlarını nəql edə bilirdilər. Onların əsas məqsədi - Böyük İpək yolunun marşrutu üzrə hərəkət etmək idi.

2) 2014-cü ildə Bakıda Gəmi təmiri zavodunda gəmi tikintisi üçün böyük müqavilə imzalanmışdır. Bu zavod və BP şirkəti "Şahdəniz yatağının" ikinci fazası işlənməsi çərçivəsində istismara veriləcək çoxfunksiyalı unikal gəminin tikintisi üçün saziş imzaladılar. Gəminin tikintisinin 2017-ci ilin aprel ayında başa çatdırılması planlaşdırılır. Hazırda müasir Azərbaycan gəmiləri texniki cəhətdən yaxşı təchiz edilmiş, dünyanın müxtəlif bölgələrində bir çox beynəlxalq layihələrin reallaşdırılmasında iştirak edirlər.

OÇERK 6

AZƏRBAYCAN NEFT İŞİNDƏ BORU NƏQLİYYATI

Neft boru kəmərləri neft sənayesində orqanizmin "qan arteriyaları" adlanır.

Müəllif

Neft sənayesində ilk dəfə boru nəqliyyatı XIX əsrin 60-cı illərindən sonra yaranmışdır; 60-cı illərin ortalarına qədər neft çənlərdə, sonra isə sistemlərdə daşınırdı. Artıq 1863-cü ildə Dmitri Mendeleev neftin nəqli üçün neftin mədənlərdən borulara ötürülməsində kəmərləri tətbiq etməyi təklif etmişdir. 1877-ci ildə isə o, neft kəmərlərinin uzaq məsafələrə çəkilişinə dair ideya irəli sürmüşdür. Bu ildə onun ABŞ-a olan səfəri baş tutmuşdur, burada alim izah edirdi ki, "...Amerikada neft işinin tərəqqisini gecik-dirən səbəbi aydınlaşdırmaq lazımdır, bu bizimlə bağlıdır və bu ləngiməni aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır?" Dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş, özünün "Kimyanın əsasları" adlı əsaslı işində [С.-Петербург, 1895 г., 6-е издание] Mendeleev qeyd edir ki, "Qafqazda Bakıdan Qara dənizə qədər neft kəməri (onlar Amerikada çoxdur, Pensilvaniya mənbələrindən xam nefti okean sahillərinə gətirirlər ki, bundan da ağ neft və başqa neft məhsulları hazırlayırlar) tikilsə, onda Bakı nefti təhlükəsiz işıqlandırma yağları verəcək və onlar şübhəsiz ki, nəhəng satışa səbəb olacaq".

Burada dərhal qeyd edək ki, dünyada ilk dəmir neft kəməri, diametri 5 sm və uzunluğu 6 km - dən ibarət olmuşdur və ABŞ-da (Pensilvaniya) 1865-ci ildə tikilmişdir. 1866-cı ildə ABŞ-da 16 km uzunluğunda neft kəməri konstruktor Çarlz Qetç tərəfindən tikilmişdir. Bu hesablamalar əsasında sübut edilmişdir ki, neftin uzaq məsafəyə boru ilə ötürülməsi real texniki məsələdir. Onun borusunun diametri 5 sm olub və sutkada təxminən 2000 çəllək

nəql edə bilirdi. 1865-1866-cı illərdə bir neçə Oil - Sream quyusu arasında, neftin nasosla vurulduğu hissədə taxta boru yerləşdirilmişdi. 1879-cu ildə isə Pensilvaniyada Oil - Screamdən Redinqton dəmir yoluna qədər 110 mil uzunluğunda metal neft kəməri çəkilmişdir. XX əsrdə ABŞ Pensilvaniya neft yataqlarını Filadelfiya, Nyu-York, Klivlend və digər şəhərlərin neft kəmərləri ilə birləşdirən 10 min km-lik neft borusuna malik idi, bu borular neftin ölkədən nəqli üçün onu Atlantik limanlarına doğru ötürürdülər. Amerika neft kəmərlərinin böyük bir hissəsi yerin üzərində, bəziləri isə yerin altı ilə gedirdilər. Artıq 1914-cü ildə ABŞ-da 14 min km, Rusiyada isə 1278 km boru kəmərləri var idi.

Azərbaycanda və bütün Rusiya imperiyasında ilk neft kəməri diametri 3 düym (7,62 sm), uzunluğu 9 km, ötürmə qabiliyyəti 80 min pud olan, 1878-ci ildə Balaxanıda (Balaxanı-Qara şəhərdir) "Nobel qardaşlarının" şirkətinin mədənlərində istedadlı mühəndis Aleksandr Bari və Vladimir Şuxovun layihəsi əsasında tikilmişdir; Son əsərlərində, bir sıra prinsiplər təqdim etmişdir ki, indiyədək onlardan boru kəmərlərinin çəkilişində istifadə olunur. Hesab etmək olar ki, Bakı boru kəməri (1878-ci il) hal-hazırda istismar olunan magistral boru kəmərlərinin güclü şəbəkəsinin başlanğıcı olmuşdur.

Dağ institutunun professoru Konon Lisenko öz məruzəsində İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinə (ИПТО) Bakının birinci boru kəməri ilə bağlı yazmışdır: "Onun fəaliyyətlərinin nəticələri həm iqtisadi, həm də texniki hesablamaları doğrultdu. Neft kəmərlərinin təsiri, ilk növbədə, distillə zavodlarına neftin qiymətinə təsir göstərməyəcəkdi - bu sərmayə məsələsi idi". Qeyd edək ki, boru kəmərinin inşası bir ildə 100 min rubl hesabına başa gəlmişdir; neft kəməri ilə sutkada 35 min puda qədər neft nəql edirdi.

1879-cu ildə A. Bari ("Bari, Sitenko və K° adlı öz şirkətini açmışdır") və V. Şuxov Q.M.Lianozovadan uzunluğu 11,5 verst (12,26 km) olan digər analoji neft kəmərinə tikmək sifarişini alırlar; ikinci neft kəməri Balaxanı-Qara şəhər isə əvvəlki iş

təcrübəsi nəzərə alınmaqla, 1879-cu ildə daha keyfiyyətlə inşa edilmişdir. Lianazovski kəmərlərinin tikintisinin sifarişə başqa Bakı sənayeçilərindən də gəlmiş - Mirzəyev, Kokorev və Benkendorf. 1884-cü ildə Bakı mədənlərinin sutkada ümumi ötürmə qabiliyyəti 200 min pud olan beş neft kəmərləri var idi (3 neft Balaxanı - Qara şəhər, eləcə də Balaxanı - Suraxanı zavodu və Zığ). İlk Bakı boru kəmərinin tikintisi böyük mühəndis ustalığı ilə həyata keçirilib.

1894-cü ildə Şuxov qeyd etmişdir ki, "1879-cu ildə Bakı şəhərində tikilmiş neft kəmərləri və borular yüksək iş təzyiqinə baxmayaraq indiyədək fasiləsiz işləyirlər... Hələki heç biri təmir tələb etməmişdir". İlk Bakı neft kəmərinin layihələndirilməsi və tikintisi çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və onların praktiki istifadəsi çox kənara çıxırdı: Bu layihələrdə dünyada ilk dəfə B.Q. Şuxovun yaratdığı elmi hesab nəzəriyyəsi və boru kəmərlərinin tikintisinin əsasları saxlanılırdı. Onun aşağıdakı adları çəkilən əsərlərində ("Neft Kəmərləri" məqaləsi "Sənaye Xəbərləri" jurnalının iyul nömrəsində, 1884-ci ildə dərc olunmuşdur); 1894 və 1895-ci illərdə iki dəfə nəşr edilən kitab "Neft sənayesində boru kəmərləri və onların tətbiqi"; 1897-ci ildə nəşr edilən, F.A. Brokqauz və İ.A. Efron tərəfindən tərtib edilmiş Ensiklopedik lüğət üçün müəllifi D.İ. Mendeleyev olan "Neft Kəmərləri" məqaləsi) ayrı-ayrı eksperimental məlumatlar elmi cəhətdən ümumiləşdirilmiş və sonralar demək olar ki, dünya miqyaslı kitablara daxil edilmiş düsturlar qeyd edilmişdir, o cümlədən Konstantin Tumski "Neft texnologiyası" dərslisinin birinci kursu da bura aiddir. Bu kitabda "Boru Kəmərləri" fəslində vurğulanmışdır ki, "aşağıda qeyd edilən bütün bu məlumatlar V.Q.Şuxovun "Boru kəmərləri və onların neft sənayesində tətbiqi" adlı mükəmməl əsərindən qaynaqlanır.

Burada qeyd edək ki, neft kəmərlərinin layihələndirilməsi zamanı Şuxov iki mühüm yenilik gətirmişdir: onların özlülüyünü azaltmaq üçün neft qalıqlarının qızdırmaq yolu ilə ötürülməsi üsu-

lunu işləyib hazırlamışdır və diametrindən asılı olmayan daimi divar qalınlığına malik, xüsusi nazik divarlı borulardan istifadə etmişdir. O, yeni üsulun həyata keçirilməsi üçün nasos sorucu borusunda quraşdırılan "borulu qızdırıcı cihazlar"-ın tətbiqini tövsiyə etmişdir. Belə ki, nasosda işlənmiş buxar borulardan qızdırıcı cihaza keçir və nasosa yaxınlaşan qalıqları qızdırır. Düzgün şəkildə qızdırılanlar nasosa daxil olurlar, klapınlar və borular vasitəsilə asanlıqla keçirlər, belə ki, qalıqların sürtünmə əmsalı onların temperaturunun artmasına müvafiq olaraq azalır və məlum dərəcədə neftin sürtünmə əmsalı ilə eyni olur. Boruların yaxşı müdafiəsi zamanı qalıq boruları neftin nəqlində olduğu kimi yüngül olur".

1882-ci ildə məşhur kimyaçı Aleksandr Letniy IPTO-nun iclasında Qərbə neft ixracını daha da artırmaq çağırışı ilə çıxış etmişdir, belə ki, o, Rusiyanı boru kəmərləri şəbəkəsi ilə örtməyi təklif etmişdir: Bakıdan başlayaraq Qara dəniz limanlarına kimi. Bu ideyanı Mendeleyev də fəal şəkildə dəstəkləyirdi, onun nüfuzu 1897-ci ildə həmin dövrdə dünyada ən uzun, uzunluğu 829 verst (1 verst təxminən 1070 m) olan Bakı-Batım magistral kəmərinin tikintisinə başlamağa səbəb olmuşdur. Unikal kəmərin (ağ neft borusu) tikintisi 1905-ci il inqilabı ilə əlaqədar olaraq dayandırılmış və 1907-ci ilin iyulunda, tikintiyə başlama tarixindən 10 il sonra istismara verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı-Batım boru kəmərinin inşası ideyası 1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmir yolunun açılışından dərhal sonra Volqa və Xəzər üzrə birbaşa əlaqəsinin qurulmasından sonra yarandı. Amerikalı Herbert Tvedl ilk dəfə Abşeronda eləcə də Qafqazda Xəzər-Qara dəniz boru kəmərinin real tikintisinin cəhdini həyata keçirmişdir. 1877-1878-ci illərdə o, maliyyə Nazirliyinin məmuru K. Bodisko ilə birlikdə yoldaşlıq əsas Xəzər - Qara dəniz neft kəmərləri əməkdaşlığının nadir layihəsinin dörd variantını hazırlamışdır. Neft kəmərlərinin tikinti şirkətinin təsis edilməsinin əsas məqsədi neft yataqlarından Xəzər, Qara dəniz və Azov dənizi limanlarına neft borularının çəkilməsi idi. "...

Bizim neftin ixracının bütün gələcəyi əsasən onun nəqliyyatının ucuzlaşmasından o qədər asılıdır ki, Amerika ağ neftinin heç bir ucuzlaşması xarici bazarlarda bizim neft məhsullarını sıxışdırmağa bilməzdi" [*«Бакинские известия»*, 1894г., № 57-59].

Bu məqsədə nail olmaq üçün yeganə yolu o, Bakı - Batum neft kəmərinin tikintisini hesab edirdi. Arxipov obyekt haqqında təsəvvür yaradan qurğular və istismar dəyərinin rəqəmlərini göstərmişdir. Uzunluğu 820 mil olan, 16 neft vuran stansiyalı kəmərin ümumi dəyəri layihə üzrə 15 milyon 700 min rubl təşkil edirdi. İstismar ildə təxminən 300 min rubl təşkil etməli idi. İ.P.Arhipov "Rusiyada neft sənayesinin inkişafı üçün dövlət əmlak Nazirliyi Tərəfindən təklif edilən tədbirlər" adlı işində daha bir vacib məsələyə toxunmuşdur: [*«Бакинские известия»*, 1894г., № 57-59] daha sərfəli variant, nefti Bakıda emal etmək və dəmir yolu vasitəsilə Batuma nəql etmək və ya nefti Batuma nəql edib orada emal etmək. Hesablamalar əsasında İ.P. Arxipov sübut edir ki, ikinci variant hər il 7 milyondan 10 milyon rubla qədər qənaət etməyə imkan verəcək.

Burada oxucuya göstərmək yerinə düşər ki, Batum 1878-ci ilin avqustunda Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olandan sonra hansı mövqeyə malik idi. Vikipediyadan: şəhərdə yaşayış yeri vardır, görünür bu çox çoxdan mövcuddur: Müəllifi Böyük Plini, b.e. I yüzillikdə, yunan dilində Batis adlı limanın adını çəkir- "dərin" mənasını verən bu söz bizi yer haqqında bir daha düşünməyə vadar edir. Müasirlərin (1878-ci ildə) təsvirlərinə görə bu, səciyyəvi türk məskəni olub, təxminən 2000 sakin və dar dəhlizlərdən ibarət və iki minləklə keçilməsi mümkün olmayan yer idi. Lakin o, Bakı neft işinin inkişafı ilə, Avropa şəhərlərinin xüsusiyyətlərini əldə etməyə başladı. Buxtanın sahilində ticarət və gəmiçilik, eləcə də müxtəlif xarici agentliklər yaranmağa başladı. Həmin dövrdə məşhur ingilis publisisti Maykl Bruks obrazlı şəkildə qeyd etmişdir, "Bakı nefti olmasaydı, Batum belə olsaydı, bura ticarətçilərin məskəni olmazdı..." O, nəinki sənaye və nəqliyyat mexanizmlərini

hərəkətə gətirdi, digər, həm də böyük yanğınlara səbəb olan qığılcıma malik idi". 1936-cı ildən sonra Batum Batumi adlandırılmağa başladı.

1886-cı il noyabr ayında Bakı neft sənayeçilərinin böyük bir qrupu (o cümlədən 50 nəfər H.Z. Tağıyev, Musa Nağıyev, A. Berkendorf, Q. Lianozov və s.) Transqafqaz boru kəmərinin tikintisinin tezliklə həll olunması xahişi ilə dövlət əmlak nazirliyinə müraciət etdilər. Yalnız 1893-cü ildə Nazirlər kabineti boru kəmərinin tikintisi haqqında qərar qəbul edir, lakin bu dəfə artıq hökumətin sifarişinə əsasən A.V. Bari firmaları cəlb edilir. Bu barədə Vladimir Şuxov öz evində kitabçasında qeyd aparmışdır: "9 fevral 1893-cü il. Neft kəmərinin ağ neft kəmərinə çevrilməsi. Fevralın 9-da biz A.V. Bari ilə bu barədə danışmaq üçün Peterburqa gəldik. Hökumət özü bu işlə maraqlanır, deməli, məsələ uzun olacaq və çətin ki, yüksək qiymətlər hesabına baş tutacaq. Əgər baş tutacaqsa, onda üç ildən tez olmayacaq". Məşhur mühəndisin peyğəmbər sözləri! Nəticədə bu belə də oldu.

Burada qeyd edək ki, Bakı neft işinin (alim bir neçə dəfə Bakıda olub) inkişafı ilə ciddi maraqlanan Mendeleyev Xəzər-Qara Dəniz boru kəmərinin tikintisi məsələsinə dair iri sahibkarlar arasındakı kəskin ziddiyyətli fikirlər haqqında xəbəri biləndə öz məyusluğunu gizlətmədi. O, həmin dövrdə yazırdı: "Əgər mən Bakı sənayesinin məsələləri ilə məşğul olmağı dayandırmışamsa, bu əsasən ona görə baş verir ki, Bakı-Batum neft kəmərinə imtina etmişəm, şəxsi fikrimə görə, bu Bakı neft işini Rus sənayesinin uğuru üçün arzuolunmaz istiqamətə yönəlmişdir".

Vurğulamaq lazımdır ki, boru kəmərinin inşası əleyhdarlarının öz baxışlarına görə tutarlı əsasları var idi. Məsələn, "Bakı birja komitəsinin" üzvləri hesab edirdilər ki, "Neft kəməri bizi nəinki xarici bazarda Amerika neft rəqabətində mübarizədə yaxşılaşdıracaq həm də əksinə, amerikalıların zərbələri altına düşmək təhlükəsi ilə üzləşdirəcək". Lakin S. Peterburqun nüfuzlu qəzetlərindən biri olan "Yeni zaman" açıq şəkildə yazırdı: "Neft

sənayeçilərinin antixristianın gəlişinə bənzər baxdıqları qorxunc neft kabusu olmasaydı, xəzər dənizçilik müəssisələri onlara yatırılan sərmayənin qızıl dəyərinə qiymət verərdilər".

Sənayeçilər arasında boru kəmərinin tikintisi ideyasını qızğın şəkildə dəstəkləyən, H.Z.Tağıyev, İ.P.İlimov və S.İ.Bağirov olmuşdur. Belə ki, Rotşild Lion kredit cəmiyyətinin Peterburq bölməsində 4%-lik daxili borc istiqrazına 1 mln. rubl məbləği yatırmış, həmçinin Şuxovun inşa layihəsinin hazırlanmasını maliyyələşdirmişdir [Газета «Каспий», 1888г., №155]. O, S. Peterburq yazırdı: "Mənim ümid etməyə əsasım var ki, bizim görmək istədiyimiz iş, ona qoyulan sərmayədən mənfəət verəcək bu işi bu ölkənin sənaye və kommersiyasının inkişafına kömək edəcəkdir".

Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz dövrünün görkəmli və ən nüfuzlu adamlarından biri olmuşdur, 11 yanvar 1886-cı ildə IPTO Bakı şöbəsinin iclasında "Neft sənayesi böhran vəziyyətindən necə çıxmalı?" adlı məruzəsi ilə çıxış etmişdir, bu məruzədə o, Bakı ağ neft ixracının " Bakı-Batım boru kəməri vasitəsilə təşkilini dəqiq göstərmişdir. Məruzə o qədər aktual idi ki, onu nəşr edib IPTO-nun bütün üzvlərinə və neft sənayesi sahiblərinə göndərmişdilər. Daha sonra o, kəmərin tikintisinin əleyhinə olanlara qarşı 1886-cı ilin oktyabrında Qafqazda mülki hissənin baş komandanı A.M.Dondukov - Korsakova Xəzər-Qara dəniz magistralinin təcili tikintisinin zərurəti haqqında şəxsən məktub yazmışdır. Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıda Ağabala Quliyevin (1862-1924-cü illər) başçılıq etdiyi, bu qurğunu maliyyələşdirən yerli sahibkarlar səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır.

23 may 1896-cı ildə Rusiyanın Dövlət şurası Zaqafqaziya dəmir yolu boyunca davam etməli olan boru kəmərinin çəkilişinə dair qərar qəbul edir. Dəmir yolları Nazirliyinin mühəndis şurasına boru kəmərinin layihələndirilməsi və tikilməsinə rəhbərlik etmək tapşırıldı, layihənin hazırlanmasına professor N.L.Şukin rəhbərlik etmişdir. O, hələ boru kəməri nəqliyyatı ilə ABŞ-da ezamiyyətdə olarkən tanış olmuşdur və mühəndis L. Vartenburq dəmir yolları

nazirinin əmri ilə neft kəmərlərinin inşası ilə tanış olmaq üçün burada idilər. Rusiyaya qayıdanda onlar qərbi dağ sahəsi boyunca, Mixaylovdan Batuma kimi ildə öz işi müddətində 300 sutkada 980 min ton ötürmə qabiliyyətinə malik ağ neft kəmərinin tikintisinə başlamağı qərara aldılar. Daxili boru kəmərinin diametri ağ neftin orta sıxlığının nəzərə alınması ilə 820 km/m³ və sürəti 1,5 m\san hesablanmışdır.

Şukin Nikolay Leonidoviç (1848-1924) dəmir yolu nəqliyyatı sahəsində və parovozların konstrukturu kimi tanınmış alimdir. O, 1873-cü ildə S. Peterburq Texnologiya İnstitutunu bitirmiş, həmin institutda dərs demiş, 1889-cu ildə professor dərəcəsi almışdır. Bundan başqa, Şukin 1907-ci ildən 1883-cü ilədək Hərbi-mühəndis akademiyasında dərs demişdir. Onun layihə üzrə 1-3-0 və 0-4-0 ox düsturlu H seriyalı paravoz tikilmişdir. O, paravozun Ş-nın (paravoz sonradan onun adı ilə adlandırılmışdır) layihəsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Həmçinin Nikolayev dəmir yolu sərnişin vaqonları və yükqaldırma gücü 1200 pud olan yük vaqonlarını da bura aid etmək olar. Şukin layihəsi üzrə dünyada ən uzun təxminən 900 km olan (o zaman) Bakı - Batım ağ neft kəməri tikilmişdir. 1910-1916-cı illərdə, dəmir yolları nazirinin müavini olmuşdur, habelə Beynəlxalq Parlamentlər şurasında yayma və dartma heyəti komissiyasının sədri olmuşdur. Y.M.Qakkelin teplovozun inşası üzrə texniki şuraya rəhbərlik etmişdir.

Xüsusilə qeyd etmək ki, o zaman dünya praktikasında dəmir yolu xəttinin kənarında belə uzun ağ neft tikintisi olmamışdır. Böyük itki və buxarlanma qabiliyyətinə malik olan ağ neftin uzunmüddətli nəqli riski ilə müşayiət olunurdu, xüsusilə qonşuluqda neft məhsulları ilə doldurulmuş sistemlər və sərnişin vaqonlarında daşınan zaman bu təhlükə qorxusu yaradırdı. Yanğın təhlükəsini nəzərə alaraq N.L.Şukin (o, kəmərin hidravlik hesablanmasını tam yerinə yetirmişdir) boruların keyfiyyəti və onların birləşmələri ilə əlaqədar çox sərt tələblər olan təlimat hazırlamışdır. Onların

xarici diametri yalnız 1,5% - ə qədər artırılı bilərdi, daxili - 1%, ovallıq 2 mm -dən çox deyildi.

Boruların uzunluğu 4,6 m-dən az olmalı idi və onların ucunda isə sona yamacla birləşdirilmiş üçbucaq kəsik açılmalı idi. Boru birləşmələrinin maksimum germetikliyini təmin edən bu tip kəsilmələr Pitsburq zavodunda (ABŞ) həyata keçirilmişdir.

Kəmər layihəsi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur: İclaslarda böyük mühəndis-mexanik və hidrodinamiklər, eləcə də dəvət olunan mütəxəssislər (məsələn, dəmir yolları mühəndisi Q.Merçink- borularda yanacaq və neftin hərəkəti haqqında kitabın müəllifi) iştirak etmişlər. 1896-cı ilin sentyabrında Mixaylovo-Batum ağ neft boru kəmərinin tikintisi ilə bağlı hazırlıq işlərinə başlanmışdır: boruların düzülməsi göstərilməklə yol xətti körpülərinin habelə qazanxana və nasos stansiyalarının yerlərinin çertyojları toplanmışdır. 1899-cu ilin fevral ayına qədər 43 kilometr, 22 iyun 1899-cu il ildə isə 144 km uzunluqda boru salındı; belə ki, kəmərin 51 km-i yerin altından, torpaq üzərindən isə 93 km-i keçirdi.

Bruklin, Amerika firması "Vortinqton" kəməri üçün porşenli, birbaşa işləyən "compaund" nasosları tədarük etmişdir; Mixaylovo - Batum ağ neft kəmərinin hər mərhələsində iki işçi və bir ehtiyat nasosu quraşdırılmışdır. Ağ neftin böyük itkilərinin qarşısını almaq üçün qəza zamanı hər bir ağ neft borusunun hər 2- 4 km- də əks klapanlar quraşdırılmışdır: boruda təzyiq aşağı olduqda 15% avtomatik qurğu nasosların işini dayandırır.

Burada qeyd edək ki, ən mürəkkəb olan sahə 227,5 km uzunluğa malik idi. Bakı - Batum (Mixaylovo- Batum) kəmərinin tikintisinə mühəndis L.Vartenburq və Peterburq texnoloji institutunu bitirən mühəndis-texnoloq O. Nechayev rəhbərlik etmişdir. Bu 3 il və 4 ay davam etdi və 1 mart 1900-cü ildə tamamlandı. 1900-cü il iyulun 2-də keçirilmiş Mixaylovo stansiyasının təntənəli açılışında Qafqaz mülki hissəsinin generalı Q.Qolitsin, Tiflis qubernatoru polkovnik İ.Sveçin, Zaqafqaziya diyarının aksiz idarəsinin rəhbəri və L.Perşke, Zaqafqaziya dəmir yolunun rəisi, mü-

həndis E. Vedeneev iştirak etmişlər.

Güclü inkişaf nəticəsində xaricdə Bakı neft işinə və ağ neftə olan böyük tələbat (Fransa Rusiya tədarüku hesabına özünün 70% -dən yuxarı ağ neft tələbatını ödəyirdi, Misir - 97%, təxminən yarısını isə İngiltərə), 12 iyul 1901-ci ildə II Nikolay Bakı - Batum ağ neft kəmərinin yekun quruculuğu zərurəti haqqında müşavirənin təsdiqi haqqında qərar imzalayıb. 30 dekabr 1904-cü ildə boru kəmərinin Mixaylova qədər uzunluğu 140 km olan ikinci hissəsi "Ağ Taqla " (Tiflisin 21 kilometrliyində Bakıya doğru) açılmışdır. Borunun daha da şərqə yönələn üçüncü hissəsi - Ağ Taqla 1906-cı il iyulun 1 - də Bakıda yaradılmışdır , uzunluğu 514 km - dir (Qara şəhər). 1907-ci il iyulun 21-də isə 16 nəqliy stansiyalı və ildə maksimum gücü 800 min ton hasilat verən unikal ağ neft kəməri Bakı- Batum Zaqafqaziya dəmir yolu xətti boyunca uzanırdı və istifadəyə tam hazır idi.

Beləliklə, həmin dövrdə diametri 200 mm, uzunluğu 885 km-dən artıq olan və dünyada ən uzun magistral boru kəməri Bakı - Batum 10 il ərzində tikilmişdir. Kəmərin rəsmi açılışı 24 iyul 1907- ci ildə Tiflisdə (1936-ci ildən sonra - Tbilisi) keçirilmişdir. Qəbul üzrə hökumət komissiyası Parisdə Eyfel Qülləsinin və Rusiyanın Transsibir dəmir yolu kimi nailiyyətlərlə müqayisəyə gələn kəmərinin tikintisində fəal iştirak edən bütün maraqlanan şəxslərə öz təşəkkürünü bildirdi.

Mendeleyev kəmərin istismara verilməsini hərərlə qarşılamış və Rotşild şirkətinin "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti" - nin onun layihələşdirilməsi və tikintisində rolunu qeyd etmişdir. Alim qeyd etmişdir ki, "Bakıda texniki nailiyyətlər yalnız böyük sahibkarlara məxsus idi... Mən həmişə kiçiklərlə böyüklər arasında olan mübarizənin arxasında dayanacam, çünki onlara rus sənayesi işinin əsl tənzimləyicisi kimi baxıram, bilərək ki, Nobel, Rotşild və bu kimi digər iri şirkətlər özləri özlərini qoruyacaqlar. Amma bu heç də o demək deyil ki, kiçik qalıb, böyüyü sıxışdırmaq lazımdır - xeyr, onlar böyükdurlər, görünür ki, lazımdır və vacib-

dir ki, onlar həqiqi qələbəyə sahibdirlər... və əgər məsələ şişirdilsə böyükləri qızğınlıqla müdafiə edəcəm".

Bakı-Batum boru kəmərinin gələcək taleyi belə olmuşdur: 1925-ci ildə, SSRİ Dövlət Komissiyası qərara gəldi ki, ağ neft kəmərinə neft kəməri ilə əvəz etsin, bu yolla o, Batumi neft emalı zavodunda nefti emal etməyə başlayacaqdı. Belə bir prosedür 1917-ci ildə sınaq məqsədilə 254 min ton neft nəql edilən yəni-dən təchiz etmə zamanı mümkün oldu (iyun ayından dekabrədək); ağ neftin ilk partiyası isə artıq 22 may 1921-ci il vətəndaş müharibəsindən sonra bərpa edilmiş kəmərlə nəql edilmişdir.

Neftin ardıcıl nəqli 1930-31-ci illərdə (mühəndis V.Kaşeyevin təklifi və metodikasına əsasən) borular vasitəsilə ilə başlamışdır. İlk Rusiya magistral kəməri, alman hücumları zamanı Qafqazda dayandırılan, sökülən və Şərqə aparılan borular olmuşdur ki, onlar Rusiyanın 1943-cü ilə qədər uğurla və keyfiyyətlə işlənən boruları olmuşdur. Kəmərdən anlayışı olan mütəxəssislər onun necə məharətlə və ağıllıca zəngin ehtiyata malik olduğundan təəccüblənmişdilər. Volqa və Ural arasında tələsik çəkilmiş neft kəməri Kuybışev, cəbhəyə işləyən Sverdlovsk, Çelyabinsk, Perm və Aşağı Taqila zavodlarını xammal ilə təmin edirdi. SSRİ dağıldıqdan sonra neft kəməri köhnə sovet Bakı-Batumi neft kəmərinin infrastrukturunun istifadəsi ilə tikilən Bakı-Supsa və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri ilə əvəz edildi.

1917-ci il inqilabı Bakı neft işinin inkişafında öz düzəlişlərini etmişdir; bolşeviklərin şərəfinə qeyd etmək lazımdır ki, onlar, qərb mütəxəssislərinin proqnozlarına baxmayaraq, nəinki dağılmış neft mədənlərini bərpa etdilər, həm də hasilatı (dəzqah-beşikləri və dərinlik nasoslarının tətbiqi) texnologiyasında köklü dəyişikliklər etdilər. 1921-ci ilin mayında Bakı-Batum boru kəməri fəaliyyətə başladı və keyfiyyətli Bakı nefti artıq Avropaya axmağa başladı: gənc sovet ölkələrində neft ağır valyutanın alınması üçün demək olar ki, yeganə məhsul idi. 1928-ci ildə Rusiyadan neftin aparılması onun ixracından 4 dəfə çox oldu; Sonrakı nasoslu

quyuların elektrikləşdirilməsi isə neft hasilatının kəskin artmasına gətirib çıxardı - 1941-ci ildə neft hasilatı Bakıda 23,5 mln. ton (SSRİ-nin bütün neft hasilatının 71,4% -i) təşkil etmişdir. Yəni, Azərbaycan əsas neft hasilatı rayonu idi; Şimali Qafqazda (Qroznı) 5 mln. ton neft hasil edilirdi və Bakının ikinci (Ural - Povolje - Başkiriya) rayonunda isə bu göstərici 4 mln. tona çatırdı.

Qeyd edək ki, magistral boru kəmərləri 1917-ci ildən 1926-cı ilədək SSRİ-də tikilməmişdi; Bu zaman texnoloji daxili təyinatə əsasən 600 km-ə qədər neft kəməri istismara buraxılmışdı. Lakin, 1926-cı ildən II Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər bir neçə magistral boru kəmərləri tikilmişdir, onlardan daha uzununu neft kəmərləri idi: Bakı-Batum, Qroznı-Tuapse, Maxaçqala-Qroznı, Armavir-Trudovaya, Quryev-Orsk və İşimbay-Ufa. 1941-1945-ci illər dövründə SSRİ-də 1264 kilometrlik neft və neft məhsulları nəql edən kəmərlər tikilmişdir; 1945-ci ildən Bakının görkəmli alim və neftçilərinin rəşadətliyi ilə zəngin yeni neft tarixi başlayır.

Azərbaycan neft-qaz işinin müasir vəziyyəti və xüsusən boru kəməri nəqliyyatının, ümummillə lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Onun işləyib hazırladığı yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsi hazırda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilir. Xarici tərəfdaşları ilə səmərəli əməkdaşlıq, eləcə də neft hasilatında müasir texnologiyaların tətbiqi, bu sahədə yüksək nəticələr vermişdir.

Məlum olduğu kimi, bu gün Azərbaycan nefti və neft məhsulları bir neçə alternativ marşrutlar vasitəsilə dünya bazarlarına nəql edilir. Azərbaycan həmçinin beynəlxalq enerji bazarlarında yeni böyük ixracçı qismində çıxış edir. "Şahdəniz" yatağından, habelə Azərbaycanın digər yataqlarından hasil olunan əhəmiyyətli həcmdə olan qaz artıq Avropanın bir çox ölkələrinə ixrac olunur. Azərbaycanın iki əsas ixrac boru kəmərinə daha ətraflı qeyd edək: Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərləri (BTC) (SCP). BTC boru kəməri haqqında Azərbaycanın xarici şirkətlərin iştirakı ilə ilk neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra danışıqlar

başlandı (sentyabrın 20-də, 1994-cü il). Bu variant məxfi şəkildə Amerikaya məxsus sayılırdı, çünki bu hələ Amerika şirkətinin ekspertləri Amoco tərəfindən 1992-ci ildə təklif olunmuşdu və dərhal, ABŞ və Azərbaycan rəhbərliyinin dəstəyini almışdır. Ona görə də Azərbaycanın ilk neft müqaviləsi layihəsinin hazırlanmasında "Əsas ixrac boru kəməri" (Boru Kəməri) anlayışı tətbiq edildi.

1995-1997-ci illərdə Azərbaycanda PSA (məhsul bölgüsü haqqında saziş) tipli müqaviləni imzalayanda Əsas İxrac Boru Kəməri haqqında da fəal müzakirələr gedirdi. Bu, ona gətirib çıxarıb ki, Türkiyə dövlət boru kəməri şirkəti BOTAS Xəzər neftinin 7 müxtəlif variantlarının Ceyhan Aralıq dənizi limanı vasitəsilə dünya bazarlarına nəqlini təklif etmişdir. Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (AIOC) Rəhbər komitəsinin altıncı iclasında əsas elektrik kəməri (ƏİK) marşrutu məsələsinin həllinə zəmanət verən qərar ayağa qalxanda 1997-ci il iyunun 12-də hüquqi şəkildə boru barədə danışıqlar aparıldı. Bu iclasda üç əsas variant açıqlanmışdır:

- Əsas neft ixracı üçün ilkin neft (Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa) kəmərlərini istifadə etmək və tutumunu artırmaq;

- Bolqarıstan və Yunanıstan limanlarına (Bakı-Novorossiysk / Supsa -Burqas - Aleksandriopolis) Qara dəniz dolay yolları vasitəsilə çıxışı;

- BTD yeni kəmərin tikilişi;

1997-ci il sentyabrın 5-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə (ƏİBK-ni) bağlı bütün məsələlərlə məşğul olan SOCAR və AIOC şirkətinin nümayəndələrindən ibarət işçi qrupu yaradıldı. Bu qrup bir il ərzində potensial tranzit ölkələrin hökumətləri ilə danışıqlar aparırdı, xüsusilə Türkiyə, Gürcüstan və Rusiyaya diqqət yetirirdi. 1997-ci ilin dekabr ayında iki ölkənin energetika nazirləri ilə birlikdə ABŞ-da Türkiyənin baş naziri Məsud Yılmazın rəsmi səfəri çərçivəsində BTC neft kəmərinin inşası haqqında protokol imzalandı. 1998-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan BTC layihəsinin gerçəkləşdirilməsi məsələsində

prinsipial birliyə nail olmuşlar, lakin hökumətlərarası sazişin imzalanmasına qədər uzun zaman var idi, çünki investorlar onun kommersiya məqsədəuyğunluğuna görə öz şübhələrini bildirdilər.

Britaniya şirkəti British Petroleum (BP) ilk dəfə kəmərin tikintisi layihəsinə sərmayə qoymağa hazır olduğunu bildirmişdir. 1998-ci ilin ortalarında Britaniyaya rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevə BP şirkətinin rəhbəri Con Braun Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikintisinə dəstək vermək niyyətini bəyan etmişdir. Oktyabrın 29-da Ankarada Azərbaycan prezidenti, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan, Özbəkistan və ABŞ-ın energetika naziri (müşahidəçi qismində) 1998-ci ildə ƏİBK-ni dəstəkləyən Ankara bəyannaməsini imzaladılar. Bəyannamənin üçüncü bəndində qeyd edilmişdir ki, "Prezidentlərin Azərbaycanın Əsas İxrac Boru Kəməri haqqında qərar qəbul etdikləri ərəfədə, birmənalı şəkildə bəyan etdilər ki, onlar "Xəzər-Aralıq dənizi" ("Bakı-Tbilisi-Ceyhan") layihəsinə əsas ixrac layihəsinə çevirmək barədə qəti qərara gəlmişlər". Sonra layihənin reallaşmasında maraqlı olan hökumət boru kəmərinin tikintisinin kommersiya səmərəliliyinin artırılması yollarının axtarılması ilə məşğul oldu. Nəticədə, 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda BTC kəməri ilə bağlı əsas müqavilələr imzalandı, belə ki, imzalanma mərasimində ABŞ prezidenti də iştirak etmişdir.

BTC boru kəməri ilə bağlı əsas məlumatlar:

Müqavilənin imzalanma tarixi: 18 noyabr 1999-cu il, İstanbul.

Müqavilənin məqsədi: Yeni boru kəmərinin tikintisi yolu ilə Xəzər neftinin dünya bazarlarına çıxarılması. Layihənin həyata keçirilməsi üçün sponsor qrupunun yaranma tarixi: 17 oktyabr 2000-ci il.

BTC boru kəməri şirkətinin yaranma tarixi: 1 avqust 2003-cü il.

Marşrutun ölçüsü: 1770 km (Azərbaycan üzrə - 443, Gürcüstan - 248 km və 1079 km Türkiyə).

Kəmərin diametri: 1100 mm

Ötürmə qabiliyyəti: ildə 60 mln. ton.

Boru kəmərinin tikintisi başlayıb: Aprel 2003-cü il.

Ceyhan limanından ilk tankerin yola salınması: 4 iyun 2006-cı il.

Son boru kəmərinin dəyəri: 4 mlrd. USD.

BTC 2005-ci ildən Xəzər və Aralıq dənizlərini əlaqələndirərək fəaliyyətə başlayır.

Cənubi Qafqaz qaz kəməri (Bakı-Tbilisi-Ərzurum). 1999-cu ildə "Şahdəniz" strukturunda ilk kəşfiyyat quyusunun qazılmasından sonra, AIOC elan etdi ki, bu qurum böyük bir qaz-kondensat yatağıdır. "Şahdəniz"-in müqaviləyə görə ərazisi Xəzərin cənubunda təxminən 70 km-də Bakıdan cənub-şərqdə yerləşir; suyun dərinliyi müqavilədəki sahəyə əsasən 50 m-dən 600 metr arasında dəyişir. Məhz bu böyük qaz-kondensat yatağının kəşfindən sonra, BP şirkətinin beynəlxalq konsorsiumunun qarşısında qazın ixracı barədə məsələsi yarandı. Qaz kəmərinin reallaşdırılmasını nəzərdən keçirək :

1) 17 avqust 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz" yatağından təbii qazın dünya bazarlarına ixracının təşkili məsələlərinin həlli üçün işçi qrupunun yaradılması haqqında" qərar dərc edilmişdir.

2) 15 fevral 2000-ci ildə BP şirkəti "Şahdəniz" müqaviləsi üzrə tərəfdaşları adından Azərbaycan qazının potensial ixracı üzrə planlar xülasəsini açıqlamışdır. İlk araşdırmalar göstərib ki, Türkiyə üçün Azərbaycan qazının satış bazarı daha məqbul sayılır.

3) 2001-ci il martın 12-də Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri çərçivəsində Ankarada Türkiyəyə Azərbaycan qazının ixracını nizamlayan iki sənəd imzalanmışdır.

4) 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanla Türkiyə arasında qaz alqı-satqısına dair Azərbaycan parlamentində hökumətlərarası

saziş keçirilmişdir. 5) 2001-ci il iyunun 7 - də BP Exploration -nin prezidenti (Şahdəniz Ltd) Rəşid Cavanşir bildirib ki, ümumi uzunluğu 1050 km-dək olan yeni qaz kəmərinin tikintisi barədə qərar qəbul edilmişdir (Azərbaycan ərazisində - 490 km, 280 km - Gürcüstan, 280 km - Türkiyə və Ərzuruma qədər).

6) 2001-ci il sentyabrın 29-da Azərbaycan Prezident Aparatının binasında Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi haqqında saziş imzalanma mərasimi keçirilmişdir.

7) 2002-ci il fevralın 21-də Bakıda qaz-kondensat yatağının işlənməsi layihəsi üzrə Azərbaycan hökuməti ilə qaz ixracına dair növbəti saziş imzalanmışdır) a) Azərbaycan hökuməti və potensial investorlar arasında Cənubi Qafqaz boru kəmərinin layihəsi üzrə tranzit ərazilərə sahib olan hökumət ölkəri ilə saziş, b) "Şahdəniz" səhmdarları və Azərbaycan hökuməti zəmanəti haqqında qərar c) layihənin səhmdarları arasında bu yatağın işlənməsi layihəsi çərçivəsində, qazla təmin etmək məqsədilə qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum üzrə şirkətin yaradılması və d) Cənubi Qafqaz boru kəməri magistralı kommersiya prinsipləri haqqında saziş.

8) 2002-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan hökuməti "South-Caucasian Pipeline" (SCP) - Cənubi Qafqaz boru kəmərinin tikintisi layihəsini bəyənmişdir.

9) 2003 - cü il fevralın 27 - də Bakıda "Şahdəniz" layihəsi üzrə tərəfdaşlar "Стадия-1" layihəsi çərçivəsində tikinti mərhələsinin başlanması haqqında qərar qəbul edirlər.

29 yanvar 2004-cü ildə Cənubi Qafqaz boru kəmərinin tikintisi üçün ilk borular Qara dənizdə Poti limanından Yevlax şəhərinə (Bakıdan 300 km qərbdə) aparılmışdır.

Azərbaycan SSRİ boru kəməri üçün nəzərdə tutulan, Böyük Britaniyanın Bertling nəqliyyat şirkətinin 3544 boru bölməli Sanko Supreme adlı ilk gəmisi 2004-cü il yanvarın 5 - i Malayziyada Kuantan limanından çıxmış, onun borularının üzəri 42 diametrlilik düymə örtülmüşdür. Boru bölməsinin ilk partiyasından 240-ı, Potidən yanvarın 25-də alman şirkəti Kuhne & Nagle

dəmir yolu ilə Yevlaxa gətirilmişdir. Qeyd edək ki, SCP üçün borular Yaponiyanın Sumitomo Metals, Nippon Steel Corporation və JFE Steel Corporation poladtökmə müəssisələrində hazırlanırdı, lakin Sumitomo şirkəti tərəfindən həm Azərbaycan, Gürcüstan həm də SCP boru kəməri sahələrinin bütün boru istehsalçıları üçün gətirilirdi. SCP üzrə tikinti işləri demək olar ki, 2004-cü il noyabr ayında başlanmışdır, 2006-cı ildə isə xammal qəbulu üçün qaz kəməri artıq tam hazır idi. SCP ilkin ötürmə qabiliyyəti ildə 8,1 mlrd. kubmetr qaz təşkil edirdi; O, elə layihələşdirilmişdir ki, kəmərlə, yüksək təzyiqlə altında ildə 30 mlrd. kubmetr qaz ixrac etmək mümkün idi.

SCP Co şirkəti qaz kəmərinin inşasının dəqiq aparılması məqsədilə yaradılmışdır, bu şirkət "Şahdəniz" yatağına dair müqavilədə iştirak edən eyni şirkətlərdən ibarətdir. SCP Co. şirkətinin iki operatoru vardır: Britaniyanın BP şirkəti- SCP- nin tikinti və istismarı üzrə məsul texniki operator, biznesin inkişafı və SCP çərçivəsində inzibati işlər üzrə məsuliyyət daşıyan Norveçin Statoil kommersiya operatoru.

Sonda qeyd etmək istədim ki, Qafqazda və Xəzər regionunda əlamətdar hadisə olan Azərbaycanın əsas ixrac boru kəmərlərinin çəkilişinin tarixi (BTC və SCP) Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış neft strategiyasının səmərəliliyini göstərirdi.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bir daha qeyd edək ki, neftin nəqli sahəsində ən vacib məsələ enerji daşıyıcılarının ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsidir. 2014-cü ildə SOCAR və Rusiyanın "Transneft" şirkəti Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə neftin nəqli üzrə bir il müddətinə yeni anlaşma imzaladılar. Tərəflər arasında əldə edilmiş bu saziş şirkətlərə, onların fəaliyyətinin coğrafiyasını genişləndirməyə, yeni bazarlara çıxış əldə etməyə, habelə mövcud olan birləşmiş infrastrukturun istifadəsi hesabına neft və neft məhsullarının tədarükünü optimallaşdırmaq üçün imkan vermişdir.

ÖÇERK 7

SOVET DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN NEFT İŞİNİN İNKİŞAFI

Sovet dövründə Azərbaycan neft işinin inkişafı haqqında bu və ya digər dərəcədə çox da böyük olmayan tarixi dövrdə baş verənlərin mahiyyətini açıqlayan çoxlu məqalə, öçerk və kitablar yazılmışdır (1920-1991-ci illər). Bu həmçinin bizim görkəmli alim və neftçilərin əməyini göstərən ədəbiyyat siyahısını əyani şəkildə təmsil edir (kitabın sonunda əlavə).

Burada vurğulamaq istədim ki, 1920-ci ildə Azərbaycanda birbaşa hakimiyyətə gələn bolşeviklərin şərəfinə qeyd etmək lazımdır ki, onlar qərb mütəxəssislərinin proqnozlarına baxmayaraq, nəinki dağılmış neft mədənlərini bərpa etdi, həmçinin neft istehsalı və neft emalı texnologiyasında köklü dəyişikliklər etdi, habelə yeni neft-qaz yataqlarının, həm quruda, həm də dənizdə möhtəşəm işlənilməsi ilə bağlı böyük həcmdə tədqiqatlar həyata keçirdi.

Aşağıda biz oxucuya Azərbaycan neft işində əsas hadisələrin qısa xronologiyasını, Azərbaycan neftçiləri, qəhrəmanlar, alimlər və ziyalıların bu çətin, lakin eyni zamanda Azərbaycan neft tarixinin parlaq və unudulmaz bir dövründə onların fədakar əməyini təqdim edəcəyik. Həmişə xatırlamaq lazımdır ki, Rusiya və sonra SSRİ - də neft sənayesinin inkişaf tarixi Bakı nefti ilə başlayırdı. Fikrimizcə, təqdim olunan xronologiya məhz təsvir edilən dövrdə oxucunun diqqətini Azərbaycan neft işində baş verən bu hadisələrə daha dəqiq yönəldir.

1920-ci il.

1. Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordusunun qabaqcıl hissəsi aprelin 28-də Bakıya daxil oldular. Bakı neft rayonu 70 ildən artıq müddətə sovetə məxsus oldu. 24 may Azərbaycan İn-

qilab Komitəsi respublika neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında fərman qəbul etdi. Yaradılmış komitə Abşeronda 272 özəl firmanın neft sənayesini ləğv etdi.

2. Azərbaycan Neft Komitəsində (1921-ci ildən "Azneft" Birliyi) Geoloji xidmət təşkil olunur. Onun işində D.Qolubyatnikov, İ.Qubkin və d. fəaliyyət göstərirdilər.

3. Bakıda Politexnik məktəbi-institutu (indiki Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) yaradılır. Bu Avropa və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üzrə mühəndislər hazırlayan ilk institut olur.

4. Akademik M.V.Abramoviç dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq Bakıda Politexnik institutunda tələbələrə neft geologiyası üzrə xüsusi kurslar oxumağa başlayır.

1921- ci il.

1. Böyük sovet neft birliyi "Azneft" Rokfellerin "Standart Oyl" birliyi ilə ABŞ-dan Bakıya texniki avadanlıq, qida məhsulları və kustar üsulla hazırlanmış məmulatların gətirilməsi şərtləri müqabilində müqavilə bağlayır. Həmin il isə "Azneft" London, Paris, Berlin və Nyu-Yorkda öz nümayəndəliklərini açmışdır.

2. Mayın 22-də vətəndaş müharibəsindən sonra bərpa edilən Bakı - Batum boru kəməri ilə ağ neftin ilk partiyası nəql edildi.

3. Avqustun 5-23-də Əmək və SSRİ Müdafiə Şurasının səlahiyyətli komissiyası İ.T. Smilga rəhbərliyi ilə əvvəlcə Bakıda, sonra isə Qroznıda işləmişdir. "Azneft"-in və Qroznı Mərkəzi Neft İdarəsi nümayəndələrinin birgə toplantısında 1922-ci il üzrə istehsal planları təyin olunmuş və mədənlərin təchizatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər hazırlanmışdır.

1922- ci il.

1. Ümumrusiya neftçilərinin I qurultayında neft hasilatının artırılması məqsədilə Bakı neft rayonunda quyuların bərpasına dair işlərə baxılmışdır. Qubkin, Qolubyatnikov və Qavrilov məruzələrlə çıxış etmişlər.

2. Balaxanı-Sabunçu rayonunda zəngin neft yataqları aşkar olunur. Burada ilk sovet neft mədəni yaradılır. Azərbaycanda axtarış-kəşfiyyat işlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar bir sıra yeni yataqlar (Qala, Buzovna-Maştağa və b.) aşkar edilir və istismara verilir.

3. D.Qolubyatnikov Binəqədi neft rayonunun Xırdalan, Hökməli, Ziqilpiri, Biləcəri, Binəqədi sahələrində neft istismarının xüsusiyyətlərini verir.

1923-cü il.

1. İlk dəfə olaraq, Bakı maşınqayırma zavodlarında qazma baltalarının termiki emalı həyata keçirilir.

2. Bakı mühəndisi Matvey Kapelyuşnikov (1886-1959 - cu illər) dünyada ilk dəfə olaraq reduktorlu birmərhələli turbin hazırlamış və sınaqdan keçirmişdir.

3. 1918-ci ildə Moskva dağ-mədən akademiyasının nəzdində Bakı və Qroznı rayonlarında Kəşfiyyat Komitəsi yaradılmışdır.

4. Aprel ayında yeni neft mədəni "İliç Buxtasi" (1991-ci ildən "Bayıl limanı" adlanmışdır) açılmışdır.

5. Neft mühəndisi Fətullabəy Rüstəmbəyov (1867-1946-cı illər) "Azneft" dövlət birliyinin texniki direktoru təyin edilir.

6. İlk dəfə olaraq SSRİ-də, Leytenant Şmidt adına maşınqayırma zavodunda ikisürətli bucurqada malik qazma qurğusunun sınaq nümunəsi hazırlanmışdır. Bu ilk sovet qazma bucurqadı 1200 m dərinliyə qədər quyular qazmağa imkan verirdi.

7. Bakı mühəndisi S.R.Zuber təyyarə ilə Bakı arxipelaqı adalarının aerofotoçəkilişi etmişdir. Sonra bu aeroçəkiliş üsulu sovet dövründə neft sənayesində geniş tətbiq edilmişdir.

8. Sentyabrın əvvəlində "Azneft" birliyində neft quyularının elektrikləşdirməsi 75% 1930-cu ildə 100% əldə edilmişdir) təşkil etmişdir.

9. SSRİ-də ilk dəfə, qaz-benzin zavodu (o dövrdə qazolin adlanırdı) Bakıda tikilmişdir.

10. Bakı neft mədənlərinin bərpası və neft hasilatının

yüksəldilməsi ilə yanaşı olaraq, Azərbaycanın yüksək perspektivli neftli zonalarının hüdudunda geoloji çəkilişlərin də (planşetli geoloji çəkiliş) aparılmasına başlanılır.

1924-cü il.

1. Dünyada ilk, taxta dirəklər üzərində tikilmiş ada tipli "İliç" buxtasında yerləşən 71 saylı ilk quyu dəniz sənaye nefti vermişdir.

2. Suraxanıda Matvey Kapelyuşnikovun turbini ilə dünyada ilk təxminən 600 metr dərinliyində neft quyusu qazılmışdır.

3. Dmitriy Qolubyatnikov özünün "Abşeron yarımadasında neft ehtiyatlarının hesablanması" əsərini dərc etmişdir.

4. Fətullahbəy Rüstəmbəyovun "Azneftin beşillik proqramı üzrə neft hasilatının texniki rasionallaşdırılması haqqında təklifləri" adlı əsəri dərc edilmişdir (1923/24-1927/28-ci illər).

5. Leytenant Şmidt adına Bakı zavodu fevral ayında ilk yerli dərinlik nasosu buraxmışdır, 1927-ci ilin əvvəlində isə onların sayı 1620 ədəd olmuşdur.

6. Mayın 1-də "Azneft" in idarə heyəti təsdiqlənmişdir: Se-rebrovskiy A.P., Lomonosov Barinov, (rəis), Barinov M.V (birinci müavini), Rüstəmbəyov F.A. (mədən direktoru), Oparin İ.P. (zavod və satış idarəsinin direktoru), Nesterov A.F. (texniki təchizatın direktoru), Rıskin P.Y. (baş mühasib), Yaroş N.N. (nəqliyyat direktoru) və Sizov A.Y. (elektrik cərəyanı direktoru).

7. May ayında, "Azneft" birliyində termiki krekinq qurğuları zavodunun tikintisi üçün Komitə yaradıldı (Kvitko üsuluna görə 1912-ci ildə patentləşdirilmişdir).

8. Bakı-Batım neft kəməri tikintisinin layihələndirilməsi 1928-ci il may ayında başlanmışdır. Baş layihəçi və qurucu mühəndis A.V. Bulqakov olmuşdur.

1925-ci il.

1. Bakı mühəndisi, Bakı Politexnik İnstitutunun professoru M. M. Skvorsov - dünyada ilk dəfə baltanın avtomatik ötürülməsi üçün "avtomatik qazmaçı" qurğusunu yaratmış və bu qurğu ilk

dəfə Suraxanıda sınılanmışdır.

2. Bakıda, ilk dəfə bakılı mühəndis Semyon Kvitkonun patent əsasında hazırlanmış dərinlik qurğusu krekinq-prosesi üçün sınaqdan keçirilmişdir.

3. SSRİ MİK-in Rəyasət Heyəti mayın 29-da mühəndis-neftçi Fətullahbəy Rüstəmbəyovu yerli neft işinin inkişafına verdiyi böyük töhfəsinə görə onu Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə (M. Kalinin şəxsən ona öz minnətdarlığını bildirmişdir) təltif etmişdir.

4. Bakıda F.E. Dzerjinski adına dərinlik nasoslarının təmiri və hazırlanması üçün zavod tikilmişdir.

5. Bakıda "Azneft" neft trestinin tərkibində qazın istifadəsi üzrə müstəqil hasilat idarəsi yaradılmışdır.

6. Martın 21-də "Azneft" (Bibiheybət neft mədəni) birliyində neft səmt qazından qaz benzinin alınması üzrə uğurlu təcrübə aparılmışdır.

7. 19 oktyabr SSRİ AİŞ Dövlət Sənaye İdarəsinin Rəyasət Heyətinin iclasında neft birliyində qaz təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar "Azneftin" adının "Azərbaycan Neft və Qaz Sənayesi Dövlət Birliyi"-nə dəyişdirilməsi haqqında qəbul edilmişdir.

1926-cı il.

1. İyulda SSRİ-də Bakını Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu neft rayonları ilə birləşdirən ilk elektrik dəmir yolu fəaliyyətə başlamışdır.

2. "Azneft" birliyi Gürcüstanda neft kəşfiyyatı işlərinə başlayır, bunun nəticəsində 1931-ci ildə, Mirzəani rayonunda yalnız ikisindən biri sənaye nefti verən 15 dərin kəşfiyyat quyuları qazılır.

3. Avqustun 26-da "Azneftin" rəisi "Neftsindikat" idarə heyətinin sədri təyin olunmuşdur. SSRİ-nin ən böyük neft trestinə o, altı ildən artıq rəhbərlik etmişdir.

4. Abşeron yarımadasının məhsuldar qatının aşağı hissəsində zəngin neft yataqlarının kəşfi neft sənayesinin və Azərbaycanda yer təkində neft yataqlarının yerləşmə vəziyyəti haqqında elmi

təsəvvürün gələcək inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1926-1930-cu illər.

Azərbaycan ərazisinin əsas hissəsi irimiqyaslı geoloji çəkilişlə əhatə olunur, daha perspektivli neft-qazlı zonaların xəritələnməsi isə daha təfsilatlı hazırlanır.

1927-ci il.

1. Bakıda qazma işləri zamanı yeni texnologiya tətbiq edilir: dövrlərin sayını düzgün tənzimləməklə elektroaqreqlərin paylanması əldə edilir.

2. "Azneft" Birliyi Türkmənistanda qazma fəaliyyətini bərpa edir; Nebit - dağ (Neft-dağ) yatağının bakılılar tərəfindən daha intensiv işlənməsi, özünün sənaye dəyəri təsdiq etmiş 1931-1933-cü il fəvvarələrindən sonra başlamışdır.

3. İyulun 19-da Bakıda sutkada 15 min pud mazut emal edən ilk krekinq zavodu istifadəyə verilmişdir.

1928-ci il.

1. Airlift üsulu ilə maye karbohidrogen xammalının (B.Q. Şuxovun ixtirası) hasilatı bütün Bakı neftinin üçdə biri qədər hasil edilirdi. Airliftin mahiyyəti o idi ki, neft qatı təzyiqli altında hava üfürülürdü və onun təzyiqli altında neft yuxarıya doğru qalxırdı.

2. Suraxanıda ilk dəfə neft mədənlərində neft hasilatının ikinci üsulu tətbiq edilmişdir: neft qatına havanın və qazın vurulması 13 quyuda müsbət effekt vermişdir.

3. Azərbaycanda, Qaradağ-Duvanıy və Zıra-Gürgəni rayonlarında təbii qazın sənaye hasilatına başlamışdır. Sonra Salyan-Şirvan rayonunda və Xəzər Dənizinin dibində böyük qaz yataqları aşkarlanmışdır. Bu, SSRİ xalq təsərrüfatı yanacaq-energetika sənayesinin yeni istiqamətinin yaranması demək idi.

1929-cu il

1. Bakıda 1927-ci ildə yaradılmış Neft Sənayesinin Elmi-texniki şurasının yanvarın 18-dən fevralın 2-dək 1-ci sessiyası keçirilmişdir; iki bölmə fəaliyyət göstərirdi - mədən və zavod.

2. Yayda Bakıda bir neçə yeni neft emalı zavodları istismara

verilmişdir, bu zavodlarda ABŞ, Almaniya və Britaniya avadanlıqları quraşdırılmışdır; Vickers sisteminə malik ilk krekinq zavodu fəaliyyətə başlamışdır.

3. Oktyabrın 22-də V.V. Kuybişev adına neft emalı üzrə Azərbaycan elmi-tədqiqat institutu təsis edilmişdir (1959-cu ildən etibarən neft-kimya prosesləri İnstitutu olmuşdur). İnstitutun kollektivi öz elmi işləri ilə 1941-1945-ci illərdə ölkəyə əhəmiyyətli yardımlarını göstərmişlər.

4. SSRİ-də ilk dəfə Suraxanıda mədənlərdə neft-mədən kəşfiyyatının yeni üsulu tətbiq edilmişdir - yerli neft işində dönüş yaradan elektrik - giriş üsulu.

5. SSRİ-də ilk dəfə 5 saylı Bakı zavodunda "Graver Corporation" Amerika firmasının borulu qurğu konstruksiyası tikilmişdir.

6. "Azneft" Birliyinin rəisi A.P. Serebrovskiy (1884-1938-ci illər) Bakı müəssisələrində amerika neft avadanlığının istifadəsini ətraflı təsvir edən "neft sənayesində amerika üsullarının tətbiqi təcrübəsi" kitabını dərc etmişdir.

7. Dekabrda İ.Qubkinin rəhbərliyi altında Azərbaycanda neft kəşfiyyatı işlərinin beşillik planı hazırlanır.

1929-1934-cü illər.

Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov ilk dəfə Bakıda yerli boruşəkilli krekinq quraşdırılmasını icad etdilər və tikdilər. Bu qurğuda həyata keçirilən proses neft işinin tarixinə "sovet krekinq" adı ilə daxil olmuşdur və neftin dərin parçalanması üzrə inkişafında, təcrübənin toplanmasında müsbət rol oynamışdır.

1930-cu il.

1. Bakının bütün neft mədənlərində qazma işində əyrilik ölçüləri ilə əlaqədar elektrik dirəkləri və cihazlar tətbiq olunurdu.

2. Fransız "Şlyumberje" şirkətinin geofiziki Suraxanıda neft yataqlarında da elektrik kəşfiyyatı üsulundan tətbiq edirdilər.

3. İ. V. Stalin adına Ümumittifaq sənaye akademiyasının

şöbəsi kimi Bakı neft sənaye akademiyasının açılışı. Bakı sənaye akademiyası "Azneft" birliyi üçün işçi mühitin içərisindən çıxmış ilk rəhbər qrupunu (54 nəfər) buraxmışdır.

4. Fevralın 13-də, 834 km uzunluğunda, 10 dyümlük Bakı-Batım magistral neft kəməri açılmışdır; Onun ötürmə qabiliyyəti ildə 1,7 mln. tona qədər təşkil edirdi.

5. 5 sayılı Bakı zavodunda ABŞ firmasının istehsalı olan daha dörd borulu qurğu "Badger" istismara verilmişdir.

1931-ci il.

1. Azərbaycanda həm fontan həm də mexaniki üsullarla neft hasilatı üçün özünün müxtəlif avadanlıq növlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayan elmi-tədqiqat və neft maşınqayırma layihə institutu (АзНИПИИХМАШ) yaradılmışdır.

2. Bakıda, SSRİ-də ilk dəfə bərpa -prosesi həyata keçirilən Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyovun layihəsi üzrə krekinq zavodu tikilmişdir.

3. Bakıda Suraxanı parafınli neftindən yüksək keyfiyyətli aviyaşiya və avtomobil yağları komponentlərinin alınması üçün neftin təmizlənməsi və parafinsizləşdirməsi işi üzrə A. Caparidze adına zavod açılmışdır.

4. Mərkəzi Seçki Komissiyasının Rəyasət Heyəti martın 31-də ölkənin ali mükafatı, Lenin ordeni ilə "Azneft" Birliyini təltif etmişdir. Həmçinin, "Azneftin" 55 nəfər işçisi və o cümlədən onun rəhbəri Mixail Barinov Lenin ordeni və Qırmızı Əmək Bayrağı mükafatına layiq görülmüşlər.

5. Aprelin 15-20-də Bakıda SSRİ neft sənayesi fəhlələrinin I Ümumittifaq qurultayı keçirilmişdir. Burada neftçilərin həmkarlar ittifaqının növbəti vəzifələri haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

6. Bakıda may ayında, Lökbatan neft kəməri tikilmiş və istismara verilmişdir.

7. İyun ayında Leytenant Şmidt adına zavodda, azərbaycanlı mühəndislər N.V. Antonov, S.S. Zalikxan, və b. tərəfindən hazırlanmış ilk dördsürətli qazma bucurqadının nümunəsi buraxıl-

mışdır. Bu nümunə bucurqadı 1946-cı ilə qədər SSRİ neft mədənlərində geniş tətbiq olunurdu.

8. "Azneft" Birliyi Ələt stansiyasından Xəzər Dənizi boyunca 10-20 km məsafədə yerləşən neftlə zəngin strukturlar (Bəndovan, Xıdırlı və Pirsaat) aşkar etmişdir (Bakıdan 70 kilometr şimalda).

1932-ci il.

1. SSRİ-də ilk dəfə Bakıda, Şuxov-Kapelyuşnikov-Rüstəmbəyov sistemi üzrə işləyən krekinq zavodunda yüksək temperaturlu krekinq prosesi (510 °C və yuxarı) gerçəkləşdirilmişdir, nəticədə yüksək aromatlı benzinlər (52% -ə qədər) üçün sürətli rejimlərdə işləyən mühərriklər alınmışdır.

2. Abşeron yarımadasında Amerika dərinlik nasoslarının tətbiqi nəticəsində, ilin əvvəlində köhnə dartma üsulu ilə istismar quyuları jelonkanın köməyi ilə tamamilə əvəz edilmişdir.

3. Mart ayında tikinti başa çatdırılan ilk yerli borulu qurğunun buraxılışı İ. V. Stalin adına 3 sayılı Bakı zavodunun sexi ərazisində həyata keçirilmişdir.

4. Martın 24-dən 15-dək Bakıda neft quyularının istismarı üzrə I Ümumittifaq konfransı keçirilmişdir.

5. SSRİ dövründə 22,2 mln. ton neft hasil edilmişdir; "Azneft" birliyinin payına 12,2 mln. ton (55%) düşmüşdür.

1932-1933-cü illər.

SSRİ-də ilk dəfə Bakıda İliç (indiki "Bayıl limanı") buxtasında dəniz neft yataqlarının işlənməsi üçün taxta dirəklər üzərində iki əsas tikinti həyata keçirildi.

1933-cü illər.

1. Bakıda, İliç buxtasının sahilində rotorlu üsulla SSRİ-də ilk maili quyu qazılmışdır.

2. Bakıda avqustun 20-dən 15-dək neftçilər cəmiyyətinin I Ümumittifaq elmi və mühəndis-texniki qurultayı (hazırda neftçilərin və qaz içilərinin İ.M. Qubkin adına Elmi-texniki cəmiyyəti). Qurultayın əsas məsələsi planlı neft-qaz yataqlarının

işlənməsi idi.

3. Sürtkü yağlarının istehsalı Azərbaycanda ildə 1 mln. ton təşkil edirdi, Bakı neft emalı zavodları isə SSRİ-də onların əsas tədarükçüsü olmuşdur.

1933-1934-cü illər.

Dünyada ilk dəfə olaraq, bakılı mühəndislər, Xubensovlu qardaşları taxta ponton şəklində üzmə əsaslı konstruksiya təklif etdilər; bu əsaslar ilə 365 metr dərinliyində ilk neft kəşfiyyatı quyusu qazılmışdır. İlk üzən qazma qurğusu isə Xəzərdə 1934-cü ilin sentyabrından fəaliyyət göstərməli idi.

1933-1941-ci illər.

Azərbaycanda bir sıra neftli və qazlı laylarla zəngin neft yataqları, o cümlədən Abşeronda - Zığ, Quşxana, Şonqar, Çaxnaqlar, Yasamal vadisi, Qaradağ, Buzovna və b., Kür-sahili ərazidə - Pirsaat, Qobustanda - Duvannı, Xəzəryanı-Quba ərazisində - Siyəzən-Nardaran, Saadan və Çandoqar - Zorat yataqları açılır.

1934-cü il.

1. Artyom (hazırda "Pirallahı") adasında N.S. Timofeyev və K.M.Mixaylovun təklif etdikləri layihə əsasında qazılmış qalaqlar üzərində dəniz quyularının qazılması üçün metal özüllərin tikintisinə başlanmışdır.

2. SSRİ-nin sənayeləşməsi ilə bağlı M. Əzizbəyov adına Azərbaycan sənaye institutu, ANİ adlanmağa başlayır.

3. Bakıda sürtkü yağlarının istehsalı və istifadəsi üzrə I Ümumittifaq elmi-texniki konfrans keçirilmişdir, bu konfransda yağların istehsalı və istifadəsi üzrə işlər və SSRİ-də neft yağlarının istifadəsinin 1920-1930-cu illərdə həyata keçirilməsi üzrə işlər ümumiləşdirilmişdir.

4. Aprelin 5-də "neft texnikası sahib olmaq üzrə" Bakıda Ümumittifaq cəmiyyətinin I qurultayı açılmışdır. Qurultayda 8 bölmə üzrə neft mövzusu təqdim edilmişdir.

5. İyulda "Azneftkəşfiyyat", Xəzər dənizinin sahilində Amburak və Şoulan burunları arasında gələcəkdə burada dərin kəşfiy-

yat quyularının qazılması işini həyata keçirmişdir.

6. Noyabrın 20-də, MK - nin neftçilərinin İttifaqının Bakıda təşkil etdiyi texniki irəliləyişlər üzrə Ümumittifaq müşavirəsinin açılışı təşkil olunmuşdur.

7. SSRİ-də fırlanma qazma üsulu ilə Amerika təcrübəsinin tətbiqi sayəsində sovet (Bakı) neft sənayesində zərbəli qazma (rotor) üsulundan tamamilə imtina etdilər.

8. M.V.Abramoviçin rəhbərliyi altında bir qrup neftçi-geoloq və hidrogeoloqun iştirakı ilə hazırlanmış "Abşeron yarımadasının neft yataqlarındakı yeraltı suların təsnifatı" (rus dilində) monoqrafiyası işıq üzü görür.

9. Dünyada ilk dəfə SSRİ-də, ABŞ-dan 4 il öncə, neft və qaz yataqlarının kəşfi üçün qaz karotajı üsulu tətbiq olunur.

1935-ci il.

1. Bakıda Azfan SSRİ Kimya İnstitutu (hazırda isə Azərbaycan EA qeyri-üzvi və fiziki kimya İnstitutu) yaradılmışdır.

2. Mayın 12-də birinci quyu 52 günə Artyom adasından 520 m məsafədə (Pirallahı), dənizdə 775 metr olan quyu qazıldı. Bu, rekord nəinki dəniz üçün, həm də quru üçün idi. Quyunun məhsuldarlığı sutkada fəvvarə ilə 30 ton neft təşkil edirdi.

3. İyulun 1-də Bakıda Əmək və Müdafiə Şurasının qərarına əsasən "Azneft" Birliyi İttifaqı 4 müstəqil neftçixarma trestinə bölündü: "Əzizbəyovneft", "Leninneft", "Orconikidzeneft" və "Stalinneft".

4. Avqustda "Neft təsərrüfatı" (Moskva) jurnalında, Fətullah bəy Rüstəmbəyov özünün "Dənizdə qazma işləri və Artyom adasında neft sahəsinin işlənməsi haqqında" məqaləsində qazma qurğusu altında dəniz özülündə müsabiqənin nəticələri və dəniz stasionar platformalarının quraşdırılması üzrə ilk təcrübələr əks olunmuşdur.

1935-1936-cı illər.

SSRİ-də ilk dəfə neft mühəndisi Firudin Axundov (1915-1996) öz işlənmələrinə görə müəlliflik şəhadətnaməsi almışdır:

1) Elektrik qazma və 2) dərin azdebitli quyuların istismarı üçün qaldırılmanın əvəz edilməsi.

1936-cı il.

1. Dünyada ilk dəfə sovet mühəndislər (Pyotr Şumilov, Eyyub Tağıyev və başqaları) qrupu Turbobur çoxmərhələli reduktorsuz turbin yaratmışlar.

2. Kremldə yanvar ayında Azərbaycan nümayəndə heyətinin qəbulunda, neft qazlarından alınan spirt istehsalı üzrə sənaye qurğusunun istismarı barədə Sovet hökumətinə məlumat verildi. Bakı neft-kimyəçilərinin yaratdığı bu qurğu (M.A. Dalin və b.) dünya təcrübəsində bu cür ilk sənaye qurğularının ilki idi.

3. Mühəndis A.M. Pobedin xəritə üzrə qazma üçün "Geoloq" barkas hazırladı, burada geoloji praktikada ilk dəfə olaraq Mərdəkan rayonunda dəniz qalxması və Abşeron yarımadasında olan dəniz dibinin struktur xəritəsi tərtib edilmişdir.

4. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda neft mədənlərində "Lenin-neft" qazma avadanlığı ilə birlikdə qazma buruğunun hərəkəti (bucurqad, rotor, dirək, elektrik mühərriki və s. ilə) həyata keçirilmişdir.

5. SSRİ Milli Komissarları Şurasının qərarı ilə Bakıda 1925-ci ildə açılmış "Azneft" Birliyinin qaz hasilatı və istifadəsi, idarəetməsi əsasında, "Azqaz" tresti yaradılmışdır.

6. Professor S.Kovalevski Neft Daşlarında qazma işlərinə başlamağı təkidlə məsləhət görürdü və dəniz şəraitində quyuların qazılmasında dövr üçün orijinal və yeni üsullar təklif edir.

1937-ci il.

Bakıda Bakı və Moskva mühəndislərini bir araya gətirən xüsusi Suraxanı eksperimental qazma kontoru yaradıldı. Əsas məqsəd mühərriklərin prinsipə yeni konstruksiyalarını və turbin qazma texnologiyasının işlənilməsi və hazırlanması idi. 26 yaşlı Eyyub Tağıyev qazma kontorunun rəhbəri təyin olundu.

1938-ci il.

1. Bakıda ilk dəfə (İzzət Orucova, Dora Qoldberq və b. se-

lektiv təmizlənmə və Bakı neftinin yağ fraksiyalarının parafinsizləşdirilməsi məlumatları əsasında) həlledici kimi furfrolun istifadəsi ilə təmizlənmə üzrə yağ distillə zavodu tikilmişdir.

2. Lazar Kaqanoviçin rəhbərliyi altında fevralın 19-də Bakıda Neftçilərin Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Əsas məqsəd neft sənayesinin işinin yaxşılaşdırılması və neftçi kadrlarının hazırlanması olmuşdur.

1939-cu il.

1. P.P. Şumilov, E.İ. Tağıyev və başqalarının sistemi əsasında çoxpilləli reduktorsuz sənaye qazma sisteminin tətbiqinin başlanğıcı.

2. SSRİ-də ilk dəfə (Bakı), neftçi-kimyəçi Murtuza Nağıyev, (1908-1975) təkrar sirkulyasiyanın köməyi ilə kimyəvi prosesinin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsasları tətbiq edilən termiki krekinq haqqında tədqiqatı dərc edilmişdir.

3. SSRİ-də ilk dəfə, may ayında Suraxanıda dərin kompressor quyuların işə salınması üçün, mühəndislər, S.A. Orucov və A. N. Matis tərəfindən havalandırma üsulu tətbiq edilmişdir.

1940-cı il.

1. Dünyada ilk dəfə Qala yatağında N.B. Aleksandrov, A.P. Ostrovski və b. konstruksiyaları əsasında elektrik qazma üsulu ilə quyular qazılır.

2. Neft mühəndisi Süleyman Vəzirov (1910-1973) SSRİ -də müharibə zamanı aparıcı yer tutmuş "Azneftkombinat" birliyinin rəhbəri təyin edilir (sovet neft işinin 75% bu birlikdən asılı olmuşdur).

3. Dünya üzrə Azərbaycan neft hasilatının xüsusi çəkisi 71,5% təşkil etmişdir; belə ki, respublika SSRİ-nin əsas neft bazası olmuşdur. Lap əvvəldən müharibə şəraitində neft sənayesinin yenidən qurulmasını, Azərbaycan SSRİ-nin başqa regionlarını ixtisaslı kadrlarla təmin etməklə başlamışdır.

1941-ci il.

1. Bayılda dünyada ilk dəfə turbin üsulu ilə 2000 metr dərin-

liyində maili quyu qazılır (qazma Ağa-Neymətullanın briqadasının ustaları tərəfindən həyata keçirilmişdir).

2. SSRİ-də ən dərin quyunun qazılması Yövsanı yatağında (3200 - 3400 m) başlanmışdır.

3. Azərbaycanda (23,5 mln. ton) neft hasilatının ən yüksək səviyyəsi əldə edilmişdir, SSRİ bütün neft hasilatının 71,5% -ni təşkil edirdi. Neft emalı üzrə planın 122,8% -i yerinə yetirilmişdir; yanacaq istehsalı üzrə isə 118%.

4. Alman ordusu iyunun 22-də SSRİ sərhədini keçir. Bu müharibənin əsas məqsədlərindən biri Qafqaz (Bakı) neftinə yiyələnmək idi. Bu barədə faşist lideri Adolf Hitler dəfələrlə bəyan etmişdir.

5. Bakı müəssisələri bu il ölkədə 1,4 mln. ton müxtəlif növ benzin istehsal etmişlər.

1941-1945-ci illər.

1. Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakı neftçiləri 75 mln. tona qədər neft hasil etmişlər; bu müddətdə 1118 Bakı neftçisi SSRİ orden və medallarla mükafatlandırılmışlar: o cümlədən 39 nəfər Lenin ordeni, 704 nəfər Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və 104 nəfər "Şərəf Nişanı" ordeni ilə.

2. Azərbaycanda SSRİ-nin (N.K. Baybakovun məlumatına görə) neft hasilatının 65-70% -ni hasil edilmişdir, bütün neft məhsullarının 75% - i istehsal edilmişdir. Müharibə illərində Qırmızı Orduya sərf olunmuş 17 mln. ton neft məhsullarının 13 mln. tonu Bakıda istehsal edilmişdir. Onun payına ağ neft istehsalının 85% -i düşürdü. Cəbhəyə 1 mln. tondan çox yüksək oktanlı benzin B-78 göndərilmişdir.

3. Bu dövrdə Azərbaycan SSR neft sənayesi müəssisələrində fəhlə və mühəndis-texniki işçilərin yaradıcı fəallığı sayəsində 18507 ixtira və səmərələşdirici təkliflər verilmişdir.

4. Bu dövrdə neft avadanlıqlarının və neftçi mütəxəssislərin SSRİ-nin şərq rayonlarına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq (Türkmənistan, Tataristan, Başqırdıstan və s.) Azərbaycanda neft

hasilatı 11,5 mln. tona qədər azalmışdır.

1943-cü il.

1. Bakıda Keşlə qəsəbəsində neft və qazma avadanlığının istehsalı üçün ən yeni texnologiya ilə böyük maşınqayırma zavodu tikilmişdir.

2. Bakıda, "Azqostoptexizdat" kitab nəşriyyatında gənc kimyaçı - mühəndislərin, Y. Q. Məmmədəliyev və M.F.Nağıyevin "Aviasiya yanacaqlarının kimya və texnologiyasının müasir vəziyyəti" adlı kitabı nəşr edilmişdir.

3. Azərbaycanda dekabr ayında İ. V. Stalinin sərəncamı ilə "Neft fondu" yaradılmışdır; bu bütün SSRİ-də yeganə müstəqil fond idi.

4. Azərbaycanın neft emalı sənayesi aviasiya benzini istehsalı üzrə planı 134% yerinə yetirmişdir; nafta üzrə - 127,9%; ağ neft üzrə - 101,7%; dizel yanacağı üzrə - 139,6%; aviasiya yağları və donanma yanacağı üzrə - 105,7% - 162%.

5. Yeni neft yataqlarının kəşfinə və istismara verilməsinə görə geoloq-alim Ə.Əlizadə, geoloq A.Kornev və b. ikinci dərəcəli Stalin mükafatının laureatı olurlar.

1944-cü il.

1. Müharibə illərində cəbhənin fasiləsiz olaraq neft və neft məhsulları ilə təmin edilməsində əldə etdikləri nailiyyətlərə görə ilk dəfə olaraq bir qrup Azərbaycan neftçisi, o cümlədən tanınmış neftçi-geoloq B.Babazadə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmürlər.

2. Neft sənayesi üçün kiçik ölçülü elektrik perfora torların yaradılmasına görə tanınmış geoloq alim Ə.Əlizadə üçüncü dərəcəli Stalin mükafatı laureatı olur.

1945-ci il.

1. İlk dəfə olaraq dəniz özülləri üçün borulu yığma konstruksiyaların hazırlanmasının sürətli üsulu təklif olunmuşdur. S. Orucov və Y. Səfərov kimi istedadlı mühəndis-neftçilərin hazırladıkları bu üsul, istənilən havada qazma üçün səmərəli baza qur-

mağa imkan verirdi.

2. AzНИПИИМАЗИ mühəndislər qrupu ən müxtəlif şəraitdə işə uyğunlaşdırılmış 7 növ yeni, daha mükəmməl, reduktor dəzgah-beşikləri hazırladılar.

3. Bakı yaxınlığında zəngin Buzovna-Maştağa neft yatağının işlənməsi başlamışdır.

1946-cı il.

1. Birinci əsas böyük bloklu sistemi LAM (SSRİ Elmlər Akademiyasının aeroüsullar laboratoriyası) Gürqan-dəniz yatağı rayonunda tikilmişdir.

2. İlk dəfə olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasının neft ekspedisiyası Neft Daşları yatağının (Neft Daşları) geoloji strukturların öyrənilməsi üzrə təcrübə işlərinə başlanmışdır, nəticədə böyük neft ehtiyatları aşkar edilmişdir.

3. Azərbaycan alimləri (M.A. Dalin və b.) neft yanacağından yüksək oktanlı komponent almaq məqsədi ilə benzolun olefinlərlə alkülləşmə prosesinin araşdırılması və tətbiqinə görə III dərəcəli SSRİ dövlət (Stalin) mükafatına layiq görülmüşdür. Bu proses SSRİ sənaye miqyasında bir neçə müəssisədə həyata keçirilmişdir.

4. Bakılı mühəndis Ə. Əlizadə isə mayenin ötürülməsində avtomatik nəzarətin quraşdırılması və dərin quyularda bütün mexanizmlərin fasiləsiz işləyən dispetçer məntəqəsinin sadə sxemini təklif etmişdir. Bu sxem SSRİ sənayesinin bir çox neft mədənlərində tətbiq edilmişdir.

5. Neftçi-geoloq Əli Əşrəf Əlizadə "Azneft" Birliyinin rəisi təyin edilir; Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan mədənlərində geniş bərpa işləri aparılmış və axtarış - kəşfiyyat işləri tədqiqatlarının miqyası genişləndirilmişdir.

1947-ci il.

1. B.A.Raqinski, N.S. Timofeyev və b. layihəsi üzrə Xəzər neft yatağı İzberq - İzberbaş rayonunda metal estakadanın tikintisi başlayır (Dağıstan). Estakadaların hündürlüyü dəniz səviyyə

yəsindən 5-7 metr yüksəklikdə, yolun hərəkət hissəsinin eni isə 3-4 metr idi.

2. Artyom (indiki Pirallahı) adasında Gürqan - dəniz neft yatağı açılmışdır.

3. Buzovna - Maštağa neft yataqlarının açılmasına görə "Azneft" Birliyinin baş geoloqun müavini Baba Babazadə (1911-1962) I dərəcəli Stalin mükafatına layiq görülmüşdür.

1947-1949-cu illər.

İlk dəfə SSRİ - də sürtkü yağları üçün aşqarlar istehsalı üzrə - depressator AzNİİ və AzNİİ - 4 aşqarları qurğusu istismara verilmişdir.

1948-ci il.

1. Avropada və SSRİ-də birinci olan, usta Əli Yulla tərəfindən 1308 sayılı hədsiz dərinliyə malik 3800 metr dərinliyində Suraxanıda qazılmış quyuyu güclü neft fəvvarəsi vurmuşdur.

2. Tanınmış neftçi Ələkbər Süleymanov neft quyularının istismarı zamanı qum ilə mübarizənin yeni üsulunu təklif etmişdir, bu üsul Azərbaycanın neft mədənlərində və SSRİ-nin digər neft rayonlarında geniş tətbiqi almışdır (qum nasos quyularında mayenin borulara vurulması üsulu).

3. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə neft sənayesinin bir qrup işçisinə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adının təqdim edilməsi ilə "Lenin" ordeni, qızıl "Oraq və Çəkic" medalı verilmişdir.

4.O cümlədən, "Azneftzavod" Birliyin rəisi R.Q. İsmayılov, Stalinneft quyuyu trestinin əsaslı təmiri ilə məşğul olan idarənin ustası Q.B. Əliyev, "Buzovnanefit" qazma trestinin kontorunun direktoru Usta Baba Piri Məmməd və b.

5. V.Sokolovun "Neftin genezisi xülasələri" adlı elm işi yaranır və orada süxurların üzvi maddələrinin geokimyası üzrə o vaxta qədər yığılmış bütün məlumatlar ilk dəfə ümumiləşdirilir və təhlil olunur, habelə çöküntü süxurlarında neftin və qazın əmələ gəlməsi prosesi inandırıcı şəkildə nümayiş olunur.

1949-cu il.

1. Avqustun 24-də Abşeron şelfində nadir dəniz yatağı Neft Daşlarının işlənməsi və orada polad dəniz özüllərinin tikintisinə başlanmışdır; noyabrın 7-də bu yataqda, 1000m dərinliyə malik və sutkalıq debiti 100 ton neft fəvvarəsi vurmuş birinci quyu qazılmışdır.

2. Bakıda açıq dənizdə hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsinə başlayan dünyada ilk Elmi-tədqiqat və layihə institutunun açılışı oldu.

3. SSRİ Nazirlər Şurasının "Xəzər dənizində neft hasilatının inkişafı haqqında" 31 oktyabr tarixli qərarına uyğun olaraq Bakıda "Azdənizneft" iri neft birliyi yaradılmışdır.

4. Süleyman Vəzirov Türkmənistan fundamental neft sənayesinin rəisi olmaqla "Türkməneft" Birliyinə başçılıq etmişdir.

5. SSRİ-də ilk dəfə olaraq Bakıda dövr edən kiçik katalizator hissəcikli yüksək sənaye təcrübəsi əsasında hazırlanmış katalitik krekinq qurğusu inşa edilmişdir.

6. SSRİ-də ilk dəfə, bakılı mühəndislər L.A.Məzhlumov, S.A. Orucov, Y.A. Səfərov və b. böyük bloklu konstruksiya təməllərinin yeni variantını (MOS), onun modernləşdirilmiş variantını (MOS - 1 və MOS-2 və MOS - 3) hazırladılar, bu konstruksiyalar dənizin 22 m və daha çox dərinliklərində istifadə oluna bilirdi.

7. Bakı mühəndisləri E.İ. Tağıyev, L.A. Məzhlumov, M.A. Heyman və S.L. Zaykin iki gövdə ilə quyuların qazılmasının yeni üsulunu işləyib hazırlamışlar.

8. Aprelin 9-da SSRİ Nazirlər Şurasının qərarı ilə 1948-ci ildə Stalin mükafatlarının verilməsi haqqında fərman dərc olunmuşdur. Bakı mühəndisləri, neft mədənlərinin estakada üsullu inşasının müəllifləri B.A.Raqinskiy, N.S.Timofeyev, A.O. Asan - Nuri, E.N.Krılov və N.V.Ozerov III dərəcəli (50 min rubl) mükafata layiq görülmüşlər.

9. "Darvin Sahili" və "Palçıq Vulkanları" dəniz yataqlarının açılışı.

10. Məşhur neftçi-geoloq Məmməd Süleymanovun (1912-1988) direktoru təyin edildiyi dəniz geoloji kontor təşkil olunmuşdur.

Bu vəzifəni 30 ildən çox tutan M.K. Süleymanov Xəzər (o, respublikada xəritə əsaslı və struktur-axtarış qazma işlərinin banisi olmuşdur) şelfində geoloji kəşfiyyat işlərinin əsasını qoymuşdur.

1950-ci il.

1. Artyom adasında yerləşən "Darvin Sahili" yatağı (hazırda Pirallahı) açılır. 2003-cü ilə qədər yataqdan 16 mln. ton neft çıxarılmalı idi.

2. Martda neft hasilatında nasoslu quyu üsulunun əsaslı şəkildə yenidən qurulması, işlənməsi, reduktor dəzgah-beşiklərinin və daxili quyu nasoslarının tətbiqinə görə bir qrup mühəndis və konstruktorlar (M. Abdullayev, E. Mehdiyev, K. Əliverdizadə, A. Krasnobayev, Y. Şevçuk, D. Məmmədov, M. Matis, M. Mövsümzadə və A.Virinovski) SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşlər.

3. SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən SSRİ Elmlər Akademiyasının nəzdində Azərbaycanın neft yataqlarının işlənməsi üzrə real imkanların müəyyənləşdirilməsi məqsədilə "Neft ekspedisiyası" yaradılmışdır. 1951-ci ildən 1959-cu ilə qədər ekspedisiyanın rəisi Əbdül Hacıəli oğlu Əliyev olmuşdur.

4. Azərbaycanda geoloq-alim H.Əhmədovun rəhbərliyi altında respublika Elmlər Akademiyasının alimlərindən və neftçi mütəxəssislərindən ibarət neft ekspedisiyası təşkil olunur.

5. Azərbaycan SSR-in istismarda olan bütün sahələrində neft və qaz ehtiyatları ilk dəfə hesablanır.

6. Xəzər dənizində və quruda Duvannı, Qaradağ, Zirə, Daşgil, Qalmaz, Kəməzədağ, Pirsaat, Cənub Bankası və sair qaz-kondensat yataqları kəşf olunur.

1951-ci il.

1. Fevralda ilk dəfə Neft Daşlarından Bakıdakı Dübəndi limanına gedən neft tankerləri nəqliyyatı təşkil olunmuşdur.

2. SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi sistemində bütün ölkədə qazma işləri rəhbərliyi üzrə ixtisaslaşdırılmış idarə təşkil olunmuşdur. E. İ. Tağıyev Başneftqazmanın birinci müavini təyin edilmişdir.

3. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda mühəndis A.P. Karasevun başçılıq etdiyi mütəxəssislər qrupu təcrübə qazma işinin, sonra bir neçə sütunun salındığı böyük diametrlə dirəyin köməyi ilə eyni vaxtda bir neçə layların istismarını (müxtəlif qatlar üçün) həyata keçirilməsini təklif etdilər.

4. Bir qrup azərbaycanlı alimlər (M. Əhmədov, A. Lemberanskiy, A. Kudinov, V. Korçaqina, L. Kupriyanova və İ. Nadirova) mühərrik yanacağına yeni növünün yaradılmasına görə SSRİ Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülmüşlər.

5. Geoloq-alim M.M.Əliyev Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının (EA) prezidenti seçilir və o, bu vəzifədə 1958-ci ilədək çalışır. Onun bu vəzifəyə seçilməsi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası neft geologiyası, neftçixarma və neftkimyası sahələrində respublikanın elmi bazasına çevrilir.

1952-ci il.

1. Bakı neft mühəndisi S. İ. Verdibəyov borusuz dərinlik nasosunun konstruksiyasını işləyib hazırlamışdır, bu konstruksiya hər bir ton hasil edilən neftdə elektrik enerjisi sərfini kəskin surətdə azaltmışdır.

2. Neft daşları sahəsində aparılan sonrakı kəşfiyyat işləri məhsuldar qatın alt şöbəsinin lay dəstəsinin yüksək neftliliyini üzə çıxarır və kəşfiyyat quyularından sənaye əhəmiyyətli neft axını alır.

1953-cü il.

Yeni Bakı Neftayırma Zavodu (НБНЗ) tikilərək istifadəyə verildikdən sonra, katalitik krekinq proseslərinin inkişafı daha da artmışdır.

1954-cü il.

Respublikasının qaz sənayesini dirçəldən zəngin Qaradağ neft-qaz yatağının sənaye istismarına başlanılmışdır.

1955-ci il.

1. Alim-neftçi E.İ. Tağıyev Hindistana neft ehtiyatlarının axtarışı məqsədilə göndərilmiş mütəxəssislər qrupuna rəhbərlik etmişdir.

2. Prikurinski ovalığında "Kürovdag" neft yatağı açılmışdır.

3. Azərbaycanda SSRİ-də dərinliyi 4812 m olan ən dərin quyu qazılmışdır. Bu quyu qazma ustaları briqadası, Q. Bulavin və A. Zöhrabov tərəfindən Zirə yatağında həyata keçirilmişdir; belə ki, azərbaycanlı qazmaçılar ən dərin qazma işini başlayanlar olmuşlar.

4. АзНИПИИМАЗ 2500-3000 metr dərinliyə malik, istismar üçün nəzərdə tutulmuş quyu üçün 32 mm dərinliyə malik NQN - 2 dərinlik nasosunu və 500 metrədək dərinlikdə olan quyu üçün 28 mm-lik nasos hazırlamışdır.

5. Azərbaycanda dəniz mədənlərində dənizdən alınan 74% çıxarılan neft laylarda təzyiqin qorunması yeni üsulunu tətbiq etməklə əldə edilmişdir.

1955-1958-ci illər.

1. Azərbaycanda bir neçə respublika daxili magistral qaz kəmərləri inşa edilmişdir.

1956-cı il.

1. Neft " Mişovdağ" və qaz "Qalmaz" yataqları açılmışdır.

2. Azərbaycanda SSRİ-də ilk dəfə 100 xəstəyə eyni zamanda xidmət edən neftçilər xəstəxanası açılmışdır.

3. Kuybişevdə (indiki Samara) SM SSRİ Dövlət Komissiyasının sədri N.K. Baybakovun rəhbərliyi altında neftçilərin ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Azərbaycan nümayəndə heyətinə respublika neft sənayesi naziri S.A Vəzirov rəhbərlik etmişdir.

1956-1958-ci illər.

SSRİ-də ilk dəfə dənizdə neft yataqlarında quyuların tikintisi və istismarı məsələlərinə həsr olunmuş kitablar nəşr edilmişdir. Kitabın müəllifləri azərbaycanlı alimləri İsrafil Quliyev və Yusif

Səfərov olmuşdur.

1957-ci il.

1. Yanvarın 9- da uzunluğu 5,5 km olan Abşeron - Artyom (Pirallahı) adası sualtı neft kəmərinin çəkilməsi başa çatdırılmışdır.

2. Mayın 27-dən iyunun 3-dək Bakıda lif və plastiklərin sintezi üçün neft karbohidrogenlərinin emalı üzrə Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir.

3. İyunun 20-də 54 km uzunluğa malik Qaradağ - Sumqayıt qaz kəmərinin tikintisi başa çatmışdır.

4. Fərman Salmanov başda olmaqla Surquta, Orta Priobya neft yataqlarının ilk cığırını açan geoloji kəşfiyyat ekspedisiyası gəlir.

5. Dünyada ilk dəfə olaraq , dənizin 6 metrədək dərinlikləri üçün cərəyanlı bəndlərin tikintisi layihəsi işlənib hazırlanmışdır ki, bu layihədə qazma qurğuları altında meydançaları olan neft mədəni obyektləri tikilirdi.

6. Moskvada yeni bir nəşr "Neftin və qazın geologiyası" adlı məcmuə dərc olunmağa başlayır. Uzun illər həmyerlimiz, məşhur geoloq F.Salmanov bu məcmuənin baş redaktoru olur.

1958-ci il.

1. Bakıda yanvar ayından "Neft və Qaz" elmi jurnalı ("SSRİ ali məktəblərinin xəbərləri") nəşr olunmağa başlayır.

2. Zirə yeni böyük neft-qaz yatağının sənaye istismarına başlanmışdır.

3. Brüsseldə keçirilən Ümumdünya sərgisində bütün avadanlıq dəsti ilə qoşalüləli qazma üçün nəzərdə tutulmuş sovet qazma qurğusu nümayiş etdirilmişdir. Professor E.İ. Tağıyevin rəhbərliyi altında bu qurğunun müəllifi olan kollektivə Qızıl medal verilmişdir.

4. Azərbaycanda qazma işlərinin ümumi həcmnin 30% -dən çoxunu maili-yönəldilmiş quyularının qazılması təşkil edir.

1958 -1959-cu illər.

Bakıda, dəniz yataqlarının işlənməsi məqsədilə, "Hipro-

dənizneftqaz" institutun kollektivi, Bakıda tikiləcək gəmi təmiri "Xəzərneftdonanması" zavodunda struktur-axtarış qazma işləri üçün üzən qurğuların SSRİ-də ilk layihəsini vermişlər.

1958-1960-cı il.

Geoloq-alim S.Nadirov Azərbaycanın köhnə neft yataqlarının yeni, mütərəqqi karxana (açıq) və şaxta üsulları ilə səmərəli işlənilməsinin geoloji əsaslarını hazırlayır və təklif SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi tərəfindən qəbul edilir.

1959-cu il.

1. SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 mart tarixli qərarı ilə Azərbaycan Sənaye İnstitutu M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutuna (Azneftkimya) çevrilmişdir. 1991-ci ildən institut Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası adlanır.

2. Sentyabrın 1-də Tümen ərazi geologiya idarəsi Surqut şəhərində kompleks geoloji-kəşfiyyat ekspedisiyasını təşkil etmişdir. Onun rəisi, məşhur geoloq Fərman Salmanov təyin olunmuşdur.

3. Dəniz geoloji - axtarış idarəsi (1949-cu ildə təşkil olunmuşdur) orta dərinliyi 650-700 metr olan 51 quyuyu qazılan ponton tipli ilk yerli üzən baza almışdır.

4. Qazma ustası İzzət Dadaşovun briqadası Zirə dəniz yatağında kəşfiyyat quyusunun qazılması zamanı ilk dəfə olaraq quraşdırılmış rotorlu turbin qazma üsulu tətbiq etmiş və bu ərazidə orta göstəriciləri 2,5 dəfə artıq ötən sürətə çatmışdır.

1960-cı il.

1. Güclü Zaqafqaziya qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırılmışdır; Azərbaycan qazı qonşu respublikaların paytaxtlarına daxil olmağa başlamışdır.

2. Neft ekspedisiyasının əsasında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində neft və qaz yataqları işlənməsinin elmi əsaslarının inkişafı , dərin neft-qaz yataqları problemləri, neft və qaz emalı məsələlərinin tətbiqi və ən dərin qazma quyuları üzrə institut yaradılmışdır.

1960-1970-ci illər.

Bakıda ilk dəfə olaraq bakılı neftçi-kimyaçılar Vahab Əliyev və Musa Rüstəmov, neft və neft qalıqlarının probleminin həlli məqsədi ilə mazut və parafinli neftlərin ikipilləli katalitik krekinq tədqiqatlarını uğurla həyata keçirmişlər.

1961-ci il.

1. Azərbaycanın alim və mühəndislər qrupu (V.F.Neqreyev, İ.P.Quliyev və b.) neft - dəniz yataqlarının kompleks mənimsənilməsinə görə Leninizm mükafatına layiq görülmüşlər.

2. Fərman Salmanovun başçılıq etdiyi Surqut ekspedisiya kollektivi tərəfindən mart ayında Megion neft yatağı (Tümen vilayəti) açılmışdır.

3. Dəniz neft yataqlarının kəşfinə və istismarına görə geoloq-alim Ə.Əlixanov Lenin mükafatı laureatı olur.

1963-cü il.

1. Apreldə E.İ Tağıyev və geoloq E.A. Bəkirov milli neft sənayesinin yaradılmasına yardım göstərmək məqsədilə Braziliyaya yönəldilmişlər.

2. Bakılı Nikolay Baybakov (SSRİ naziri tərəfindən) kimya üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin sədri, 1964-cü ildə isə SSRİ Dövlət Plan Komitəsi yanında neft emalı sənayesi Dövlət Komitəsinin sədri təyin edilmişdir. 1965-ci ildən 1985-ci ilə qədər SSRİ Plan Komitəsinin sədri işləmişdir.

3. "Azneft" birliyindən böyük bir qrup sovet geoloq-neftçiləri (Məmmədli Əliyev, Şikyar İbrahimov, İqor Andreyev, Valentin İsakov, Qasım Qasimov, Mahir Ağayev və başqaları) Kuba adasındakı neft-qaz strukturlarının axtarışına başlamışlar.

1964-cü il.

1. Azərbaycan SSR neftçixarma və neft emalı sənayesi nazirliklərinin yaranması.

2. İlk dəfə SSRİ-nin neft rayonları arasında Yusif Məmmədliyev adına Neft-kimya Prosesləri İnstitutunun təklif etdiyi yanacaq və yağların sidik cövhərinin parafinizləşdirilməsi prose-

si tətbiq olunmuşdur.

3. İyulun 10-da Bakıda nəhəng Lenin adına NBNZ katalitik krekinq qurğusu tikilərək istifadəyə verilmişdir.

4. Dekabrın 10-da Xəzər Dənizində, Zniloy (Çilov) Abşeron adasında 18 km uzunluğunda unikal sualtı qaz magistralı tikilib istismara verilmişdir.

5. Bakı arxipelaqının şimal hissəsində zəngin neft-qaz ehtiyatları yatağı açılmışdır: Duvannı dənizi - Səngəçal dənizi - Bulla adası (indiki Xara-Zirə).

1965-ci il.

1. Məşhur neftçi Ələvsət Qarayev (1914-1988) SSRİ Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi texniki-iqtisadi idarəsinin rəisi təyin olunmuşdur. 1965-ci ildən 1976-cı ilə qədər SSRİ Neft Sənayesi Kollegiyasının üzvü olmuşdur.

2. İlk dəfə SSRİ - də, iyul ayında, Azərbaycan SSR EA -nın nəzdində, Bakı neftindən əldə olunan mühərrik yağları üçün kompleks hərəkətli yarımfunksional aşqarlar istehsalı üzrə xüsusi kimyası aşqarlar kimya institutu (AKİ) yaradılmışdır.

3. 10 min ton su yerdəyişməsinə malik "Koroğlu" özü hərəkət edən kran gəmisinin tikintisi və istismara verilməsi.

4. M.Ağalarovun və b. "Neft yataqlarının lay sularının fiziki-kimyəvi təhlili" kitabı Moskvanın "Недра" nəşriyyatında çap olunur.

1966-cı il.

1. May ayında Kürsəngi şəhərində yeni neft-qaz yatağı açılmışdır. "Salneft" mədəninin 26 saylı 2800 metr dərinliyində olan ikinci quyusu sutkada 60 ton kondensat və 0,5 mln. kubmetrdən çox qaz vermişdir.

2. Azərbaycanın neft emalı sahəsində ilk dəfə olaraq furfrol yağının selektiv təmizlənməsində yeni qurğunun texnologiyası tətbiq olunmuşdur, belə ki bu qurğuda (1970-ci ildə) ilk dəfə ekstraksiya sütunları ilə birlikdə disk kondensatorları da (bu alınan mühərrik yağlarının keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır)

tətbiq olunmuşdur.

3. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda ВНИПИНЕФТЕГАЗ-ın alimləri (1991-ci ildən Azqosnipinefteqaz) neft laylarına təsir edən istilik üsulunu hazırlamışlar.

4. Yusif Məmmədaliyev adına NKPI-nin yüksəkmolekullu birləşmələr şöbəsi bazasında Neft-kimya Prosesləri İnstitutunun Sumqayıt bazası yaradılmışdır, bu baza neft karbohidrogenlərinin əsasında müxtəlif aktiv maddələrin səhində sintez üsulunun işlənməsi kimi tətbiq edilən tədqiqat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur.

5. Bakı "Hiprodənizneftqaz" ("Гипроморнефтегаз") institutu tərəfindən layihəsi verilmiş "Abşeron" üzən qazma qurğusu, SSRİ-də ilk dəfə, avqustda sahilədən 8 km aralıda yerləşən "Səngəçal-dənizi" neft yatağında qazma işlərinə başlamışdır.

1966-1968-ci illər.

Xəzər Dənizinin İran sektorunda geofizika ekspedisiyasının rəisi A.M. Şəkinskinin rəhbərliyi altında geofiziki kəşfiyyat işləri aparılmışdır. İki il ərzində azərbaycanlı geofiziklər İran şelfində 44 neft strukturu aşkar etmişlər.

1968-ci il.

1. Yanvarın 18-də Bakıda SSRİ neft və qaz sənayesinin Elmi-texniki cəmiyyətinin (ETC) V qurultayı açıq elan olunmuşdur.

2. Artyomda (Pirallahı) "Abşeron sahili" neft yatağı açılmışdır.

1968-1975-ci illər.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda Xoşbəxt Yusifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə yeni dəniz neft-qaz kondensat yataqlarının açılışı və işlənməsinə başlanmışdır: "Bahar" (1968-ci il), "Səngəçal-Duvannı-dəniz" (1969-cu il) və "Bulla-dəniz" (1975-ci il).

1969-cu il.

Azneftkimyanın bir qrup alimləri (A.A. Abdullayev, A.D. Əmirov, İ.A. Nəbiyev və başqaları) Azərbaycanın neft mədənlə-

rinin kompleks avtomatlaşdırılması vasitələrinə və onların geniş tətbiqinə görə SSRİ Dövlət mükafatı ilə təltif olunmuşlar.

1969-1977-ci illər.

SSRİ Neftçixarma Sənayesi Nazirliyinin qərarı ilə akademik Musa Əliyev neft işinin inkişafına yardım göstərmək üçün neftçilər qrupunun rəhbəri təyin edilərək Əlcəzairə göndərilir.

1970-ci il.

1. Dəniz nefti hasilatının maksimum həcmi - 12,9 mln. tona çatmışdır (neft hasilatının ümumi həcmində dəniz neftinin Azərbaycan üzrə xüsusi çəkisi 62%-dən çox olmuşdur).

2. "Xəzərdənizneft" (PO) İstehsalat Birliyi yaradılmışdır.

1971-ci il.

1. Martın 28-də Azərbaycanda neft işlənməsinin ilk dövrlərində bir milyard ton neft hasil edilmişdir.

2. Qazax-Astaraxan-İran qaz kəməri istifadəyə verilmişdir. Onun yolunda üç kompressor stansiyası - Qazıməhəmməd, Ağdaş və Qazax inşa edilmişdir. Qaz-nəqliyyat sistemi 55 atm təzyiqli üçün nəzərdə tutulmuşdur; boru kəmərinin diametri isə 120 sm idi.

3. Moskvada iyunun 13-dən 18-dək VIII dünya neft konqresi keçirilmişdir. Onun iştirakçıları SSRİ neft sənayesi naziri, konqresin təşkilat komitəsinin sədri Valentin Şaşin başçılığı ilə Bakıda olmuşlar və "Neft Daşları" yatağını ziyarət etmişlər.

1972-ci il.

1. Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Sabit Orucov (1912-1981) SSRİ Qaz Sənayesi naziri təyin olunur. O, sovet neft və qaz işlərinin inkişafına əvəzsiz töhfə vermişdir.

2. Sumqayıtda üzvi maddələr zavodunda ilk dəfə olaraq, mühüm kimyəvi xammal hesab edilən benzolun alınması üçün Bakı neftinin yanacaq fraksiyasının platforminq prosesi həyata keçirilmişdir.

1974-cü il.

1. Məşhur mühəndis-texnoloq Şamil Cəfərov (1929-1990) OKBneftmaş və F. Dzerjinski adına Suraxanı maşınqayırma za-

vodu daxil olan Azərbaycanda ilk «Bakineftmaş» elm-istehsalat birliyinin baş direktoru təyin edilir.

2. Aprelin 16-18-də Bakıda İ.M.Qubkin adına SSRİ sənayesi, neft və qaz Elmi-texniki cəmiyyətinin Mərkəzi idarə heyəti (ETB NQS) və Neft sənayesi Elmi-texniki şurası neft çıxarılması texnikası və neft hasilatı texnologiyasının gələcək təkmilləşdirilməsi problemləri üzrə Ümumittifaq müşavirə keçirmişlər.

3. "Cənubi Xəzər (01.01.1974-ci il üçün) akvatoriyasında neft və qaz ehtiyatlarının proqnozunun hesablanması" üzrə hesabat mövzusu tərtib edilmişdir. Rəhbəri və məsul icraçı tanınmış neftçi-geoloq Akif Əliyev olmuşdur.

1975-ci il.

1. Bakıda (sentyabrın 30-dan oktyabrın 2-dək) İ.M.Qubkin adına ETB və NQS-nin neft və qaz quyularının qazılması seksiyasına dair iclas keçirilmişdir, burada qazma məhlullarının vəziyyəti və tətbiqi perspektivləri, həmçinin onların emalı və təmizlənməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi də müzakirə olunmuşdur.

2. Görkəmli alim Azad Mirzəcanzadəyə (1928-2006) "Neft hasilatında qeyri-nyuton sistemlərinin tətbiqi" işinə görə SSRİ ETB və NQS - nin rəyasət heyəti tərəfindən İ.M. Qubkin adına mükafat verilmişdir. 5 ildən sonra A.X. Mirzəcanzadə neft-qazçıxarmada texnoloji proseslərin mexanikası üzrə silsilə işlərinə görə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

3. İyunun 18-də Bakıda V.İ. Lenin adına sarayda (hazırda Heydər Əliyev adına saray) Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyev və SSRİ neft sənayesinin naziri V.D.Şaşinin iştirak etdiyi Neft daşlarının 25 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdir.

4. Azərbaycanda neft və qazın ümumi hasilatı 27,1 mln. tona (şerti yanacaq) çatdırılmışdır.

5. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Bulladəniz"

neft-qaz yatağı kəşf olunur.

1976-cı il.

1. Dekabrda SSRİ ("Azneft", "Başneft", "Udmurtneft" və "Permneft") yataqlarında yeni polad sinfindən olan, həm yerli həm də xarici ştanqları öz möhkəmliyi və etibarlılığı ilə üstələyən dərin nasos ştanqları sınaqdan keçirilmişdir. Müəllif qrupu Rəhim Şükürovun rəhbərliyi ilə işləyən alimlər olmuşlar.

2. Yeni-Bakı Neft Emalı Zavodunda neftin ilkin emalı üzrə Respublikada ən böyük kompleks istismara verilmişdir.

3. 28 Aprel adına (indiki Günəşli) yataqda dərinliyi 6000 m və qalınlığı dəniz suyunun 70 m səviyyəsinə qədər olan qazma işləri üçün dərinsulu stasionar platforma tikilmişdir.

1977-ci il.

1. İlk dəfə Xəzərdə dərinsulu (84 metrlik) stasionar platforma quraşdırılmışdır.

2. Azərbaycanda (8324 m), Kür ovalığında Kür və Araz çaylarının qovuşduğu ərazi yaxınlığında (Saatlı ş.) alim-geofizik Oqtay Babazadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə qazma işləri aparılmışdır. Qazma işləri 1990-cı ilə qədər davam etmiş, sonra isə texniki səbəblərə görə dayandırılmışdır.

3. "Ümid" perspektiv neft-qaz strukturunda axtarış-kəşfiyyat işlərinə başlanılır.

1978-ci il.

Azərbaycan Respublikası KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə iyunun 17-də Bakıda, dünyanın 40 ölkəsinin 2000-dən çox qonaq olduğu SSRİ üzrə 1-ci Beynəlxalq neft-qaz işi sərgisi açılmışdır. Sərgidə açılış nitqini SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Aleksey Kosıgin (1904-1980) söyləmişdir.

1971-1981-ci illər.

Məşhur dəniz neftçisi Şikyar İbrahimov "Xüsusi gəmi -1" gəmisində (sonra adı dəyişdirilərək Əli Əmirov gəmisinə olmuşdur) geoloji kəşfiyyat rəisi işləmişdir. Gəmi firması Fransada (Ruan ş.) "Seret" şirkəti tərəfindən tikilmişdir.

1979-cu il.

1. Azərbaycanda Bakı Dərin Özüllər Zavodu, SSRİ-də ana-loqu olmayan nadir müəssisənin tikintisi başlanmışdır. Heydər Əliyevin şəxsi rəhbərliyi altında tikilən zavod dəniz neft yataqlarının işlənməsi üçün zəruri metal konstruksiyaların istehsalında müstəsna rol oynamışdır.

2. Tanınmış neftçilər Ələkbər Süleymanov və Xoşbəxt Yusifzadənin rəhbərliyi altında dənizin 350 m dərinliyində yerləşən "Günəşli" neft yatağı Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorunda aşkar edilmiş, mənimsənilmiş və istismara verilmişdir.

3. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda suyun 200 metr dərinliyində yeni çoxlaylı "Günəşli" neft yatağı kəşf olunur.

1980-ci il.

"Seret" şirkəti tərəfindən tikilmiş, struktur - xəritəli qazma üzrə yeni "Ə.Əmirov adına Xüsusi gəmi - 1" istismara verilmişdir. İlk dəfə bu gəmiyə şlanq-naqilli qazma və hidroloji kəşfiyyat üçün avadanlıq quraşdırılmışdır. Gəminin Bakıya, Xəzərə gətirilməsi, bu gəmi ilə neft quyularının qazılması neft mütəxəssislərinin (Şikyar İbrahimov, Fyodor Poxil, Çərkəz Kərimli, İsa Nəsimov, Abbas İmanov və başqaları) təcrübəli qrupunun rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

1981-ci il.

1. İlk dəfə Xəzərdə 200 metr dərinlikdə olan qazma işi yarımaldma qazma avadanlığının köməyi ilə həyata keçirilmişdir.

2. AzNEFTKİMYA institutu 31 mühəndis ixtisası üzrə kadrlar hazırlayır; institutda 15000-dən çox, o cümlədən dünyanın 55 xarici ölkəsindən 1200 nəfərdən çox tələbə təhsil alır.

3. Azərbaycanda rekord miqdarda qaz (15 mlrd. kubmetr) hasil edilmişdir.

4. Bakıda CƏB komitəsinin planlı fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq üzrə XXV iclas keçirilmişdir; Əsas məsələlərdən biri SSRİ-nin neft-qaz sənayesi idi. SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin Sədri N.K. Baybakov məruzə ilə çıxış etmişdir.

1981-1984-cü illər.

Tanınmış neftçi C.Məmmədov neft və qaz axtarışı üçün Vyetnam Sosialist Respublikasına göndərilən sovet mütəxəssisləri qrupuna başçılıq edir. Bu ekspedisiyanın fəaliyyəti sonralar Vyetnamın cənub şelfində bir neçə iri neft yataqlarının açılması ilə nəticələnir ("Ağ pələng", "Əjdaha", "Canavar" və s.)

1982-ci il.

1. Sentyabrın 24-də Sovet İttifaqının rəhbəri Leonid Brejnev (1906-1982) SSRİ Lenin ordeninin təqdim edilməsinə həsr olunmuş mərasim üçün Bakıya gəlmişdir. O, sentyabrın 25-də dərinliyi 6000 m və dəniz suyunun 200 m-ə qədər dərinlikdə yerləşən quyuların qazılması üçün nəzərdə tutulmuş, unikal səyyar qazma platformasını ziyarət etmişdir. SSRİ - nin əvvəlki rəhbərinin səfərləri Bakıda 1970 və 1978- ci illərdə keçirilmişdir.

2. Bir qrup tanınmış neftçi-kimyəçi tərəfindən (X.B. Yusifzadə, A.İ. Əliyev və P.P. Cəfərov) "Səngəçal-Duvanni dəniz - Bulla adası yatağında neft və qaz ehtiyatlarının nəzərdən keçirilməsi" mövzusu üzrə hesabat tərtib olunmuşdur.

3. Azərbaycanda qaz hasilatı Bulla-dəniz qaz yatağının açılması və Duvanni-dəniz - Bulla-dəniz yatağının VIII yüksəkliyində aşkar edilən qaz ehtiyatları sayəsində 15,3 mlrd. kubmetrə çatmışdır.

1984-cü il.

"Azneft" birliyinin Cənubi Xəzər hövzəsinin neft və qaz yataqlarının formalaşması konsepsiyanın əsaslandırılması üzrə tədqiqatlarının nəticələri SSRİ EA sistemində yaxşı tanınır.

1985-ci il.

1. Bakıda SOV.İKP MK Bürosunun üzvü Heydər Əliyevin (1923-2003-cü illər) təşəbbüsü ilə tikilmiş dərin özüllər üzrə zavod, ilk məhsulunu verir. Bu zaman Azərbaycan SSRİ-nin neft avadanlığının 2/3 hissəsini istehsal edirdi.

2. Professor Rəsul Quliyevin rəhbərliyi altında SSRİ ilk dəfə, yüksək və daha yüksək gərginlikli elektrik xətləri üçün Bakı azparafınli neftlərin qarışığından unikal azyapışan transformator

yağlarının alınması texnologiyası hazırlanmışdır.

3. Bir qrup tanınmış neftçi - geoloq (X.B. Yusifzadə, A.İ. Əliyev və P.P. Cəfərov) tərəfindən " 28 Aprel (indiki Günəşli) yatağında neft və qaz ehtiyatlarının nəzərdən keçirilməsi" mövzusu üzrə PO "Azneft" Birliyi üçün hesabat tərtib edilmişdir.

4. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Çıraq" neft yatağı kəşf olunur.

1985-1989-cu illər.

1. Xəzər Dənizinin 200 metr dərinliyində X.B. Yusifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik üç yeni neft yatağı açılmışdır: "Çıraq" (1985-ci il), "Azəri" (1988-ci il), "Kəpəz" (1989-cu il).

1986-cı il.

Baza hesabatı mövzusu üzrə "Şimali Xəzər akvatoriyasında neft və qaz işi üzrə (SSRİ Qaz sənayesi nazirliyi-Мингазпром-un tapşırığı ilə) axtarış - kəşfiyyat işlərinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması" hesabatı hazırlanmışdır. Rəhbər və məsul icraçısı tanınmış neftçi Akif Əliyev olmuşdur.

1987-ci il.

1. Məşhur alim-neftçi, görkəmli geoloq Fərman Salmanov (1931-2007) SSRİ geologiya nazirinin birinci müavini təyin edilir; 1992-ci ildən etibarən isə "Rospan International" QSC şirkətinə rəhbərlik etmişdir. F.K. Salmanov 30 ildən artıq Qərbi Sibirdə neft və geoloji kəşfiyyat işlərinin inkişafı ilə məşğul olmuşdur.

2. Neft Daşları yatağını sahil ilə birləşdirən sualtı neft kəməri tikilmişdir.

3. A.İ.Əliyev və O.E.Karaşın rəhbərliyi altında PO "Azneft" birliyi üçün "Bahar yatağının dəqiqləşdirilmiş işlənmə layihəsi" mövzusu üzrə hesabat tərtib olunmuşdur.

4. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri" neft-qaz yatağı kəşf olunur.

1988-ci il.

Moskvanın "Nedra" nəşriyyatında F.M.Bağırzadə, A.Ə.Nəri-

manov, F.A.Babayevin müəllifləri olduğu Azərbaycanın neft-qaz geologiyasına həsr olunmuş kitabı çap olunur.

1988-1991-ci il.

1. A.İ. Əliyevin rəhbərliyi altında, Hindistanın neft və qaz potensial resurslarının geniş tədqiqatları aparılmışdır, Hindistan neft-qaz perspektivlərinin yeni xəritəsi tərtib olunmuşdur və bu əsasda axtarış-kəşfiyyat işlərinin səmərəli istiqamətləri müəyyənəndirilmişdir, bu işə Hindistan dövlət neft korporasiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

2. Məşhur neftçi-geoloq İbrahim Abbasov Anqolada SSRİ neft müqaviləsinə rəhbərlik etmişdir.

1989-cu il.

1. "Xəzər Dəniz Neft Donanmasının" tərkibinə, 300 m dərinliyə qədər sualtı dalğıcı və dinamik mövqe sisteminə malik, texniki və naviqasiya məqsədli ən müasir avadanlıqla təchiz edilmiş "Akademik Tofiq İsmayılov" unikal dalğıcı gəmisi daxil edilmişdir.

2. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Kəpəz" neft-qaz yatağı kəşf olunur. Bu ildə Xəzər dənizindəki genişmiqyaslı axtarış-kəşfiyyat işlərinin uğurla həyata keçirilməsində alim X.Yusifzadənin böyük xidmətləri var.

1991-ci il.

1. Mayda Azərbaycan "Xəzərdənizneftqazkəşfiyyatı" tresti və İran milli neft şirkəti arasında Xəzər Dənizinin İran sektorunun qərb və şərq zonalarında seysmik kəşfiyyat işlərinin aparılması barədə müqavilə imzalanmışdır.

2. Bakıda iyunun 13-17-də, əsas məqsədlərindən biri kəşfiyyat və qazma işlərinin aparılması zamanı Xəzərin neftlə çirkənlənməsinin azalması üzrə Xəzər Dənizinin problemləri barədə Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

3. XIII Beynəlxalq neft konqresində (20-25 oktyabr, Buenos Ayres) neft sənayesi Nazirliyi ittifaqının birinci müavini Vahid Ələkbərovun başçılıq etdiyi sovet nümayəndə heyətinə tanınmış neftçi-geoloqlar Xoşbəxt Yusifzadə və Midhət Abbasov daxil edildilər.

Keçmiş SSRİ-də güclü neft qurumunun yaradılmasında azərbaycanlı alimlər və neftçilərinin Azərbaycan neft işinin inkişafında rolunun ən parlaq məqamları (mərhələləri) belə olmuşdur.

Maraqlı faktlar:

1. Artıq 1931-ci ilin əvvəlində bakılı neftçilər, 1931-ci ilin mart ayında SSRİ MİK Rəyasət Heyətinin "Azneft" Birliyini və bir qrup qabaqcıl neftçiləri Lenin ordeni ilə təltif etməsi ilə əlaqədar beşillik işi 2,5 il ərzində vaxtından əvvəl yerinə yetirmişlər. Mixayil Barinov və Fətullabəy Rüstəmbəyovun rəhbərliyi altında Bakı neft işində həyata keçirilən elmi-texniki inqilab, neft təsərrüfatının gələcək sürətli inkişafı üçün poliqlon hazırlamışdır.

2. 1991-ci il iyulda Amerika böyük şirkətinin rəhbəri Unokal Riçard Stenmayer Bakıya gələndə, azərbaycanlı mütəxəssislərin texniki bilik səviyyəsindən təəccüblənmiş və bununla bağlı "...məhz Bakını məşhur dünya neft mərkəzinə çevirən Unokal şirkətinin xüsusi marağı olmuşdur" deyə bildirmişdir. Biz Azərbaycanda işləmək ideyası ilə dərhal maraqlandıq, çünki qocaman dünya neft mərkəzi və neft birinciləri haqqında az bilmirdik".

Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, məhz 1846-cı ildə Bakıda (Bibiheybət) Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurasının üzvü V.N. Semyonovun təklifi ilə, 21 m dərinliyində taxta ştanqların tətbiqi ilə zərbə üsullu dünyada ilk neft quyusu qazılmışdır; quyunun məhsuldarlığı sutkada 75-110 pud neft təşkil edirdi. Artıq, 1847-ci ilin 8-14 iyulunda Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov öz sənədlərində Xəzər Dənizinin sahilində dünyada ilk neft quyusunun qazılmasının müsbət nəticə ilə başa çatdığı faktını rəsmən təsdiqləmişdir (ilk Amerika quyusu hələ 1859-cü ildə qazılmışdır).

Eləcə də, M Vorontsov 1851-ci ildə Londonda keçirilmiş I may Ümumdünya sərgisinin Rusiya şöbəsinə rəhbərlik etmişdir, burada dünyada ilk dəfə "Kimyəvi məhsullar" bölməsində Bakı neftinin nümunələri növbəti nömrələr altında nümayiş etdirilmişdir: 32) Bakı qəzasının Şamaxı quberniyasında yerləşən Bibiheybət, Balaxanı və Binəqədi yataqlarından çıxan qara neft; 33)

Suraxanı yatağından çıxan ağ neft (bu 8 il ərzində Amerikanın ilk quyusu qazma işləri başlananadək qeydə alınmışdır).

Burada qeyd edək ki, SSRİ-nin mövcud olduğu 15 il ərzində neft sahəsində, sovet (Azərbaycan) neft elminin nailiyyətlərini görkəmli alim-fizik, Bakı Politexnik İnstitutunun (1920-ci ilin noyabrında yaradılıb; 1992-ci ilin mart ayından Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasıdır) ilk müəllimlərindən biri Leonid Leybenzon öz məqaləsində dəqiq səciyyələndirmişdir: "texniki yenidənqurma sahəsində öz böyük nailiyyətlərinə görə sovet neft sənayesi, elmi fəaliyyətinin inkişafına xeyli dərəcədə borcludur". Baxmayaraq ki, bizim neft mədənləri və neftayırma zavodlarının müasir avadanlıqları ABŞ-dan gətirilmişdir, lakin bu müəyyən dərəcədə orijinal yolla inkişaf etmişdir. ABŞ-da həyata keçirilən təcrübə kimi, belə geniş eksperimental işlənmə konstruksiyalarını aparmaq hələlik mümkün olmadığı halda, SSRİ-də isə tamamilə başqa yolla, neft işinin texniki problemlərinin elmi-tədqiqatına əsasən aparılmışdır" [Leybenzon L. S. "Neft sənayesi", 1932-ci il, №10, səh. .202].

Sonda bir daha vurğulamaq istərdim ki, Azərbaycan neft-qaz işinin inkişafında böyük xidmət görkəmli alim və istehsalat işçilərinə məxsusdur-Dmitriy Qolubyatnikov, Vladimir Şuxov, Mixayil Barinov, Fətullabəy Rüstəmbəyov, Matvey Kapelyuşnikov, Viktor Herr, Yusif Məmmədəliyev, Murtuza Nağıyev, Mark Dalin, Eyyub Tağıyev, Yusif Səfərov, Sabit Orucov, Azad Mirzəcanzadə, Bəxtiyar Məmmədov, Bəhmən Hacıyev, Nikolay Baybakov, Musa Əliyev, Əhəd Yaqubov, Baba Babazadə, Əbdül Əliyev, Şəfayət Mehdiyev, Ağaqrban Əliyev, Fuad Səmədov, Ənvər Əlixanov, Süleyman Vəzirov, Saleh Qocayev, İsrafil Quliyev, İsrafil Hüseynov, Mir-Seyid Rza, Məmmədpaşa Quluzadə, Fərman Salmanov, Qurban Abasov, Akif Cəfərov, Yusif Kərimov, Xanoğlu Bayramov, Məmməd Süleymanov, Ələkbər Süleymanov, Xöşbəxt Yusifzadə, Mithət Abbasov, Əli-Əşrəf Əlizadə, İbrahim Quliyev, Akif Əliyev, İbrahim Abbasov, Şikyar İbrahimov, Rəhib Rəhmanov, Akif Nərimanov və başqaları.

OÇERK 8

"ƏSRİN MÜQAVİLƏSİ" VƏ ONUN GƏLƏCƏYİ

Yaradılması çətin olan bir şeyi böyük inadla etmək lazımdır.

Konfutsi

Məlum olduğu kimi, 1994-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan hökuməti və beynəlxalq neft şirkətləri konsorsiumu arasında "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft yataqları ("AÇG") blokunun işlənməsi üzrə müqavilə imzalanmışdır. Bu blokun işlənməsində bütün sənədlərin məcmusu müstəqil Azərbaycanın yeni iqtisadi strategiyasında möhkəm bünövrə olmuşdur. Böyük beynəlxalq müqavilənin bağlanması üçün aşağıdakı faktlar əsas olmuşdur: bölgənin geosiyasi əhəmiyyəti və Xəzər hövzəsində karbohidrogen xammalı ilə zəngin olan ehtiyatlar. Və artıq bu andan etibarən (1994-cü il sentyabrın 20-də) Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsi başlayır. Bu strategiya, yeni neft-qaz və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da hazırda geniş anlayış hesab edilən dünya enerji təhlükəsizliyidir. Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorunda, xarici neft şirkətlərinin köməyi ilə bu dövrdə istismarı çox vacib olan yeni qaz yataqları açılır.

Azərbaycan ən yeni tarixdə ilk ölkədir ki, uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyində öz nəzəriyyəsini yaratmağa nail olmuşdur: Müqavilənin imzalanması Xəzərdə beynəlxalq əməkdaşlığın başlanğıcı eləcə də, regional iqtisadiyyatların qlobal iqtisadiyata inteqrasiyası olmuşdur. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, "Əsrin müqaviləsinin imzalanması Azərbaycanda yeni neft strategiyasının başlanması demək idi". Bu gün bizim

uğurla həyata keçirilən neft siyasətimiz, Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmiş, onu dünya ictimaiyyətinə çox etibarlı ölkə və tərəfdaş kimi təqdim etmişdir. Eyni zamanda, bu gün bizim ölkəmiz və imkanlarımız geniş mənada qitənin enerji təhlükəsizliyi üçün neft-qaz sahəsində əvəzolunmaz funksiya yerinə yetirir".

"Əsrin Müqaviləsi"nin formalaşmasının qədim tarixi belədir: 1989-cu ildə Azərbaycana gələn Şotlandiyanın "Ramco" neft şirkətinin idarə heyətinin sədri Stiv Remp məşhur neftçi və "dənizdə neft və qaz hasilatı" üzrə işləmiş keçmiş baş direktor Qurban Abasov ilə görüşmüşdür, (xalq arasında onun ləqəbi "neftçi Qurban" olmuşdur) və Xəzər yataqlarının işlənməsində qərb investorlarının cəlb edilməsinə yardım göstərməyi qərara almışdır. Böyük Britaniyada olarkən o, öz növbəsində Xəzər dənizində neft ehtiyatlarına təəcüblənən "British Petroleum" şirkətinin mütəxəssislərinə Bakı haqqında məlumatlar təqdim etmişdir. Belə ki, Azərbaycan ikinci dəfə qərb investorları üçün açıq idi: İkinci neft bumu (bu artıq bizə 2008-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan neftinin qısa tarixi" kitabının birinci bəndindən məlumdur) erası başlayırdı; Azərbaycandakı ilk neft bumu 1875-1890-cı illərdə xarici, əsasən Nobel, Rotşild və ingilis kapitalistlərinin Azərbaycan neft işinə cəlb edilməsi ilə bağlı yer tutmuşdur.

S.Rempin rəsmi şəxslər ilə uzun və çoxsaylı danışıqlarından sonra, hələ Sovet Azərbaycanı neft və qaz sənayesi Nazirliyi və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə birgə əsası qoyulmuşdur. SSRİ 18.01.1991-ci ildən etibarən, "Azəri" dəniz yatağının öyrənilməsi və işlənməsi üzrə, "Xəzərdənizneft" birgə müəssisənin yaradılması üzrə 25/25 sayılı tenderin keçirilməsinə başlamışdır (bu 1987-ci ildə X.B. Yusifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə açılmışdır). Bu yataqda tədqiqatların aparılması üzrə tenderi 1991-ci ilin iyun ayında Amerikanın "Amoco" şirkəti qazanmışdır; Tezliklə digər şirkətlər də layihədə iştiraka cəlb olunmuşlar: BP/STATOİL, Unocal, McDermott və Ramco itti-

faqları. Lakin Amoco öz aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdır və bütün şirkətlərin ümumi payının 45%-nə malik idi. İntensiv layihə üzərində iş davam etdirilirdi; artıq 1992-ci ilin əvvəllərində gələcək neftin beynəlxalq bazarlara çatdırılması marşrutunun seçilməsi məsələlərinə baxılırdı. Lakin, 1992-ci ilin yazında, Azərbaycanda hakimiyyətə, Xalq cəbhəsi başda olmaqla, seçkiqabağı kampaniya ərzində respublikanın iqtisadiyyatının, xüsusilə də onun neft sahəsinin tamamilə dəyişdirilməsi ideyası ilə çıxış edən Əbülfəz Elçibəy gəldi.

"Azneft" Dövlət Birliyinin qərb şirkətləri ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeraltı tədqiqatlar və işləmələr məsələləri üzrə danışıqlar davam edirdi: belə ki, 1992-ci il "Chicago Tribune" Amerika qəzetində iyunun 21-dən Azərbaycanda birgə layihələr haqqında məlumat verilmişdir, 1992-ci il sentyabrın 7-də isə Bakıda, "Çıraq" neft yatağının (əvvəlki adları - "Dostluq", "Kaveroçkin") işlənməsi hazırlıqları barədə, Azərbaycan hökuməti ilə İngiltərənin "BP Exploration", Norveçin "Statoil" şirkətləri arasında və yeni "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının perspektivli sahəsi barədə sazişi imzalanmışdır. Sazişin imzalanması mərasimində Böyük Britaniyanın keçmiş baş naziri, "dəmir ledi" Marqaret Tetçer (1925-2013) iştirak etmişdir. Yeni yaradılmış birgə müəssisənin payı 50-nin 50-yə bölünmüşdür. Şirkətlər yataqların öyrənilməsi və işlənməsi üzrə öz təkliflərini 6 ay ərzində təqdim etməli idilər və araşdırmalar planı 2 il üçün nəzərdə tutulmuşdur. İttifaqın özünün daxilində maraqlar aşağıdakı şəkildə müəyyən edilmişdir: 2/3 - BP və Statoil - 1/3.

1993-cü il oktyabrın əvvəlində, azərbaycanlı neftçilərin 1980-ci ildə neft hasilatı işləri apardıkları "Günəşli" yatağının işlənməsində ABŞ-ın ən böyük Pennzoil neft şirkətlərindən birinə iştirak etmək hüququ verilməsi barədə imzalandı. Beləliklə, xarici investirlərə 4 ən böyük dəniz yataqları - "Azəri", "Şahdəniz", "Çıraq" və "Günəşli" təklif edildi ki, onlardan yalnız sonuncusu istismara (bu yataqda 12 platforma tikilmiş, hasilat sutkada

təxminən 125 min barel neft olmuşdur) verilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və şirkətlərin rəhbərləri arasında, təklif olunan meydanların işlənməsi və layihədə iştirak edən işçi sayının genişləndirilməsi haqqında danışıqlar gedirdi. Üç neft yatağında tədqiqat işlərinin birləşdirilməsi üzrə layihə irəli sürən Amerika şirkəti Unocal, SOCAR tərəfindən bəyanılmışdır, çünki bu vəsaitə qənaət etməyə və layihənin yeni variantında yenidən pay bölgüsünü nəzərdən keçirməyə imkan verirdi.

1992-ci il, noyabr ayında "vahid dəniz boru kəmərləri və terminaların sisteminin vahid bazası təchizatının qarşılıqlı anlaşması haqqında" bütün iştirakçılar tərəfindən artıq 5 memorandum imzalanmışdır. Bir neçə aydan sonra Azərbaycan, BP Amoco və Pennzoil şirkətlərini 3 layihənin hamısını vahid idarə altında birləşdirmək qərarı ilə məlumatlandırmışdır. 1993-cü ilin ortalarında şirkətlər sonuncu, sayca 6-cı olan "AÇG"-nin üç yatağında vahid proqram və birləşmənin tezliklə başa çatması məsələsi haqqında memorandum imzalamışlar. Həmin dövrdə onun iştirakçılarının tərkibinə BP/STATOİL, Pennzoil/Ramco, Unocal, TRAO və Mcdermott ittifaqları daxil idi. 1993-cü il iyunun 5-də SOCAR direktorlar şurası "AZƏRİ-ÇİRAQ-GÜNƏŞLİ" yataqlarında görülən bütün işlərin birləşdirilməsi barədə bəyannamə qəbul etdilər; yeni şərtlərə görə SOCAR-ın payına 70% düşürdü, yerdə qalan 30% isə konsorsiumun iştirakçıları arasında bölüşdürüldü.

Hər üç yatağın ehtiyatları 4,4 mlrd. barrellə qiymətləndirilmiş, bundan başqa, onlarda qaz və kondensat ehtiyatı da olmuşdur. Müqavilə layihəsi üzrə hasilatın 1997-ci il üçün 23 mln. ton (1992-ci ildə əldə olunmuş 11 mln. ton ilə müqayisədə) və 2000-2003-cü illər üçün isə 40-50 mln. tona qədər artırılması nəzərdə tutulurdu. Kəşfiyyat dövrü müqaviləsinin bu variantında 6 il müddətində nəzərdə tutulmuşdu. Güman edilirdi ki, "Çıraq" yatağında neft hasilatı yalnız 2007-ci ildə, yəni müqavilə imzalandıqdan 13 il sonra başlamalı idi; səmt qazı isə Azərbaycana

bazar qiymətinə satılacaqdı. Artıq müqavilənin imzalanmasının yekun tarixi təyin edilmişdi, lakin respublikada siyasi vəziyyət kəskin dəyişmişdi; hakimiyyət ölkədə yenidən dəyişmişdi.

Siyasi və iqtisadi qarışıqlığın bu ağır vaxtında, 1993-cü ilin iyununda zəngin təcrübəli siyasətçi və rəhbər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. O, 21 iyul tarixində nəzərdə tutulan müqavilənin imzalanmasından imtina etməyə məcbur oldu, çünki başa düşdü ki, imzalanacaq müqavilənin şərtləri respublika üçün faydalı deyil, imzalandığı təqdirdə isə ölkə iqtisadiyyatına çox ciddi zərərləri dəyəcək. "Chicago Tribune" qəzetinə verdiyi müsahibəsində ümummilli lider Heydər Əliyev, müqavilənin artıq hazır olmasına baxmayaraq onu imzalanmasını gecikdirilməsi ilə bağlı izahat vermişdir: "Mən başa düşürəm ki, Azərbaycana cəlb olunan neft şirkətlərinin öz iqtisadi maraqları vardır. Bu, tamamilə təbiidir. Amma eyni zamanda biz ölkəmizin maraqlarını şirkətlərin maraqlarından üstün tutmalıyıq" ["Caspian World", Baku, 2010, səh. 38].

O, daha sonra qeyd etmişdir ki, Azərbaycan hökumətinin, müqavilənin tərtib olunması şərtləri ilə daha yaxından tanış olmaq istəyi ilə bağlı xarici şirkətlərin belə güclü narahatlığı onda təəccüb doğurur. 1993-cü il avqust ayında Bakıda, Heydər Əliyev neft şirkətlərinin nümayəndələri ilə görüşündə vurğulamışdır: "...əgər böyük ölkələrin neft şirkətləri Azərbaycanın neft mədənlərinə maraq göstərsələr, onda bu ölkənin dövlət müəssisələri respublikada keçmişdə mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyətlə maraqlansınlar".

Müqavilənin imzalanma tarixi təxirə salınandan sonra, onun dəqiq yoxlamadan keçirilməsi üçün xarici ekspertlərin xüsusi komissiyası yaradıldı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR), eyni vaxtda analoji beynəlxalq müqavilələri diqqətlə təhlil edən, yenidən təşkil edilən müqavilə üçün bütün məsələlərin dəqiq mövqeyini hazırlamaq məqsədilə Türkiyə və ABŞ xarici investorları ilə mümkün olan bütün hesabatları və

danışmaları aparıcı aparıcı mütəxəssislərdən ibarət işçi qrupu yaratmışdır. 1994-cü ildə fevral ayından iyun ayınadək müqavilənin şərtlərinin ətraflı işlənməsi üzrə gərgin iş gedirdi və yalnız Heydər Əliyevin müdrikliyi, eləcə də inadkarlığı ona gətirib çıxardı ki, 1994-cü il sentyabrın 20-də, respublika parlamentinin dekabrın 2-də ratifikasiya etdiyi və 1994-cü il dekabr ayının 12-də qüvvəyə minən ilk "AÇG" neft müqaviləsi imzalandı. Bir il sonra "Əsrin Müqaviləsinin" həyata keçirilməsi məqsədilə, Böyük Britaniyadan olan Terri Adamsın ilk prezidenti olacaq Azərbaycan International Operating Company (AIOC) yaradıldı. Həmin dövrdə AIOC, 11 əsas beynəlxalq şirkətin konsorsiumu olmuşdur: British Petroleum/BP, Amoco, LUKOİL, Pennzoil, Unocal, Statoil, McDermott, TRAO, Delta Nimir, Ramco və SOCAR.

O dövrün bilavasitə iştirakçılarından biri, Azərbaycan neft geologiyasının veteranı Xoşbəxt Yusifzadə, özünün "Həyatımın illəri və əsrləri" adlı kitabında (2010-cu ildə Bakıda nəşr olunmuşdur) "Əsrin Müqaviləsi" nin imzalanmasını belə açıqlamışdır: "Respublikanın "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının dərin-sulu hissəsinin mənimsənilməsi üçün müasir texnikası və vəsait yox idi. Problemin həllinin yalnız bir yolu qalırdı: güclü dünya şirkətlərinin, onların maddi və texniki potensialının Azərbaycana cəlb olunması! Və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbər iradəsi ilə Dövlət Neft Şirkəti ölkənin milli maraqlarına tam cavab verən bu yolu seçdi. Xatırladıram ki, Xəzər neftinin istismarında xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq ideyası hələ bizdə sovet dövründə yaranmışdır -80-ci illərin sonunda. Lakin bu istiqamətdə danışmalar yarımçıq qalmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtmasından sonra o, inamla bu prosesi sürətləndirmişdir. Bakıda başlanmış danışmalar, İstanbulda və Hyustonda davam etdirilmişdir. Unudulmaz Prezidentin təyin etdiyi nümayəndə heyəti, (və mən onun üzvlərindən biri idim), 1994-cü ilin iyun ayında Birləşmiş Ştatlara yola düşmüşdür. Orada danışmalar 45 gün davam etmişdir. Danışmalar çox gərgin keçmişdir.

Hər bir tərəf öz mövqeyini, öz maraqlarını güdürdülər. Bəzən gərginlik o dərəcəyə çatırdı ki, ya qarşı tərəf, ya biz özümüz danışıqları tamamilə dayandırmaq istəyirdik. Dövlətimizin başçısının beynəlxalq nüfuzu, məsələnin mahiyyətini ətraflı başa düşməsi, nümayəndə heyətimizin üzvü, möhtərəm İlham Əliyevin Vaşinqtona təcili səfəri və paytaxt ABŞ-da danışıqları sayəsində bu problem aradan qaldırılmışdır. Nəhayət, bütün bu səylərin məntiqi nəticəsi kimi, 1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda, Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ARDNŞ (SOCAR) və dünyanın səkkiz ölkəsinin on bir böyük neft şirkətləri arasında "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının dərinisulu hissəsinin birgə işlənilməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında təntənəli şəraitdə müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilə sonralar "Əsrin müqaviləsi" adlandırıldı. Hesab etmək olar ki, ulu öndərimiz tərəfindən müəyyən edilən yeni neft strategiyasının təməli "Əsrin Müqaviləsinin" imzalanması günü qoyulmuşdur və 1994-cü il, 20 sentyabrda milli neft sənayesinin tarixində ən parlaq səhifəyə çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, sonradan Prezident Heydər Əliyevin fərmanı ilə bu gün "Neftçilər günü" kimi tarixdə əbədiləşdirilmişdir.

Neft müqaviləsinin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, onun şərtlərini aşağıda sadalamağı zəruri hesab edirik:

Müqavilənin müddəti - 30 il.

İstismar üçün nəzərdə tutulan yataqlar- "Azəri", "Çıraq" və dərinisulu hissəsi "Günəşli".

Dəyərləndirilən ehtiyatları - 511 mln. ton (4 mlrd. barrel).

Respublikasının mülkiyyəti - 258 mln. ton neft və 55 mlrd. kubmetr həcmdə olan ümumi səmt qazı.

Xarici şirkətlərin mülkiyyəti - 64 milyon ton neft.

Kapital, istismar və nəqliyyat xərclərinin ödənilməsinə isə 194 mln. ton neft.

İnvestisiyaların həcmi - 7,4 mlrd. Dollar.

Azərbaycanın gəliri - 34 mlrd. Dollar (inflyasiya nəzərə

alınmadan).

Şirkətlərin gəliri - 8 mlrd. Dollar.

Daha sonra, müqavilə şərtlərinə görə, əsas kəmərlər 54 ay ərzində tikilməli idi və ən əsası, Azərbaycan üç neft və qaz dəniz yataqları üzərində mülkiyyət hüququnu özündə qoruyub saxlamışdır. İmzalanmış müqavilənin mahiyyəti bu idi ki, Azərbaycanın gəlirləri tərəflərin iştirak payından asılı olmayaraq ümumi gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edəcəkdə. SOCAR mütəxəssislərinin ilkin hesablamaları göstərdi ki, hətta əlverişsiz şəraitdə, dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi və ya tikinti materialları, avadanlıq, nəqliyyat xərclərinin artması və s. zamanı respublikanın mənfəəti 60% -dək təşkil edəcək, əlverişli şəraitdə isə mənfəətin payı təxminən 80% təşkil edəcəkdir.

Başqa bir, heç də az əhəmiyyətli olmayan müqavilənin şərtini qeyd etmək lazımdır - xarici şirkətlərin icra etməli olduqları "məcburi işlərin minimum proqramı"; məhz: monitorinq, ətraf mühitin mühafizəsi və öyrənilməsi də daxil olmaqla; üçölçülü seysmik tədqiqatların keçirilməsi; üç kəşfiyyat quyusunun qazılması; məhkəmələrin bərpası və modernləşdirilməsi, kran-nəqliyyatı, boru çəkilişi gəmiləri, özüqalxan və yarıqalxan üzən qazma qurğuları. O da səciyyəvidir ki, sənəddə göstərilən müddətdə proqramın yerinə yetirilməməsi və əməl edilməməsi ehtimalı da dəqiq qeyd edilmişdir ki, xarici şirkətlər avtomatik şəkildə müqavilə və məhkəmələrdə baxılma olmadan layihənin həyata keçirilməsinə qoyulan maliyyə xərcləri hüququnu itirirlər.

Əsrin müqaviləsinin məntiqi davamı Xəzər regionunda və dünyada Rusiyadan sonra, uzunluğuna (1770 km) görə "Drujba" Rusiya neft kəməmindən sonra ikinci ən böyük boru kəməri hesab edilən Bakı-Tbilisi-Ceyhan nəqliyyat neft kəmərinin (BTC) istismara verilməsi (13.07.2006-cı il) olmuşdur. BTC dünya ixrac axınlarını diversifikasiya etməyə, eləcə də Xəzər regionu ölkələrinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarına yenidən açıl-

masına imkan verən ilk boru kəməri olmuşdur.

"Əsrin Müqaviləsinin" imzalanmasının 20 illiyi, (2014-cü il) ölkəmizin əldə etdiyi müsbət nəticələr göstərdi. Azərbaycan neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində regionda aparıcı dövlətə çevrilmişdir. Müdrik neft strategiyası dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilir; Bir neçə il dalbadal ölkədə neft və qaz hasilatı üzrə rekord göstəricilər qeydə alınmışdır. Qısa müddətdə yaradılan ixrac - nəqliyyat boru kəmərləri sistemi Azərbaycan nefti və qazının dünya bazarlarına çoxşaxəli (müxtəlif) marşrut üzrə nəqli üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Hazırda Azərbaycan dünya enerji bazarında neftin, təbii qazın və neft məhsullarının böyük ixracçısı kimi tanınır. Müxtəlif yataqlardan, xüsusilə də, "Şahdəniz" yatağından hasil olunan qazın böyük həcmi artıq Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya və İrana ixrac olunur. Avropa İttifaqı ölkələri (AB) də Azərbaycanın təbii qaz idxalı ilə maraqlanırlar. Bundan başqa, Azərbaycan enerji ehtiyatlarının Orta Asiyadan Avropaya nəqli üçün etibarlı tranzit dəhlizidir. Avropa komissiyasının sədri Xose Manuel Barrozonun 2011-ci il fevral ayında AB-nə təqdim etdiyi xəritədə göstərilirdi ki, Xəzər hövzəsi enerji siyasəti prioritetləri arasında mühüm yer tutur. Həmin dövrdə xüsusilə də, təbii qazın Xəzər Regionundan (Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan) Avropaya nəqli mümkün ola bilən "Nabukko" layihəsinə mühüm yer verilirdi.

Maraqlı fakt: Nabukko - tarixi ad; magistral boru kəməri əfsanəvi babil çarı Navuxodonosorun şərəfinə adlandırılmışdır (the legendary Babylonian king Nebuchadnezzar). XIX əsrə qədər babil çarı Navuxodonosor mifoloji şəxs sayılırdı. Lakin, Babilistan dağıntılarının yenidən qazılmasından sonra, alimlər aşkar etmişlər ki, belə çar həqiqətən mövcud olmuşdur: o, dəqiq, Bibliyanın "Babil əsri dövrü" adlandırdığı dövrdə yaşamışdır. Naxudonosor Babilistanı e.ə. 605-ci ilin sentyabrından 562-ci ilin oktyabrınadək idarə etmişdir.

Hal - hazırda Azərbaycanda 61 neft-qaz yatağı vardır ki, on-

lardan 21-i dənizdə yerləşir. Azərbaycanda məhsul bölgüsü üzrə 30-dan çox ("Əsrin Müqaviləsinin" imzalanmasından etibarən) beynəlxalq müqavilələr haqqında saziş həyata keçirilir; respublikanın neft-qaz sahəsində dünyanın 15 ölkəsini təmsil edən 34 şirkət çalışır. Bu əməkdaşlıq sayəsində respublikada, "AÇG" belə böyük boru kəmərlərinin, "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağı bazasının işlənməsi və həmçinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Cənubi Qafqaz (BTC) qaz kəməri (CQQK) kimi layihələr həyata keçirildi.

Burada vurğulamaq istərdim ki, neft BTC kəməri ilə (gücü sutkada 1,2 mln. barel və ildə 50 mln. ton neft), "AÇG" blokundan və Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz" yatağından çıxarılan kondensat nəql olunur: 2010 -cu ilin iyul ayında yeni saziş imzalandıqdan sonra boru kəməri ilə Türkmənistan nefti də nəql olundu; BTC və Qazaxıstan neftinin nəqli üzrə razılıq haqqında da saziş mövcuddur. BTC kəməri ilə ümumilikdə Türkmənistan neftinin nəqli, 2011-ci il sentyabrın 1-də 3 mln. 397 min ton, 2011-ci ilin dekabr ayına qədər isə Ceyhanda (Türkiyə) Heydər Əliyev adına neft terminalından artıq 1713 tanker neftlə doldurulmuşdur; ümumiyyətlə, BTC-nin fəaliyyətə başladığı andan 2011-ci il dekabr ayı üzrə Ceyhandan neftin yüklənməsi 1327 mlrd. barel təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-fevral aylarında SOCAR dünya bazarlarına üç marşrut üzrə 3,7 mln. tondan çox neft ixrac etmişdir: Bakı-Novorossiysk (daha 169,6 min ton), BTC (təxminən 3 mln. ton) və Bakı-Supsa (565 min tondan çox).

Sonra, artıq 2013-cü ildə Azərbaycan ərazisindən, Trans-Xəzər neft nəqli sistemi vasitəsilə, "Kaşaqaq" yatağından 5-7 mln. ton neftin nəqli mümkün olmuşdur. Belə ki, bu Xəzər və Qafqaz vasitəsilə dünya bazarlarına "Kaşaqaq" və "Tengiz" yataqlarından neft ixracı üçün nəzərdə tutulan Qazaxıstan Xəzər sisteminin bir hissəsidir. "Neft və qaz" üzrə beynəlxalq konfransda (sentyabr, 2012-ci il) Respublika sənaye və energetika naziri Natiq Əliyev bildirmişdir ki, "Qazaxıstan Xəzər nəqli sisteminin yaradılması

ilkın mərəhələdə, Azərbaycan ərazisindən Kaşaqan yatağı ilə ildə 23 mln. ton, gələcəkdə isə 35 mln. tonadək neft ixrac etməyə imkan verəcəkdir".

"AÇG" yatağı blokunun işlənməsi çərçivəsində indiyədək neft hasilatı başlanandan (1997-ci ildən) 122 mln. tondan çox neft əldə edilmişdir ki, onun 248 mln. tondan çoxu Azərbaycanın payına düşürdü. "Şahdəniz" yatağından bütün işlənmə müddətində (2006-cı ildən) 19 mlrd. kubmetrdən çox qaz hasil edilmişdir, onun 5,4 mlrd. kubmetri isə Azərbaycanın payına düşmüşdür, mövcud müqavilə çərçivəsində isə 11,9 mlrd. kub metr qaz Türkiyəyə, 1,1 milyard kub metr qaz Gürcüstana ötürülmüşdür. "AÇG" yatağından (1997-ci ildən) 45,4 mlrd. kub metrdən çox qaz hasil edilmişdir ki, onun 19,1 mlrd. kub metr səmt qazı Azərbaycana təhvil verilmişdir.

SOCAR rəhbərliyinin proqnozlarına görə, 2015-ci ildə Azərbaycanda neft hasilatı ildə təxminən 60 mln. ton, qaz isə 35-40 mlrd. kubmetrə çatacaqdır. SOCAR - ın dinamik inkişaf edən və respublikanın enerji tələbatını tam ödəməsi rolunu qeyd etmək lazımdır. SOCAR xarici şirkətlərlə birgə layihələrinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, öz vəsaiti hesabına Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorunda da öz işlənmələrini davam etdirməyi həyata keçirirdi. Məsələn, perspektivli "Ümid" dəniz yatağının (təxminən 200 mlrd. kub. metr qaz və 40 milyon ton kondensat ehtiyatları ilə təsdiq edilmiş yeni "Ümid" qaz yatağı) müstəqil işlənməsini göstərmək olar. Mütəxəssislər təsdiq edirlər ki, "Ümid" yatağında gələcək qazma işlərinin qiymətləndirmə zamanı ehtiyatlar əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorunda bu yatağın açılması bakılı neftçilər üçün əlamətdar hadisə olmuşdur. 2010-cu il noyabr ayının 24-də SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti Xoşbəxt Yusifzadə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevə bu açılış barədə məruzə etmişdir. Dövlət başçısı "Ümid" yatağının unikallığını belə qeyd etmişdir: "Müəyyən müddət ərzində Dövlət Neft Şirkəti

"Ümid" yatağında kəşfiyyat işləri aparmışdır. Bu da bizim üçün bir yenilikdir. Uzun fasilədən sonra biz öz hesabımıza, böyük neft-qaz yatağında bütün qazma və kəşfiyyat işlərini aparmışıq. "Ümid" yatağının açılması əslində çox böyük qaz yataqlarının açılmasına gətirib çıxarmışdır". 2012-ci il, dekabr ayının 31-də SOCAR "Ümid" yatağında ikinci quyunu istismara vermişdir ; 2013-cü ilin aprelinde isə yeni quyunun bu yataqda qazılması başa çatmışdır: 6450 metr layihəsi üzrə, 6000 metr dərinliyində qazılmışdır. SOCAR-ın prezidenti Rövnəq Abdullayev bildirdiyi kimi: "...Yatağın istismarı hələ uzun müddət qaza olan tələbatı təmin edəcəkdir. Hətta "Şahdəniz" yatağını nəzərə almamaqla, "Ümid" hesabına Azərbaycanın qaza olan tələbatı ən azı 100 il təmin olunacaqdır".

2011-ci ilin sentyabrında Xəzərdə böyük "Abşeron" qaz yatağı açılmışdır. Bu kəşf Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir və təbii qazın Avropa bazarlarına ixracı üçün "Cənub dəhlizi" layihəsinə daxil olan, "Nabukko" və digər boru kəmərlərinin inkişaf müddətini əhəmiyyətli dərəcədə tezləşdirə bilər. Geoloji kəşfiyyat nəticələrinə əsasən yeni yatağın potensial ehtiyatları, 350 mlrd. kub metr qaz və 45 mln. ton kondensat təşkil edirdi. SOCAR-ın məlumatına əsasən, Azərbaycanda sübut edilmiş qaz ehtiyatları 2.55 trilyon kub metrə qədər artmışdır. Fransanın "Total" şirkətinin rəhbərliyi Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevə göstərilən yataqda (qeyd edək ki, "Total" şirkəti ölkəmizdə 1996-cı ildən mövcuddur; şirkətə layihənin 40%, digər 40% isə SOCAR - a, qalan 20% isə fransız şirkəti Gaz de France SUEZ-ə məxsusdur). "Abşeron" yatağının aşkar edilməsi əlamətdar bir hadisədir.

Mətbuat üçün yeni yatağın açılması münasibətilə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bəyanatından: "... Abşeron yatağında böyük həcmdə qaz ehtiyatlarının kəşfi Azərbaycanın qaz potensialının inkişafına verilən böyük töhfədir. Abşeron yatağı Azərbaycan geoloqları tərəfindən hələ 60-cı illərdə kəşf edilmişdir.

Lakin, suyun dərinliyini nəzərə alınması ilə o dövrdə bizim bu yataqlarda iş aparmaq imkanlarımız yox idi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanın neft strategiyasının icrasında aparılan siyasət nəticəsində, Azərbaycanın imkanları böyük dərəcədə artmışdır. Hal - hazırda bizdə elə qazma qurğuları var ki, Xəzər dənizinin istənilən yerində qazma və kəşfiyyat işlərini apara bilərik. ...Qarşıdakı uzun müddət ərzində, növbəti onillikdə Azərbaycan özünü qaz ixrac edən ölkə kimi dünya miqyasında göstərəcək və bizim ölkənin əhəmiyyəti şübhəsiz ki, daha da artacaq. Bizim enerji siyasətimiz bir məqsəd güdür - Azərbaycan xalqının maraqlarını təmin etmək və regional əməkdaşlıqları dərinləşdirmək... bu gözəl hadisə münasibətilə bir daha bütün Azərbaycan xalqını təbrik etmək istəyirəm. Bu, doğrudan da çox önəmli, çox mühüm bir hadisədir. Bu bir daha o haqda xəbərdir ki, ölkəmizin çox böyük imkanları, böyük potensialı və çox gözəl gələcəyi vardır".

SOCAR rəhbərliyinin məlumatına əsasən, Azərbaycan sektorunda yerləşən "Abşeron" Xəzərin strukturunda qaz hasilatı 2020-ci ildə başlayacaqdır.

Bir daha vurğulamaq istərdim ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə unikal, "Əsrin Müqaviləsi" hazırlanmış və imzalanmışdır; Həmçinin SOCAR - da, bu əhəmiyyətli hadisənin hazırlanması və imzalanmasında fəal iştirak edən şəxsiyyətləri də qeyd edək: İlham Əliyev, (həmin dövrdə xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti) Natiq Əliyev, Valeh Ələsgərov, Xoşbəxt Yusifzadə, Vitali Bəylərbəyov, Davud Yaqubov və Əli Cəfərov.

Burada, Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış Azərbaycanın yeni neft strategiyasının kökündə dayanan professor Akif Əliyevi qeyd edək. 1992-ci ildə A.İ Əliyev Hyustonda (ABŞ), "Azəri" yatağının müvafiq tender qazanmış Amerikanın böyük neft şirkəti AMOCO - nun təmsilçiləri ilə işlənmələr üzrə, Xoşbəxt Yusifzadənin rəhbərlik etdiyi birinci işçi qrupunun tərkibində danışıqlarda iştirak etmişdir. Professor Əliyevin

xatirələrindən : "Həmin gün yaxşı yadımdadır. 4 fevral 1994-cü il, O, 20 nəfərdən ibarət neft sahəsində aparıcı mütəxəssisləri topladı. "Məni bir sual maraqlandırır - müraciət etdi - biz öz gücümüzlə dərin yataqların mənimsəməsini həyata keçirə bilərik, yoxsa xarici investorları cəlb etmək lazımdır ? ". Hamı bir ağızdan dedi ki, xarici investisiyalar və ən yeni texnika və texnologiyanın cəlb edilməsi olmadan biz bu yataqlardan istifadə etməyəcəyik. Həqiqətən, Azəri, Çıraq, Günəşli , Kəpəz yataqlarımız hələ ötən əsrin 80-ci illərində Azərbaycan neftçiləri tərəfindən kəşf olunmuşdur. Hətta Sovet İttifaqı onları mənimsəyə bilmədi, dərin yataqların texnika və təşkilati texnologiyaları yox idi. Heydər Əliyev hər kəsi diqqətlə dinləyirdi. O, rəvan, lakonik və professional danışdı. Mən onun problemi necə həll etməsinə heyran olmuşdum; o, neft işinin vəziyyətini dəqiqliklə bilirdi. Ertəsi gün isə, prezidentin SOCAR-ın xarici şirkətlərlə danışıqlara başlamasına səlahiyyət verən fərmanı çıxdı [A.И. Алиев. Все о нефти. Баку, Изд-во «OSCAR», 2013г.].

Azərbaycan qazına olan ümid yenə də davam edir: Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnection (AGRI) layihəsi, həmçinin Bolqarıstan, Ukrayna və Suriya. 2011-ci ilin aprelində Azərbaycan və İordaniya, Azərbaycanın təbii qazının idxal imkanlarını müzakirə etmiş, energetika və mineral resurslar sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında memorandumun imzalanması imkanını nəzərdən keçirmişlər. Növbəti onilliklərdə təbii qazın Xəzər regionundan Avropaya tədarükünün artımı nəzərdə tutulur. Bunu, BP şirkətinin əməkdaşı Qreq Saunders, Vaşinqtonda strateji və beynəlxalq araşdırmalar mərkəzində "Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizinə dair ABŞ-ın strategiyası" konfransında çıxış edərək, təsdiqləmişdir (fevralın 13-ü 2011-ci il).

Enerji bazarında Azərbaycanın "Cənub enerji dəhlizində" indiki və gələcək tendensiya və potensialına qiymət verərək, Saunders "ümid edirəm ki, Xəzər regionundan Türkiyə vasitəsilə avropa bazarlarına nəqlin artımı baş verəcək" deyə bildir-

mişdir. Onun fikrincə, 2025-ci il üçün Xəzərdən Avropaya ixrac edilən qazın payı, 10% -ə çatacaqdır; belə ki, Azərbaycan Mərkəzi Asiyada eyni zamanda enerji nüfuzuna malik həm tranzit həm də vacib ixracçı ölkə kimi tanınacaqdır.

Məsələn, 2011-ci il, oktyabrın 25-də İzmirdə Azərbaycan və Türkiyə, Xəzərin Şahdəniz layihəsinin ikinci mərhələ qazının Avropaya alqı-satqı və tranziti barədə qaz sazişləri paketini imzalayıblar. Bu sənədlərə əsasən, 2018-ci ildə Ankara hər il üzrə 6 mlrd. kub metr ala biləcək, Bakı isə Türkiyə ərazisi ilə Avropaya ildə 10 mlrd. kubmetrə yaxın qaz nəql etmək imkanı qazanacaqdır. Şahdəniz -2 üzrə yekun investisiya qərarları 2013-cü il dekabrın 17-də Bakıda imzalanmışdır.

Daha sonra, 26 iyun 2012-ci ildə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan, Azərbaycan qazının Avropa İttifaqı-Türkiyə-Bolqarıstan sərhədlərinə və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhəddinə nəql edəcək uzunluğu 1790 km olan Transanadolu qaz kəməri barədə (TANAP) layihə imzaladılar. TANAP ilkin ötürmə qabiliyyəti ildə 16 mlrd. kubmetr; bu, 1,2 trln. kubmetr ehtiyata malik Şahdəniz yatağının işlənməsi üzrə "Mərhələ - 2" resursları üçün nəzərdə tutulacaq. Tikintinin başlanması 2014-cü ilə planlaşdırılmışdır; tikintinin müddəti - 36 ay. 2020-ci ildən sonra kəmərin ötürmə qabiliyyətinin 24 mlrd. kub metrə qədər artırılması planlaşdırılır. Ümumilikdə isə, TANAP-ın tikintisi elə planlaşdırılır ki, gələcəkdə bu kəmərlə ildə 32 kub metrə qədər qaz ixrac oluna bilsin.

Hazırda TANAP layihəsində, potensial səhmdarlar kimi Şahdəniz layihəsində təqdim olunan üç BP, Statoil və Total şirkətləri nəzərdən keçirilir. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev TANAP qaz kəmərinin mahiyyətini belə izah etmişdir: "Əsas məsələ Azərbaycanın böyük həcmdə qazının Türkiyəyə və sonra Avropaya nəqlini təmin etməkdən ibarətdir, bundan sonra onun paylanması artıq texniki və iqtisadi məsələ təşkil edəcəkdir. Coğrafi baxımdan, Azərbaycan qazı Avropa bazarına Bolqarıstan

və ya Yunanıstan ərazisindən daxil olacaqdır. Hal-hazırda SOCAR və onun əməkdaşları bütün variantları nəzərdən keçirirlər, belə ki, üstünlük ən təhlükəsiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli marşruta veriləcəkdir. Bu gün Avropa İttifaqı ölkələri artıq özləri də öz aralarında yeni qaz kəmərlərinin çəkilməsi planlarını irəli sürürlər. Ona görə də Azərbaycan "mavi yanacağı" Avropanın bütün ərazilərinə tezliklə yayılacaqdır" [«Caspian World», Astana, 2012, p.87].

2012-ci il noyabrın axırlarında, "Forbes" Amerika jurnalında iqtisadi analitikaya dair, Azərbaycanın Türkiyə ilə birlikdə həyata keçirdiyi TANAP boru kəməri haqqında məqalə dərc olunmuşdur, belə ki, bu məqalənin müəllifi Maykl Ekonodimes bildirmişdir: "... Cənubi Qafqazda özünün sürətli iqtisadi inkişafı ilə diqqət çəkən Azərbaycan, 30 trilyon kub metr qaz ehtiyatına malik ABŞ və Avropanın etibarlı tərəfdaşdır. Hazırda Azərbaycan öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirərək, müxtəlif marşrutlarla Avropaya öz qazını nəql etmək istəyir. Lakin Azərbaycanın əlavə qaz hasil etməyə imkanı vardır, Avropada qaza olan tələbatın artması, TANAP layihəsi ideyasına gətirib çıxartdı. Bu layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində, ilk növbədə Avropanın qaza olan tələbatı təmin ediləcək, asılılığının aradan qaldırılacaq və iqtisadi təhlükəsizliyi təmin ediləcəkdir. Digər tərəfdən, Azərbaycan qazı Türkiyəyə Avropanın enerji siyasətində aparıcı rol oynamağa imkan verəcəkdir. TANAP həmçinin Türkiyənin iqtisadi inkişafı üçün böyük təkan olacaqdır".

Akademik Xoşbəxt Yusifzadənin bildirdiyi kimi "... 2024-cü ilə olan Azərbaycanda qaz hasilatı ildə 50 mlrd. kub metrə çatacaqdır; bunun üçün respublikada böyük, xüsusilə də qaz-kondensat yataqları və perspektiv qurumlarla bağlı imkanlar vardır". Bu "Ümid" və "Abşeron" yataqlarının yeni açılışı ilə tam təsdiqlənir, eləcə də, perspektivli strukturlar olan "Babək", "Şəfəq-Asiman" "Naxçıvan" və s.

Artıq dekabrın əvvəllərində (06.12. 2012-ci il) Türkiyə

inkişaf və əməkdaşlıq agentliyinin təşkilatçılığı ilə, Azərbaycanın iştirakı ilə İstanbulda Türkiyə hökuməti, Amerika Bruklin və Berkli universitetləri Beynəlxalq Xəzər forumu keçirmişlər. Forumda Xəzər regionunun qlobal siyasətdə geostrateji əhəmiyyəti, dünyanın enerji təhlükəsizliyində onun investisiya imkanları və regionun rolu müzakirə edilmişdir. İstanbul forumunda təsdiqlənmişdir ki, Azərbaycan Transxəzər qaz kəmərinin reallaşdırılmasına kömək etməyə hazırdır, yəni Orta Asiya qazının tranziti üçün öz ərazisini verə bilər. Qeyd edək ki, Transxəzər qaz kəmərinin, Xəzərin Türkmənistan sahilindən Azərbaycan sahilinə qədər 300 km uzunluğa qədər çəkilməsi planlaşdırılır ki, bu da "Cənub qaz dəhlizi"- nə birləşdiriləcəkdir.

Bu yaxınlarda Davosda keçirilən Ümumdünya iqtisadi forumunda (yanvar, 2013-cü il.) isə, Azərbaycan "Şahdəniz" qaz yatağının işlənməsi layihəsi üzrə məhsulun bölünməsi haqqında daha 5 il müddətinə müqaviləni uzatmışdır. 2031-ci ildən 2036-cı ilə qədər, bizim fikrimizcə, layihənin ikinci mərhələsi üçün kəmərin inşası xeyli sürətləndiriləcəkdir. "National Interest" Amerika qəzetində dərc olunmuş, "Avropa üçün energetika sahəsində yeni tərəfdaş" adlı məqalədə (fevral, 2013-cü il), Azərbaycan təbii qazının Avropaya ixracı üzrə Türkiyə ilə Azərbaycan tərəfindən imzalanmış TANAP müqaviləsi ətrafı təsvir edilmişdir. Məqalənin müəllifi, Avropa enerji təhlükəsizliyi məsələləri üzrə Vudro Vilson adına Beynəlxalq elmi mərkəzin müşaviri, Aleksandros Piterson məsələyə belə münasibət bildirmişdir, "Azərbaycanda ən iri qaz yataqlarına görə məsuliyyət daşıyan Şahdəniz konsorsiumu tezliklə, Britaniyanın BP, Norveçin Statoil və Fransanın Total şirkətləri daxil olmaqla Trans Anadolu qaz kəməri payının onun tərəfdaşları tərəfindən alınmasını elan edəcəkdir".

2013-cü il yanvarın sonunda Trans Adriatik boru kəməri / Trans Adriatic Pipeline (TAP) - AXPO, Statoil və E.ON şirkətlərinin səhmdarları, "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsi layihəsinin iştirakçısı olan SOCAR, BP və Total şirkətləri ilə saziş

imzalayıblar. Beş aydan sonra (28 iyun 2013-cü ildə) isə onlar təbii qazın Avropa bazarlarına nəqli marşrutu qismində TAP seçimi haqqında elan etmişlər. 10 mlrd. kub metr qazın Avropaya çatdırılmasına görə iki layihə (Nabukko və TAP) arasında rəqabət daha qənaətli olan TAP-ın xeyrinə həll olunmuşdur. Tikintisinin başlanması 2015-ci ildə, istismara verilməsi isə 2019-cu ildə gözlənilir. Heritage Foundation Amerika təşkilatının analitiki Ariel Koenin dediyi kimi- "uzunluğu az olan qaz kəmərinin tikilməsi (Nabukko ilə müqayisədə) xüsusən Azərbaycan üçün nailiyyətdir : çünki bu, Rusiya tərəfindən nəzarət edilməyən keçmiş Sovet İttifaqındakı ilk qaz kəməridir. Avropa üçün bu, nümunə və model ola bilər - Rusiyanın nəzarət etmədiyi boru kəməri ilə qazın Xəzər və digər regionlardan ötürülməsi [<http://www.oilru.com/news/373319>]".

Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyi, eləcə də regional və qlobal iqtisadi layihələrdə rolu ABŞ-da keçirilən konfransda (3-4 aprel 2013-cü il) diqqət mərkəzində olmuşdur. "Qafqazı dünya ilə birləşdirək: dəmir yolları və boru kəmərləri" adlı tədbir, Vudro Vilson adına İnstitutunun və Vaşinqtonda beynəlxalq təhlükəsizlik Mərkəzinin dəstəyi ilə təşkil edilmişdir. Konfransda qlobal layihələrin vacibliyi, o cümlədən, Ələtdəki (əyalət şəhəri Bakı) beynəlxalq liman, Bakıdakı Heydər Əliyev adına beynəlxalq hava limanı, Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu və boru kəmərləri, həmçinin nadir qaz layihələri də xüsusi qeyd edilmişdir: uzunluğu 2000 km-ə qədər olan TANAP (Trans-Anadolu Qaz Kəməri) və 870 km-ə qədər olan (Transadriatik Boru Kəməri). Birinci boru kəməri, Xəzər qazının Şahdəniz yatağından Türkiyə ərazisindən Avropaya nəqlini nəzərdə tutur, ikinci isə Xəzər qazını Yunanıstan, Albaniya və Adriatik dənizi vasitəsilə İtaliyanın cənubuna və daha sonra Qərbi Avropaya nəql edəcəkdir.

Oçerkin sonunda qeyd edək ki, əgər XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neft hasilatı üzrə dünyada (xatırladaq ki, 1899-1901-ci illərdə Bakı neft sənayesi çıxarılan neftin mütləq həcminə görə

dünyada, ildə 11,5 mln. ton neft verərək birinci yeri tuturdu, ABŞ isə - 9,1 mln. ton) lider olmuşdur. Belə ki, XXI əsrin əvvəllərində respublikamız ümumilikdə Xəzər regionunda və Qafqazda güclü qaz ixracçısına çevrilmişdir. Yəni, Azərbaycanın Ümum-milli lideri Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının böyüklüyü də ondadır ki, respublikası öz əvvəlki qüdrətini (hazırda Azərbaycan nefti dünyanın 35 ölkəsinə nəql olunur) bərpa etmiş və bir sıra iri neft-qaz ölkələri sırasına daxil olmuşdur.

Maraqlı fakt: Nisbətən yaxınlarda, 2013-cü il dekabr ayının 4-5-də İstanbulda keçirilən Xəzər Dəniz forumunda "Cənub qaz dəhlizi" layihəsi (CQD) müzakirə olunmuşdur. Forum iştirakçıları qəti nəticəyə gəliblər ki, CQD - bu layihə Avropaya karbohidrogenlərin nəqli mənbələrini şaxələndirməyə imkan verəcək və enerji təhlükəsizliyini artırmağa, Azərbaycana isə Avropanın tim-salında yeni bazara sahib olmağa yol açacaq.

"Biz xarici sərmayələr üçün Xəzər Dənizini açıq elan edən ilk ölkə olduq. Biz Xəzər dənizindən Aralıq və Qara dənizlərinə kimi dəhliz yaradan ilk ölkəyik. Neft-qaz dəhlizləri sonralar ümumi geosiyasi və enerji dəhlizi rolunu oynamağa başladılar... Bizim enerji potensialımız həmin regionun, eləcə də Avropanın enerji təhlükəsizliyində daha böyük rol oynayır və oynayacaqdır"- Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Bakıda keçirilən Davos iqtisadi forumunda qeyd etmişdir (aprel, 2013-cü il).

EPILOQ

AZƏRBAYCAN VƏ DÜNYANIN NEFT TARİXİ

Dünyada ilk dəfə böyük həcmdə neft Azərbaycanda (Abşeron yarımadası) nəinki Amerika, Avropa və Asiya ölkələri ilə müqayisədə daha tez hasil olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi Bakı neftinin böyük dərinlikdə yerləşməsi və torpağın üzərinə mənbə şəklində çıxması idi. 1594-cü ildə, tanınmış quyu sənətkarı əslən bakılı olan Allahyar Məmməd Nuroğlu Balaxanıda çox böyük miqdarda neft verən və dərinliyi 35 metr olan məhləli neft quyusu tikmişdir.

Artıq 1636-cı ildə alman səyyahı Adam Oleariy Elşleqer (1603-1671) Şamaxıda olarkən, Bakıdakı neft quyularının təsvirini tərtib etmiş və qeyd etmişdir ki, "...burada qəhvəyi və ağ nefti əldə etmək olar, lakin birinci ikinciyyə nisbətən çoxluq təşkil edir". Sonralar diplomat olan bu səyyahın həyatı daha ətraflı təsvir olunmağa layiqdir. O, 1603-cü ilin avqustunda kiçik Aşersleben şəhərində dərzi ailəsində anadan olmuşdur. Leypsiq universitetinin fəlsəfə fakültəsinə daxil olmuşdur. Tezliklə o, Almaniya səfirliyində katib vəzifəsini alaraq, monarxın əmri ilə (şlezviq-qolşteyn hersoqu III Fridrixin) Moskvadan keçərək İrana yollanır. Oleariy Rusiyaya keçir və Şamaxı şəhərinə (o dövrdə bu fars sərhədində yerləşirdi, hazırda isə Azərbaycan ərazisindədir) çatır. Şamaxı səfirliyində dörd ay ərzində onun ölkəyə gəlməsinə icazə gözlənilirdi, yalnız 1637-ci ildə yayın sonunda almanlar İranın paytaxtı İsfahana gəldilər. Qayıdarkən, yenə də Rusiyadan keçərək, almanlar Moskvada ləngidilər və yalnız 1639-cu ilin avqustunda vətənə qayıtdılar.

Bu uzun ekspedisiyanın (1635-ci ildən 1639-cu ilədək) sonunda Oleariy bir neçə kitab nəşr etmişdir, onlardan əsası "Moskvaya, Moskvanı keçərək İrana və geriyyə olan səfərin təsviri"

olmuşdur. O, ilk dəfə 1647-ci ildə Almaniyada dərc edilmişdir və hələ müəllifin sağlığında müxtəlif alman hersoqluqlarının nəşriyyatında işıq üzü görmüş, belə ki, kitabın bütün tirajları qısa müddətdə nəşr edilmişdir. Birinci nəşr "Təsvir ..." yalnız 1870-ci ildə Rusiyada çıxmışdır. Bu kitabda A.O. Elşleqer ətraflı şəkildə gördüyü Abşeron quyularını təsvir etmişdir: "neft - bu xüsusi yağ, Bakı və Barmax dağının yaxınlığında yerləşən daimi quyulardan çox böyük həcmdə çıxır və böyük arabalarla biz özümüz gördüyümüz kimi satış üçün daşınır... 2 martda biz dağları tərk etdik və düzəliyə dənizin dördüdə bir yolu ilə gəldik, Barmax yüksək dağının yanından keçdik və dənizin yaxınlığındakı neft quyularını gördük. Sayı 30 olan bu rəngarəng quyuların demək olar ki, hamısı tüfəngdən bir istiqamətdə çıxan güllə kimi eyni məsafədə yerləşirlər; onlardan güclü fəvvarə ilə neft vurur" [A.O. Эльшлегер «Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно». – СПб., 1906, с.447].

Maraqlı fakt: 1633-1634-cü illərdə A. Oleari ilə birlikdə Rusiyaya səyahət edən məşhur alman şairi Paul Fleming (1609-1640) Rusiya haqqında şeirlər yazmışdır (o cümlədən "Moskva haqqında sənətlər").

Abşeronda ilk dəfə olaraq neft sənaye emalının başlanğıcı XIX əsrin 30-40-ci illərində qoyulmuşdur. Əvvəllər, S.Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki Samuil Qmelin 1771-ci ildə Bakıya səfəri zamanı təsdiqləmişdir ki, Suraxanıda ağ nefti "kub vasitəsilə" xüsusi qurğularla ötürürdülər.

Ərəb tarixçisi Məhəmməd Bəhran təsdiqləmişdir ki, Abşeronda neftin emalı hələ XIII əsrin əvvəllərində bəlli idi, lakin rus səfirliyinin İranda olan əməkdaşı İoann Lerx 1733-cü ildə Bakıda o dövr üçün olan emal prosesini ətraflı təsvir etmişdir.

Burada xatırlatmaq yerinə düşər ki, Nikolay Voskoboynikov və Cavad Məlikov (1837 və 1863-cü illərdə müvafiq olaraq öz zavodlarını tikmişdilər) Bakıda yeni texnologiyanın tətbiqi ilə neft emalı istehsalın birinciləri - təşkilatçıları olmuşlar. Onlardan

sonra, artıq 1870-ci ildə Bakıda, ilə 500 min puda qədər ağ neft istehsal edən 47 emal zavodu fəaliyyət göstərirdi (1 pud 16,38 kq-a bərabərdir). ABŞ-da ilk neftayırma zavodu (Pittsburq ş.) 1853-1855-ci illərdə Samuel Kayer tərəfindən tikilmişdir.

Keçmiş ekskursiya edərək qeyd edək ki, D. Mendeleyev, dəfələrlə (1863, 1880, 1884 və 1886-cı illər) Bakıda olmuş və neft istehsalının yaxşılaşdırılması üçün bir çox təkliflər vermişdir. Neftin fasiləsiz emalı metodu ilk dəfə olaraq 1881-ci ildə Mendeleyev tərəfindən hazırlanmış və dünya praktikasında Nobel qardaşları zavodunda 1882-1883-cü illərdə alimlər tərəfindən tətbiq edilmişdir. ABŞ-ın neft emalı sənayesi bu üsulu yalnız 1899-cu ildə mənimsəməyə başlamışdır. V.Q. Şuxov S.P. Qavrilov ilə birgə dünyada ilk dəfə olaraq, fasiləsiz işləyən termiki krekinq boruşəkilli qurğusunu ixtira etmişlər və bu ixtiraya görə 12926 sayılı patent almışlar (1891-ci il).

Belə ki, Şuxov Qavrilov ilə 22 il müddətinə, amerikan mühəndisi Vilyam Bartonu krekinq-prosesinin yaradılmasında qabaqlamışlar. Əslən bakılı olan dağ mühəndisi, S. Kvitko neft qalıqlarının termiki genişləndirilməsinin yeni üsulunu hazırlamışdır, bu üsul neft sənayesində yalnız 1925-ci ildə həyata keçirilmişdir. 1912-ci ildə Kvitkoya ixtiraya "yüksək təzyiq altında mazutun parçalanması vasitəsilə yanacaq alınması" ixtirasına görə 21963 sayılı patent verilmişdir. Belə ki, o, amerikalı Bartonu bir il müddətinə qabaqlamışdır. Hələ I Dünya müharibəsinə qədər (1914-cü il) Kvitkonun ixtirasını Dəniz nazirliyi pay neftinin emalı məqsədi dövlət sahələrində istifadə etməyi tələb etmişdir. Aparatlar artıq qismən xaricdə sifariş edilməyə başladı, lakin başlanan müharibə nəzərdə tutulan planın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Səciyyəvidir ki, 1888-ci ildə mühəndis-geoloq A.M. Konşin ilk dəfə olaraq, geniş üsul tətbiq etməklə neft ehtiyatlarını hesablamışdır: quyuların debitlərinin dəyişdirilməsi barədə statistik məlumatların təhlili əsasında o zaman o, Bakı rayonunun dörd

sahəsinin ehtiyatlarını hesablamışdır. Bu iş Konş üçün debitlərin əyri azalmasını tərtib etmək və onları gələcək emalın hesablanmasında istifadə etmək üçün əsas olmuşdur (əyri qondarma üsulu). ABŞ-da Kaliforniya neft yataqları üçün sözü gedən üsul yalnız 1908-ci ildə R. Arnold və R. Anderson tərəfindən təklif olunub. 1910-cu ildə isə dağ mühəndisi İ. N. Qluşkov Bakıda ilk dəfə olaraq "neft quyularının qazılmasına rəhbərlik" işini təşkil etmişdir ki, bu qazma işlərinin əsasında iki Bakı texniki məktəbinin tələbələri təhsil almışlar. 1913-cü ildə Qluşkov "qazma quyularının istismarı. Maye qazıntılarının hasilatı: neftli və duzlu sular" adlı monoqrafiyasını nəşr etməli idi. Syümenin neft hasilatının üsullarına dair Amerika məlumat kitabı yalnız 1921-ci ildə işıq üzü gördü. Bu üsulların ilk təsviri şərh isə 1924-cü ildə amerikalı Yurenin kitabında dərc olunmalı idi.

İki Lenin ordeni laureatçısı olan Matvey Kapelyuşnikov, laya qaz vurulması üsulunu, dünyada ilk dəfə birmərhələli turbinin (1922/23-cü illər) ixtirası müəllifidir və neftin krekinq üsulunun yadıcılarından biridir (V. Şuxov, S. Kvitko, V. Barton və F. Rüstəmbəyov ilə yanaşı).

Y. Məmmədəliyev, neft təcrübəsində neft qazları əsasında aviasiya yanacaqları üçün qiymətli yüksək oktanlı komponentlərin əldə edilməsi üsulunu hazırlamışdır, həmçinin, neft xammalından əldə edilən toluolun yeni sintez üsulunu hazırlamışdır, bu da partlayıcı maddələrin alınması üçün onun sayını xeyli artırmışdır. Beləliklə, Məmmədəliyev, II Dünya müharibəsi zamanı faşizmin darmadağın edilməsində öz misilsiz töhfəsini verən qələbə yanacağının ixtiraçısı olmuşdur.

Akademik M. Nağıyev termiki krekinq timsalında neft haqqında elmdə ilk dəfə olaraq, təkrar dövrünün köməyi ilə kimyəvi prosesinin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsaslarını vermişdir: o, yanacağın təkrar dövrünü və çıxması əmsalı arasındakı asılılığı yaradan tənlik tərtib etmişdir.

Professor E. Tağıyev neft işi sahəsində öz görkəmli elmi

kəşflərinə görə üç dəfə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı adına (Stalin) layiq görülmüşdür: 1942-ci ildə turbin qazma üsulunun işlənilib hazırlanması; 1947-ci ildə maili istiqamətdə aparılan qazılmaya və 1952-ci ildə çoxgövdəli qazma üsuluna görə. İlk dəfə olaraq dünya neft qazma təcrübəsində 1936-1940-cı illərdə (P.P. Şumilov, E.İ. Tağıyevin rəhbərliyi altında) rotor üsulu ilə qazılmada rəqabət apara biləcək, güclü çoxpilləli reduktorsuz turbin yaradılmışdır. Tağıyev ixtirasından, Şimal dənizindən tutmuş Küveytə kimi bütün neft dünyası istifadə edir. Kəlküttə şəhərinin (Hindistan) mərkəzi parkında qara mərmərdən E. İ. Tağıyevin büstü qoyulmuşdur, yarım metrlik kürsünün üstündə büstün üzərində qızıl hərflərlə "Hindistan neftinin atası" sözləri həkk olunmuşdur.

Alim-neftçi Y.A. Səfərov neft işində öz parlaq uğurlarına görə SSRİ Dövlət mükafatı (Stalin) laureatı olmuşdur. 2004-cü ildə ABŞ-ın Hyuston şəhərində Yusif Səfərov ölümündən sonra, 1945-1952-ci illərdə Xəzərdə dünyada tanınmış dəniz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə görə "Okean Ulduz" (Ocean Star) ordeni ilə təltif edilir.

İki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı (Stalin) laureatı olan Sabit Orucov 1972-1981-ci illərdə SSRİ qaz sənayesi naziri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında ölkənin vahid qaz təminatının etibarlılığının artırılması və inkişafı üzrə, Orta Asiya rayonlarında, Orenburq və Tüməndə ən iri qaz və qazkondensat yataqlarının inkişafının sürətli işlənməsi, SSRİ qaz sənayesinin tam texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına dair böyük işlər keçirilmişdir. Azərbaycan, Tatarıstan, Orta Asiya, Başqırdıstan, Tümen və Orenburq yataqları üzrə geniş faktiki materialları öyrənərək, iqtisadi səmərəlilik baxımından müxtəlif ikinci dərəcəli üsulların ətraflı tövsiyələrini hazırlamışdır - neft və qazın vurulması, istilik, səthi maddələrin istifadəsi və s.

Görkəmli alim-neftçi A.X. Mirzəcanzadə M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun neft yataqlarının işlənməsi və istismarı kafedrasının müdiri olmuş, Başqırdıstan

elmlər akademiyasının fəxri üzvü, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının həqiqi xarici üzvü olmuşdur. Alim, mayelərin və qazların filtrasiyası zamanı təzyiqin başlanğıc qradiyentini nəzərə alaraq qanunu, həmçinin elastik vasitələrin hərəkətini təsvir edən və qazkondensat sistemlərinin məsaməli mühitdə süzülməsi tənliyini təklif etmişdir. Onun tərəfindən süzülmənin boşalması qanunu təklif olunmuş, qeyri-nyuton neft yataqlarının və qazkondensat sistemlərinin işlənməsinin metodiki əsasları tərtib olunmuşdur. Mirzəcanzadə, çətin şəraitdə quyuların qazılmasının hidrodinamik əsaslarını hazırlamış, həmçinin neft-qaz yataqlarının işlənməsi zamanı neft nəqliyyatının işinin tənzimlənməsi üçün müxtəlif sahələrin tətbiqini təklif etmişdir. Dəniz neft yataqlarının işlənməsinin dinamik üsullarının yaradılması və tətbiqi onun tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Stalin mükafatı laureatı adına layiq görülmüş alim neftçi-geoloq Baba Babazadənin adı (1911-1962) YUNESKO-nun dünya elmi alimlərinin irsi siyahısına daxil edilmişdir. Azərbaycan neft işi tarixində Maştağa, Zirə, Kürsənli, Əmirxanlı - Zığ, Neft Daşlarının şimal-şərq qanadı və digər yataqların açılması kimi mühüm məsələlər qırılmaz surətdə onun adı ilə bağlıdır. SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti, Azərbaycan MEA-nın akademiki Xoşbəxt Yusifzadə onun haqqında demişdir: "Baba Babazadə nəinki böyük alim, həm də, indiyədək elmimizə və istehsalımıza nəzərəcarpacaq fayda gətirən parlaq geoloq-təcrübəçi olmuşdur. Öz işini yaxşı bilən Babazadə vaxtilə, indiyədək həyata keçirilən neftli layların mövcudluğunu sübut etmişdir. O, Böyük Vətən müharibəsi illərində SSRİ-nin ən yüksək mükafatına layiq görülmüş (Sosialist Əməyi Qəhrəmanı mükafatı) ilk azərbaycanlılardan biri olmuşdur. Alim ilə birgə iş zamanı, mən ondan çox şey öyrənmişəm və indiyədək yadımdadır ki, bir dəfə mənim hesabatımı oxuyaraq, o bildirmişdir: Hər bir quyunun öz xüsusiyyəti vardır və onlara fərdi yanaşmaq lazımdır".

Rusiya EA-nın akademiki V. E. Xainin də fikri səciyyəvidir:

"Baba Babazadə Qurban oğlunun kim olduğunu başa düşmək üçün onu bilmək lazımdır ki, "Azneft" həmin il Bakıda və Azərbaycanda hansı əhəmiyyətə malik olmuşdur, o zaman SSRİ-də neft tələbatının əsas hissəsini təmin edən "Azneft" Bakı və Azərbaycan üçün eyni əhəmiyyət kəsb edirdi ki, bu da kiçik şəhəri formalaşdıran bir müəssisə idi. Həmçinin bilmək lazımdır ki, "Azneftin müəssisəsində" onun baş geoloqu kim olmuşdur... Ondan nəinki taktika asılı idi, həm də bütün Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf strategiyası asılı idi".

Məşhur neftçi geoloq Ağa Qurban Əliyev (1911-1997) Neft Daşları yatağının kəşfindən sonra, 1949-cu ildə çoxu dənizdə yerləşən Gürgən, Qum, Yaşayış və s. kimi neft və qaz yataqlarının kəşf etmişdir; quruda isə, Kürövdağ, Mişovdağ, Kalmas, Qarabağlı, Kürsəngi Kəmaləddin, Şabandağ, Qaradağ, Qaraçuxur və s.

Akademik Xoşbəxt Yusifzadə öz işlərində, Neft Daşları geologiyaya sahəsində Ağa Qurban Əliyevin tədqiqatlarının və Xəzərdə digər yataqların açılması və işlənməsində onun əhəmiyyətini dəfələrlə qeyd etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının və Beynəlxalq Akademiyasının türk dünyası araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının akademiki, Rusiya Beynəlxalq Mühəndislik Akademiyasının fəxri və Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyası xarici üzvü olan, alim-geoloq Xoşbəxt Yusifzadənin rəhbərliyi və bir-başla iştirakı ilə, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Sanqaçaldəniz, dəniz Bulla, Duvannı dəniz, Bahar, Azəri, Çıraq, Günəşli və Kəpəz və s. kimi 20 neft və qaz-kondensat yataqları açılmışdır. Xəzərin Türkmənistan sektorunda LAM, Livanov (Şərqi), Barinov, Qubkin və Priçelekensky günbəzi, Rusiya sektorunda isə İncədəniz - 1 və İncədəniz - 2. Yusifzadə X.B. Keçmiş SSRİ-nin (iki orden "Qırmızı Əmək Bayrağı" və "Şərəf ordeni") yüksək ordenlərinə layiq görülmüşdür. Müstəqil Azərbaycanın yüksək mükafatları ("İstiqlal", "Şərəf" və "Şöhrət"), iki dəfə Azərbaycan Respublikasının Dövlət ordeni, həmçinin türk dünyası araşdırmaları Beynəlxalq

xalq Elmlər Akademiyasının "Qızıl medalı ilə" təltif edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft istehlakı dünyada vüsət almış və Azərbaycanda keyfiyyətli neft ilə zəngin olan yataqların tapılması sayəsində, yalnız XIX əsrin ikinci yarısında daha böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdir. İlk dəfə olaraq 1846-1847-ci illərdə Bakı neftçiləri dünyada mexaniki qazma üsulu ilə neft hasil etmişlər, sonra yeni texnologiyanı tətbiq etməklə, neft emalından ağ neft və digər neft məhsulları əldə etmişlər. Dünyada ilk quyunun qazılması Bibiheybətdə, Pensilvaniya (1859-cu il) və Kubandakı (1864-cü il) qazıntıdan xeyli tez başlanmışdır (13 il əvvəl). Lakin rus tarixçisi A. Brilinskiy, 1915-ci ildə yazırdı: "1859-cu il avqustun 27-də Pensilvaniyada "polkovnik" Dreyk ilk qazma quyusunu sınaqdan keçirmişdir. Bu gün nəinki Amerikanın neft sənayesinin yaranma günü kimi, həmçinin bütün ölkələrin bu sənaye ilə maraqlanması məqamı kimi qeyd edilməlidir. Sonralar həmişə olduğu kimi, əksər "vicdanlı" tarixçilər faktları yoxladan və mənbələri öyrənmədən, bunun ardınca Pensilvaniyanın quyu qazılmasında birinci olduğu yanlış fikri təkrarlamışlar.

Amma, respublikamızın arxivlərində qorunan sənədlər, quyuların qazılması zamanı ABŞ üstünlüyü barədə versiyaları təkzib edir. 1968-1969-cu illərdə bu barədə artıq Azərbaycan tarixçisi Sərdar Balayev vurğulamışdır ki, Abşeronda neft quyularının mexaniki qazma üsulunun ilk təşəbbüskarları, Zaqafqaziya diyarı Baş idarə Şurasının üzvü Nikolay Voskoboynikov və dağ mühəndisləri korpusunun podpolkovniki Vasiliy Semyonov olmuşdur. Semyonov təklifi ilə bağlı 1846-cı ildə, Bibiheybətdə müsbət nəticə verən 21 m dərinliyində dünyada ilk quyu qazılmışdır. Quyunun məhsuldarlığı sutkada 75-110 pud neft təşkil edirdi. İş üzrə Bakı mədənlərinin direktoru, mayor Alekseyev olmuşdur. 1846-1848-ci illərin tarixini əhatə edən sənədlərdə və Qafqaz canişini, knyaz Mixail Vorontsov tərəfindən, Xəzər Dənizinin sahilində dünyada ilk neft quyusunun qazılması barədə faktı rəsmi sürətdə təsdiqləyən imzalanmış sənədlər vardır: "Mən Bakı qəza-

sında neftlə bağlı yeni işlərin aparılmasına icazə vermişəm... Bakı və Şirvan sənayesinin direktoru qeyd etmişdir ki, Bibiheybətdə neft verən quyu qazılmışdır" [«Акты, собранные Кавказской археографической комиссией» (АКАК), т.10, с.137-145].

Öz növbəmizdə qeyd edək ki, Edvin Dreyk polkovnik olmamışdır, o, qısa müddət ərzində dəmir yolunda konduktor işləmişdir.

Quyuların qazılmasına keçid neft hasilatının xeyli artmasına səbəb olmuşdur. Abşeron quyularının orta dərinliyi 1840-cı ilə qədər 5 sajin (1 sajin 2,13 m -i təşkil edir) kənara çıxmamışdır, ən çoxu isə 12-14 sajin olmuşdur. Balaxanıdakı çoxdebitli quyular gün ərzində 75-90 pud neft verirdi. Səciyyəvidir ki, yeni texnikanın tətbiqi ilə qazılmış ilk quyular hətta 1872-ci ildə də əhəmiyyətli dərinliklə fərqlənmirdilər. Yüksək debitli quyuların orta dərinliyi 22 sajinə ötmürdü. Ancaq onlar köhnə quyulara nisbətən daha çox neft verirdilər; bəzi quyular isə hətta fəvvarə vururdular.

Bakı neft işinin sürətli inkişafı və Azərbaycanın neft sənayesinə xarici kapitalın cəlb olunması nəticə etibarilə 70-80-ci illərdə əldə edilən uğurlara gətirib çıxardı. XIX əsrdə Bakı Rus İmperiyasının neftçixarma və neft emalı sənayesinin mərkəzinə çevrilmişdir, 1879-cu ilin martında əsası qoyulan Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Şöbəsi isə (БО ИПТО), Qafqazda neft üzrə elmi tədqiqatlar mərkəzinin nüvəsi olmuşdur. Cəmi 20 mütəxəssis tərəfindən yaradılan БО ИПТО bir neçə ildən sonra, Rusiya imperiyasında ən yaxşı neft mütəxəssislərinin yaradıcı fikrini bir araya gətirən çoxsaylı ictimai təşkilatlardan biri olmuşdur.

Bakı neft rayonunda alimlərin əsərləri, ixtisaslaşdırılmış müntəzəm Bakı nəşrlərində (Rusiya imperiyasında ən qədim olan) işıqlandırılmışdır: 1886-cı ildə jurnalının ilk nömrəsi "БО ИПТО-nun əsərləri", yanvarda, 1899-cu ildə isə qəzet-jurnalın "Neft işi" adlı birinci nömrəsi nəşr edilmişdir. Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası Tərəfindən nəşr edilən "Neft işi", 1920-ci ilin may ayında adı dəyişdirilərək, "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalı olmuşdur, bu

günə qədər nəşr olunmaqdadır. Gələcəkdə, hər iki Bakı jurnalında, nəinki Bakı, həmçinin bütün Rusiya dünya nefti ilə bağlı problemlər və hadisələr canlandırılmağa başlandı. ABŞ-da neft haqqında ilk elmi ədəbiyyat yalnız 1921-1924-cü illərdə yaranmışdır.

1899-cu ildə Bakı dünya üzrə neft hasilatının yarından çoxunu hasil etmiş, birinci yerə çıxmış və bununla da neft hasilatı üzrə ABŞ, Argentina, Peru və s. kimi ölkələri çox geridə qoymuşdur.

1904-cü il noyabr ayında Bakıda, neft işləri sahəsində ən yaxşı əsərlər və ixtiralarə görə Emanuel Nobel (1859-1932-ci illər) adına mükafat təsis edilir. BO IPTO tərəfindən "Nobel qardaşları" şirkətinin 25 illiyinin şərəfinə təsis olunmuş Bakı Nobel mükafatının məbləği, 1000 qızıl rubl təşkil edirdi. Bu unikal, hazırda demək olar ki, unudulmuş, mükafat dörd dəfə - 1909, 1910, 1911 və 1914-cü illərdə verilmişdir. Bakı Nobel mükafatının ilk laureatı 1909-cu ilin may ayında məşhur neftçi - kimyaçı, BO IPTO-nun kimya laboratoriyasının rəhbəri Viktor Fyodoroviç Herr (1875-1940-cı illər) olmuşdur. Bakı neft işində Nobel qardaşlarının aktiv fəaliyyəti və rolu haqqında biz birinci kitabda ətraflı məlumat vermişik (2008-ci ildə nəşr olunmuşdur; oçerklər 4, 5 və 6).

Dünya neft sənayesinin inkişafında böyük hadisə, 1949-cu ildə unikal Neft Daşları dəniz yataqlarının açılması (yeddi gəmi Adası) və qısa müddət ərzində açıq dənizdə, sahildən 100 km məsafədə iri dəniz neft mədənlərinin yaradılması olmuşdur.

Beləliklə, ilk quyunun qazılmasında Bakı neftçiləri birinci olmuşlar. Bakılı neftçilərə həmçinin, dənizlə tankerlər və dəmir yolu vasitəsilə neft, ağ neft və digər neft məhsullarının daşınması məsələləri üzrə birincilik məxsusdur (1877-1883-cü illər). Dünyada ilk, ümumi uzunluğu 829 verst olan (1 verst 1066 m təşkil edir) Bakı-Batum ağ neft kəməri Bakı yanacağıının (aprel, 1897-iyul, 1907-ci il) nəqli üçün tikilmişdir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, dünya mətbuatı 1907-ci ildə, 60 mln. pud neft hasilatı qabiliyyətinə malik olan dünyada ən böyük ağ neft kəməri haqqında məlumat yazaraq, "işiq möcüzəsi"-ni Fransadakı Eyfel Qülləsi və

Rusiyadakı Transsibir magistralı ilə müqayisə etmişdir. Bu boru kəməri sonralar, Rusiyaya Amerika neft sənayesi ilə rəqabətdə əvəzsiz uğur qazanmaqda (sonra, SSRİ) yardım göstərmişdir.

Daha sonra, quruda və dənizdə qazma işlərinin maili-yönəlməmiş üsulunun tətbiqi ilə, köhnə və yeni açılmış laylara təsir edərək, bir quyunun eyni vaxtda bir neçə horizontların istismarı, dənizin dərinliklərindən neft hasilatı məqsədilə cərəyan qurğularının tikilməsi, dəniz dibinin və bir çox digər texniki yeniliklərin gətirilməsi də, Bakı neftçiləri ilə bağlı olmuşdur - Azərbaycan alimləri, fəhlə və mühəndislərinin bu əməyi nəinki respublikamızın, həmçinin keçmiş SSRİ-nin digər rayonlarında yeni neft və qaz yataqlarının açılması və mənimsənilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Məsələn, nisbətən yaxınlarda (noyabr, 2010-cu ildə) Azərbaycan alimləri və mütəxəssislərinin işləri, YUNESKO-nun Beynəlxalq ensiklopediyasının, EOLSS 6.152 "Nanoelm və Nanotexnologiya" bölməsinə daxil olmuşdur. Dünyada ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın SOCAR şirkəti qazma zamanı ağırlaşmalar və qəzaların aradan qaldırılması üçün "Nanoneft", "Nanobitum" və kiçik təsirlər effektivinə əsaslanan "Nanoqudrun" sistemlərini hazırlamışdır. Beləliklə 2010-cu il noyabrın 18-də, ("nanoelm və nanotexnologiyaların inkişafına verdiyi töhfəyə görə" YUNESKO medalı) neft hasilatında nanotexnologiyaların tətbiqi və inkişafında əldə edilən nailiyyətlərinə görə laureatla təltif olunmuş şəxslərin tam siyahısını verək: Mirzəcəzadə Azad (ölümündən sonra), Rövnaq Abdullayev (SOCAR-ın prezidenti), Yusifzadə Xoşbəxt (akademik, SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti), Qurbanov Rəhman (SOCAR-ın vitse-prezidenti), SOCAR-ın aparıcı mütəxəssisləri - Şahbazov Eldar, Əhmədov Səbuhi, Elçin Kazımov, Şəfiyev Şəbiyar və Hacızadə Nazim.

Yeni sistemlər Qum Adası, Bibiheybət, Balaxanı, Günəşli və Beyimdağ quyu yataqlarında uğurla tətbiq olunmuşdur. Tətbiqinin nəticələri əhəmiyyətli olmuşdur: 1,5-2 dəfə quyuların debiti artmış, hasilat prosesinin enerji istehlakı 15% -dək

azalmış, 20% -ə qədər quyudan hasil olunan mayenin su həcmi azalmışdır; "Nanoneft" və "Nanobitum" sistemlərinin istifadəsi zamanı isə ilkin burulğanlılığı və hidravlik müqavimət əmsalını 10-15% - qədər azalması aşkar edilmişdir.

Maraqlı fakt ["Caspian World", 2014, Bakı, p.8-10]:

Hazırda Azərbaycanın təsdiqlənmiş qaz ehtiyatı 3 trilyon kubmetrdən çox təşkil edir, neft isə - 2 mlrd. ton; Azeri Light Azərbaycan nefti dünyanın 33 ölkəsinə ixrac olunur.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Xəzər regionu, nəinki sahil-yanı, həmçinin bir çox ölkələrin siyasi, hərbi-strateji və iqtisadi maraqların qovuşduğu mühüm bir vasitəçidir. Buna görə də, iri enerji ehtiyatlardan başqa, Xəzər Dənizi bir tərəfdən, Kiçik və Mərkəzi Asiyanı, digər tərəfdən Zaqafqaziyanı Avropa ilə, Avropanı Cənub-Qərbi Asiya və Çin ilə birləşdirən transqitə nəqliyyat dəhlizidir. Hazırda neft-qaz amili beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən başlıca elementlərdən biridir, ona görə də Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatları dünya enerji bazarında güc balansının həyata keçirilməsində çox vacibdir; onlar dünya iqtisadiyyatının şərq neftindən asılılığını bir qədər zəiflətməyə imkan verirlər.

Neft dünyasında ilk dəfə baş vermiş hadisələrin qısa siyahısı ***Neft hasilatı və nəqli***

1803-cü il. Dünyada ilk dəfə bakılı Hacı Kazımbəy Mənsurbəyov, sahildən 18 metr və 30 metr məsafədə yerləşən Bibi-heybət buxtasında iki quyuda neft hasilatına başlayır. İlk dəniz sənayesinin mövcudluğu 1825-ci ildə, Xəzərdə güclü fırtına zamanı quyuların dağılması nəticəsində dayandırılmışdır.

1846cı il. Bakıda, Bibiheybətdə, Baş İdarəsinin üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə Zaqafqaziya diyarı baş idarəsi tərəfindən dünyada ilk 21 metr dərinliyində kəşfiyyatı üçün neft quyusu qazılmışdır belə ki, ilk dəfə neft üzrə qazma işi müsbət nəticə ilə həyata keçirilmişdir. İşlər Bakı neft mədənlərinin direktoru mayor Alekseyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

1847-ci il. 8 - 14 iyulda, Qafqaz canişini, knyaz Mixail

Vorontsov öz sənədlərində Xəzər Dənizinin sahilində dünyada ilk neft quyusunun qazılmasının (Bibi-Heybət) müsbət nəticə ilə başa çatdığı faktı rəsmən təsdiqləmişdir. Quyunun məhsuldarlığı sutkada 75-110 pud neft təşkil edirdi.

1873-cü il. Həştərxan tacirləri, Nikolay və Dmitri Artemyev qardaşları dünyada ilk dəfə, Xəzər Dənizi ilə neftin, yelkənli gəmilərlə Bakıdan Həştərxana daşınmasını təşkil etmişlər.

1877-ci il. Lüdviq Nobelin sifarişi ilə Motal şəhərində (İsveç) dünyada ilk polad korpuslu neftdaşıyan gəmi "Zərdüşt" (Zoroastr) tikilmişdir, belə ki, gəmidə istiliyi neft qalıqları ilə həyata keçirirdilər. Gəmi uzunluğu 56 metr, eni 8.2 metr və 2.7 metr suya daxil olan polad korpusa malik idi; gəminin yükötürmə qabiliyyəti isə 15 min pud (246 ton) idi.

1881-ci il. "Nobel qardaşları" şirkəti dünyada ilk dəfə olaraq dəmir sistemlərdə (hər bir sistemdə "Nobel qardaşları əməkdaşlığı" yazısı var idi) neft və neft məhsullarının daşınmasını həyata keçirməyə başlamışlar.

1886-cı il. Dünyada ilk dəfə iyunda neftdaşıyan gəmi "İşıq" Batumdan Londona (bu gəmi əvvəllər nobellərin "Zərdüşt" gəmisini tikilən, Motal şəhərinin zavodunda tikilmişdir) ağ neft gətirmişdir.

1897-ci il. Dünyada ilk dəfə Xəzər Dənizində "Əssan Dadaşov" adlı ikivintli tanker peyda olur.

1897-1907-ci illər. Dünyada ən iri, ümumi uzunluğu 829 verst olan ağ neft kəməri Bakı - Batumun tikintisi Zaqafqaziya dəmir yoluna məxsus olmuş və təxminən 50 mln. rubl dəyərində idi.

1899-1901-ci illər. Çıxarılan neftin mütləq sayına görə Bakı neft sənayesi dünyada birinci yeri tutmuş, ildə 11,5 mln. ton neft vermişdir, ABŞ isə - 9,1 mln. ton.

1901-ci il. Alfred Nobelin təsis etdiyi ilk beynəlxalq Nobel mükafatlarının verilməsi. Nobel ailəsinin arxivinə müraciət edərək İsveçli tarixçi Erik Berqenqrenin dediyinə (1962-ci il) görə, mükafat fondunun 12% -ni təşkil etmiş, Bakı yataqlarından öz kapital

payının götürülməsi haqqında Alfredin qərarı, tezliklə beynəlxalq mükafatın yaradılmasına səbəb olmuşdur.

1903-1904-cü illər. Nobel Emanuelin rəhbərliyi altında dünyada ilk "Vandal" və "Sarmat" iri dizel tanker - teploxodlarının tikintisi həyata keçirilmişdir. Dünyada ilk teploxod "Vandal" (1903-cü il) 74,5 metr uzunluğa malik idi; yükgötürmə qabiliyyəti-750 ton və sürəti gedişi 7,4 vahiddən çox deyildi (1 vahid saatda 1,852 km-ə bərabərdir).

1909-cu il. Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq, Xəzərin dərinliklərində yerləşən neft laylarının işlənməsi məqsədilə, Bibiheybət buxtasının doldurulması üzrə işlər başlanmışdır. İşlər 1932-ci il mühəndis Pavel Pototskinin rəhbərliyi altında başa çatdırılmalı idi.

1910-cu il. Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq, БО ИРТО-nun üzvü İvan Qluşkov, Bakıda "Neft quyularının qazılmasına rəhbərlik" işini təşkil etmişdir, bu qazma işləri əsasında Bakı texniki məktəblərin tələbələri təhsil almışlar. 3 il sonra o, monoqrafiyasını nəşr etməli idi "Qazma quyularının istismarı. Maye qazıntılarının hasilatı: neftli və duzlu sular".

1923-cü il. Bakı mühəndisi Matvey Kapelyuşnikov dünyada ilk dəfə olaraq, reduktorlu birmərhələli turbin hazırlamış və tətbiq etmişdir.

1924-cü il. 1. Dünyada ilk, dəniz sənaye nefti verən quyu ada tipli İliç buxtasında (71 saylı) taxta dirəklər üzərində tikilmişdir.

2. Matvey Kapelyuşnikovun turbini vasitəsilə, Suraxanıda dərinliyi təxminən 600 metr olan quyu qazılmışdır.

1933-1934-cü illər. Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda Xubentsov qardaşları, batan taxta ponton şəklində üzən əsaslı konstruksiya təklif ediblər; Bu əsaslar ilə, dərinliyi 365 metr olan ilk neft kəşfiyyat quyusu qazılmışdır. Xəzərdə ilk üzən qazma qurğusu isə 1934-cü ilin sentyabrından fəaliyyət göstərməli idi.

1936-cı il. 1. Dünyada ilk dəfə, sovet mühəndisləri qrupu tərəfindən (Pyotr Şumilov, Eyyub Tağıyev və başqaları) çox-

mərhələli reduktorsuz turbin yaradılmışdır.

2. Mühəndis A.M. Pobedin xəritəli qazma üçün "Geoloq" barkasını tərtib edilmişdir, bunun vasitəsilə ilk dəfə olaraq geoloji təcrübədə Mərdəkan rayonunda və Abşeron boğazında dəniz qalxmasının struktur xəritəsi tərtib edilmişdir.

1940-cı il. Qala yatağında dünyada ilk dəfə, Ostrovski, Aleksandrov və s. konstruksiyaları əsasında cərəyanlı üsulla quyu qazılmışdır.

1941-ci il. Bayıda dünyada ilk dəfə, Ağa-Neymətullanın ustaları tərəfindən, 2000 metr dərinliyində maili qazma üsullu quyu qazılmışdır.

1942-ci il. Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq, neft nəqli üçün yedəklərin köməyi ilə, sistemlər və metal çənələr vasitəsilə (Krasnovodsk - Bakı marşrutu üzrə) dənizlə daşınma həyata keçirilmişdir. Bu qeyri-adi ideyanın müəllifləri görkəmli Bakı neftçiləri Nikolay Baybakov və Süleyman Vəzirov olmuşdur.

1948-ci il. SSRİ və Avropada, Suraxanıda oktyabrın 2-də usta Əli Yulla tərəfindən 3800 metr dərinliyə qazılmış quyu (1308 saylı) güclü neft fəvvarəsi vurmuşdur.

1949-cu il. Avqustun 24-də, dünya neft sənayesində ilk dəfə, Abşeron şelfində yerləşən Neft Daşları unikal dəniz yataqlarının işlənməsi və orada polad əsaslı dəniz bazanın tikintisinə başlanmışdır. Noyabrın 7-də bu yataqlarda, dərinliyi 1000 m olan ilk quyu qazılmışdır, bu quyu sutkalıq debiti 100 ton olan fəvvarə vurmuşdur.

1958-ci il. Brüsseldə keçirilən Ümumdünya sərgisində, bütün dəsti ilə birlikdə, qoşalüləli qazma üçün nəzərdə tutulmuş Rusiya qazma qurğusu nümayiş etdirilmişdir. Bu qurğunun müəllif kollektivinə, professor Eyyub Tağıyevin rəhbərliyi altında, Qızıl medal verilmişdir.

1971-ci il. Martın 28-də Azərbaycanda çıxan neftin milyardıncı (1 mlrd) tonu hasil edilmişdir.

1976-cı il. Dekabrda SSRİ-nin neft yataqlarında, ("Azneft",

"Başneft", "Udmurtneft" və "Permneft") yeni polad markasından ibarət dərin nasoslu ştanqların tətbiqi uğurla başa çatmışdır, belə ki, bunlar özünün uzunömürlülük və etibarlılığı ilə nəinki yerli, həmçinin dünya standartlarını xeyli üstələyirdi. İşlənmənin müəllifi, Rəhim Şükürovun rəhbərliyi altında kollektiv işlənməsi müəllifləri Azərbaycan Politexnik institutunun alimləri olmuşlar (A.c. CCCP №№ 685710, 685711 и 777081).

1994-cü il. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən sentyabrın 20-də "Azəri-Çıraq-Günəşli" - "Əsrin Müqaviləsi" imzalanmışdır, Respublika Parlamenti müqaviləni dekabrın 2-də təsdiq etmiş və dekabrın 12-də qüvvəyə minmişdir. Müqavilənin məbləği 13 mlrd. dollarla qiymətləndirilirdi.

2005 - ci il. May ayında Bakıda, Səngəçal neft terminalında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstan prezidentləri, dünya əhəmiyyətli Bakı - Tbilisi - Ceyhan (BTC) kəmərinin neftlə yüklənməsinin başlanmasına start vermişlər. 1770 km uzunluğa malik olan BTC boru kəməri, Rusiyanın "Drujba" neft kəmərinin uzunluğuna görə, dünyada ikinci yeri tutan Xəzər regionunda yerləşən ən böyük kəmərdir.

Neftin emal olunması

1837-ci il. Balaxanıda, Abşeronda və dünyada ilk dəfə, Nikolay Voskoboynikov adına neftayırma zavodu fəaliyyətə başlamışdır, burada dünyada ilk dəfə su buxarı ilə birlikdə neft emal edilmiş və neft təbii qaz vasitəsilə qızdırılmışdır.

1870-ci il. Parisdə kimyaçı Henri Sent-Kler Devill (1818-1881) Bakı neftinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinin ilk ciddi araşdırmalarından birini aparmışdır: onların element və fraksiya tərkibini, istilikkeçirmə xassəsi və genişlənmə əmsallarını müəyyən etmişdir. O öz araşdırmalarının nəticələrini " Paris Elmlər Akademiyasının Qeydləri" jurnalında dərc etdirmişdir.

1874-cü il. Vasili Kokorev və Pyotr Quboninin layihələri əsasında dünyada ilk dəfə, şaquli-inteqrasiya səhmdar şirkətinin təşəbbüsü ilə Suraxanıda neftayırma zavodu əsasında "Bakı neft

cəmiyyəti" yaradılmışdır.

1875-ci il. Dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə, məşhur neft sahibkarı Viktor Raqozin sürtkü yağlarının hazırlanmasına başlamışdır, 1878-ci ildə isə onun, Bakı yağlarını xaricə aparması dünya bazarında qələbəyə səbəb olmuşdur.

1876-cı il. Neft işinin tarixində ilk dəfə olaraq Vladimir Şuxov neftin (1880 sayılı patent) yandırılması üçün buxar forsunkası ixtira etmişdir.

1882-1883-cü illər. Dünyada ilk dəfə olaraq Nobel qardaşları, Bakı zavodunda V.Q. Şuxov və İ.İ. Yelin tərəfindən layihələndirilmiş, Mendeleyev üsulu ilə neftin fasiləsiz emalı üçün kub batareyası quraşdırmışlar.

1885-ci il. Mühəndis Q. V. Alekseyev neft işinin tarixində ilk dəfə, Bakıda (S.M Şibayev zavodunda) yağ qudronu krekinq üsulu ilə (parçalanması) yanacaq və ağ neftin alınması üçün kub sənaye qurğusunu hazırlamış və tikmişdir.

1891-ci il. Dünyada ilk dəfə V. Q. Şuxov və S. P. Qavrilov, termiq krekinq üsulunun fasiləsiz işləyən borulu qurğusunu (12926 sayılı imtiyaz /patent) icad etmişlər.

1900-cü il. 1. Beynəlxalq neft konqresi, Vladimir Markovnikova karbohidrogenlərin yeni sinfi olan naftenlərin kəşfinə gətirib çıxaran, Qafqaz və Abşeron neftinin kompleks tədqiqinə görə Qızıl medal vermişdir.

2. Parisdə keçirilən Ümumdünya sərğisində Vladimir Şuxov, ən əlverişli və universal buxar qazanlarının yaradılmasına görə diplom və böyük Qızıl medala layiq görülmüşdür.

1901-ci il. Almaniyada, bakılı neftçi-kimyəçi R.A. Vişinin "Friedrich Viweg u Sohn" nəşriyyatında, alman dilində "Naftenlər (neftin dövrü polimetilenləri) və onların vəziyyəti digər dövrü karbohidrogenlər sırasında vəziyyəti" adlı kitabı çapdan çıxmışdır, bu kitabda özündə naftenlər üzrə dünyada ilk tam sistemli elmi əsəri əks etdirirdi.

1905-ci il. Dünya neft təcrübəsi tarixində ilk dəfə olaraq

Balaxanıda kompressor istismarı tətbiq edilmişdir.

1912-ci il. Bakıda, dağ mühəndisi Semyon Kvitko neft qalıqlarının yeni termiki parçalanması üsulunu işləyib hazırlamışdır. Ona, "təzyiq altında və onsuz mazutun yüksək temperaturda parçalanması ilə yanacağı alınması"na görə 21963 sayılı patent verilmişdir.

1914-cü il. Beynəlxalq neft elmində ilk dəfə olaraq, professor Mixail Tixvinskiy sıxılmış qazın köməyi ilə quyulardan neftin çıxarılması üsulunu kəşf etmişdir.

1915-ci il. Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda professor Nikolay Zelinskiy müəyyənləşdirmişdir ki, neftin emalı zamanı katalizator qismində, neft və metal oksidləri (titan, alüminium və sink) ilə yanaşı, baxçasaray gilindən istifadə etmək olar.

1920-ci il. Noyabrın 14-də M. Əzizbəyov adına Bakı Politeknik İnstitutu yaradılmışdır. Bu ali məktəb (sonralar- Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu, indi isə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) - Avropada və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis kadrlarının hazırlığına başlayan ilk ali məktəb.

1929-1934-cü illər. Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov Bakıda boruşəkilli borulu krekinq avadanlığı quraşdırmışlar. Bu qurğuda həyata keçirilən proses "sovet krekinq" adı ilə neft işinin dünya tarixinə daxil olmuş və neftin dərin emalı üzrə inkişafında və təcrübələrinin toplanmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1934-cü il. "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalında Fətullabəy Rüstəmbəyovun, məqalələri dərc olunmağa başlamışdır, bu məqalələrdə o, yerli və xarici təcrübələri təhlil edərək, dünyada ilk dəfə Xəzərdə dəniz neft quyularının tikintisi və sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının praktiki əsaslarını göstərmişdir.

1936-cı il. Bakıda, yanvarda neft qazlarından etil spirti istehsalı üzrə sənaye qurğusu istismara verilmişdir. Bakı neft-kimyacılarının yaratdığı bu qurğu (Mark Dalin və s.) dünyada bu cür sənaye qurğusunun ilki olmuşdur.

1939-cu il. İlk dəfə, dünya neft elmində Murtuza Nağıyevin tədqiqatları dərc edilmişdir. Bu tədqiqatlarda, termiki krekinq timsalında təkrar dövrün köməyi ilə kimyəvi prosesinin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsasları göstərilmişdir.

1942-ci il. Yusif Məmmədəliyev aviasiya benzinləri üçün son dərəcə qiymətli yüksəkoktanlı komponentlərin alınmasının yeni üsulunu hazırlamışdır. Elə onun rəhbərliyi altında neft xammalından toluolu sintezinin yeni üsulu hazırlanmış və sənayedə tətbiq olunmuşdur, bu üsul partlayıcı maddələrin alınması üçün toluolun sayını xeyli artırmışdır.

1949-cu il. Bakıda, açıq dənizdə hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsinə başlayan "Hiprodənizneftqaz" dünyada ilk Elmi-tədqiqat və layihə institutu açılmışdır.

1977-ci il. Dünyada ilk dəfə professor Bahadur Zeynalov, sintetik neft naftenləri karbohidrogenlərin birbaşa oksidləşməsinin köməyi ilə sintetik naften turşularının alınması prosesini hazırlamışdır.

2002-ci il. Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq professor Əliməmməd Şabanov, neft laylarının zənginliyini müəyyənləşdirmək üçün kimyəvi sensorlar və üzvi birləşmələr tətbiq etmişdir.

2005-ci il. Akademik Y. Q. Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilən, YUNESKO-nun qərarı ilə, 2005-ci il Yusif Məmmədəliyev ili elan olunmuşdur (Albert Eynşteyn ilə birlikdə); II Dünya müharibəsi zamanı faşizmin darmadağın edilməsinə misilsiz töhfə verən Qələbə yanacağını ixtira edən görkəmli neftçi-kimyəçi.

2011-ci il. İyun ayında dünya qazma təcrübəsində ilk dəfə olaraq, SOCAR mühərrik dizel yağları həmçinin "Nanoneft", Nanobitum", "Nanoyag", "Nanogudron" bazası əsasında stasionar platformalarda istifadə edilən "Nanomay" yeni nanosistemlər yaratmışdır. Bu sistemlərin elmi-praktiki dəyərləri haqqında "Nanoelm və nanotexnologiyalar" UNESCO-EOLSS 6.152 ensiklopediyasında dərc olunmuşdur.

ƏLAVƏ 1

AZƏRBAYCAN NEFT İŞİ TARİXİNİN QISA
XRONOLOGİYASI

Keçmiş biliklər olmasa, gələcək elmi nailiyyətlərin heç bir mahiyyəti olmaz.

Müəllif

Eramızdan əvvəl. VI əsr. Böyük Kirin döyüşçüləri (II Kir və ya Kuruş) şəhər və qalalarının alınmasında silah kimi (yanacaq) Abşeron neftindən istifadə etmişlər.

Eramızdan əvvəl IV əsr. Qədim yunan tarixçisi Plutarx (e.ə. 50-120), Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini təsvir etmiş, göstəmişdir ki, onun döyüşçüləri Abşeron yarımadası neftindən, onu tuluqlarda və gil qablarda daşıyaraq işıqlandırma üçün istifadə etmişlər.

I əsr. Qədim Roma alimi, yazıçı-erudit Böyük Pliniy (e.ə. 23-79) Xəzər dənizi və Abşeron yarımadasını təsvir edərək, hərbi işdə Bakı neftindən istifadə olunmasını təsdiq etmişdir; neftin "yunan atəşi"-nin (nitrat turşusu, kükürd və neftin qarışığı) tərkibinə daxil idi.

VIII əsr. Ərəb tarixçisi İstərxiyə (İstərxiyə-Əbu-Bəkr) göstərir ki, bakılılar odun olmadığı zamanlarda torpağın qızdırılması üçün, hopmuş neftdən istifadə edirdilər (по книге академик И.М. Губкина «Учение о нефти», М.-Л., 1937, с.18).

IX əsr. Ərəb səyyahı Bələdzori (Əl-Beləzuri Əhməd) qeyd edir ki, Abşerondakı siyasi və iqtisadi həyat qədimdən neftlə bağlı olmuşdur. O, "Ölkələrin qələbəsi" adlı kitabında iqtisadi və ictimai münasibətlər haqqında mühüm məlumatlar vermiş, habelə xilafətin (əsr ingilis dilində "The origins of the Islamic state", P.K. Hitti və F.C. Murgotten tərəfindən nəşr olunmuşdur, (v.1-2, N.Y.-I, 1916-1924) xalqlarının mədəniyyətini açıqlamışdır.

X əsr. I. Ərəb tarixçisi Məsudi-Əbdül-Hüseyn Abşeronda

qara və ağ neftin iki əsas mənbələri haqqında xəbər vermişdir.

2. Ərəb səyyahı Əbu - Dulaf Abşeron neft mənbələrini ziyarət və təsvir etmişdir.

XIII əsr. Ərəb tarixçisi Məhəmməd Bəhran Abşeronu ziyarət edərək, öz kitabında Balaxanıda neft quyularının hasilatını qeyd etmişdir.

1273-cü il. Qafqazı ziyarət edən ilk avropalı Venesiya səyyahı Marko Polo (1254-1324) Bakı neftinin Yaxın Şərq ölkələrinə daşınmasını sübut etmişdir. Onun o dövr üçün çox dəqiq və həqiqi səyyah hekayələri ("Le livre de Marco Polo") 1865-ci ildə Parisdə nəşr edilmişdir.

1339-cu il. "Nuzxatal - Kulub" adlı kitabında Həmdullah Qəzvini qeyd etmişdir: "Bakıda ən böyük neft yatağı - və orada elə yer var ki, quyular qazırlar, neft yerin üzünə çıxırdı... və onu həmin mənbələrdən götürürdülər".

1594-cü il. Bakının Balaxanı qəsəbəsində, üzərində quyunun tikinti tarixi göstərilən, dərinliyi 35 metr olan neft quyusu daşı tapılmışdır - 1594-cü il, sənətkarın adı - Məmməd Nuroğlu Allahyar.

1636-cı il. Alman diplomatı və səyyahı Adam Oleariy Elşleqer (1603-1671) Şamaxıda olarkən, Bakıdakı neft quyularının təsvirini tərtib etmişdir. O, öz müşahidələrini 1647-ci ildə Almaniya da nəşr olunan, "Moskvaya, Moskvadan İrana (Persia) və sonra geriye səyahətin təsviri" adlı kitabında dərc etdirmişdir. Rusiyada bu əsər 1906-cı ildə Sankt-Peterburqda dərc olunmuşdur.

1637 - ci il. "Top ehtiyatlarının rəsmləri" adlı Moskva dövlət sənədlərində, hərbi qeydlər arasında bildirilmişdir ki, Bakı nefti alovlanan zaman qorxunc silaha çevrilir.

1647-ci il. Türk səyyahı Övliya Çələbi Bakıda olarkən, neft mədənlərini ətraflı təsvir etmişdir. Onun sözlərinə görə, Bakı nefti şah xəzinəsinə ildə 7000 tünən gəlir vermiş və İrana (Persia), Orta Asiya, Türkiyə, Hindistana (1 persia, tünən 37,5 qəpik idi) aparılırdı.

1683-cü il. İranda İsveç səfirliyinin katibi, təbiətşünas və səyyah Egelbert Kempfer Bakını ziyarət edərək, Abşeronun neft mənbələrini ətraflı təsvir etmişdir.

1723-cü il. I Pyotr (1672-1725) neft istehsalı qaydası haqqında xüsusi fərmanlar vermişdir; O, Bakı general-mayoru Mixail Matyuşkinə yazdığı məktubda "min pud ağ neft və ya nə qədər mümkündürsə ustaların axtarışını tələb etmişdir". I Pyotrın İran yürüşü Rusiyanı Xəzərin qərb sahilində yerləşən Bakı və Dərbənd şəhərləri ilə birləşdirmişdir.

1733-cü il. İranda rus səfirliyinin əməkdaşı, həkim İoann Lerx Bakıya səfər etmiş və Abşeron neft mədənlərini ətraflı təsvir edərək, neftin Bakıda qədim zamanlardan çıxarılmasını sübut etmişdir.

1739-cu il. Akademik İ.V. Veytbrext hidroqraf Fyodor Soymonovun (1682-1780-ci illər) materiallarına əsasən Abşeron nefti barədə maksimum məlumat verən "Neft haqqında" öz traktatını yazır.

1741-ci il. İngilis-rus ticarət şirkətinin direktoru İoanas Qanvey Bakı neft sənayelərinin vəziyyətini araşdırmışdır; O 1754-cü ildə Londonda "Xəzər Dənizində ingilis ticarəti haqqında tarixi очерк" - ni dərc etmişdir.

1771-ci il. Akademik Samuil Qmelin (1745-1774) Bakıya gələrək, təsdiq etmişdir ki, Suraxanıda yanacaq əldə etmək üçün ağ neft emal olunurdu, həmçinin quyu neft hasilatı texnikasını təsvir edirdi.

1781-ci il. Xəzər ekspedisiyasının rəisi qraf Marko Voynoviç (1750-1807) Zhivey (Çilov) adası rayonunda, Xəzərdə dənizin dərinliklərindən neft və qazın çıxmasını təsdiq etmişdir. 1781-1782-ci illərdə M.İ. Voynoviç Xəzər dənizinin şərq hissəsinin müfəssəl xəritəsini tərtib etmişdir.

1796-cı il. Rusiyanın tanınmış təbiətşünas Marşal fon Fridrix Biberşteyn (1768-1826) Bakıya gələrək qeyd etmişdir ki, "Abşeron yarımadasının tükənməz neft ehtiyatı vardır", bu zaman

xüsusilə Gilan əyalətini vurğulamışdır.

1803-cü il. Dünyada ilk dəfə bakılı Hacı Kazımbəy Mansurbəyov Bibiheybət buxtasında sahildən 18 metr və 30 metr məsafədə yerləşən iki quyudan dəniz neft hasilatına başlamışdır. İlk dəniz mədəninə mövcudluğu 1825-ci ildə, Xəzərdə güclü fırtınanın quyuları dağıtması zamanı dayandırılmışdır.

1806-cı il. 1. Bakı xanlığının ixtiyarında olan Abşeron, Quba və Salyanın bütün neft mənbələri müsadirə edilmişdir və çar hökumətinin dövlət mülkiyyəti elan edilmişdir.

2. Bakı xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq Bakı rayonunda, təxminən 120-yə yaxın quyudan hər il 200 min pud neft çıxarılırdı.

1808-ci il. Neft hasilatı və ticarətinə rəsmi şəkildə icarə sisteminin verilməsi.

1813-cü il. Abşeron yarımadasında illik hasilat 200-300 min pud təşkil etmişdir.

1823-cü il. Balaxanıda "Xələfi" quyusunun yaxınlığında, üzərində "Quyu 200 il əvvəl tikilmişdir" yazıları həkk edilmiş daş aşkar edilmişdir.

1829-cu il. Bakıda ildə 550 ton neft verən 82 neft quyusu vardır.

1825-ci il. Məşhur səyyah və geoloq Eduard Eyxvald (1795-1876) Qafqaz və Abşeronu ziyarət etdikdən sonra neftin keyfiyyəti, neft quyuları və əbədi odlar diyarını ətraflı təsvir etmişdir. Daha sonra Ştutqarts (1834-cü ildə) bu barədə «Reise auf dem Kaspischen Meer und in den Kaukasus, unternommen in der Jahren 1825-26» adlı kitabını dərc etmişdir.

1833-cü il. Qara kazak qoşunları, hərbi administrasiyasının dəvəti ilə tanınmış ustalar Yusuf Əmirbəy oğlu və Nəbi Səfi oğlu Yekaterinodara (Tamansk yarımadası) neft quyularının axtarışına gəlmişlər. Çarın fərmanı ilə onlar əməksevərliklərinə görə "neftin kəşfi və quyuların tikilməsində əmək və səylərinə görə" gümüş medallarla təltif olunmuşlar.

1834-cü il. Bakı neft mədənlərinin direktoru Nikolay Voskoboynikov (1801-1860-cı illər) ağ və qara neftdən yanacaq almaq üçün xüsusi distillə cihazı ixtira etmişdir.

1837-ci il. Balaxanıda, Abşeronda və dünyada ilk Nikolay Voskoboynikovun neftayırma zavodu (ABŞ-da ilk analoji zavod Samuel Kayser tərəfindən 1853-1855-ci illərdə tikilmişdir) fəaliyyətə başlamışdır. Dünyada ilk dəfə bu zavodda su buxarı ilə birlikdə neftin distilləsi tətbiq edilmiş, neft isə təbii qazın köməyi ilə qızdırılmışdır.

1840-cı il. Bakı və Həştərxan arasında hər birinin tutumu 20 pud ağ neftin çəlləklərdə daşınması üçün paroxod nəqliyyatı açılmışdır.

1846-cı il. Bakıda, Bibiheybətdə Zaqafqaziya diyarı İdarəsinin üzvü Vasiliy Nikolayeviç Semyonovun (1801-1863-cü illər) təklifi ilə dünyada ilk quyu neft kəşfiyyatı üçün 21 metr dərinliyində qazılmışdır; belə ki, dünyada ilk dəfə neft üzrə qazma işi müsbət nəticə ilə həyata keçirilmişdir. İş Bakı neft mədənlərinin direktoru, dağ mühəndisləri korpusunun mayoru Alekseyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

1847-ci il. Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov (1782-1856-cı illərdə), 8-14 iyul tarixli sənədlərində Xəzər dənizi sahilində (Bibiheybət) dünyada ilk neft quyusunun qazılmasının müsbət nəticə ilə başa çatdığı faktını rəsmən təsdiqləmişdir. Quyunun məhsuldarlığı sutkada 75-110 pud olmuşdur [Акты, собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), 1885, т.10, с.145].

1848-ci il. Balaxanı qəsəbəsində gün ərzində 110 pud neft verən ilk dərin quyu tikilmişdir [АКАК, 1885, с.868; из отчета князя М.С. Воронцова в 1846-1847гг.].

1849-cu il. Sənaye sahibkarı M. Q. Səlimxanov Bibiheybət dağının yamacında ildə 17-18 min pud neft verən quyu tikmişdir.

1851-ci il. Mayın 1-də 36 ölkənin nümayəndəsinin iştirak etdiyi, Londonda keçirilən Ümumdünya sərgisində dünyada ilk dəfə olaraq, "Kimyəvi məhsullar" bölməsində aşağıdakı nömrələr

altında Bakı neftinin nümunələri nümayiş etdirilmişdir: 32) Şamaxı quberniyasının Bakı qəzasında yerləşən Balaxanı, Bibiheybət və Binəqədi ərazilərindən çıxarılan qara neft; 33) Suraxanı ərazisinin ağ nefti. Sərginin Rusiya şöbəsinə Qafqaz canişini knyaz M.S. Vorontsev rəhbərlik etmişdir.

1855-ci il. Bakıda olarkən və Abşeron yarımadası arxipelağı adalarına bir neçə səfər edərək, görkəmli təbiətşünas, akademik Karl Ber (1792-1876), Xəzər dənizinin dibindən "neft və qaz püskürməsi"ni təsvir etmişdir; qeyd etmişdir ki, qaz ilə birlikdə yerin üzərinə həm ağ, həm də qara neft çıxır (K. Ber Xəzər dənizinin ən gözəl təsvirini vermişdir «Kaspische Studien»).

1858-ci il. 1. Mayın 21-də Xəzər dənizində, ən iri gəmiçilik şirkəti "Qafqaz və Merkuri" səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır; 1859-cu ildə isə cəmiyyətin "Qafqaz və Merkuri" Bakı şöbəsi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

2. Fransız yazıçısı Aleksandr Düma (1802-1870) Bakıya səfər etmişdir (Atəşgah məbədi, Suraxanı neft quyuları). "Qafqaz" oçerkləri kitabında o, qeyd etmişdir: "...Yer kürəsinin bir çox məntəqələrində neft vardır, lakin ən bol olan ərazilər Bakıda və onun ətrafında aşkar edilir, ...Xəzər Dənizinin bütün sahil boyu ərazilərində quyular qazılmışdır ki, onların dərinliyi 3 m - dən 20 m-ə qədər uzanır".

1858-1859-cu illər. Rusiya sənayeçiləri Vasili Kokorev (1817-1889), Pyotr Qubonin (1828-1892) və alman baronu N.E. Tornay (1812-1882) Suraxanıda atəşgah məbədinin yaxınlığında, qırdan ağ neft almaq üçün, ilk zavod tikmişlər. Zavodda ağ neftin ilk partiyası 1861-ci ildə əldə edilmişdir.

1859-cu il. 1. Tiflis əczaçısı, almaniyalı N.İ. Vitte Müqəddəs adada (Pirallahı) parafinin istehsalı üçün ikinci zavod tikmişdir.

2. Bakıda dəniz limanının tikintisinə başlanılması.

1859-1861-ci illər. Görkəmli geoloq, akademik German Vilhelm Abix (1806-1886) Xəzər dənizinin su sahələrini, Bakı və Abşeron arxipelaqlarını gəzərək Neft Daşlarının təsvirini ver-

mişdir. O, bu rayonda sualtı daşların yerləşməsinin ilk sxemini tərtib etmiş, onların Abşeron və Çələkən adasını birləşdirən sualtı silsiləsini göstərmişdir.

1860-ci il. Moskva universitetinin magistrı, kimyaçı V.E. Eyxler (1822-1891) D.İ. Mendeleevin göstərişi ilə Kokorev zavodunda çalışmış, ilk dəfə neft emalı üsulları üzrə elmi tədqiqatla məşğul olmuşdur. Sonra, Mendeleev Vasili (Vilhelm) Eyxleri "Bakı neft sənayesinin veteranı" elan etmişdir.

1862-ci il. Londonda keçirilən III Ümumdünya sərgisində V.Kokorev adına Suraxanı neftayırma zavodunun məhsulları yüksək qiymətləndirilmişdir. Zavod Rusiya (Bakı) kerosin (fotonaf-til) istehsalına görə ilk dəfə gümüş medala layiq görülmüşdür.

1863-cü il. 1. Bakılı Cavad Məlikov xam neftdən ağ neft alınması üçün Bakıda neftayırma zavodunun layihəsini tərtib etmiş və tikmişdir.

2. Dmitri Mendeleev (1834-1907) ilk dəfə Kokorev zavodunda işlə əlaqədar olaraq Bakıya gəlmişdir (sentyabrda). Sonralar Mendeleev Bakıya neft işləri üzrə daha bir neçə səfər etmişdir: 1880-1884-ci illər, həmçinin 1886-cı ildə avqust ayında.

3. Akademik Abix Q.V. Neft Daşları rayonunu ətraflı öyrənmişdir; elə həmin ildə o, Abşeronun 1:42000 miqyasında geoloji xəritəsini tərtib etmişdir. Sonra, Vyanada (1895-ci il) Abixin Qafqaz və Abşeronun faydalı qazıntıları haqqında əsərləri, "Kaukasischen Landern Reisebriefe Aus", volumes I-II nəşr olunmuşdur.

1865-ci il. Sərgidə Moskvada manufaktura əsərləri, Transxəzər ticarət cəmiyyəti Suraxanıda Bakı zavodunda, Bakı neftindən alınan yeni "fotonaf-til" işıq materialının təqdim olunmasına görə böyük gümüş medal almışdır.

1866-cı il. Böyük Şor gölü rayonunda (Bakı yaxınlığında) neftin saxlanması, uçotu və buraxılması üçün ilk anbar tikilmişdir.

1867-ci il. Bakıda ilk dəfə mexanik K.Veyzer yanacaq kimi neft qalıqlarından istifadə etmişdir: o, onları qəfəs barmaqlıqlarda yandırır.

1870-ci il. 1. S.Peterburqda keçirilən Ümumrusiya parça sərgisində, Suraxanıdakı Bakı Kokorev və P. Qubonin zavodu, əsasən mineral yağlarla işıqlandırmanın tətbiq olunmasının lap əvvəllərində zavodda geniş istehsal üzrə Qafqaz neftindən yüksək keyfiyyətli işıqlandırma yağlarının alınmasına görə, "1870-ci il S.Peterburqda keçirilən sərgi" mükafatı ilə təltif olunmuşlar.

2. Parisdə kimyaçı Henri Sent-Kler Devill (1818-1881) Bakı neftinin ilk ciddi fiziki-kimyəvi araşdırmalarından birini həyata keçirmişdir: Onların element və fraksiya tərkibi, istilikkeçirmə xassəsi və genişlənmə əmsallarını müəyyən etmişdir. O, öz araşdırmalarının nəticələrini "Paris Elmlər Akademiyasının qeydləri" jurnalında dərc etmişdir.

1870-1880-ci illər. Vladimir Markovnikov (1837/8-1904) yeni neft sinfi naftenlərin açılışına səbəb olan karbohidrogenlərin tədqiqi üzrə Qafqaz və Abşeron neftinin tədqiqatı sahəsində böyük işlər görmüşdür. Markovnikov Professor Pavel İlyenkov (1880-ci il) adına mükafatın laureatçısidir. Sonralar, Markovnikova I Beynəlxalq neft konqresində (Paris, 16-28 avqust 1900-cu il) Qafqaz və Abşeron neftinin kompleks tədqiqinə görə Qızıl medal verilmişdir.

1872-cü il. 1. Fevralda Azərbaycan və ümumilikdə Rusiya neft sənayesinin icarə sistemində son qoymuş "neft mədəninə və fotogen istehsalı üzrə qaydalar" fərmanı elan edilmişdir.

2. "Hacı Zeynalabdin Tağıyev" neft və ticarət şirkəti açılıb.

3. Dekabrda, Bakıda ilk dəfə ticarət və mədən neft sahəsinin özəl şəxslər tərəfindən satışı keçirilmişdir.

1873-cü il. 1. Kütləvi neft yataqlarının salınması və quyuların qazılmasına başlanmışdır.

2. Balaxanıda iyun ayında "Vermişevskiy" quyusu ilk dəfə olaraq güclü fəvvarə vuraraq üç ay ərzində 90 mln. pud neft vermişdir.

3. Robert Nobelin (Nobellərin böyük qardaşı) Abşeronu ilk ziyarəti.

4. Həştərxan tacirləri - Nikolay və Dmitriy Artemyev qardaşları dünyada ilk dəfə, neftin yelkənli gəmilərlə Bakıdan Həştərxana dənizlə daşınmasını təşkil etmişlər.

5. Qara şəhərdə Bakıda neft zavodu rayonunun tikintisinə başlanmışdır.

1874-cü il. Vasili Kokorev və Pyotr Qubonin tərəfindən dünyada ilk şaquli-inteqrasiya səhmdar şirkətinin yaradılması - Suraxanıda ilk neftayırma zavodu əsasında "Bakı neft cəmiyyəti".

1875-ci il. 1. Azərbaycan neft işində Nobel qardaşlarının aktiv fəaliyyətinin başlanğıcı: Robert (1829-1896), Lüdviq (1831-1888) və Alfred (1833-1896).

2. Sabunçu, Zabrat və Romanı qəsəbələrində mədən sənaye işlənməsinin başlanğıcı.

(Çox güman ki, Romanın adını romalılar vermişlər, onlar bizim eramın I mərhələsində Abşeronda olmuşlar. Domisian imperatorunun roma legionlarının Azərbaycanda, o vaxtkı Albaniyada olmasını, Qobustanda Böyük-daş dağının cənubi-şərqində, Səngəçal stansiyasından 15 km qərbdə XII legion Yulius Maksimusun qaya üzərindəki əlyazısı sübut edir).

3. Məşhur neft sahibkarı Viktor Raqozin (1833-1901) dünyada neft sənayesi tarixində ilk dəfə sürtkü yağlarının hazırlanmasına başlamış, onun Bakı yağlarını 1878-ci ildə xaricə aparması bazarda onlara qələbə qazandırmışdır.

4. Bakıda yanacaq istehsalını təşkil edən, özünün Bayılda ilk neft emalı zavodunu tikən H.Z. Tağıyevin ticarət evi olmuşdur. ("Nobel qardaşları" şirkəti yalnız 1880-ci ildə kommersiya yanacağı istehsal etməyə başlamışlar).

5. Oktyabrın 14-də Abşeron yarımadasında (Balaxanıdakı), "Şəriklər" firmasına məxsus ərazidə, 96 metr dərinlikdə qazılan quyu sutkada 150 min pud debit ilə güclü fəvvarə vurmuşdur.

1876-cı il. 1. Sankt-Peterburq dağ-mədən institutunun kimya kafedrasının professoru Konon Lisenko (1836-1903) 1875-ci il neft böhranı səbəblərinin ətraflı öyrənilməsi üçün Bakıya

gəlmişdir. Daha sonra, 1878-ci ildə S. Peterburqda o, özünün "Yeni məlumatlara əsasən neft istehsalı" monoqrafiyasını dərc etmişdir, bu monoqrafiya nəinki rus, həmçinin dünya ədəbiyyatında ilk orijinal nəşrlərindən biri olmuşdur.

2. Lüdviq Nobelin (Nobellərin ortancıl qardaşı) S. Peterburqdan Bakıya gəlməsi.

3. Bakıda ilk dərinlik nasoslarının tətbiqi. Bu hadisə ABŞ-dan 15 il əvvəl baş vermişdir.

4. Neft işinin tarixində ilk dəfə olaraq Vladimir Şuxov (1880 sayılı patent: 1867-ci il) neftin yandırılması üçün buxar forsunkası ixtira etmişdir;

1877-ci il. 1. Lüdviq Nobelin sifarişi ilə Motal şəhərində (İsveç) dünyada ilk, polad kürsülü neftdaşıyan gəmi "Zərdüşt" (Zoroastr) tikilmişdir. Gəmidə istilik sistemi neft qalıqları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Onun polad korpusunun uzunluğu 56 metr, eni 8.2 metr və suya daxil olması 2.7 metr idi; gəminin yükqaldırma qabiliyyəti - 15 min pud idi (246 ton). "Zərdüşt" gəmisi ilə təntənəli görüş, 1878-ci ilin (gəmini Baltik dənizinə kapitan Şvanenberq gətirmişdir) mayında Bakıda keçirilmişdir.

2. Sabunçu və Qara şəhər neft xətləri tikintisi başa çatdırılmışdır.

3. Xam neftdən yanacağın alınması üzrə aksiz vergisinin ləğvi 1877-ci ildə 11,6 mln. pud hasilatın, 1881-ci ildə 30 mln. puda qədər artmasına səbəb olmuşdur.

4. S. Peterburqda Lüdviq Nobelin "Bakı neft sənayesinə baxış və onun gələcəyi" adlı məqaləsi dərc olunmuşdur, bu məqalədə o, Rusiya neft sənayesinin inkişafının tamamlanmış planını təqdim etmişdir.

5. S. Peterburqda D. İ. Mendeleyevin "Şimali-Amerika Pensilvaniya ştatında və Qafqazda neft sənayesi" adlı kitabı nəşr olunmuşdur.

6. Ən yaxşı keyfiyyət və ucuzluğuna görə Avropada Bakı sürtkü yağlarının istehlakına başlanmışdır. Bakı yağlarını istifadə

edən ilk dəmir yol cəmiyyəti, qərbi dəmir yolları Fransız cəmiyyəti olmuşdur.

7. Bakıda, Aleksandr Barinin rəhbərliyi altında konstruktor filialı (büronun əsas şöbələri Moskvada yerləşir) açılmışdır. 25 illik təcrübəsi olan mühəndis Vladimir Şuxov Bakı filialının baş mühəndisi təyin edilmişdir.

1878-ci il. 1. Bibiheybətdə ilk neft fəvvarəsi.

2. Məşhur mühəndis A.B. Bari (1847-1913) V.Q Şuxov ilə birgə (1853-1939), Nobel qardaşları üçün, Rusiyada, uzunluğu 9 km, diametri 3 dyüm (təxminən 77 mm) olan ilk Balaxanı-Qara şəhər neft kəmərinin layihəsini işləmiş və tikmişlər, bu kəmərin sutkada ötürücülük qabiliyyəti 80000 pud neft idi.

3. L.M. De Bur (Debur) S. Bağırov və A. Mədətov ilə birlikdə "Xəzər əməkdaşlığı" neft sənayesi və ticarət şirkəti yaratmışlar.

4. Zaqafqaziya dəmir yolunda, bakılı mexanik Otto Lentsin (məşhur fizik, istilik hərəkətləri klassik qanununu verən müəllif, Emil Xristofor Lentsin nəvəsi) konstruksiya fərsunkasının istifadəsi ilə yanacaqın ötürülməsinin sadələşdirilmiş sisteminin uğurlu sınağı həyata keçirilmişdir.

1879-cu il. 1. Martın 24-də İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin (BO IPTO) Bakı şöbəsinin yaradılması Bakı neft işinin təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Mayın 25-də keçirilmiş cəmiyyətin təsis yığıncağında, birinci sədr, dağ mühəndisi P.P. Sem-yannikov, katib-texnoloq isə V.B. Abramoviç seçilmişdir. Cəmiyyətin 122 üzvü olmuşdur (BO IPTO- nun gözəl binası indiyədək Nizami küçəsində, ev 115-də qalmaqdadır).

2. Mayın 18-də, 3 mln. rubl sərmayəsi əsasında "Nobel qardaşları neft istehsalı əməkdaşlığı" adlı ikinci səhmdar şirkət yaradılmışdır ("Nobel qardaşları" şirkəti).

3. Uzunluğu 12 km olan ikinci Balaxanı-Qara şəhər neft kəməri istismara verilmişdir. 1884-cü ildə Balaxanı mədənlərinin, sutkada 200 min puddan çox neft ötürmə qabiliyyətinə malik

5 neft kəməri olmuşdur (Bütün neft kəmərləri istedadlı mühəndislər, A.V. Bari və V.Q. Şuxovun rəhbərliyi altında tikilmişdir).

4. Bakı Neft Cəmiyyətinin sifarişləri ilə İsveçdə "Crichton Yard" gəmi tərsanəsində, 300 min pud ağı neftdən çox yükqaldırma qabiliyyətinə malik olan "Suraxanı" tankeri tikilmişdir.

1880-ci il. 1. Bakıya, piroliz prosesini ilk dəfə kəşf edən və bu sahədə axtarışlar aparən kimyaçı-texnoloq Aleksandr Letniy (1848-1883) gəlmişdir. 1880-1882-ci illərdə o, Bakı yaxınlığında iki zavodun layihəsini işləmiş və tikmişdir: 1) piroliz yolu ilə benzol və antrasitin istehsalı üzrə böyük zavod; keyfiyyətli və ucuz şamların istehsalına gətirib çıxaran, Rusiyada ilk dəfə serezin buraxan zavod.

2. Mayın 1-də Xüsusi müşavirənin, əcnəbilərin Bakı rayon daxilində neft mədənlərinə daxil olmasına icazəsi barədə hökumət qərar çıxarmışdır.

3. Mayın 29-30-da Dmitri Mendeleev oğlu Vladimir ilə birlikdə, H.Z. Tağıyevin neft mədənləri ziyarət etmişdir: Onlar "Vladimir Mendeleev" adlanan neft fəvvarəsinin açılışında iştirak etmişlər.

4. İyunun 2-si BO IPTO-nun "Bakıda ağı neftin istehsal vasitələri haqqında" adlı məruzənin müzakirəsində, Mendeleev Rusiyanın mərkəzi hissəsində Bakı neftinin satışını artırmaq üçün yeni zavodların inşa edilməsini təklif etmişdir.

1881-ci il. 1. H.Z. Tağıyev Bakıda, Azərbaycanın görkəmli ictimai və siyasi xadimi Əlimərdan Topçubaşovun redaktoru olduğu "Xəzər" siyasi - ədəbi qəzetinin gündəlik nəşrinə başlayır. Qəzet öz səhifələrində Bakı neft işinin bir çox problemlərini əks etdirirdi; 1919-cu il mart ayına qədər mövcud olmuşdur. Tağıyev H.Z. Bakıda "Qafqaz çap işi" ticarət evinin sahibi və idarəçisi olmuşdur. 2005-ci ilin yanvarında "Xəzər" qəzeti bərpa edilmişdir.

2. F.F. Beylşteyn (1838-1906) və A.A. Kurbatov (1851-1903) müəyyənləşdirmişlər ki, Bakı neftində brom birləşmələri ilə birbaşa birləşməyən naften karbohidrogenləri vardır. İki il sonra bu

birincilik nəticəsi Rusiyanın fiziki-kimyəvi cəmiyyət (S. Peterburq texnoloji institutunun akademik, kimyaçısı Fyodor Fyodoroviç "Handbuch der Organischen Chemie" üzvi kimya üzrə məşhur lüğətin yaradıcısıdır) jurnalında dərc olunmuşdur.

3. Dünyada ilk dəfə olaraq "Nobel qardaşları" şirkəti dəmir yol sistemlərində (hər bir sistemin üzərində "Nobel Qardaşları Əməkdaşlığı" yazısı var idi) neft və neft məhsullarının daşınmasına başlamışlar.

1882-ci il. 1. "Nobel qardaşları" Bakı zavodunda ilk dəfə 1881-ci ildə alimlərə təklifinə əsasən, Mendeleev üsulu ilə neftin fasiləsiz distilləsi həyata keçirilmişdir.

2. Moskva sənaye-rəssamlıq sərəgisində "Nobel qardaşları" şirkəti, çox geniş istehsal zamanı və xüsusilə də, neft məhsullarının daşınması və saxlanılmasının təşkili və yaxşı keyfiyyətə malik ağ neft və sürtkü yağları üçün və xam distillatlara görə Rusiya Dövlət gerbinin təsvirini özündə əks etdirən yüksək, hüquqi mükafata layiq görülmüşlər.

3. Sözügedən Moskva sərəgisində Bakı neft sənayeçisi Sidor Şibayev, "Çox yaxşı keyfiyyətli sürtkü yağları, həmçinin Bakıda ilk zağ yağı və şüşə zavodunun tikilməsi"- nə görə Qızıl medal-la təltif edilmişdir.

1882-1883-cü illər. Bakıda, Qara və Ağ şəhərlərin sərhədində "Nobel qardaşları" şirkəti özlərinin mühəndis-texniki işçiləri üçün gözəl parkı olan (indiki Nizami adına park) "Villa Petrolea" (11 evdən ibarət qəsəbə) yaratmışlar. Villadakı gözəl malikanə italyalı memar Borra (bu malikanə 2008-ci ildə yenidən tikilmişdir) tərəfindən tikilmişdir. Parkda gül bağının salınması və istixana tikilməsi üçün, Varşavanın bir çox park və bağlarının yaradılmasına rəhbərlik edən Avropanın tanınmış mütəxəssis-bağbanı E. Bekle dəvət olunmuşdur. Bu villada, Bakıda ilk dəfə "Bell" telefon şirkətinin xətti yaradılmışdır.

1883-cü il. 1. İngilis səyyahı və yazıçısı Çarlz Marvin (1854-1890) Bakı neft mədənlərini ziyarət etmişdir; O 1883-

1886-cı illərdə Abşeron və Qafqazda neft işinin inkişafına həsr olunmuş "Region of eternal fire: Petroleum region of the Caspian Sea" və "Baku is the petroleum of Europe" kitablarını yazmışdır.

2. Mayın 16-da Rotşild (Alfons və Edmond) qardaşları Bakıda "Xəzər-Qara Dəniz neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti"-ni təsis etmişlər. Bu firmanın uzun müddət baş mühəndisi David Landau olmuşdur: - fizika üzrə gələcək Nobel mükafatı laureatı Lev Landaunun atası (1962). (Landau L. 1908-ci il yanvarın 22-də Balaxanı qəsəbəsində anadan olmuşdur).

3. May ayında Bakı-Batım Zaqafqaziya dəmir yolu xətti salınmışdır.

4. Neft problemlərinin müzakirəsi üçün Bakıya (sentyabrda), Rusiya əmlak naziri, Mixail Ostrovskinin qardaşı məşhur dramaturq Aleksandr Ostrovskiy ilə birlikdə Bakıya səfəri. A.N. Ostrovski özünün "Qafqaza səfəri" adlı gündəliyində Bakıdakı səfəri haqqında yazmışdır.

5. Mövsümbəy Xanlarov (1857-1921) Almaniyanın Strasburq universitetində kimya doktorluq dərəcəsi üzrə dissertasiya müdafiə etmişdir. Bir il sonra o, ilk azərbaycanlı kimya üzrə doktorluq dərəcəsini almış alim kimi Bakıya D.M. Mendeleevin tövsiyəsi ilə geri qayıtmışdır. BO IPTO-da işləməyə başlamışdı.

6. "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı ağ neft zavodlarının birində, dünyada ilk dəfə V.Q. Şuxov və İ.İ.Yelin tərəfindən, Mendeleev üsulu ilə, neftin emalı üçün inşa edilmiş kub batareyası quraşdırılmışdır (Mendeleev üsulunu ABŞ-da yalnız 1899-cu mənimsəmişlər).

1884-cü il. 1. 1888-ci ilə qədər Lüdvig Nobelin rəhbərlik etdiyi "Bakı neft sənayeçilərinin şurası" Bakıda xüsusi sahibkarlar təşkilatının yaradılması. Həmin ildə Bakı neft sənayeçiləri birinci qurultayında (oktyabrın 26-dan noyabrın 8-dək) D.İ. Mendeleev iştirak etmişdir. Qurultayda 119 nümayəndə iştirak etmiş, onlardan 108-i həlledici səs hüququna malik idilər.

2. "Şibayev Sidor" neft sənayesi şirkəti açılmışdır.

3. Bakı mühəndis-texnik O.K. Lents, tarazlayıcının barabanla (dəzğah sərbəst (özü) qazma üçün nəzərdə tutulmuşdur) əvəz edilən kanat qazma dəzğahını düzəltmişdir.

1885-ci il. 1. Alman kimyaçısı Karl Enqler (1842-1925) Abşeron neftinin təbiətinin və mənşəyinin öyrənilməsi məqsədilə Bakıda səfərdə olmuşdur. Daha sonra, o, 1888-ci illərdə, neftin mineral, qeyri-üzvi nəzəriyyəsinə zidd olan bütün sonrakı analoji nəzəriyyələri üçün əsas olacaq özünün neftin qeyri-üzvi mənşəyi nəzəriyyəsini dərc etmişdir.

2. Mühəndis Q.V. Alekseyev neft işi tarixində ilk dəfə, Bakıda (S.M.Şibayev zavodunda) qudron yağından krekinq üsulu ilə (parçalanma) yanacaq və ağ neftin alınmasını hazırlamış və yaratmışdır.

3. İlk dəfə Rusiyada, A. Vasilyev "Dağ jurnalında" "Abşeron yarımadasında neft hasilatı və qazma işinin müasir vəziyyəti" adlı dissertasiyasını dərc etmişdir.

4. Abşeron yarımadasında öz geoloji tədqiqatları nəticəsində, V.S.Simonoviç və Q.L. Sorokinin ilk kütləvi xəritələri tərtib edilərək dərc olunmuşdur.

5. Antverpen şəhərində (Belçika, açılışı mayın 2-də olmuşdur) keçirilən Ümumdünya sərgisində "Nobel qardaşları" şirkəti - ağ neft və sürtkü yağlarının istehsalına görə Qran-pri almışlar.

Sərginin qızıl medalına, "S.M Şibayev" mineral sürtkü yağları şirkəti (Moskva, Bakı), gümüş medala isə H.Z.Tağıyev mineral sürtkü yağları ticarət evi layiq görülmüşlər.

1886-cı il. 1. Bakıda "Əsərləri БО ИРТО" jurnalının nəşrinə başlanması- Bakı, sonra isə bütün Rusiya neft işinin problemlərinin geniş işıqlandıran Rusiyada ilk və müntəzəm nəşr.

2. Yanvarın 11-də H.Z.Tağıyev (1838-1924) БО ИРТО - nun iclasında, Bakı ağ neft ixracının aydın təşkilini izah edən "Neft böhranı vəziyyətdən necə çıxmalı?" adlı məruzəsi ilə çıxış etmişdir. Məruzə o qədər aktual olmuşdur ki, onun yazıb və nəşr edərək БО ИРТО-nun bütün neft sənayesi sahiblərinə göndərmişlər.

3. İyunda neftdaşıyan gəmi "İşıq" dünyada ilk dəfə Batumdan Londona Bakı ağ nefti gətirmişdir (bu gəmi də "Zərdüşt" gəmi kimi İsveçin Motal şəhərində tikilmişdir).

4. Mayın 31-də Dmitriy Mendeleev БО ИРТО-nun iclasında "neft işinin gələcək inkişaf şərtləri haqqında", ertəsi gün isə "Bakı neft sənayesinin gələcək inkişafına yardım tədbirləri haqqında" məruzə ilə çıxış etmişdir.

5. Mendeleevin "Bakı neft işi" adlı kitabı dərc edilmişdir, kitabda onun 1886-cı ildən 1863-cü ilə qədər neft üzrə araşdırmalarının nəticələri göstərilmişdir.

6. Dekabrın 8-də Maliyyə Nazirliyi yanında, vergi və neft məsələləri üzrə komissiyanın ilk iclası keçirilmişdir.

Bu komissiyanın işində Mendeleev, Bakı birja cəmiyyətinin və dövlət Əmlak Nazirliyinin sədri kimi iştirak etmişdir.

1887-ci il. 1. "Russkiy standart" və "Musa Nağıyev" neft və ticarət firmalarının açılışı olmuşdur.

2. "Dağ jurnalında" (m.1, səh.18) Çarlz Marvinin " Rus neftinin qarşısındakı axını" adlı broşuru dərc olunmuşdur, burada göstərilirdi ki, H.Z.Tağıyev, Bakı neftindən yeni yanacaq - benzini əldə edən ilk şəxslərdən olmuşdur.

3. Martın 28-də БО ИРТО-nun ümumi yığıncağında bölmənin katibi V. İ. Svyatskiy iştirakçılara "БО ИРТО-nun əsərləri" adlı jurnalının ilk nömrəsini təqdim etmişdir, burada aktual materiallar dərc olunmuşdur: Hacı Zeynalabdin Tağıyevin "Neft sənayesi böhranından necə çıxmalı?" və dağ mühəndisi Aleksandr Andrianoviç Bulqakovun "Güc mənbəyi hesab edilən yanar qazlar" adlı məqalələri, həmçinin bölmənin dörd komissiyasının hesabatları.

1888-ci il. 1. Bakıya, 8-9 oktyabrda Rusiya imperatoru III Aleksandr (1845-1894) ailəsi ilə birlikdə səfər etmişdir. O, Qaraxəhərdə yerləşən "Nobel qardaşları" şirkətinin zavodunda olmuşdur; Balaxanı və Sabunçuda yerləşən, Rotşildlərə və Şəmsi Əsədullayevə məxsus "Xəzər dənizi cəmiyyəti" neft mədənləri.

2. Vladimir Şuxov verilmiş keyfiyyəti təmin edən tam neft məhsulları almağa imkan verən kondensator hazırlamışdır. İki ildən sonra o, bu ixtiraya görə 9783 sayılı patent almışdır. Bakıda bu kondensatorlar "Nobel qardaşları" və "Elrix" şirkətlərinin zavodlarında quraşdırılmışdır.

3. 31 dekabrda, F. İncik və V. Şuxovun konstruksiyaları əsaslı "fasiləsiz fraksiyalı neft emalı cihazı", 13200 sayılı patent almışdır. Kiçik həcm çərçivəsində bu cihaz çox qızan səthə malik idi və istilik enerjisini maksimum istifadə etməyə imkan verirdi. İlk dəfə bu cihaz Bakıda S.Şibayeva (1825-1888) və A. Rotşild (1827-1905) zavodlarında quraşdırılmışdır.

1889-cü il. 1. S.Peterburqda Lüdviq Nobel adına Rusiya mükafatı və onun profili ilə metallurjiya və neft sənayesi üzrə ən yaxşı tədqiqat üçün Qızıl medal təsis edilmişdir. İPTO tərəfindən təyin edilən mükafatın məbləği, 1200 qızıl rubl təşkil edirdi, medalın dəyəri isə 1500 qızıl rubl ilə qiymətləndirilirdi. "Lüdviq" mükafatı üç dəfə-1896, 1898 və 1905-ci illərdə (Rusiyada 2004-2005-ci ildə bu mükafat bərpa olunmuşdur) verilmişdir.

3. Bakıda, ilk Vladimir Şuxov Feliks İncikin sxemi əsasında Şibayevin neftayırma zavodu (bu zavod çox kiçik dəyişikliklərlə 40 ildən artıq fəaliyyət göstərmişdir.) tikilmişdir.

1890-cı il. 1. Bakı mühəndisi K.Q. Simçenko turbin (fırlanan qazma üsulu üçün hidravlik mühərrik) layihəsi hazırlamışdır. Bu ixtira 5 il sonra patent almışdır.

2. Dünyada ilk dəfə V. Q. Şuxov və S. P. Qavrilov fasiləsiz fəaliyyət göstərən (1891-ci ilə görə 12926 sayılı patent) termiki krekinqin borulu qurğusunu yaratmışlar.

3. "Shell Transport & Trading Co." güclü nəqliyyat-ticarət şirkətinin yaradıcısı Kiçik Markus Samuelin (1853-1927) Bakıya ilk gəlişi.

1891-ci il. 1. Mayın 4-də keçirilən БО ИРТО-nun iclasında Viktor Raqozin "Neft böhranı ilə bağlı neft emalı texnikası" məruzə ilə çıxış etmişdir. Sonralar, məruzənin bəzi müddəalarına

benzin buxarlarından istifadə etməklə neft distilyatorlarının yeni texnologiyasının əsasları daxil olmuşdur.

2. İyunda statistik, nəzarət və məsləhət funksiyaları ilə Bakı texniki komitəsi xüsusi dövlət qurumu yaradılmışdır.

1892-ci il. 1. Konstantin Xariçkov (1865-1921), Bakı neftinin kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi məqsədilə Bakıya gəlmişdir. Xariçkov 100-dən çox kimya, neft emalı və mənşəyi üzrə orijinal elmi əsərlərin müəllifidir.

2. БО ИРТО mühəndisi Tsimmermanın sədrliyi ilə neftin ən yaxşı istifadəsi üsullarının hazırlanması üçün komissiya yaratmışdır. Sonda komissiya neft sənayesi sahiblərinə neftin dərin parçalanması üsulunu tətbiq etməyi təklif etmişdir.

3. Dekabrın 22-də dağ mühəndisi, kimyaçı -texnoloq Semyon Kvitko (1855-1917) БО ИРТО-nun sədri seçilmişdir.

4. İyunun 3-də imperator III Aleksandr "Neft mədəni haqqında qaydalar"-ı təsdiq etmişdir ki, bu qaydalar 1893 il dağ Nizamnaməsinə daxil edilmişdir.

1893-cü il. 1. "Şəmsi Əsədullayev" və " Rus - Qafqaz neft cəmiyyəti" sənaye şirkətləri açılmışdır.

2. S.Peterburqda ixrac ticarəti məqsədilə Bakı ağ neft sahibkarları inhisar birliyinin yaradılması ("Bakı ağ neft sahibkarları ittifaqı"). 1897-ci ildə ittifaqı daxili çəkişmələr ucbatından dağılmışdır.

3. Bakı neft rayonunda 69 neftayırma zavodu olmuşdur, onlardan 13-nün 31-dən 100-ə qədər və 3 zavodun 100-dən çox işçisi vardır. Onlardan biri S.M. Şibayev (580 işçi) digəri A.D. Rotşildlərə (227 işçi) və üçüncü isə H.Z. Tağıyevə (126 işçi) məxsus olmuşdur.

4. Qroznı şəhərində, Bakı neft sənaye sahibkarı İ. A. Axverdova məxsus ilk neft fəvvarəsi (Yermolovskda yerləşən 132 m dərinliyinə qədər olan Staroqroznı yatağı) qroznı neft rayonunun neft hasilatı sənayesinin inkişafına təkan vermişdir.

5. Mühəndis A.M.Konşin "Şimali Amerikada neft yataq-

larının işlənməsi və Qafqazda neft hasilatının təsviri və müqayisəli şərtləri" adlı kitabını dərc etmişdir, bu kitabda əlavə olaraq 10 statistik cədvəl, 12 ədəd geoloji xəritə və texniki çertyojlar var idi. Kitabda, neft məhsullarının daşınmasında Amerika təşkilatının üstünlüyü göstərilmişdir.

1894-cü il. 1. Bakıda həftəlik "Bakı quberniya qəzeti" - nin nəşrinə başlanmışdır ki, bu qəzet öz səhifələrində Bakıda neft işini əks etdirmişdir. Xüsusilə, qəzetdə Lüdviq Nobel və Emmanuel (Emanuel) adına Rusiya Nobel mükafatlarının təltif edilməsi haqqında məlumatlar dərc olunmuşdur.

2. Yelizavetpol qəzasında "Naftalan" neft şirkəti yaradılmışdır; Firma hər il 15 - 17 min pud müalicəvi neft (1920-ci ildən sonra Yelizavetpolun adı dəyişdirilərək Gəncə olmuşdur) hasil edirdi.

3. Bakıda ilk dəfə olaraq S. D. Yefimov öz zavodunda qələvi tullantılarından yağ istehsalından ucuz sürtkü yağlarının alınması üzrə qurğu yaratmışdır. Sonra, o, qələvi tullantılarından Almaniyaya ucuz sabun hazırlanması üçün göndərilən "köpük yağı" ("Bakusin" adlanan) əldə etmişdir.

1895-ci il. Bakı neft sənayeçisi İ.A. Axverdov Qroznıda ilk böyük ağ neft zavodunu tikmiş və fəaliyyətə buraxmışdır. Bu, neft Qroznı rayonunda neft emalı sənayesinin başlanğıcı olmuşdur.

1896-cı il. 1. Rusiya Peterburq Nobel mükafatının ("Lüdviq") ilk laureatı, "Lampanın yanma nəzəriyyəsinin əsasları"-na görə mühəndis - texnoloq, K.İ.Lisenkonun şagirdi və assistenti Aleksey Stepanov (1866-1937) olmuşdur.

2. "İ.A.Axverdov" və "Qafqaz" neft sənayesi, ticarət şirkətlərinin yaradılması.

3. Nijni-Novqorodda Ümumrusiya sərgisində "Nobel qardaşları" şirkəti "neft torpaqlarının düzgün və ehtiyatlı işlənməsi, qazma maşınlarının nümunəvi avadanlıqları kolleksiyası və neftin yüklənməsi üçün qurğular"-a görə ikinci dəfə Rusiya imperiyasının dövlət gerbi və gümüş medalı ilə təltif edilmişdir.

4. İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan Rusiyadan sonra Bakı ağ neftin ən iri istehlakçıları olmuşlar.

5. Oktyabrın 3-də Bakı mühəndisi Vitold Zqlenitskiy (dənin dibindən neft hasilatının ilk təşəbbüsçülərindən biri olmuşdur) Bakı dağ departamentinə Bibiheybət buxtasında quyuz qazma işlərinin aparılması barədə icazə üçün müraciət etmişdir. Amma Qafqaz dağ idarəsi onun xahişini rədd etmişdir.

1897-ci il. 1. Rusiya daxilində 478 mln. pud miqdarda hasil olunan neftin ümumi həcmindən 458 mln. pudu Bakı neft rayonunda əldə edilmişdir.

2.H.Z.Tağıyevin neft müəssisələrini alan J. Vişau, E. Qubbard və b. tərəfindən ingilis neft sənayesi şirkətlərinin əsasının qoyulması.

3. Xəzər dənizində dünyada ilk ikivintli "Əssan Dadaşov" tankeri görünmüşdür.

4. Bakıdan neftin nəqli üçün sistərdən istifadə edilməyə başlanmışdır.

5.F.A.Brokqauz və İ.A. Efronun bu Ensiklopedik lüğətinin (c.XX, s 941-942) "Neft" bölməsində Dmitri Mendeleyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Rusiya (Bakı) neft sənayesinin inkişaf etdirilməsi işində xidmətlərini ətraflı qeyd etmişdir.

6. Neft hasilatının kompressor üsulunun Bakıda (V.Q. Şuxovun təklifi ilə) sınaqdan keçirilməsi.

7. Bakı mühəndisi Vladimir Nikolayeviç Delov elektroqazma üsulununun layihəsini hazırlamışdır, sonralar "quyunun dibində zərbə üsulu ilə elektrik qazma üsulu" - kanat üzərində elektrik qazma üsuluna görə patent almışdır.

8. Aprelin 10-da professor Vladimir Markovnikov Bakıda "Qafqaz neftinin xüsusiyyəti haqqında son məlumatlar" adlı məruzəsi ilə ИРТО БО-nun üzvləri qarşısında çıxış etmişdir, burada Qroznı, Bakı və Maykopski neftləri üzrə onun əsas nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

1897-1907-ci illər. Dünyada ən böyük, ümumi uzunluğu

829 mil olan Bakı - Batum ağ neft kəmərinin tikintisi Zaqafqaziya dəmir yoluna məxsus olmuşdur və təxminən 50 mln. rubl dəyərində idi. Kəmərin son layihəsini S.Peterburq texnologiya institutunun professoru, tanınmış mütəxəssis N.L.Şukin (1848-1924) hazırlamışdır. Mühəndis Rozenfeld ağ neft kəməri üzrə rəis təyin olunmuşdur.

1898-ci il. 1. Rotşild (Alfons və Edmond) qardaşları Bakıda "Mazut" ticarət-nəqliyyat cəmiyyətini təsis ediblər; 1912-ci ildə Rotşildlərin "Mazut" cəmiyyətinin Xəzərdə, yedək və digər köməkçi gəmilər nəzərə alınmadan 13 tankeri olmuşdur.

2. "Lüdviq" Nobel mükafatının ikinci laureatı, "Yaşayış evlərinin forsunkasız neftlə isidilməsi" işinə görə mühəndis Vsevolod Baskakov olmuşdur.

3. Yayda Amerika neftçiləri, ("Standart Oyl" trestinin Rokfeller tərəfindən) Abşerona yaxın yerləşən Şamaxı qəzasını və orada neftin sənaye ehtiyatlarını proqnozlaşdırmışlar. Sonra (1912-ci ildə) məşhur geoloq N. Lebedev amerikalıların nəticələrini təsdiq etmişdir: o, Şamaxı şəhəri və Hacıqabul dəmir yolu stansiyaları arasındakı Pirsaat çayı boyunca neft çıxışlarına və bol olan yerlərinə diqqət göstərmişdir.

4. Rusiya neft hasilatı üzrə (ümumi imperiya neft hasilatının 95% - ni Azərbaycan vermişdir) dünyada birinci yerə çıxmışdır.

5. İyunun 4-də Londonda "Rusiya nefti Bakı cəmiyyəti" şirkəti yaradılmışdır; üç həftə sonra bu şirkət yaradıldığı gündən Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. Bu şirkətin neft hasilatı 1914-cü ildə 5,14 mln. pud təşkil etmişdir.

6. Geoloq N.İ. Lebedev Bibiheybət buxtasının suları ilə örtülmüş neft sahəsi barədə məktub (iki geoloji kəsiklərin təsviri ilə) təqdim etmişdir.

1899-cu il. 1. Yanvarın 10-dan Bakıda ayda iki dəfə Bakı neft sənayeçiləri qurultayının şurası tərəfindən nəşr olunan "Neft işi" qəzeti çıxmğa başladı (1907-1908-ci illərdə isə jurnal).

2. Noyabrda Şotlandiyada, Bakı gəmi sahibləri 800 min rubl

dəyərində 6 dəmir maye barj tikintisi üçün sifarişləri rəsmiləşdirmişlər. Barjalar Bibiheybətdən Qara dənizə qədər 1900-cü ildə neft və neft məhsullarının nəqlinin başlanğıcı üçün Bakıda Bibiheybət tərəfindən alınmışdır.

3. Bakıdakı "Nobel qardaşları" şirkəti 93,2 mln. pud neft hasil etmişdir ki, bu ümumrusiya neftinin 17,7%-ni və dünya neft hasilatının 8,6%-ni təşkil etmişdir.

4. Bakı neft mədənlərinin elektrikləşdirmə üzrə işlərin birinci mərhələsi başa çatmışdır.

1899-1901-ci illər. Çıxarılan neftin mütləq həcminə görə dünyada birinci yeri Bakı neft sənayesi tutmuşdur, ildə 11,5 mln. ton neft vermişdir, ABŞ isə - 9,1 mln. ton.

1900-cü il. 1. "Nobel qardaşları" və Rotşildlərin "Mazut" şirkətləri arasında kartel sazişi bağlanmışdır. Onlar "Nobmazut" yaratmaqla bazarlarda neft məhsullarının satışı üzərində nəzarətin bərqərar olması üçün öz ticarət siyasətini razılaşdırmağı qərara almışlar. E. Nobel və A. Rotşild xarici bazarda Bakı ağ neft ixracı biznesində öz səylərini birləşdirmişlər.

2. Bakıda 4 mln. rubl kapital dəyərində "Aleksandr Benkendorf" neft şirkətinin yaradılması.

3. Martın 17-də Rusiya Maliyyə Nazirliyinin ticarət və mənfaktura departamenti mülki məsləhətçi A. Benkendorfa onun ixtirasına görə 10563 sayılı qoruyucu arayış (patent) vermişdir: hava-su qazma işi üçün qazma üsulu.

4. Bakıdan Rusiyaya və xaricə neft məhsullarının daşınması (ışıq və sürtkü yağları və digər məhsulları, xam neft, neft qalıqları) 441,6 mln. pud təşkil etmişdir.

5. Bakıda 460 min funt sterlinq sərmayə ilə "Bibi-Heybət Petroleum Co Ltd" İngiltərə neft şirkətinin yaradılması; (o, həmçinin S.M.Şibayev şirkətinin müdiri olmuşdur) şirkətin müdiri Vaqstaff təyin olunmuşdur.

6. Oktyabrın 28-də БО ИРТО- nun ümumi yığıncağında İstomin V.K. "Bakı neft mədənlərində yanğınlar barədə" adlı məru-

zəsi ilə çıxış etmişdir. Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq, toplantıda bu problemlə məşğul olmaq üçün БО ИПТО-nun xüsusi komissiyası seçilmişdir (heyətdə məşhur mühəndislər, Semyon Kvitko, Aleksandr Manço və s. var idi). Sovet dövründə, Manço A.İ. "Azneft"-in Londondakı nümayəndəsi olmuşdur.

7. Noyabrda dağ mühəndisi Nikolay Lebedev (1863-1931) Bakıda, neft yataqlarının tədqiqatı və kəşfiyyatı zamanı yardım göstərilməsi, onların istismarı zamanı məsləhətləşmələr, tövsiyələrin verilməsi, eləcə də quyuların qazılması üçün yerlərin seçilməsi məqsədi ilə "Geoloji büro" yaratmışdır.

8. Bakıda beş neftli sahədə (Binəqədi, Balaxanı, Sabunçu, Bibiheybət və Ramanı) 600,7 mln. pud neft hasil edilmişdir.

9. A.A.Benkendorf ticarət evinə mənsub olan Balaxanıdakı neft mədənlərinin istismarı üçün İ.S. Dembot və L.Y. Lilienstern "Abşeron neft cəmiyyəti" yaratmışlar (2,7 mln. rubl sərmayə ilə).

10. Balaxanıdakı neft mədənlərinin istismarı üçün "Syndicate The Balakhani, Ltd" ingilis səhmdar cəmiyyətinin (əsasən 100 min funt sterlinq sərmayə ilə) yaradılması.

11. Biləcəri (Bakıda qəsəbə) stansiyasını Petrovsk (Mahaçqala) ilə birləşdirən dəmir yolunun istismara verilməsi: bununla Bakı Ümumrusiya bazarına birbaşa çıxış əldə etmişdir.

12. Dərbənd dəmir yolunun tamamlanması - Tixoretskaya stansiyası. O, Bakı nefti üçün Rusiya imperiyasının mərkəzi və qərb rayonlarına yol açaraq Bakını ümumrusiya dəmir yolları şəbəkəsi ilə birləşdirmişdir.

13. Parisdə ekspozisiya sahəsi 120 ha olan Ümumdünya sərgisi (14 aprel - 12 noyabr) açılmışdır. Çoxsaylı iştirakçıların arasında Rusiyanın şaquli-inteqrasiya etmiş şirkətləri də olmuşdur: "Nobel qardaşları" şirkəti, Rotşildlərin "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti" və "Bakı neft cəmiyyəti". Qeyd olunanlar Qran-pri və qızıl medallarla tərif edilmişlər.

14. Parisdə keçirilən Ümumdünya sərgisində V.Q.Şuxov ən əlverişli universal buxar qazanlarının yaradılmasına görə diplom

və böyük qızıl medala layiq görülmüşdür.

15. Parisdə, 1-ci Beynəlxalq neft konqresində V.V. Markovnikov "Rusiya neftinin kimyası" məruzəsi ilə çıxış edərək, Bakı, Qroznı, Qalisiya və Pensilvaniya neftlərinin kimyəvi tərkibini, həmçinin onların səciyyəvi fərqlərini qeyd etmişdir. Məruzə qızıl medal ilə təltif edilmişdir.

1901-ci il. 1. İlk Beynəlxalq Nobel mükafatı Alfred Nobel (Nobel qardaşlarının kiçiyi) tərəfindən təsis edilmişdir.

Laureatları olmuşlar: fizika sahəsində Almaniyadan Vilhelm Rentgen-kimya Hollandiyadan Yakob Vant Qoff-fiziologiya və tibb Almaniyadan Emil Berinq-ədəbiyyat, Fransadan R.S. Pryudom və dünyanın möhkəmləndirilməsinə görə İsveçrədən Anri Dyünan. Nobel ailəsinin arxivinə müraciət etmiş İsveçrəli tarixçi Erik Berqenqrenin (1962-ci il) dediyinə görə, 12%-dən artıq mükafat fondundan ibarət Bakı yataqlarından öz payının götürülməsi barədə Alfredin qərarı tezliklə beynəlxalq mükafatın yaradılmasına səbəb olmuşdur.

2. Almaniyada nəşriyyatda alman dilində ("Friedrich Viweg u Sohn", Braunschweig, Pr.5, M.R.), Bakı kimyaçı-texnoloq R.A. Vişinin kitab "Naftenlər (neftin dövrü polimetilenləri) və onların bir sıra digər dövrü karbohidrogenlərin sırasında vəziyyəti" adlı kitabı işıq üzü görmüşdür, bu kitab özündə naftenlər üzrə ilk tam sistemli elmi əsəri əks etdirirdi. R.A.Vişin "Nobel qardaşları" şirkətində parafin bölməsinin rəhbəri olmuşdur.

3. Martın 24-də БО ИПТО üzvlərinin Ümumi yığıncağında, Bölmənin (artıq orada kimya laboratoriyası var idi) binasında mexaniki laboratoriya tikmək qərarına alınmışdır, tikintiyə 8 min rubla qədər vəsait ayrılmışdır.

4. Aprel ayında dağ mühəndisi S. K. Kvitko Bakı Texniki Komitəsində işinə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

5. Mayın 1-də Qlazqoda sentyabr ayınadək fəaliyyət göstərən Ümumdünya sərgisi açılmışdır. Rusiya pavilyonunda dağ

şöbəsi təqdim olunmuşdur, burada 20 böyük neftçıxarma və neft emalı şirkətləri "Nobel qardaşları", Rotşildlərin "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti", "Xəzər əməkdaşlığı", "Bakı neft cəmiyyəti" və digərləri öz eksponatlarını nümayiş etdirmişlər.

6. Bakı-Qurd-Qapısı ağ neft kəmərinin tikintisi başlanmışdır; bunun əsasında qəbul edilmişdir ki, Qurd Qapısında 240 min pud neft hasil olunmalıdır. Quraşdırılma üçün bütün borular Mariupol (Rusiya) metallurjiya zavodunda hazırlanmışdır.

7. Rusiyanın əkinçilik və dövlət əmlak naziri A.S. Yermolovun sədrliyi ilə, maliyyə nazirliyi, daxili işlər, dəniz dəmir yolları və dövlət nəzarətinin iştirakı ilə Qafqazda xüsusi məsələlərin müzakirəsi üçün və Bakıda neft işinin inkişafına dair xüsusi komissiya təsis edilmişdir.

8. Dünyada ilk olaraq qaz üçün Suraxanıda quyu qazılmışdır. Sonralar, qaz Suraxanı yataqlarından boru ilə Abşeronun başqa neft mədənləri rayonlarına nəql olunmuşdur.

1902-ci il. 1. İlk dəfə olaraq Konstantin Xariçkov, Nikolay Zelinskiy (1861-1953), Aleksandr Butlerov (1828-1886) və Mövsümbəy Xanlarov tərəfindən Qafqaz (Abşeron) neftinin sənaye təsnifatı və təmizlənməsi metodları hazırlanmışdır.

2. Bakıda Xariçkov "Rus yataqları neftinin tərkibi və texniki xassələri haqqında" fundamental əsər dərc etmişdir.

Elə həmin ildə o, Berlində tətbiqi kimya üzrə V Beynəlxalq konqresdə iştirak etmişdir, bu konqresin 4-cü bölməsi tam olaraq neft-kimya və neft işinə həsr edilmişdir.

3. Mayın 11- də istedadlı mühəndis-texnoloq L.B. Krasin (1870-1926) BO IPTO-nun həqiqi üzvü seçilmişdir, burada o, bir neçə il ərzində fəal işləmişdir. Leonid Krasin Bakı neft mədənlərinin elektriklişdirilməsinə böyük töhfələr vermişdir.

4. Avqustda "Nobel qardaşları" şirkəti ilk dəfə olaraq, Cərcu stansiyasından 200 mil məsafədə yerləşən Kərki vasitəsilə Bakı ağ neftinin Əfqanıstana ixracını həyata keçirmişdir. Növbəti il Rusiya Maliyyə Nazirliyinin sərəncamına, Kərki gömrükxanası

vasitəsilə aksizdən azad edilməsi ilə Əfqanıstana işıq neft yağlarının daşınması verilmişdir.

5. Avqustda, bakılı mühəndis P. Lazarev domna sobalarında bahalı koksun əvəzinə ucuz neftin istifadə layihəsini təqdim etmişdir. Bu layihənin həyata keçirilməsində Qafqaz diyarı, burada neft və filiz kimi qeyri-məhdud ehtiyatlar üzrə olduqda yüksək mənfəət əldə edəcəkdir.

6. Dekabrın 1-də BO IPTO-nun evində (hazırda ünvan Bakıdakı Nizami küç, ev.115) rəsmi açılışı keçirilmişdir. Şənlikdə tibb cəmiyyəti və hökumət orqanları, mətbuat, neft sənayesinin nümayəndələri, habelə IPTO BO-nun üzvləri iştirak etmişlər.

1903-cü illər. 1. Neftçi-geoloq, Dmitriy Qolubyatnikov (1866-1933) Abşeronun mütəmadi araşdırmalarına başlamış və Suraxanıda neft sənaye ehtiyatlarının olduğunu proqnozlaşdırmışdır. O, Azərbaycanın neft yataqlarının geoloji tədqiqi üzrə 60 elmi əsərin müəllifidir.

2. "Nobel qardaşları" şirkətinin rəhbəri yanvarın 29-u Berlində Bakı neftinin ("Deutsche-Russische Naphta-Import Gesellschaft") daşınması üzrə alman-rus cəmiyyəti şurasının sədri Emanuel Nobel seçilmişdir. Cəmiyyətin əsas kapitalı 6,5 mln. marka təşkil etmişdir.

3. Bakıda Konstantin Xariçkovun "Neftin soyuq fraksiyalaşdırılması" adlı monoqrafiyası işıq üzü görmüşdür.

4. S.Peterburqa ilk dəfə Bakıdan neft su yolu ilə dəmir barjlarla daşınmışdır-Volqa ilə, su sistemi əsasən də göllərlə və Neva üzrə.

5. Rusiya (Bakı) ağ neftinin İran Azərbaycanına gətirilməsi ümumi həcmi təxminən 200 min puda yaxın (Ərdəbil ş.) olmuşdur. Astarə neft məhsullarının qəbulu məntəqəsi idi.

6. Yalnız iki şirkət vasitəsilə İngiltərəyə daşınan Rusiya (Bakı) sürtkü yağlarından ("Nobel qardaşları" və "Ağ neft-yağ istehsalı əməkdaşlığı" şirkətləri), daha çox məşhur olan "Bakuin"-dən istifadə edilirdi.

1903-1904-cü illər. Emanuel Nobelin rəhbərliyi altında dünyada ilk böyük "Vandal" və "Sarmat" dizel gəmi - tankerlərin tikintisi həyata keçirilmişdir. İlk yerli teploxodu "Vandal" (1903-cü il) 74,5 metr uzunluğa malik idi; yükqaldırma qabiliyyəti - 750 t və sürət gedişi 7,4 vahid (1 vahid saatda 1,852 km və ya saatda 1 milə bərabərdir); ona daimi cərəyan generatoru ilə işləyən reversiv üçsilindirli dizellər quraşdırılmışdır.

1904-cü il. 1. Bakıda ən yaxşı əməyə və ya neft sahəsində ixtiralara görə Emanuel Nobel adına Rusiya mükafatının (1859-1932) təsis edilməsi [«Труды БО ИРТО», 1904, №6, с.33-55]. БО ИРТО-nun təsis etdiyi mükafatın dəyəri 1000 qızıl rubla bərabər idi. "Emanuel" Bakı mükafatı dörd dəfə təltif edilmişdir - 1909, 1910, 1911 və 1914-cü illər (E.L.Nobel mükafatı "Nobel qardaşları" şirkətinin 25 illiyi münasibətilə verilmişdir).

2. Kimyaçı Lev Qurviç neft emalı texnologiyasının öyrənilməsi məqsədilə Bakıya gəlir. 1905-ci ildə Lev Qurviç "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı kimya laboratoriyasının dəyişməz rəhbəri olmuşdur. Sonralar, (1910-1917-ci illər) istedadlı alim S.Peterburqda E.L. Nobelin mərkəzi kimya laboratoriyasına rəhbərlik etmişdir. Eyni zamanda o, Bakı kimya laboratoriyalarına da başçılıq etmişdir.

3. Noyabrın 23-də keçirilmiş Bakı neft sənayeçiləri qurultayının növbəti XIX iclasında, iclasın bütün proqramlarına daxil edilmiş adi məsələlərlə yanaşı, ilk dəfə olaraq mədənlərdə yanacaq kimi neft qalıqlarından xam neftin əvəzinə istifadə edilməsi məsələsi daxil edilmişdir.

4. Rusiyada fəaliyyət göstərən 150 neft emalı zavodlarından 72-si Bakı neft rayonunda yerləşir. Bakıda hasil edilən ümumi ixrac nefti bu il 492 mln. puddan çox təşkil etmişdir.

24 avqustda Suraxanıda zərbə üsuluyla qazılmış, 211 metr dərinliyində olan 72204/455 sayılı quyu yüksək oktanlı güclü ağ neft fəvvarəsi vurmuşdur. Bu quyunun işə salınması zəngin neftli rayonun işlənməsinin başlanğıcını qoymuşdur.

Rusiya imperiyasında il ərzində (mln. pud) neft hasilatı aşağıdakı kimi olmuşdur: Abşeron - 621,53 (Bakı quberniyası); Qroznı dairəsi - 40,00 (Tersk vilayəti); Dağıstan quberniyası - 1,88; Zaqafqaziya vilayəti (Çələkən vilayəti) - 0,60; Fərqans vilayəti - 0,48; Kubans vilayəti - 0,14 və s.

1905-ci il. 1. Dünya neft sənayesi təcrübəsi tarixində ilk dəfə olaraq Balaxanıda quyuların kompressor istismarı tətbiq edilmişdir.

2. Fevralda Bakı quberniyası və digər ərazilərdə imperiyanın neft mədənlərinin istismarı, eləcə də emal edilən neft məhsullarının emalı və ticarəti məqsədilə "Naftalan neft sənayesi cəmiyyəti"-nin əsası qoyulmuşdur. Cəmiyyətin əsas kapitalı - 2 mln. 400 min rubl təşkil edirdi, cəmiyyətin sədri dağ mühəndisi Fərrux Bəy Vəzirov olmuşdur.

3. May ayında üçüncü (son) "Lüdviq" mükafatının, mühəndis-texnoloq Aleksandr Nikiforova "Rus neftindən benzolun və onun homogenlərinin alınması" işinə görə təqdimatı keçirilmişdir.

1906-cı il. 1. Bakı neftçi-kimyaçı, "BO ИРТО-nun əsərləri" jurnalının məsul redaktoru Viktor Herr (1875-1940) ilk dəfə olaraq Suraxanı və Bibiheybət neftlərinin tərkibini araşdırmışdır, onların tərkibində benzol və homogenlərin olmasını müəyyənləşdirmişdir. Sovet dövründə professor V.F. Herr istedadlı neftçi-kimyaçı Y. Q. Məmmədəliyev ilə birlikdə işləmişdir.

2. Berlində, Avropa bazarlarında "Standard Oyl" sindikatına qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə, ilkin 20 mln. mark sərmayə ilə "Avropa neft birliyi" ("Uniongesellschaft Petroleum Europeische") yaradılmışdır. İttifaqın rəhbərləri alman bankı, "Nobel qardaşları" və Rotşildin Fransa bankı olmuşdur.

3. Oktyabr ayında "Nobel qardaşları" şirkətinin neft mədənlərində 1 milyard pud xam neft çıxarılmışdır.

4. Suraxanıda ağ neft ilk dəfə fəvvarə vurmuşdur.

1907-ci il. 1. İlk dəfə "Nobel qardaşları" şirkəti 55 qəp-1

rubl qiymət üzrə, Varşava - Vyana dəmir yolu üçün Rusiya (Bakı) ağ neftinin tədarükünü təşkil etmişdir.

2.III Beynəlxalq neft konqresində (Buxarest, 8 - 13 sentyabr) V.F. Herr və A.T. Predit Bakı nefti haqqında məruzə edərək, bildirmişdir ki, Suraxanı nefti kimyəvi tərkibi üzrə, eyni yüngül fraksiyaya malikdir, Balaxanı neftindən ayrılmışdır, əsasən də naften və aromatik karbohidrogenləri vardır.

3. Bu konqresdə K.V. Xariçkov "Neftin təsnifatı və mənşəyi" məruzəsi ilə çıxış edərək, təbii elmlərdə neftin kimya və geologiyasının rol oynamasının vacibliyini qeyd etmişdir.

4. Suraxanıda 545 metr dərinliyə malik, sutkada 200 min pud neft verən quyudan qara neft fəvvarəsi əldə edilmişdir. Bundan sonra Suraxanıda, quyuların sürətli qazılması və neftin ixracına başlanmışdır.

5. İyunun 21-də 829 mil uzunluğa malik unikal Bakı-Batum neft kəmərin istismarının qəbulu başa çatmışdır.

1908-ci il. 1. "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı zavodlarında ilk dəfə olaraq çələkən neftindən yüksək keyfiyyətli təbii vazelin (ağ və sarı) alınmışdır.

2. Mayın 2-də Balaxanı "Nobel qardaşları" şirkətinin klubunda Balaxanı - Sabunçu mühəndisləri cəmiyyəti toplantısı keçirilmişdir. Cəmiyyətin sədri seçilən Barankov öz çıxışında qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin vəzifələri belə olacaqdır: texniki və ümumtəhsil fənlər üzrə sinif və məktəblərin yaradılması, dövrü texniki jurnalların nəşri, elmi kolleksiyaların hazırlanması və s.

3. Uzunluğu təxminən 11 mil olan Binəqədi neft mədəmindən Bakıya qədər olan neft kəmərinin istismarı və alınması, eləcə də, neft hasilatı, elektrik və güc stansiyalarının tikilməsi və istismarı, neftin emalı və neft məhsulları ticarət məqsədi ilə, əsasən 1 milyon rubl sərmayəsi ilə "Binəqədi neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti" təsis edilmişdir. Cəmiyyətin təsisçiləri Y.M. Tişsenko və A.A.Ziber olmuşdur. Daha sonra 1914-cü ildə cəmiyyətin sərmayəsi 4 mln. rubl qədər artmışdır.

4. Tanınmış alim D.V Qolubyatnikov Bibiheybətdə sənaye neftinin olmasını və bu yatağın Suraxanı yatağı ilə oxşarlığını sübut etmişdir. Elə həmin ildə o, sənaye neft rayonlarında iri ehtiyatların olması haqqında xəbər vermişdir: Qala, Gürganı, Zığ, Qaraçuxur, Lökbatan və Mərdəkan.

5. Bakıda ümumi neft hasilatı avqust ayı ərzində 39,3 mln. pudan çox təşkil etmişdir.

6. Bakı neft rayonunda neft hasil edilməsi və emalı üzrə vəzifələri daxil olan, iştirakçıların şəxsi əməyi ilə Bakıda "İlk rus dağ arteli" təsis edilmişdir.

7. Daha sonra, bu neft və neft məhsullarını satmaq. İlk olaraq artel torpaq sahəsi olan, Binəqədiddə işə başlamışdır, hasilat isə 6-9 metr dərinliyində quyuyu vasitəsilə aparılmışdır.

7. Bakıda BO IPTO - nun üzvü Adolf Quxmanın, "Neft və neft məhsulları emalı araşdırılmasına rəhbərlik" adlı monoqrafiyası dərc olunmuşdur.

1909-cü il. 1. Rusiya (Bakı) "Emanuel" mükafatının ilk laureatı, BO IPTO-nun kimya laboratoriyasının rəhbəri, Bakı neftinin 500°-dən xüsusi çəkisi 1,4 olan, 1630°C-qədər olan azot turşusunun oksidləşmə fraksiyasının köməyi ilə ikiəsaslı yağ turşusunun alınması işinə görə Viktor Herr olmuşdur [«Труды БО IPTO» 1909, №5-6].

2. Dünya praktikasında ilk dəfə olaraq Xəzərin dərinliklərində neftli layların işlənməsi üçün Bibiheybət buxtasının doldurulmasına başlanılmışdır. İşlər istedadlı mühəndis Pavel Pototskinin (1879-1932) rəhbərliyi altında 1932-ci ildə başa çatdırılmışdır.

3. İyunun 10-da "Nobel qardaşları" şirkətinin rəhbəri Emanuel Nobel, şirkətin 50 illik ad günü münasibətilə rus imperatoru tərəfindən elm və xalq təhsili xeyrinə verdiyi müstəsna töhfələrə görə "general" həqiqi mülki müşavir rütbəsi vermişdir.

4. İngilis-İran neft şirkətinin (1954-cü ildə - British Petroleum/BP) yaradılması. Azərbaycanda BP şirkəti, 1994-cü il, sent-

yabrın 20-də bağlanmış "Əsrin Müqaviləsi" razılaşmasına əsasən Xəzərin Azərbaycan sektorundakı Azəri-Çıraq-Günəşli (AÇG) yatağını işləyən operatorudur.

5. "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı neftayırma zavodunda БО ИПТО-nun üzvü Lev Qurviç fasiləsiz neft sabunun alınması üsulunu hazırlamış və tətbiq etmişdir, həmçinin soyuq və isti yayma valları üçün bəzi xüsusi sürtkülərin istehsalını təşkil etmişdir.

1910-cu il. 1. "Nobel qardaşları" şirkətinin Balaxanı neft mədəninə ilk dəfə olaraq, Leynveber dartma cihazı quraşdırılmışdır və avqustun əvvəlində dartaylama üçün Leyvenber cihazı fəaliyyət göstərmişdir.

2. "Nobel qardaşları" şirkəti Bakıda 13 zavoda sahib idilər ki, onlardan 13-ü neftayırma (benzin istehsalı, ağ neft, solyar, sürtkü yağları, parafin və s.) zavodları idi və 7 - köməkçi zavod (soda və neft məhsullarının təmizlənməsi üçün sulfat turşusu istehsalı, qudrun turşusunun regenerasiyası və qələvi tullantıları, kimya - texnoloji laboratoriya, qaz və mexaniki zavod).

3. "Nobel qardaşları" şirkəti Varşava vasitəsilə Bakıdan Polşanın bütün səltənəti üçün su yolu ilə ağ neftin daşınması layihəsini həyata keçirməyə başlayır. Su daşınmasının növbəti marşrutu: Bakıdan paroxodlarla ağ neft Volqa ilə Rıbinskə, oradan isə kanallarla Mariinsk sistemi ilə Peterburqa çatdırılmalı idi. Sonra dəniz gəmiləri ilə Dansiq şəhərinə yola düşməli idi, orada ağ neft barjlara yığılaraq Vistula ilə Varşavaya daşınmalı idi.

4. ИПТО БО-nun üzvü, dağ mühəndisi İvan Qluşkov (1873-1916) dünyada ilk "neft quyularının qazılmasına rəhbərliyi" işini təşkil etmişdir. Tələbələr Bakıda texniki və orta mexaniki tikinti peşə məktəbində qazma işlərinin əsasları üzrə təhsil almışlar. Sonra, (1913-cü il) İ.N. Qluşkov "Qazma quyularının istismarı" monoqrafiyasını nəşr etmişdir. Maye faydalı qazıntıların hasilatı: Neft və duzlu sular" (neft hasilatının üsullarına dair İlk Amerika kitabı 1921-ci ildə dərc olunmuşdur).

5. Mixaylov Artilleriya akademiyasının professoru Vladimir

İpatyev (1867-1952) iyul ayında Balaxanı və Sabunçu, eləcə də "Qara şəhərdə" yerləşən Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı neft mədənlərini ziyarət etmişdir.

6. İkinci "Emanuel" Bakı mükafatı dağ (mədən) mühəndisi K.M. İlqisonisa "Dəlirlərin açılması və eyni zamanda quyuların doldurulması üçün cihaz layihəsi" hazırladığına görə [«Труды БО ИПТО», 1910, №5-9] verilmişdir.

1911-ci il. 1. Yanvarda, Bakıda "S.Peterburq və Qafqaz neft sənayesi və ticarət birliyi" səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. İdarə heyətinin üzvləri seçilmişlər : İ.S. Dembot, V.İ. Kolobov, V.D. Eritsov, S.İ. Qinsburq və İ. R. Popov.

2. Rusiyada (Suraxanı) ilk dəfə olaraq, Bakı neft sahibkarı Fon Qaber fırlanan rotor qazma üsulunu tətbiq etməyə başlamışdır, bu üsul az xərc tələb edən və daha səmərəli idi.

3. Üçüncü "Emanuel" Bakı mükafatı Moskva universitetinin professoru A.M.Nastyukov və onun köməkçisi K.L.Malyarova "neftin doymamış karbohidrogenlərin formalin ilə kondensasiya üsulundan maye məhsulları alınması və xassələri haqqında" işinə görə verilmişdir [«Труды БО ИПТО», 1911, №7].

4. Nikolay Zelinski təzyiq altında neft termokimyəvi çevrilməsini araşdıraraq, göstərmişdir ki, Suraxanı benzini 300 ° C temperaturda, katalizatorun (nikel) iştirakı ilə yüksək konsentrisiyalı aromatik karbohidrogen məhsuluna çevrilir.

5. " БО ИПТО - nun əsərləri" jurnalında (1-4 sayılı buraxılışları) Bakı nobel mükafatının ilk laureatı Viktor Herrin "Suraxanı neftindən oktonafetinin ayrılması" və "Taman neftinin araşdırılması" adlı orjinal məqalələri dərc edilmişdir.

6. Bakıda dağ mühəndisi S. K. Kvitko özünün, təzyiq tətbiq etməklə krekinq quraşdırılması sxemini hazırlamışdır (1912-ci ildə bu ixtiraya görə o, 21963 sayılı imtiyaz /patent almışdır.).

7. Sentyabrın 15-dən БО ИПТО - da işçilər üçün texniki kurslar başlamışdır; Oktyabrın 1 - dən isə kursun rəhbərliyi yeni fənnin tətbiq edilməsini nəzərdə tutmuşdur: daxili yanma mü-

hərriki haqqında mühazirələrin oxunması (neft və qaz mühərrikləri) [газета «Каспий», 1911г., №207, с.5].

8. Turində keçirilən (29 aprel - 7 dekabr) ümumdünya sərgisində firma "Nobel qardaşları" şirkəti "Ticarət dənizçiliyi qrupları üzrə iki Qran Pri almışlar: "dəniz, çay və göl" və "Hasilat və kimya sənayesi". Şəxsi mükafat olan "Fərqlənmə diplomu"-nu şirkətin Bakı şöbəsinin və donanmasının direktoru Karl Xaqelin almışdır.

1912-ci il. 1. 15 may Dövlət Şurası qanun layihələri qəbul etmişdir: 1) Abşeron yarımadasında neftli rayonların torpaqlarında neftin işlənməsi üzrə torpaqlar barədə müraciət və 2) neft üçün şəxsi sifarişlər məqsədilə qadağan edilmiş, dövlətə məxsus neftli torpaqların hərrac olmadan işlənməyə verilməsi qanunlarının bərpa edilməsi.

2. İyul ayında "Nobel qardaşları" şirkətinin təşəbbüsü və vəsaiti hesabına Abşeron yarımadasında, elmi məqsədlə tanınmış geoloq Qolubyatnikov və hərbi topoqraflar Bıkov və Quryev tərəfindən ardıcıl işlər görülmüşdür.

3. Mayda ümumi neft hasilatı 35595000 pud olmuşdur. Lider şirkətləri sırasında olmuşdur: "Nobel (4700000 pud) qardaşları" şirkəti və Rotşild "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti" (2300000 pud).

1913-cü il. 1. Bakıda, əsasən 4 mln. sərmayə ilə "Murtuza Muxtarov" neft səhmdar cəmiyyətinin təsis edilməsi (üç il sonra bu cəmiyyət Azov-Don kommersiya bankı tərəfindən alınmışdır).

2. Bakıda Abşeronun geoloji tədqiqatlarla neft geologiyasının banisi İvan Qubkin (1871-1939) məşğul olmağa başlamışdır.

Almaniyada alman dilində Lev Qurviçin "Neft emalının elmi əsasları" adlı monoqrafiya işıq üzü görmüşdür. Kitab rus dilində Bakıda 1921-ci ildə dərc edilmişdir. Bu klassik əsər sonralar bir neçə dəfə dərc edilmiş və indiyədək neftçi- kimyaçı və texnoloqlar üçün bir vasitə olaraq qalmaqdadır.

3. Rusiya imperiyasında ümumi neft hasilatı 9,2 mln. ton olmuşdur ki, bunun da 82% -i Bakı neft mədənlərində hasil edilən neftin payına düşür. Rusiya dünyada ABŞ-dan sonra ikin-

ci yeri tutmuşdur.

1914-cü il. 1. Dördüncü, sonuncu " Emanuel" mükafatı baki dağ mühəndisi, texnika elmləri namizədi S.Q.İsaakov "Yalnız əllər ilə idarə edilən dartma şkiiv və dartma şkiiv üzrərində sürtülməyə qarşı ona uyğunlaşma " işinə görə almışdır [«Труды БО ИРТО», 1914, №2 и №3, с.3].

2. Bakı neft sənayeçiləri XXXIII qurultayı Şurasının məlumatına görə, Bakıdan neft məhsullarının daşınması üzrə 69,5% neft üç inhisarçı qrupun payına düşür ("Nobel qardaşları", "Oyl" və "Şell"). Göstərilən qruplara Rusiya imperiyasında çıxarılan neftin 60% - dan çoxu, ağ neft və mazutun 2/3 hissəsi, eləcə də sürtkü yağlarının satışından əldə olunan bütün gəliri məxsus idi.

3. Bakıda, professor M. Tixvinskiy (1868-1921) sıxılmış qazın köməyi ilə quyulardan neftin çıxarılması üsulunu kəşf etmişdir.

Bu üsul, sıxılmış havanın köməyi ilə kompressor üsulundan daha mükəmməl olduğundan, ilk dəfə olaraq "Nobel qardaşları" şirkətinin Bakı sənayələrində tətbiq olunmuşdur (ABŞ-da bu üsul yalnız 1924-cü ildə tətbiq edilməyə başlanmışdır).

4. Aprelin 22-də ИРТО Bakı və Tersk bölmələrinin birgə iclası keçirilmişdir, burada o vaxtlarda məşhur olan qazmanın nəticələri neft quyularının istismarına baxılmışdır.

1915-ci il. 1. Hərbi dövrün üç Bakı zavodlarına olan tələbləri ilə əlaqədar olaraq (Aleksandr Benkendorf və Hərbi Sənaye komitəsinin "Neftqaz" səhmdar cəmiyyəti) toluolun istehsalı (artilleriya mərmiləri üçün partlayıcı maddələr) təşkil olunmuşdur.

2. İlk 15 gün ərzində Çələkən vilayətində neft hasilatı 149 min pud təşkil etmişdir, onlardan 83 min pud "Çələkən neft sənayesi cəmiyyəti"-nin payına düşmüşdür; "Nobel qardaşları" şirkətinin payına 51 min pud və "Hacı-Çələkən" şirkətlərinin payına isə 15 min pud düşmüşdür [İsabəy Hacınski (1861-1919)] - Böyük Bakı neft sahibkarı, Abşeronda və onun hüdudlarından kənarında neft sənayələrinə sahib olmuşdur (Şimali Qafqaz, Türkmənistan).

3. İyunun 24-də Bakı hərbi sənaye komitəsinin iclasında, Viktor Herr Bakı neftindən toluolun alınması barədə məruzə etmişdir. Firma "A.A. Benkendorf" şirkəti, Rusiyanın hərbi idarəsindən dərhal razılığını aldığı, aylıq məhsuldarlığı 3000 pud olan toluol zavodunun tikintisinə başlamağı qərara almışdır.

4. Oktyabrda Bakıda, əsasən 1 mln. rubl sərmayə əsasında ardıcıl qazma və "Rapid" mexaniki emalatxanalar cəmiyyəti (bu müəssisə "Murtuza Muxtarov" və "Çəkic" kimi gücü qazma cəmiyyətlərindən sonra üçüncü müəssisə olmuşdur) təsis edilmişdir.

5. Dekabrda Bakıda, BÖ IPTO-nun professoru N.D. Zelinski və mühəndis-texnoloq S.A. Vişetravskiy "Toluol" və "Neft və daş kömürdən benzol və toluolun praktiki alınması haqqında" adlı məruzələri ilə çıxış etmişlər.

6. Dünyada ilk dəfə olaraq, Nikolay Zelinski BÖ IPTO -nun iclasında müəyyənləşdirmiş və bildirmişdir ki, krekinqdə katalizator kimi, metal oksidlərlə (titan, alüminium, sink) yanaşı, floridin və baxçasaray gilini də istifadə etmək olar. Bu məruzə katalitik krekinq (Zelinski öz məlumatı ilə amerikalı Qudrini 20 il qabaqlamışdır) inkişafının təməli olmuşdur.

1915-1916-cı illər. 1. Romanıdakı neft mədənlərində ilk dəfə olaraq dərinlik nasosları salınmış və qazlift tətbiq edilmişdir.

2. Bakıda, mühəndis-neftçi Yakov İdelson (1870-1938) üç-cildli "Qazma üzrə atlas" nəşr etdirmişdir. Neft sənayesinin milliləşdirilməsindən sonra o, texniki-iqtisadi bürosuna, sonra isə "Azneftin" qazma Şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. İdelson Y. S. Bakıda fırlanan qazma üsulunun tətbiqinə rəhbərlik etmişdir.

1916-cı il. 1. İlin əvvəlində İmperator Peterburq elmlər akademiyasının akademiki V. N. İpatyev Bakıya səfər etmiş və toluol zavodunun tikintisinin gedişi ilə tanış olmuşdur; artıq bu ilin payızında Bakı toluol zavodu istismara verilmişdir.

2. Mayın 15-də Bakıda "Bakı rayonu mühəndisləri cəmiyyətinin" sədri, professor Mixail Tixvinskiy neftin aromatizasiyası barədə məruzə oxumuşdur; burada o, ən yararlı xammal və əlve-

rişli temperatur prosesini göstərmiş, ətraflı şəkildə neftin parçalanması cihazının konstruksiyaları üzərində dayanmışdır (generator və retorta sobası), zavodun məhsul çıxışlarını elan etmiş və neftdən aromatik karbohidrogenlərin xüsusilə də, ilk növbədə toluol və benzolun əldə edilməsini göstərmişdir.

3. Bakıda iyunun əvvəllərində, əsasən 5 mln. rubl təşkil edən sərmayə ilə neft istismarı məqsədilə "Rupento" rus-fars neft sənaye əməkdaşlığı yaradılmışdır. Cəmiyyətə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Knyaz Dadiani, Murtuza Muxtarov və başqaları daxil olmuşlar. Fars hökumətinin komissarı Mirzə Məhəmməd Cəfər təyin edilmişdir.

1917-ci il. 1. İlin əvvəlində Rusiyanın 60 neft sənayesi müəssisəsi, ümumi 317,6 mln. rubl sərmayə ilə Rusiya - Asiya, Azov-Don və Petroqrاد beynəlxalq banklarının nəzarəti altında idilər [Azov-Don kommersiya bankı (B.A Kamenka-idarə heyətinin sədri)]. Kamenka, əsasən əmtəə dövriyyəsinin kreditləşməsi ilə məşğul olmuşdur, amma onun borcluları sırasında neft hasilatı və emalı ilə məşğul olan bir çox şirkətlərin debitorları var idi, Şimali Qafqaz eləcə də, Abşeronda.

2. Bakıda yanvarın əvvəllərində, 4 mln. rubl əsas kapitalı ilə yeni "Bakı - Astraxan neft sənayesi və nəqliyyat cəmiyyəti" neft müəssisəsi yaradılmışdır. Cəmiyyətin təsisçiləri İ.X. Ozerov və Y.V. Vişau idi.

3. Oktyabr inqilabından əvvəl Rusiyada ən böyük xarici şirkətlər, Rusiya neft işinə 85 mln. dollar sərmayə yatırın İngiltərə şirkəti idi.

"Royal Dutch Shell" Bakı neft mədənlərinə 20 mln. dollar yatırmışdır; bu şirkətdən başqa Qrozni və Maykopda böyük malikanələri olmuşdur. Fransız sərmayəsi (əsasən, Rotşild) 25 mln. dollar, Belçika isə 21 mln. dollar təşkil edirdi.

1918-ci il. 1. İyunun 1-də Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS-nin) fərmanı ilə Abşeron yarımadasında neft sənayesi milliləşdirilmişdir; Azərbaycan Respublikası hökuməti isə oktyabr

ayında 1 iyun tarixli Abşeronun neft müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilə bağlı Bakı XKS-nin qərarını ləğv etmişdir.

1920-ci il. 1. Aprelin 28-də Sovet Rusiyasının 11-ci Qırmızı ordusunun qabaqcıl hissələri Bakıya daxil olmuşlar. Bakı neft rayonu 70 ildən artıq müddətə sovet ittifaqına məxsus olmuşdur. Mayın 24-də Azərbaycan inqilab komitəsi respublikanın neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında fərman qəbul etmişdir. Yaradılan komitə Abşeronda olan 272 özəl neft sənaye şirkətlərini ləğv etmişdir.

2. Noyabrın 14-də Məşədi Əzizbəyov (təsis haqqında fərmanı Azpevkomun sədri Nəriman Nərimanov imzalamışdır) adına Bakı Politexnik İnstitutu (БПИ) yaradılmışdır. BPI-nun ilk direktoru professor N. A. Dubrovskiy, Elmi Şuranın katibi isə mühəndis S.A.Vəkilov təyin olunmuşdur. Bu ali məktəb (indi - Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) - Avropa və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis kadrları hazırlığına başlayan ilk institut olmuşdur.

3. Dünya şöhrətli kimyaçı alim Lev Qurviç BPI-nun professoru seçilməklə yanaşı, 1919-cu ildə əsası qoyulan Azərbaycan Dövlət Universitetinin də professoru seçilmişdir. O, neft emalı üzrə Bakı elmi məktəbinin kimyaçı-texnoloqlarının banisi olmuşdur (N.İ. Çernojukov, O.Q. Pipik, L.A. Quxman, B.B. Kaminer, V.L. Qurviç, D.O. Qoldberq, İ.P. Lukaşeviç, S.E. Kreyn, İ.Q. Fuks, T.İ. Saçevko, İ.A. Orucova, F.İ. Səmədova, A.M. Quliyev, Y.İ. Eminbəyli və başqaları).

1921-ci il. 1. "Azneft" böyük sovet neft birliyi Rokfeller tresti "Standart Oyl" ABŞ-dan Bakıya neft məhsulları kустar üsulla hazırlanmış məmullatların müqabilində texniki avadanlıqlar və ərzaq məhsullarının gətirilməsi barədə müqavilə bağlamışdır. Həmin ildə "Azneft" özünün London, Paris, Berlin və Nyu-Yorkda nümayəndəliklərini açmışdır.

2. Mayın 22-də vətəndaş müharibəsindən sonra bərpa edilən Bakı-Batum ağ neft kəməri ilə neftin ilk partiyası nəql edilmişdir.

3. Avqustun 5-23-də, İ. T. Sinilqa rəhbərliyi ilə Əmək və SSRİ Müdafiə Şurasının səlahiyyətli komissiyası əvvəlcə Bakıda, sonra isə Qroznıda işləmişdir. "Azneft" və Qroznı mərkəzi neft idarəsinin nümayəndələri ilə birgə toplantıda 1922-ci il üçün istehsal planları təyin olunmuşdur və mədən təchizatının yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

1922-ci il. 1. Ümumrusiya neft sənayeçilərinin I qurultayında neft hasilatının artırılması məqsədilə Bakı neft rayonunda quyuların bərpası işlərinə dair məsələyə baxılmışdır. Qubkin, Qolubiyatnikov və Qavrilov məruzələrlə çıxış etmişlər.

2. Suraxanıda (Bakı yaxınlığında) 1 saylı quyudan qaz fəvvarəsi alınmışdır ki, bu hadisə Rusiyada qaz sənayesinin inkişafına gətirib çıxarmışdır. Xüsusilə qaz üçün quyuların qazılmasına başlanmışdır.

1923-cü il. 1. İlk dəfə olaraq, Bakı maşınqayırma zavodlarında qazma baltalarının termiki emalı həyata keçirilmişdir.

2. Bakı mühəndisi Matvey Kapelyuşnikov (1886-1959) dünyada ilk dəfə olaraq birmərhələli reduktorlu turbini hazırlamış və sınaqdan keçirmişdir.

3. 1918-ci ildə Moskva dağ-mədən akademiyasının nəzində Bakı Qroznı rayonlarında neft axtarışları üzrə Komitə yaradılmışdır.

Aprel ayında "İliç Buxtası" yeni neft mədəni (1991-ci ildən "Bayıl limanı" olmuşdur) açılmışdır.

5. Neft mühəndisi Rüstəmbəyov Fətullabəy (1867-1946) "Azneft" dövlət birliyinin texniki direktoru təyin edilmişdir. 1893-cü ildə S.Peterburq texnologiya institutunu bitirmişdir; 1906-cı ildən 1919-cu ilədək, 1887-ci ildə yaradılmış "Musa Nağıyev" neft şirkətinin rəhbəri olmuşdur.

6. İlk dəfə olaraq SSRİ-də, Leytenant Şmidt adına maşınqayırma zavodunda ikiqat sürətə malik bucuraqdlı rotor qazılması üçün qazma qurğusunun sınaq nümunəsi hazırlanmışdır. Bu ilk sovet qazma bucuraqdadı 1200 metr dərinliyinə qədər quyular

qazmağa imkan verirdi.

7. Bakı mühəndisi S.R. Zuber təyyarə ilə Bakı arxipelaqı adalarının aerofotoçəkilişini həyata keçirmişdir. Sonra, bu aeroçəkiliş üsulu sovet dövründə neft sənayesində geniş tətbiq edilmişdir.

8. Sentyabrın əvvəlində "Azneft" birliyində neft quyularının elektricləşdirilməsi 75% (100% - ə isə 1930-cu ildə nail olunmuşdur) təşkil etmişdir.

9. SSRİ-də ilk dəfə, Bakıda qaz-benzin zavodu (həmin vaxt o, qazolin adlanırdı) tikilmişdir.

1924-cü il. 1. Dünyada 71 sayılı ilk quyu, ada tipli İliç ("Bayıl limanı") adına buxtada taxta dirəklər üzərində tikilmişdir, belə ki, bu quyu dəniz sənaye nefti vermişdir.

2. Fevralın 15-də SSRİ dövlət mədən sənayesi mərkəzi idarəsinin direktoru A.P. Çubarov təyin olunmuşdur, onun müavini İ.M. Qubkin olmuşdur; direktorlar: Bakı neft sənayesi - İ. N. Strizhov, (1926-cı il; o, SSRİ neft sənayesinin baş direktoru olmuşdur) Qroznı neft sənayesində isə N.N. Smirnov.

3. Matvey Kapelyuşnikovun ixtira etdiyi turbinlə Suraxanıda dərinliyi təxminən 600 metr olan dünyada ilk neft quyusu qazılmışdır.

4. Dmitri Qolubyatnikov özünün "Abşeron yarımadasının təkində neft ehtiyatlarının hesablanması" əsərini dərc etmişdir.

5. BPI -nin fizika kafedrasında görkəmli alim, "hidrogen bombasının" atası İqor Kurçatov (1903-1960) gələcəkdə böyük elmdə ilk addımlarını atmağa başlamışdır. Yazıçı P.T. Astaşenkovun bildirdiyi kimi, "məhz Bakıda İ.V. Kurçatov özünü kəşf etmişdir".

6. Fətullabəy Rüstəmbəyovun beşillik proqramı neft hasilatının texniki səmərələşdirilməsi üzrə "Azneftin təklifləri" adlı işi (1923/24-1927/28 illər) dərc olunmuşdur, burada ilk dəfə olaraq, quyuların yeni konstruksiyaların tətbiqi yolları və onların möhkəmləndirilməsi üsulları, nəqliyyat sisteminin və neftin saxlanması təkmilləşdirilməsi, eləcə də qaz sənayesinin əsas-

ları nümayiş etdirilmişdir.

7. Mayın 1-də "Azneftin" idarə heyəti təsdiqlənmişdir: A.P.Serebrovskiy (rəis), M. V.Barinov (birinci müavin), F. A. Rüstəmbəyov (mədən direktoru), İ.P.Oparin (zavod və satış idarəsinin direktoru), A.F.Nesterov (texniki təchizat direktoru), P.Y.Rıskin (baş mühasib), N.N.Yaroş (nəqliyyat direktoru) və A.Y.Sizov (elektrik cərəyanı direktoru).

8. May ayında "Azneft" birliyində, termiki krekinq (1912-ci ildə patent almış kvitkonun üsulu əsasında) qurğularının hazırlanması məqsədilə zavod tikintisi üçün Komitə yaradılmışdır; Bu qurğu biraxınlı rejimə malik, dövrü hərəkətdən və bir kubdan ibarət olmalı idi. Məşhur Bakı mühəndisi və neftçi-kimyacı Viktor Herr Komitənin sədri (1909-cu il Bakı Nobel mükafatının ilk laureatı) seçilmişdir.

1925-ci il. 1. Bakı mühəndisi, Bakı Politexnik İnstitutunun professoru M. Skvortsov - dünyada ilk dəfə "avtomatik qazmaçı"-baltanı avtomatik ötürən cihaz yaratmışdır, bu cihaz Suraxanıda ilk dəfə sınaqdan keçirilmişdir.

2. Bakıda, ilk dəfə bakı mühəndisi Semyon Kvitkonun patenti əsasında hazırlanmış krekinq prosesi üçün qurğunun sınaqları aparılmışdır. S.K. Kvitko bu ixtirasına görə 1912-ci ildə patent almış və bir il əvvəl amerikalı V.M. Bartonu qabaqlamışdır. Kvitkonun ixtirasını müharibəyə qədər Dəniz idarəsi neft emalı məqsədi ilə istifadə etməyi nəzərdə tutmuş, lakin I Dünya müharibəsinin başlanması, nəzərdə tutulan planın həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

3. Mayın 29-u SSRİ MİK-in Rəyasət Heyəti mühəndis-neftçi F.A. Rüstəmbəyovu neft işinin inkişafına verdiyi böyük töhfəsinə görə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif etmişdir (M. Kalinin ona minnətdarlığını şəxsən bildirmişdir).

4. Bakıda dərinlik nasoslarının təmiri və hazırlanması üçün F. E. Dzerjinski adına zavod tikilmişdir.

5. Bakıda, SSRİ-də ilk, qaz hasilatı və emalı məsələləri üzrə

"Təbii qaz" adlı kitab dərc edilmişdir (müəllif - İ.N.Strizhov; kitabın həcmi 95 səhifədən ibarət idi).

6. Bakıda "Azneft" trestinin tərkibində qazın hasilatı və istifadəsi üzrə müstəqil idarə yaradılmışdır.

7. Martın 21-də "Azneft" (Bibiheybət neft mədəni) birliyində neft səmt qazından qaz benzininin alınması üzrə uğurlu təcrübə aparılmışdır.

8. Oktyabrın 19-da SSRİ BCHX dövlət sənayesinin mərkəzi idarəsinin Rəyasət Heyətinin iclasında, neft qaz təsərrüfatının inkişafı ilə əlaqədar "Azneftin" "Azərbaycan neft və qaz sənayesi Dövlət birliyi" olaraq adının dəyişdirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

1926-ci il. 1. İyulda SSRİ-də, Bakı rayonlarını Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu neft rayonları ilə birləşdirən ilk elektrik dəmir yolu fəaliyyətə başlamışdır.

2. "Azneft" birliyi Gürcüstanda neft kəşfiyyatı işlərinə başlamışdır. Nəticədə bu 1931-ci ildə Mirzəani rayonunda 15 dərin kəşfiyyat quyusunun qazılmasına gətirib çıxarmışdır ki, onlardan yalnız ikisi sənaye nefti vermişdir.

3. V. F. Herr və Q. P. Ulyanovun konstruksiyaları əsasında yaradılmış küt keramik sobaları istifadəyə verilmişdir (tutumu 1 kub), bu sobalarda Pikkerinq az məhsuldarlıq retor sobalarında neftin pirolizi zamanı və qazgeneratorlu qurğularda əldə olunan ağır qalıqlar koklaşdırılmışdır.

4. Avqustun 26-da "Azneftin" rəisi A.P. Serebrovskiy "Neft-sindikət" idarə heyətinin sədri təyin olunmuşdur. O, SSRİ-nin ən böyük neft trestinə altı ildən çox rəhbərlik etmişdir.

1927-ci il. 1. Bakıda qazma zamanı yeni texnologiya tətbiq edilmişdir: dövrlərinin sayının dəqiq tənzimlənməsi ilə elektroaqrəqatların yayılmasına nail olunmuşdur.

2. M. Əzizbəyov (noyabrın 14-də 1920-ci ildə yaradılmışdır) adına BPI-da, neft sənayesinin energetikası kafedrası yaradılmışdır, kafedraya professor M.M. Skvortsov rəhbərlik

etmişdir. O, uzun müddət elmi və tədris hissəsi üzrə institutun direktoru işləmişdir.

3. "Azneft" birliyi Türkmənistanda qazma fəaliyyətini bərpa etmişdir; bakılılar tərəfindən daha intensivlənmə Nebitdağ (Neftdağ) yatağında 1931-1933-cü illər fəvvarələrindən sonra başlanmışdır. Bu hadisə yatağın sənaye dəyərini təsdiq etmişdir.

4. İyulun 19-da, Bakıda, SSRİ-də ilk, sutkada 15 min pud mazut emal edən krekinq zavodu istifadəyə verilmişdir.

1928-ci il. 1. Erlift üsulu ilə maye karbohidrogen xammalının (V.Q. Şuxovun ixtirası) hasilatı ilə bütün Bakı neftinin üçdə biri əldə edilmişdir. Erliftin mahiyyəti o idi ki, neft laylarına təzyiqlə hava vurulurdu və bu təzyiqlə neft yerin üzərinə çıxırdı.

2. Suraxanıda neft mədənlərində ilk dəfə neft hasilatının ikinci üsulu tətbiq olunmuşdur: 13 quyuda laylara havanın və qazın vurulması müsbət effekt vermişdir.

3. M.F. Mirçinkin "Bibiheybət V lay dəstəsinin (neft yataqlarının qiymətləndirilməsi üsulları haqqında) istehsal perspektivləri" adlı kitabı dərc olunmuşdur; burada müəllif quyuların məhsuldarlığına təsir edən təbii, geoloji faktların aşkar edilməsini, öyrənilməsinə tövsiyə etmiş və onları insan fəaliyyətindən asılı olan süni təsirlərdən qorumağı qeyd etmişdir.

1929-cu il. 1. Bakıda, yanvarın 18-dən fevralın 2-dək 1927-ci ildə yaradılmış neft sənayesinin Elmi-texniki şurasının 1-ci sessiyası keçirilmişdir; iki bölmə - mədən və zavod fəaliyyət göstərmişdir. Birincidə qazma problemləri və yataqlarının təkmilləşdirilməsinin səmərələşdirilməsi, ikincidə isə köhnəlmiş neftayırma kublarının əvəz edilməsi imkanları, borulu qurğu və krekinqin üstünlükləri müzakirə edilmişdir.

2. Oktyabrın 22-də, neft emalı üzrə B.B. Kuybişev adına Azərbaycan elmi-tədqiqat institutu təsis edilmişdir. Kuybişev (1959-cu ildə neft-kimya prosesləri institutu olmuşdur) institutun kollektivi 1941-1945-ci illərdə öz elmi işləri ilə ölkəyə əhə-

miyyətli yardım göstərmişlər.

3. Məşhur ixtiraçı Vladimir Şuxov (1853-1939) SSRİ Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilmişdir, görkəmli alimlər isə kimyaçı Nikolay Zelinski (1861-1953) və geoloq İvan Qubkin (1871-1939) SSRİ EA-nın həqiqi üzvü seçilmişlər.

4. Böyük alim, üzvi kimyaçı Konstantin Krasuskiy (1867-1937) BPI-nun kimya (dünyasını dəyişənə qədər) kafedrasına rəhbərlik etmişdir. K.A. Krasuskiy Azərbaycanda neft-kimyayının inkişafına böyük töhfə vermişdir. O 1911-ci ildə üzvi birləşmələrdə epoksid dövrü partlayış ifadə edən formul çıxarmışdır (bu onun adını daşıyır).

5. SSRİ-də ilk dəfə Suraxanı mədənlərində yerli neft işində dönüş yaradan neft-mədən kəşfiyyatının yeni üsulu - elektrikli giriş həyata keçirilmişdir.

1929-1934-cü illər. Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov Bakıda ilk boruşəkili krekinqi ixtira etmiş, quraşdırmışlar. Bu qurğuda həyata keçirilən proses neft işinin tarixinə "sovet krekinq" adı ilə daxil olmuş, neftin dərin parçalanmasında, neft üzrə inkişafında və təcrübələrin artırılması baxımından müsbət rol oynamışdır.

1930-cu il. 1. Bütün Bakı neft mədənlərində qazma əyriyini ölçmək üçün elektrokarotaj və cihazlar tətbiq olunur.

2. "Şlyumberje" şirkətinin geofizikləri Suraxanıda neft yataqlarında elektrik kəşfiyyatı vasitəsilə axtarış üsulunu tətbiq etmişlər.

3. SSRİ Ali İqtisadi Şuranın Rəyasət Heyətinin 29 may tarixli qərarı ilə BPI, Azərbaycan Neft İnstitutunun (ANİ) tabeliyinə verilib və yenidən Azərbaycan Neft İnstitutu kimi təşkil olunmuşdur. Sonralar, ANİ-nun bazasında Kirovobadda (indiki Gəncə) və İttifaqın böyük neft mərkəzlərində qiymətli şöbələr, neft institutu yaradılmışdır (Qrozni, Ufa və İşimbay).

4. Bakıda ANİ-nun rektoru Aleksandr Nikişinin "Qara qızıl adlı kitabı nəşr edilmişdir. "Çatmaq və ötmək" adlı kitabda XX

əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Abşeron yarımadasında baş verən hadisələr ətraflı şəkildə təsvir edilmiş və Abşeronda neft istehsalının bərpaası üzrə Bakı neftçilərinin qəhrəmanlıqları göstərilmişdir.

5. İ.V. Stalin adına Ümumittifaq sənaye akademiyasının şöbəsi kimi Bakı neft sənaye akademiyasının açılışı. Bakı sənaye akademiyası "Azneft" birliyi üçün işçi mühitindən çıxmış ilk rəhbər qrupu (54 nəfər) məzun olaraq buraxmışdır.

6. Fevralın 13-də 34 km uzunluğunda Bakı - Batum magistral neft kəməri açılmışdır.

1931-ci il. 1. Həm fəvvarə, həm də mexaniki üsulla neft hasilatı üçün avadanlığın müxtəlif növlərinin yaradılmasında mühüm rol oynamış Azərbaycan neft maşınqayırma elmi-tədqiqat və layihə institutu (АзНИПИНМАШ) yaradılmışdır; həmçinin quyuların cari və əsaslı təmiri üçün avadanlıq; neft hasilatının intensivləşdirilməsi üzrə işlərin aparılması.

2. Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyovun layihəsi üzrə Bakıda krekinq-zavod tikilmişdir, burada SSRİ-də ilk dəfə bərpa işləri həyata keçirilmişdir. Zavodda alınan təyyarə yanacağı 90-95 oktanlı idi və aşağı donma temperaturuna malik idi.

3. Bakıda, Suraxanı parafınli neftinin təmizlənməsi və parafinin ayrılması ilə yüksək keyfiyyətli avtomobil və aviasiya yağlarının istehsalı üzrə A. Caparidze adına zavod tikilmişdir.

4. Martın 31-də SSRİ Mərkəzi Seçki Komissiyasının Rəyasət Heyəti "Azneft" birliyini ölkənin ali mükafatı - Lenin ordeni ilə təltif etmişdir. Həmçinin, Lenin ordeni və Qırmızı Əmək Bayrağı mükafatına, onun rəhbəri Mixail Barinov daxil olmaqla "Azneftin" 55 nəfər işçisi layiq görülmüşlər.

5. Aprelin 15-20-də Bakıda, ölkə neftçilərinin həmkarlar ittifaqının növbəti vəzifələri haqqında qərar qəbul olunan SSRİ neft sənayesi fəhlələrinin I Ümumittifaq qurultayı keçirilmişdir.

6. May ayında, Bakıda Lökbatan - Bakı neft kəməri tikilə-

rək istismara verilmişdir.

7. SSRİ-də ilk dəfə Bakıda, ANİ nəşriyyatı bu institutun professoru V.İ. Tixomirovun ilk "Neftçi-texnoloq tələbələri üçün fiziki kimya" və "Neftçilər üçün kolloid kimya" adlı iki kitabını nəşr etmişdir.

8. İyun ayında, Leytenant Şmidt adına zavod azərbaycanlı mühəndislər N.V. Antonov, S.S. Zalikman, A.N. Kondakov və başqaları tərəfindən hazırlanmış dördsürətli qazma bucurqadının ilk nümunəsi istehsal edilmişdir. Bu nümunə bucurqadı 1946-cı ilə qədər SSRİ neft mədənlərində geniş tətbiq olunmuşdur.

1932-ci il. 1. Bakıda ilk dəfə SSRİ-də, Şuxov-Kapelyuşnikov-Rüstəmbəyovun sistemi yüksək temperaturlu krekinq prosesində (510 ° C və yuxarı) həyata keçirilmiş, nəticədə sürətli rejimlərdə işləyən mühərriklər üçün yüksək aromatl benzinlər (52% -ə qədər) alınmışdır.

2. Martın 5-də, Lökbatan sahəsində 62 sayılı kəşfiyyat quyusundan onun neftvermə qabiliyyəti haqqında proqnozu təsdiqləyən fəvvarə vurmuşdur. Bir il sonra isə bu sahədə, Lökbatanı "Azneft"-in aparıcı yataqlar sırasına daxil edən digər quyuy fəvvarə vurmuşdur. Sonradan Lökbatan sənaye bazasında "Molotoneft" ("Молотовнефть") tresti yaradılmışdır.

3. Martın 12-də Bibiheybət buxtasının 1910-cu ildən fasilələrlə həyata keçirilən doldurulma işi başa çatmışdır. Doldurulma işinin həcmi təxminən 300 hektar olmuşdur.

4. Martın 24-dən 15-dək Bakıda neft quyularının istismarı üzrə I Ümumittifaq konfransı keçirilmişdir. Bu 7 bölmədən ibarət idi: fəvvarə istismarı üzrə; ikinci üsulun işlənilməsi üzrə; kompressor istismarı üzrə; ümumi məsələlərin təkmilləşdirilməsi; quyuların möhkəmləndirilməsi və sementlənməsi; standartlaşdırma və tipləşdirmə; habelə təhlükəsizlik texnikası və əməyin mühafizəsi məsələləri üzrə.

5. SSRİ dövründə 22,2 mln. ton neft hasil edilmişdir; "Azneft"-in payına düşən hasilat 12,2 mln. ton (55%) təşkil etmişdir.

1933-cü il. SSRİ-də İliç buxtasında dəniz neft yataqlarının işlənməsi üçün ilk dəfə Bakıda (hazırda isə "Bayıl limanı") taxta dirəklər üzərində iki əsaslı tikinti həyata keçirilmişdir. Dirək kimi diametri 30 sm, uzunluğu isə 13 m olan dairəvi meşə odunu tətbiq edilmişdir.

1933-cü il. 1. Bakıda, İliç buxtasının sahilində rotorlu üsulla SSRİ-də ilk maili quyu qazılmışdır.

2. Bakıda, avqustun 15-dən 20-dək neftçilərin elmi və mühəndis-texniki cəmiyyətlərinin I Ümumittifaq qurultayı (hazırda İ.M. Qubkin adına neft və qaz sənayesi işçilərinin elmi-texniki cəmiyyəti) keçirilmişdir. Qurultayın əsas məsələsi planlı şəkildə neft-qaz yataqlarının işlənməsi idi.

3. Azərbaycanda sürtkü yağlarının istehsalı ildə 1 mln. ton təşkil etmişdir, bəzi neft emalı zavodları isə SSRİ-də onların əsas tədarükçüsü olmuşdur.

1933-1934-cü illər. Dünyada ilk dəfə olaraq, bəzi mühəndisləri - Xubensov qardaşları batan taxta panton şəklində üzən əsaslı konstruksiya təklif etmişlər; bunun əsasında 365 m dərinliyində ilk kəşfiyyat neft quyusu qazılmışdır. Xəzərdə ilk üzən qazma qurğusu isə 1934 - cü ilin sentyabr ayında fəaliyyət göstərmişdir.

1934-cü il. 1. Artyom (hazırda "Pirallahı") adasında N.S. Timofeyev və K. M. Mixaylovun layihə təklifi ilə dəniz quyularının qazılması üçün subasar qalaqlarda metal özüllərin tikintisi başlanmışdır.

2. "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalında (keçmiş "Neft işi" qəzet-jurnalı, 1899-cu il yanvar ayından dərc edilmişdir) mühəndis-neftçi F. A. Rüstəmbəyovun silsilə məqalələri dərc edilməyə başlanmışdır. Bu məqalələrdə yerli və xarici təcrübələri təhlil edərək, Xəzərdə dəniz neft quyularının tikintisi və sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının nəzəri və praktiki əsasları ilk dəfə açıqlanmışdır.

3. SSRİ-də sənayeləşmə ilə bağlı M. Əzizbəyov adına Azər-

baycan Sənaye İnstitutunun adı dəyişdirilərək ANİ olmuşdur.

4. Bakıda, sürtkü yağlarının istehsalı və istehlakı işləri üzrə I Ümumittifaq elmi-texniki konfransı keçirilmişdir, burada SSRİ-də 1920-1930-cu illərdə həyata keçirilmiş neft yağlarının istehsalı və istehlakı işləri ümumiləşdirilmişdir.

5. Aprelin 5-də Bakıda, "Neft texnikasına sahib olmaq məqsədi" Ümumittifaq cəmiyyətinin I qurultayı açılmışdır. Qurultayda 8 bölmə təqdim olunmuşdur: təşkilati -planlı; texniki - istehsalat dərslisi; kütləvi texniki təbliğat; texniki - istehsalat mətbuatı və müəllif işləri; dərin və daha dərin qazma işləri; planlaşdırma və avtomatlaşdırılma; neft nəqliyyatı və neft anbarları; itki ilə mübarizə və təkmilləşdirilmə üzrə.

6. İyulda Xəzər dənizinin sahilində "Azneftkəşfiyyat", gələcəkdə dərin kəşfiyyat quyularının qazıldığı yerə səbəb olan Amburak və Şoulan burunları arasında elektrik sorğu həyata keçirtmişdir.

7. Noyabrın 20-də, Bakıda MK-nin neftçilər ittifaqının təşkil etdiyi texniki minimumla əlaqədar Ümumittifaq müşavirənin açılışı keçirilmişdir.

8. Bakılı Andrey Krems (1899-1975) İ.M Qubkinin tövsiyəsi ilə SSRİ Ağır Sənaye Xalq Komissarlığının baş geoloqu təyin edilmişdir (Kremsin Qubkinlə tanışlığı hələ 1925-ci ildə başlamışdır).

9. Artyom (Pirallahı) adasında ilk dəfə maili quyu qazılmışdır.

1935-ci il. 1. Bakıda Azfan (Азфан) SSRİ Kimya İnstitutu (hazırda isə Azərbaycan EA Qeyri-üzvi və Fiziki Kimya İnstitutu) yaradılmışdır. Üzvi kimya, qeyri-üzvi kimya şöbələri ilə bağlı 1937-ci ildən 1945-ci ilə qədər institutun tərkibinə üzvi kimya, qeyri -üzvi kimya, fiziki kimya və neft kimya bölmələri daxil edilmişdir.

2. Mayın 12-də , dünyada dənizdə ilk, 52 gün ərzində Artyomdan (Pirallahı) 520 metr məsafədə 775 metr dərinliyində quyu qazılmışdır. Bu rekord müddət nəinki dəniz, həm də quru

üzün idi. Quyunun məhsuldarlığı sutkada fəvvarə ilə birlikdə 30 ton neft təşkil edirdi.

3. İyulun 1-də Bakıda Əmək və Müdafiə Şurasının qərarına əsasən, "Azneft" birliyi ayrı-ayrı müstəqil ümumittifaq neftçixarma trestinə - " Əzizbəyovneft", " Leninneft", "Orconikidzeneft" və " Stalinneft" - ə bölünmüşür.

4. Avqustda "Neft təsərrüfatı" (Moskva) jurnalında, Fətulla Rüstəmbəyov "Dənizdə qazma və Artyom adasında neftli sahənin işlənməsi haqqında" məqalədə qazma buruğu altında dəniz özüllərində müsabiqənin nəticələri və dəniz stasionar platformaların quraşdırılması üzrə ilk təcrübələri təsvir etmişdir.

1935-1936-cı illər. SSRİ-də ilk dəfə, neft mühəndisi Firudin Axundov (1915-1996) öz işlənməsi üçün müəlliflik şəhadətnaməsi almışdır: 1) Elektrik qazma və 2) az debitli neft quyularının istismarı üçün qaldırılmanın əvəzedilməsi. F.M. Axundov-Azərbaycan neft işi sahəsində 300-dən çox verilən təkliflərin və müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir.

1936-cı il. 1. Dünyada ilk dəfə sovet mühəndisləri (Pyotr Şumilov, Eyyub Tağıyev və başqaları) qrupu çoxpilləli reduktorsuz turbin yaratmışlar (Əyyub Tağıyev neft işi sahəsində öz görkəmli elmi açılışlarına görə üç dəfə Stalin mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür). Bu haqda məşhur sovet yazıçısı və dramaturqu A.P. Şteyn yazmışdır: "... savadlı və yüksək intellekt səviyyəsinə malik azərbaycanlı mühəndis". İndiki Rusiya Neft və Qaz Akademiyasında tələbə-qazmaçılar üçün Tağıyev adına iki mükafat təsis edilmişdir.

2. Kremldə yanvarda Azərbaycan nümayəndə heyətinin qəbulunda neft qazlarından etil spirtinin alınması üzrə sənaye qurğusunun istismara buraxılması barədə Sovet hökumətinə məlumat verilmişdir.

Bakı neft-kimyaçılarının yaratdığı bu qurğu, (M.A. Dalin və s.) dünya təcrübəsində ilk bu cür sənaye qurğusu idi.

3. Akademik İvan Qubkin SSRİ EA Azərbaycan filialının

sədri seçilmişdir, 1945-ci ildə bu akademiyanın bazasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradılmışdır.

4. Mühəndis A. M. Pobedin xəritəli qazma üçün "Geoloq" barkas tərtib edilmişdir, bununla geoloji təcrübədə ilk dəfə olaraq Mərdəkan dəniz qalxmasında və Abşeron yarımadasında dəniz dibinin struktur xəritəsi tərtib edilmişdir.

5. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda "Leninpet" mədənlərində qazma avadanlığı ilə birlikdə qazma qülləsinin (bucurqadla, rotorla, kranblokla, elektrik motoruyla və s) hərəkəti həyata keçirilmişdir. Qüllənin hərəkəti elektrik mühərriki və qazma bucurqadının köməyi ilə həyata keçirilmişdir.

Bakıda SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə 1925-ci ildə "Azneft" qaz istehsalı və istehlakı üzrə açılan "Azqaz" tresti yaradılmışdır.

1937-ci il. 1. Moskvada dağ - yanacaq və geoloji-kəşfiyyat ədəbiyyatı baş redaksiyasının nəşriyyatında akademik İvan Qubkinin "Neft haqqında təlim" adlı dərsləri dərc olunmuşdur. Bu SSRİ-də neft və dağ institutlarının tələbələri üçün ilk fundamental əsər olmuşdur.

2. Bakıda Bakı və Moskva mühəndislərini birləşdirən Suraxanı xüsusi eksperimental qazma kontoru yaradılmışdır. Əsas məqsəd quyu mühərriklərinin yeni konstruksiyalarını işləyib hazırlamaq idi. Qazma kontorunun rəhbəri 26 yaşlı Əyyub Tağıyev olmuşdur.

3. Aprelin 4-də SSRİ Qlavneftin leytenant Şmidt adına Bakı maşınqayırma zavodunun neft yanacağı qaz zavoduna köçürülməsi haqqında əmri nəşr olunmuşdur.

1938-ci il. Bakıda ilk dəfə (İzzət Orucova və Dora Qoldberq və başqalarının Bakı neftinin yağ fraksiyalarının selektiv təmizlənməsi və parafinsizləşdirmə əsasında) həlledici kimi furfurokun istifadəsi ilə yağ distillatlarının təmizlənməsi üzrə zavod tikilmişdir. Orucova İ.M. (1909-1983) SSRİ-də "Neft texnologiyası" sahəsində elmlər doktoru elmi dərəcəsi alan ilk qadın olmuşdur.

3. Fevralın 19-da Bakıda Lazar Kaqanoviçin rəhbərliyi ilə Neftçilərin Ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdir. Əsas məqsəd neft sənayesinin işinin yaxşılaşdırılması və neftçi kadrların hazırlanması idi.

1939-cu il. 1. P.P.Şumilov, E. İ. Tağıyev və başqalarının çoxmərhələli reduktorsuz turbin sisteminin sənaye tətbiqinə başlanmışdır.

2. SSRİ-də ilk dəfə (Bakı), neftçi-kimyəçi Murtuza Nağıyev tərəfindən (1908-1975) məsələn, krekinq prosesində yenidən resirkulyasiyanın köməyi ilə kimyəvi prosesin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsasları daxil edilən axtarışlar dərc olunmuşdur (M.F.Nağıyev tənlük, yanacağın çıxış və yenidən resirkulyasiya əmsalı arasındakı asılılıq yaradan tənlüyü çıxarmışdır).

3. SSRİ-də ilk dəfə, may ayında mühəndislər S.A. Orucov və A.N. Matis Suraxanıda dərin kompressor quyularının istismara buraxılması üçün aerasiya üsulunu tətbiq etmişlər.

4. Bakılı Mixail Yevsenko (1908-1985) SSRİ neft sənayesi xalq komissarı müavini təyin edilir. 1940-1941-ci illərdə Evseenko M.A. Azneftkombinatın rəisi işləmişdir, 1942-ci ildə isə onu yenidən SSRİ MP-nın xalq komissarı müavini təyin edirlər.

1940-cı il. 1. Qala yatağında dünyada ilk dəfə A.P.Ostrovskiy, A. P. Aleksandrov və başqalarının elektrik qazma konstruksiyası üsulu ilə quyu qazılır.

2. Neft mühəndisi Süleyman Vəzirov (1910-1973) SSRİ-də aparıcı yer tutmuş "Azneft" birliyinin rəhbəri təyin edilir, (sovet neft işinin 75% -nin bu birlik ilə əlaqəsi olmuşdur). S.A. Vəzirov İkinci dünya müharibəsi illəri zamanı "Azneftkombinat"-ın ilk azərbaycanlı rəhbəri olmuşdur.

3. İ. V. Stalinin adına Bakı zavodu B-74 və B-70 B-78, 383,8 min ton aviasiya yanacağı istehsal etmişdir, bu da təyyarə yanacağı ümumittifaq istehsalı həcmünün 43,4% -ni təşkil etmişdir.

1941-ci il. 1. Dünyada ilk dəfə turbin üsulu ilə 2000 metr dərinliyində maili quyu (qazma Ağa Neymətullanın ustaları tərə-

findən həyata keçirilmişdir) qazılmışdır.

2. SSRİ-də, Hövsan yatağında ən dərin quyunun qazılmasına (3200-3400 m) başlanmışdır.

3. Azərbaycanda (23,5 mln. ton), SSRİ-nin bütün neft hasilatının 71,4%-ni təşkil edən neft hasilatının ən yüksək səviyyəsi əldə edilmişdir.

1941-1945-ci illər. 1. Böyük Vətən müharibəsi illərində bakı neftçiləri 75 mln. ton neft hasil etmişlər; bu müddətdə 1118 bakı neftçisi SSRİ orden və medalları ilə mükafatlandırılmışlar, o cümlədən 39 nəfər Lenin ordeni, 704 nəfər Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və 104 nəfər "Şərəf Nişanı" ordeni ilə.

2. Azərbaycanda SSRİ neft hasilatının 65-70% -ni hasil edilmişdir (N.K. Baybakovun məlumatına görə). Müharibə illərində Qırmızı Orduya sərf olunmuş neft məhsullarının 17 mln. tondan 13 mln. tonu Bakıda istehsal edilmişdir. Onun payına ağ neft istehsalının 85% -i düşürdü. Cəbhəyə daha 1 mln. ton yüksək oktanlı benzin B-78 göndərilmişdir.

3. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR neft sənayesi müəssisələrində fəhlə və mühəndis-texniki işçilərin yaradıcı fəallığı sayəsində 18507 ixtira və səmərələşdirici təklif edilmişdir. Onların yarından çoxu, təxminən 145 milyon rubl dövlətə qənaət edilməklə istehsalatda tətbiq edilmişdir.

1942-ci il. 1. Neftçi - kimyaçı Yusif Məmmədaliyevin (1905-1961) rəhbərliyi altında xlorlu metan və etanın sintez üsulları işlənib hazırlanmışdır. Y.Q. Məmmədaliyev aviasiya yanacaqları üçün neft qazları əsasında son dərəcə qiymətli yüksəkoktanlı komponentlərin alınması üsulunu hazırlamışdır.

Elə onun rəhbərliyi altında neft xammalında toluolun sintez üsulu hazırlanmış və sənayedə tətbiq edilmişdir, bu partlayıcı maddələrin alınması üçün toluolu sayını xeyli artırmışdır (bu, SSRİ müdafiə sənayesinin inkişafına böyük töhfə vermişdir).

2. İlk dəfə S.Budyony adına zavodda (sonrakı "Nefteqaz") Bakı neftinin aromatlq karbohidrogenlərindən mononitrotolunun

alınması üsulu həyata keçirilmişdir. Üsulun müəllifləri, azərbaycanlı alimlər S.D. Mehdiyev, V.S. Qutırya, A.A. Kudinov və A.A. Deqtyareva olmuşlar.

3. Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq neft nəqlinin sistern üsulu və yedəklərin köməyi ilə (Krasnovodsk - Bakı marşrutu üzrə) dəniz üzrə metal anbarlar üsulu tətbiq edilmişdir. Bu qeyri-adi ideyanın müəllifləri görkəmli Bakı neftçiləri Nikolay Baybakov və Süleyman Vəzirov olmuşlar.

4. SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarına əsasən Azərbaycan neft və neftayırma müəssisələrinin xeyli hissəsi, Volqa, Ural, Qazaxıstan və Orta Asiya rayonlarında yaradılmışdır.

1943-cü il. 1. Bakıda, Keşlə qəsəbəsində ən yeni texnologiya ilə neft və qazma avadanlığının istehsalı üçün iri maşınqayırma zavodu tikilmişdir.

2. Bakıda, "Azqostoptehizat", kitab nəşriyyatında gənc alim və neftçi-kimyaçı Y.Q. Məmmədaliyev və M.F. Nağıyevin "Kimyanın müasir vəziyyəti və aviasiya yanacaqlarının texnologiyası" adlı kitabı dərc edilmişdir.

3. Dekabrda, Azərbaycanda İ. V. Stalinin (1879-1953) sərəncamı ilə, "Neft fondu" yaradılmışdır; bu bütün SSRİ-də yeganə müstəqil fond idi. Fondun əsas məqsədi, qurudulma və Abşeron yarımadasında neft mədənlərinin abadlaşdırılması üzrə tikinti-quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi idi. 1959-cu ilin yayında fond ləğv edilmişdir.

4. Dəniz seysmik kəşfiyyat üsulu işlənib hazırlanmışdır; seysmik məlumatlar və tətbiqi tədqiqatların nəticələri istifadə edilmişdir.

1945-ci il. 1. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradılmışdır, akademiya 4 bölmədən ibarət idi, onlardan ikisi neft işi ilə bağlı idi: geoloji kimya, fiziki-texniki və neft elmləri bölməsi. Martın 31-də akademik Mir Əsədulla Mirqasimov Azərbaycan EA-nın ilk prezidenti seçilmişdir.

2. İlk dəfə olaraq dəniz özülləri üçün borulu yığma konst-

ruksiyaların hazırlanmasının sürətli üsulu təklif olunmuşdur. Bu üsul, istənilən hava şəraitində qazma üçün səmərəli baza yaratmağa imkan verirdi. Bu üsulu istedadlı mühəndis-neftçi Sabit Orucov (1912-1981) və Yusif Səfərov (1907-1963) hazırlamışdır.

3. Bakıda Y. Q. Məmmədəliyevin "Aviasiya yanacaqlarının istehsalında alkiləşmə reaksiyası" adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur, bu monoqrafiyada katalitik alkiləşmə sahəsindəki tədqiqatların nəticələri göstərilmiş, həmçinin ilk dəfə olaraq, neft qazları və aromatik karbohidrogenlərin əsasında mühərrik yanacaq- larının alınmasının praktiki imkanları göstərilmişdir. Həmin ildə Məmmədəliyev təyyarə yanacağı istehsalının yeni üsulunun işlənməsinə görə Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülmüşdür.

4. AZNİPİNMAŞ - ın mühəndislər qrupu , müxtəlif şəraitlərdə işə uyğunlaşdırılmış 7 növ yeni, daha mükəmməl, reduktor dəzgah-beşikləri hazırlamışlar.

5. Bakı yaxınlığında zəngin Buzovna-Maştağa neft yatağının işlənməsinə başlanmışdır.

1946-cı il. 1. Gürganı- dəniz yatağında EAL-nın (SSRİ Elmlər Akademiyasının aeroüsullar laboratoriyası) ilk əsas böyük-bloklı baza sistemi tikilmişdir.

2. İlk dəfə olaraq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının neft ekspedisiyası Neft Daşları yatağının (Neft Daşları) geoloji strukturlarının öyrənilməsi üzrə praktiki işlərə başlamışdır, bunun nəticəsində böyük neft ehtiyatları aşkar edilmişdir.

3. Azərbaycan alimləri (M.A. Dalin, P.İ.Markosov, S.M Markeviç və T.V. Prokofyeva) yüksək oktanlı neft yanacağı komponenti almaq məqsədi ilə benzolun olefinlərlə alkiləşmə prosesinin tətbiqinə görə III dərəcəli SSRİ Dövlət (Stalin) mükafatına layiq görülmüşlər. Bu proses SSRİ sənaye miqyasında bir neçə müəssisədə həyata keçirilmişdir.

4. Bakı mühəndisi A. Əlizadə, mayenin avtomatik ötürülməsini təmin etmək üçün dispetçer məntəqəsinin sadə sxemini, quyu üçün avtomatik nəzarət və dərin quyuların bütün mexa-

nizmlərinin fasiləsiz işi üzrə sadə sxemini təklif etmişdir. Bu sxem SSRİ-də bir çox neft mədənlərində öz tətbiqini almışdır.

5. Tanınmış geoloq Əli Əşrəf Əlizadə "Azneft" birliyinin rəisi təyin edilir; Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan mədənlərində geniş bərpa işləri aparılmış və axtarış - kəşfiyyat tədqiqatların miqyası genişləndirilmişdir.

1947-ci il. 1. Mühəndislər B. A. Raqinski, N. S. Timofeyev və başqalarının layihə üzrə İzberq-İzberbaş (Dağıstan) Xəzər neft yatağı rayonunda metal estakadanın tikintisinə başlanmışdır. Estakadanın hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 5-7 metr, amma yolun hərəkət hissəsinin eni 3-4 metr idi. Sonralar, analoji və daha təkmilləşdirilmiş estakadalar Darwin sahili, Gürganı-dəniz, Jiloy adası (Çilov)- dəniz , Neft Daşları və Qumlu dəniz (hazırda Qum adası) rayonlarında tikilmişdir .

2. Yusif Məmmədəliyev SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi texniki şurasının sədri təyin edilir. Həmin ildə onu Az. SSR EA-nın prezidenti seçirlər.

3. Artyom (hazırda Pirallahı) adasında Gürganı - dəniz neft yatağı açılmışdır.

1947-1949-cu illər. SSRİ - də ilk dəfə olaraq sürtkü yağları üçün aşqarlar istehsalı üzrə ilk qurğu istismara verilmişdir - Азнии və aşqarlar Азнии-4 depressatorları.

1948-ci il. 1. Avropada və SSRİ-də, ən dərin quyu Suraxanıda oktyabrın 2-də usta Əli Yulla tərəfindən 3800 metr dərinliyində qazılmış, 1308 saylı quyu güclü neft fəvvarəsi vurmuşdur.

2. Tanınmış neftçi Ələkbər Süleymanov, Azərbaycanın neft mədənlərində və SSRİ-nin digər neft rayonlarında geniş tətbiq alan neft quyularının istismarı zamanı qumla mübarizənin yeni üsulunu təklif etmişdir (qumlu nasos quyuları boşluğuna mayenin ötürülməsi üsulu) .

3. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə neft sənayesinin bir qrup işçisi Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, Lenin ordeni və "Oraq və Çəkiç" qızıl medalı təqdim

edilmişdir, o cümlədən "Azneftzavod" birliyinin rəisi R.İsmayılov; "Stalinneft" quyu trestinin əsaslı təmiri üzrə kontorun sənətkarı Əliyev; "Buzovnanefit" qazma tresti kontorunun direktoru Usta Baba Pir Məmməd və başqaları.

1949-cu il. 1. Avqustun 24-də Abşeron şelfində Neft Daşları unikal dəniz yatağının işlənməsi və orada polad dəniz özüllərin tikintisinə başlanmışdır; noyabrın 7-də bu yataqda dərinliyi 1000 və sutkalıq debiti 100 ton olan neft fəvvarəsi vuran quyu qazılmışdır. Neft Daşlarını bəzən "Yeddi gəmi adası" da adlandırırlar, çünki ilk köprübaşı quyusunun qazılması üçün 7 gəmidən istifadə edilmişdir, onlardan biri 1877-ci ildə Lüdviq Nobelin sifarişi ilə İsveçdə (Motala ş.) inşa olunan məşhur "Zərdüşt" gəmisi idi ("Zərdüşt" - "Nobel qardaşları" şirkətinə məxsus olan dünyada ilk neftdaşıyan gəmidir).

2. Bakıda açıq dənizdə hidrotexniki qurğuların layihələndirilməsinə başlayan "Hiprodənizneftqaz", dünyada ilk Elmi-tədqiqat və layihə institutunun açılması.

3. SSRİ Nazirlər Şurasının 31 oktyabr tarixli "Xəzərdə dəniz neft hasilatı inkişafı haqqında" qərarına uyğun olaraq Bakıda böyük neft birliyi "Azdənizneft" yaradılmışdır.

4. Süleyman Vəzirov Türkmənistanın əsaslı neft sənayesinin banisi təyin edilərək "Türkmənneft" birliyinə rəhbərlik etmişdir. Daha sonra, 1954-cü ildə S.A. Vəzirov Azərbaycan SSR neft sənayesinin ilk naziri təyin edilmişdir (o, 5 SSRİ Lenin ordeni alan yeganə neftçi olmuşdur).

5. SSRİ-də, Bakıda ilk dəfə olaraq, dövr edən azdispenserli katalizatora malik tədqiqat - sənaye katalitik krekinq qurğusu inşa edilmişdir. Bir il sonra isə, toz şəklində olan neft xammalının katalitik krekinq ilk sənaye qurğusunun layihələndirilməsi tövsiyə edilmişdir.

6. SSRİ-də ilk dəfə, Bakı mühəndisləri L.A. Məclumov, S.A. Orucov və Y.A. Səfərov böyükbloklı bazanın yeni konstruksiyasını (MOS) və modernləşdirilmiş variantlar (MOS-1, MOS-

2 və MOS-3) hazırlamışlar, belə ki, bu konstruksiyalar 22 m və daha çox dənizin dərinliklərində istifadə edilə bilirdi.

7. Bakı mühəndisləri E. İ Tağıyev, L.A. Məclumov, M.Ə. Heyman və S.L. Zaykin iki gövdəli quyuların qazılmasının yeni üsulunu işləyib hazırlamışlar. Maili quyuların qazılmasının bu sürətli üsulu bir qurğunun və bir dəst qazma borusunun köməyi ilə iki gövdənin naqillərlə birləşdirilməsindən ibarət idi ki, bu üsul maili quyuların qazılması texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə böyük töhfə vermişdir.

8. Aprelin 9-da SSRİ Nazirlər Şurasının qərarı ilə 1948-ci il üçün Stalin mükafatlarının verilməsi haqqında qərar dərc olunmuşdur. III dərəcəli mükafata (50 min rubl), Bakı mühəndisləri neft mədənlərinin estakada üsulunun inşası müəllifləri, B. A. Raqinskiy, N.S. Timofeyev, A. O. Asan-Nuri və N. V. Ozerov layiq görülmüşlər.

9. "Darvin Sahili Yatağı" və "Palçıq vulkanı" dəniz yataqlarının açılması.

1950-ci il. Artyom (hazırda Pirallahı) adasında yerləşən "Darvin Sahili" neft yatağı açılmışdır. 2003-cü ilə qədər yataqdan 16 mln. ton neft hasil edilməli idi.

4. Martda neft hasilatının quyu-nasos üsulu üzrə əsaslı yenedən qurulması, dəzgah-beşik reduktorlarının, süni quyu nasoslarnın işlənməsi və tətbiqinə görə böyük bir qrup mühəndis və konstruktorlar (M. Abdullayev, E. Mehdiyev, K. Əliverdizadə, A. Krasnobayev, Y. Şevçuk, D.Məmmədov, M. Matis, M. Mövsümzadə və A. Virnovskiy) SSRİ Dövlət mükafatlarına layiq görülmüşlər.

5. SSRİ Nazirlər Sovetinin Qərarı əsasında SSRİ Azərbaycan EA - nın "Neft Ekspedisiyasının" yaradılması. Bu təşkilatın ilk rəisi geologiya-minerologiya elmləri doktoru Əbdül Əliyev (1950-ci ildən 1958-ci ilə qədər) olmuşdur. Sonralar, 1960-ci ildə onun əsasında Azərbaycan SSRİ EA-nın dərin neft-qaz yataqları problemləri üzrə İnstitut yaradılmışdır.

1951-ci il. 1. Fevralda ilk dəfə neftin tankerlərlə Neft Daşlarından Bakıdakı Dübəndi neft limanına nəqli təşkil olunmuşdur.

2. SSRİ neft sənayesi Nazirliyi sistemində, bütün ölkədə qazma işləri rəhbərliyi üzrə ixtisaslaşdırılmış baş idarə "Qlavburneft" təşkil olunmuşdur. Qlavburneftin ilk rəis müavini E. İ. Tağıyev təyin edilmişdir.

3. SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda A. P. Karasevin başçılıq etdiyi mühəndis qrupu qazma işini təklif etmiş və praktiki olaraq həyata keçirmişdir, sonra isə bir neçə sütun salınan (müxtəlif laylar üçün) böyük diametrlə bir quyunun köməyi ilə eyni vaxtda bir neçə layların istismarına da başlamışlar.

4. Bir qrup azərbaycanlı alim (M. Əhmədov, A. Lemberanskiy, A. Kudinov, V. Korçaqina və İ. Nadirov) yeni növ mühərrik yanacağı yaradılması üçün SSRİ-də Stalin (Dövlət) mükafatına layiq görülmüşlər.

1952-ci il. Bakı neft mühəndisi S. İ. Verdibəyov, hər çıxarılan neft tonu üçün elektrik enerjisi sərfini kəskin surətdə azaldaraq borusuz dərinlik nasosunun orjinal konstruksiyasını işləyib hazırlamışdır.

1953-cü il. Yeni Bakı neftayırma zavodu (YBNZ) tikilib istifadəyə verilmişdir ki, burada katalitik krekinq prosesləri daha da inkişaf etmişdir. Bu zavodun yaradılması ilə Azərbaycanda neft kimyası sürətlə inkişaf etmişdir, bu sənaye sahələri üçün əsas baza isə 1949-cu ildə yaradılmış respublikanın yeni şəhəri Sumqayıt ("Xəzərdə Komsomolsk") olmuşdur.

1954-cü il. 1. Zəngin Qaradağ qaz-neft yatağının sənaye istismarına başlanmışdır, bu respublikanın yeni sahəsi olan qaz sənayesinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

2. Mayın 18-28-də Bakıda, təzyiqinin saxlanması və təkrar neft hasilatı metodlarının tətbiqi perspektivlərinin və yekunlarının müzakirəsinə həsr edilmiş mədənlərdə "Başqərbnefthasilatı" və "Başşərqnəfthasilatı" yataqlarında, eləcə də "Ortaazneft" və "Qa-

zaxıstanneft" birliklərində müzakirələrin nəticələri, lay təzyiqinin saxlanması üsulunun tətbiqi perspektivləri və ikinci dərəcəli hasilata həsr edilmiş səyyar sessiya keçirilmişdir - SSRİ EA və Azərbaycan SSR EA-nın elmi müəssisələri ilə birlikdə NSN-nin texniki şurası.

3. V Beynəlxalq neft konqresində (Nyu-York, may, bölmə 7) akademik M.F. Nağıyev "Neft-kimya sintezi proseslərinin kompleks yenidən dövrü nəzəriyyəsi" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

1955-ci il. 1. Alim-neftçi E.İ. Tağıyev neft sənaye ehtiyatlarının tapılması üçün Hindistana göndərilmiş mütəxəssislər qrupuna rəhbərlik etmişdir. 1958-1959-cu illərdə neft quyuları (belə ki, şəxsi milli neft-qaz sənayesi yaradılır) orada fəvvarə vurmuşdur. Tağıyev Hind dövlət idarəsinin baş müşaviri təyin edilir.

2. Prikurinsk ovalığında "Kürovdağ" neft yatağı açılmışdır.

3. SSRİ-də ən dərin quyu, Azərbaycanda, təxminən 5000 metr dərinliyində qazılmışdır.

4. Romada (6-15 iyun) IV Beynəlxalq neft konqresində akademik Y.Q Məmmədəliyev "halloid stereolların və neft yuyucu vasitələrinin alınması haqqında" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

5. Aznipinmaş 2500-3000 metr dərinliyində quyuların istismarı üçün nəzərdə tutulmuş 32 mm dərinliyə malik NQN-2 nasosunun yeni konstruksiyasını işləyib hazırlamışdır.

6. Azərbaycanda dənizdə hasil edilən 74% neft, lay təzyiqini saxlamaq üsulundan istifadə edərək dəniz mədənlərindən əldə edilmişdir.

7. "Qum-dəniz" yatağının işlənməsinə başlanılmışdır.

1955-1958-ci illər. Azərbaycanda bir neçə daxili magistral qaz kəmərləri tikilmişdir.

1956-cı il. 1. "Mişovdağ" neft və "Kalmas" qaz yataqları açılmışdır.

2. SSRİ-də, Azərbaycanda 100 xəstəyə eyni zamanda xidmət gösərən neftçilər xəstəxanası açılmışdır.

1956-1958-ci illər. SSRİ-də ilk dəfə dəniz yataqlarında neft

və neft quyularının istismarı quruculuğu məsələlərinə həsr olunmuş kitab nəşr edilmişdir. Kitabın müəllifləri azərbaycanlı alim İsrafil Quliyev və Yusif Səfərov olmuşdur.

1957-ci il. 1. Yanvarın 9-da, uzunluğu 5,5 km olan Artyom (Pirallahı) adası-Abşeron Sualtı neft kəmərinin çəkilməsi başa çatdırılmışdır.

2. Mayın 27-dən iyunun 3-dək Bakı şəhərində neft karbohidrogenlərinin emalı və plastik liflərin sintezi üzrə Ümumittifaq müşavirə keçirilmişdir.

3. İyunun 20-də, 54 km uzunluğa malik Qaradağ - Sumqayıt qaz kəmərinin tikintisi başa çatmışdır.

4. Surqut şəhərində, Orta Priobye neft yatağının gələcək ilk tədqiqatçısı Fərman Salmanovun başçılığı ilə geoloji kəşfiyyat ekspedisiyası həyata keçirilmişdir.

1958-ci il. 1. Bakıda yanvar ayından "Neft və Qaz" elmi-texniki jurnalının ("SSRİ ali məktəblərinin xəbərləri") nəşri başlayır.

2. Zirə yeni böyük sənaye yatağının istismarına başlanır.

3. Firudin Axundov həmin ildə yaradılmış elektrotexnika sənayesi AzNİİ-nin direktoru təyin edilir. 11 il sonra, bu sənaye Bakı, Minsk, Tallin, Xmel'nitsk və digər şəhərlərin zavodlarında neft avadanlıqlarının gələcəkdə hazırlanması üzrə SSRİ - də elektrotexnika sənayesi elmi müəssisənin aparıcısı olmuşdur.

4. Pekində "Neft sənayesi" nəşriyyatında çin dilində akademik M.F.Nağıyevin 2 cildli "Kimya, texnologiya və mühərrik yanacaqlarının sintezi proseslərinin hesablanması" adlı kitabı dərc olunmuşdur. Elə həmin il o, SSRİ (1962-ci ilə qədər) neft konqresləri Beynəlxalq Komitəsinin daimi üzvü və SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin Ali attestasiya komissiyasının üzvü (ömrünün sonundak) seçilir.

5. Brüsseldə keçirilən Ümumdünya sərgisində bütün avadanlığın kompleksi ilə qoşalüləli sovet qazma qurğusu nümayiş etdirilir. Bu qurğunun müəllif kollektivinə professor E.İ. Tağıyev

vin rəhbərliyi altında qızıl medal verilir.

1958-1959-cu illər. Bakıda, dəniz yataqlarının işlənməsi məqsədilə, "Hiproneftqaz" institutunun kollektivi SSRİ-də ilk "Xəzərdənizdonanması" Bakı Gəmi Təmiri Zavodunda tikiləcək struktur-axtarış qazma işləri üçün üzən qurğuların layihəsini hazırlamışlar.

1959-cu il. Sov.İKP Mərkəzi Komitəsinin 14 mart tarixli və SSRİ Nazirlər Sovetinin 12 fevral tarixli qərarı ilə, M. Əzizbəyov adına Azərbaycan neft və kimya institutunda Azərbaycan sənaye institutu yaradılmışdır (Azneftkimya). 1991-ci ildən institut Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası adlanmışdır.

4. May ayında Bakıda neft və qaz sənayesi Ümumittifaq elmi-texniki cəmiyyətinin I-ci qurultayı keçirilmişdir. Cəmiyyətin mərkəzi idarə heyətinin sədri M.V. Sidorenko "XII qurultayın partiya və həmkarlar ittifaqları qurultayının qərarları ilə əlaqədar XXI cəmiyyətin vəzifələri barədə" adlı geniş məruzəsi ilə çıxış etmişdir.

3. Sentyabrın 1-də Tümen ərazi geologiya idarəsi Surqut Şəhərində kompleks geoloji-kəşfiyyat ekspedisiyası təşkil etmişdir. Onun rəisi, məşhur geoloq Fərman Salmanov təyin olunmuşdur.

1960-cı il. 1. Güclü Zaqafqaziya qaz kəmərinin tikintisi başa çatdırılmışdır; Azərbaycan qazı qonşu respublikaların paytaxtlarına nəql olunmağa başlanmışdır.

2. Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Neft ekspedisiyasının əsasında, neft və qaz yataqlarının işlənməsi və tətbiqi məsələlərinin həlli, neft-qaz hasilatı və ən dərin quyuların qazılması üzrə elmi əsaslarının inkişafı üçün dərin neft-qaz yataqları problemləri İnstitutu yaradılmışdır.

3. SOV.İKP MK-nın birinci katibi Nikita Xruşşov (1894-1971) Neft Daşlarında olmuş, bu əfsanəvi yatağın iki əsas problemlərini operativ şəkildə həll etmişdir: a) vertolyotlarla yatağa sahildən növbə ilə işləyən işçilərin gətirilməsinə sərəncam vermişdir və b) bu işçilər üçün geniş əsaslı 5-9 mərtəbəli evlərin tikilməsi üçün əmr vermişdir.

1960-1970-ci illər. Bakıda ilk dəfə olaraq bakılı neftçi-kimyacılar Vahab Əliyev və Musa Rüstəmov, neft və neft qalıqlarının səmərəli emalı məqsədi ilə mazut və parafinli neftlərin ikimərhələli katalitik krekinq tədqiqatlarını uğurla həyata keçirmişlər.

1961-ci il. 1. Azərbaycanın alim və mühəndislər qrupu (V.F.Neqreev, İ.P.Quliyev, A.A.Fərhadov, R.H.Hacıyeva, A.Q.Xanlarova, S.A.Mehmandarov, M.S.Trifel, B.A.Zamanov, F.İ.Səmədov, M.İ.Məmmədov və başqaları) neftin dəniz yataqlarının kompleks mənimsənilməsinə görə Leninizm mükafatına layiq görülmüşlər (Leninizm mükafatı- keçmiş SSRİ-də ən yüksək mükafat idi); bu mükafat 1925-ci ildə təsis edilmiş və 2 il müddətində 1 dəfə V.İ.Leninin ad günü münasibətilə verilmişdir).

2. Bakıda alim və neftçi - kimyaçı Hacı Aşumovun "Azərbaycan nefti" adlı monoqrafiyası dərc edilmişdir, bu elmi əsərdə Abşeron neftinin lay dərinliyindən asılı olmaları barədə tədqiqatların nəticələri ümumiləşdirilmişdir. 5 il sonra Q.Q.Aşumovun rəhbərliyi altında "Azərbaycan neftinin kartotekası" adlı fundamental əsər nəşr olunmuşdur.

3. Professor Tağıyev Əyyub İsmayılov İ.M.Qubkin adına Rusiya Neft və Qaz İnstitutunun elmi işlər üzrə prorektoru təyin edilir.

4. Mart ayında Fərman Salmanovun başçılıq etdiyi Surqut ekspedisiya kollektivi tərəfindən Megion neft yatağı (Tümen vilayəti) açılmışdır.

1962-ci il. Bakılı, istedadlı fizik Lev Landau (1908-1968) fizika üzrə, çox aşağı temperaturalarda heliumun xassələrinin tədqiqinə görə Nobel mükafatı almışdır (L.D.Landau yanvarın 22-də Balaxanıda, neft mədənlərinin Rotşild "Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti" neft sənayesinin baş mühəndisi David Landaunun ailəsində anadan olmuşdur).

1963-cü il. 1. Apreldə E. İ. Tağıyev və geoloq E.A. Bəkirov milli neft sənayesinin yaradılmasına yardım göstərmək məqsədilə

Braziliyaya göndərilmişlər. Neft yataqlarının istismarı və dərin qazma işlərinin mənimsənilməsi üçün onların hazırladıkları tövsiyələr Braziliya mütəxəssisləri tərəfindən qəbul edilmiş və "PetroBraz" şirkətinin prezidenti Albino Silva tərəfindən təsdiq edilmişdir.

2. Dünya neft konqreslərinin daimi şurası SSRİ EA Rəyasət Heyətinin təklifi ilə görkəmli alim E. İ. Tağıyevi Sovet İttifaqının daimi nümayəndəsi kimi təsdiqləmişdir.

3. Bakılı Nikolay Baybakov (1911-ci ildə Bakının Sabunçu qəsəbəsində anadan olmuşdur; 1932-ci ildə ANİ-nu mədən ixtisası üzrə bitirmişdir; 2008-ci ildə Moskvada dünyasını dəyişmişdir). Kimya üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin sədri təyin olunmuş, 1964-cü ildə isə SSRİ Dövlət Planlaşdırılması yanında Dövlət Komitəsi neft emalı sənayesinin sədri təyin edilmişdir (SSRİ naziri tərəfindən).

4. Avqustda, sovet geoloq-neftçilərinin böyük bir qrupu "Azneft" birliyinin şöbə rəisi M. Əliyevin rəhbərliyi altında Kuba adasında neft-qaz strukturlarının axtarışına başlamışlar.

1964-cü il. 1. Azərbaycan SSR neftçixarma və neft emalı sənayesi nazirliklərinin yaradılması.

2. İlk dəfə, SSRİ - nin bir sıra neft rayonları sırasında Yusif Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun təklifi ilə yanacaq və yağların karbomid parafinsizləşdirilməsi prosesi tətbiq olunmuşdur.

3. İyulun 10-da Bakıda, Lenin adına YBNZ da nəhəng katalitik krekinq qurğusu tikilib istifadəyə verilmişdir.

4. Dekabrın 10-da Xəzər Dənizində, Çilov - Abşeron adasında uzunluğu 18 km olan unikal sualtı qaz magistralı tikilib istismara verilmişdir.

5. Bakı alimləri Mark Dalin (1906-1996) və Vahab Əliyev (1908-1993) Azərbaycan SSR kimya texnologiyaya sahəsində işlərinə görə əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşlər. M.A.Dalinin işləyib hazırladığı texnoloji proseslər (piroqazdan

etilen və propilenin alınması və etil spirtinin sintezi, etilbenzol və kumolun alınması) Sumqayıt zavodunda, Ork və Ufimsk sintetik spirt zavodlarında, Saratov və Qroznı kimyəvi kombinatlarında tətbiq edilmişdir. V. S. Əliyevin rəhbərliyi altında, artan, birbaşa və natamam katalizator axınında ikimərhələli katalitik krekinqin yeni texnoloji sistemi yaradılmışdır.

6. Böyük Britaniyada "Pergamon Press" nəşriyyatı tərəfindən, Murtuza Nağıyevin "Kimya texnologiyasında təkrar dövr edən proseslər haqqında təlim" adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. Bu, dünyada neft-kimya sintezində təkrar dövr edən proseslər üzrə ilk monoqrafiya olmuşdur.

7. Bakı arxipelaqının şimal hissəsində neft qaz ehtiyatları ilə zəngin Səngəçal dəniz - Duvannı-dəniz - Bulla adası (indiki Xara-Zirə) yatağı açılmışdır. Bu yatağın açılması göstərilən digər arxipelaqların struktur perspektivliyini xeyli artırmışdır.

1965-ci il. 1. Məşhur neftçi Əlövsət Qarayev (1914-1988) SSRİ Neftçixarma Sənayesi Nazirliyi texniki-iqtisadi idarəsinin rəisi təyin olunur. 1965-ci ildən 1976-cı ilə qədər o, SSRİ NSN-nin (Neft Sənayesi Nazirliyi) Kollegiyasının üzvü olmuşdur.

2. İlk dəfə SSRİ-də, iyul ayında Az. SSR EA yanında, kompleks hərəkətli yarımfunksional aşqarlar istehsalı üzrə Bakı neftindən alınan mühərrik yağları üçün SSRİ xüsusi Aşqarlar Kimyası İnstitutu (AKİ) yaradılmışdır. İlk direktor, 1993-cü ildən institutun adını daşıyan alim, məşhur neftçi - kimyaçı Əli Quliyev (1912-1989) olmuşdur. AKİ-nun emal işləri ilə əlaqədar olaraq, Bakı, Sumqayıt, Leninqrad, Ufa və Kiyevdə sənaye qurğuları tikilməli idi.

3. 10 min ton su tutumu olan özü hərəkət edən "Koroğlu" kran gəmisinin tikintisi və istismara verilməsi. (250 ton yük götürmə qabiliyyətinə malik olan bu kran, dənizin 100 m dərinliyində böyükbloklı bazanın quraşdırılması üçün minimal vaxt sərfiyyatı çərçivəsində çətdirilmə və montaj həyata keçirməyə imkan verirdi; Xəzərin dərin hissələrində neft kəşfiyyat işlərinin aparılmasını sürətləndirirdi).

Eyni zamanda bir quyuda iki layın istismar üsulu həyata keçirilmişdir; Nəticədə neft hasilatı kəskin şəkildə artmışdır.

1966-cı il. 1. May ayında Kürsəngi şəhərində yeni qaz neft yatağı açılmışdır. "Səlyanəft" sənayesinin 2800 metr dərinliyə malik, 26 sayılı ikinci quyusu sutkada 60 ton kondensat və 0,5 mln. kubmetrdən çox qaz vermişdir.

2. Azərbaycanın neft emalı sahəsində ilk dəfə olaraq yeni texnologiya tətbiq edilmişdir: daha sonralar (1970-ci il) ekstraktsiya sütunları ilə birlikdə diskli kondensatorların sınaqdan keçirildiyi furfurolla yağının selektiv təmizlənməsi üzrə qurğu (bu alınan mühərrik yağlarının keyfiyyətini xeyli yaxşılaşdırmışdır).

3. SSRİ-də ilk dəfə, Bakıda ВНИПИНЕФТЕГАЗ-ın alimləri (1991-i ildən Азгоснипнефтегаз) neft laylarına istilik təsiri üsulunu hazırlamışlar.

4. Y. Q. Məmmədaliyev adına NKPI-nun yüksəkmolekullu birləşmələr şöbəsinin bazasında Sumqayıt neft-kimya prosesləri İnstitutunun filialı, yaradılmışdır, bu filial neft karbohidrogenləri və onların ayrı-ayrı fraksiyalarının əsasında müxtəlif səthi aktiv maddələrin sintez üsullarının işlənməsi üzrə əsas tədqiqat işlərinin istiqamətlərindən biri olmuşdur.

5. SSRİ-də ilk dəfə, avqustda "Hiproneftqaz" Bakı institutu tərəfindən layihələşdirilən "Abşeron" üzən qazma qurğusu sahildən 8 km aralıda "Səngəçal-dəniz" neft yatağında qazma işlərinə başlamışdır.

6. Sentyabrdan 1967-ci ilin iyulunadək alim-neftçi Y. Məmmədov Kanzas universitetinin neft və kimya departamentində elmi-tədqiqat işləri aparmışdır. Sonra, oktyabrda neftçilər simpoziumunda Məmmədov Dallas (Texas ştatı) şəhərində Amerika Neftçi Cəmiyyətinin üzvü seçilmişdir.

7. Bakı, "Azərnəşr" nəşriyyatında tanınmış neftçi-geoloq Fuad Səmədovun (1926-1969) "Abşeron arxipelaqının neft hidrogeologiyası" adlı monoqrafiyası nəşr olunmuşdur.

8. Bakıda alim Musa Rüstəmovun "Müasir katalitik krekinq

prosesinin vəziyyəti və katalitik krekinq intensivləşdirilməsi yolları" kitabı dərc olunmuşdur, bu kitabda birbaşa axın reaktorlarında krekinq prosesinin əsası olan neft xammalı göstərilmişdir. M.İ. Rüstəmov dünyada analoqu olmayan, bir sıra neft-kimya proseslərinin müəllifidir.

1966-1968-ci illər. Xəzər Dənizinin İran sektorunda, geofiziki kəşfiyyat işlərinin rəisi A.M. Şəkinskinin rəhbərliyi altında geofizika ekspedisiyası aparılmışdır. İki il ərzində azərbaycanlı geofiziklər İran şelfində 44 neft strukturları aşkar etmişlər.

1968-ci il. 1. Yanvarın 18-də Bakıda SSRİ neft və qaz sənayesinin Elmi-Texniki Cəmiyyətinin (ETC) V qurultayı açılmışdır. Bu təşkilatlar ETC, Rus İmperator Texniki Cəmiyyətindən tutmuş (1866-cı ildə yaranmışdır) bu günə kimi öz tarixini aparır və öz uğurlu elmi ənənələrini davam etdirir.

2. Tanınmış neft mühəndisi, Fətullabəy Rüstəmbəyovun oğlu Əsəd Rüstəmbəyov (1911-1982), Orta-Asiya regionu üzrə Азнийбурнефти-in direktor müavini təyin edilir. O, Azərbaycan, Başqırdistan və Orta Asiyada sovet neft işinin inkişafında aparıcı rol oynamışdır.

3. Artyom adasında (Pirallahı) "Abşeron sahili" neft yatağı açılmışdır.

4. «World Who's Who in Science» (USA, Chicago) sorğu kitabçası nəşriyyatı, akademik M.F.Nağıyevin, qısa bioqrafik məlumatlarını dərc etmişdir, burada bildirilirdi ki, o, "neft kimyası üzrə çoxsaylı tədqiqatların müəllifi və təkrar dövrü proseslər nəzəriyyəsinin yaradıcısıdır".

1968-1969-cu illər. Azneftkimya-nın əməkdaşı, istedadlı kimyaçı Fuad Ağayev (1941-2008) Bumerdes şəhərinin tədris mərkəzində fransız dilində Əlcəzair gənclərinə neft işi üzrə dərs deyir. 1969-cu ildə Bakıya gələrək, bu mərkəzin rektoru Şərif institutun rəhbərliyi ilə görüş zamanı F.X.Ağayevin müəllim əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Ağayevin Bumerdesə ikinci səfəri 1978-1982-ci illərdə həyata keçirilmişdir.

1968-1975-ci illər. Xəzərin Azərbaycan sektorunda Xoşbəxt Yusifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə yeni dəniz neft-qaz kondensat yataqlarının açılışı və işlənməsinə başlanmışdır: "Bahar", (1968-ci il) "Səngəçal - Duvanni-dəniz" (1969-cu il) və "Bulla-dəniz" (1975-ci il).

1969-cu il. Azneftkimya-nın bir qrup alimi (A.A. Abdullayev, A.D. Əmirov, İ.A. Nəbiyev, T.M. Əliyev, A.D. Ləmbəranski və başqaları) Azərbaycanın neft mədənlərinin avtomatlaşdırması üzrə sistem və kompleks vasitələrinin yaradılması və geniş tətbiqinə görə SSRİ dövlət mükafatı ilə təltif olunmuşlar.

1970-ci il. 1. Dəniz neftinin hasilatının maksimum həcmi 12,9 mln. tona çatmışdır (Azərbaycan üzrə neft hasilatının ümumi həcmində dəniz neftinin xüsusi çəkisi 62%-dən çox olmuşdur).

2. Bakılı Valentin Şaşın (1916-1977) SSRİ neft sənayesi naziri təsdiq edilir. V.D. Şaşın Qərbi-Sibir neft kompleksinin ahəngdar inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Onun təşəbbüsü ilə tanınmış neftçi, Fətullabəy Rüstəmbəyovun oğlu dağ mühəndisi Tofiq Rüstəmbəyov, həmin ildə SSRİ neft sənayesi nazirliyinin baş idarəsinin qazma üzrə mühəndisi (rəis müavini) təyin olunur.

1970-1973-cü illər. 1. Məşhur neftçi-kimyaçı bakılı Raid Rüstəmov Əlcəzairdə SONATRAK milli neft şirkətinin eksperti işləmişdir; Əlcəzair Saxarasında ayrı-ayrı rayonların hidrogeologiya məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Sonralar, 1978-ci ildən 1981-ci ilə qədər R. İ. Rüstəmov Əlcəzairin energetika nazirliyində neft yataqları axtarış və kəşfiyyat şöbəsinin baş mühəndisi işləmişdir.

2. 1971-ci il martın 28-də neft işlənməsinin başlanması ilə Azərbaycanın təkindən milyard (1 mlrd) ton neft hasil edilmişdir.

3. Qazax-Astara-İran qaz kəməri istifadəyə verilmişdir. Onun yolunda üç kompressor stansiyası, Qazıməmməd, Ağdaş və Qazaxda inşa edilmişdir. Qaz-nəqliyyat sistemi 55 atm təzyiqli üçün nəzərdə tutulmuşdur; boru kəmərinin diametri isə 120 sm idi.

1972-ci il. 1. SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü

Sabit Orucov (1912-1981) SSRİ qaz sənayesi naziri təyin olunur. O, sovet neft və qaz işlərinin inkişafına əvəzsiz töhfə vermişdir. İndi, İ.M. Qubkin adına Rusiya dövlət neft və qaz universitetinin fərqlənən tələbələri S.A. Orucov adına təqaüd alırlar. SSRİ-də ən böyük qaz birliyi "Urenqoyqazdobiça" («Уренгойгаздобыча») Orucovun şərəfinə adlandırılmışdır.

2. Sumqayıtda, ilk dəfə üzvi xammal zavodunda mühüm kimyəvi xammal benzolu almağa imkan verən Bakı neftinin platforminq prosesi həyata keçirilmişdir.

1974-cü il. Məşhur mühəndis-texnoloq Şamil Cəfərov (1929-1990) Azərbaycanda elm-istehsalat birliklərindən biri olan "Bakneftmaş" baş birliyinin baş direktoru təyin edilir, bu birliyə OKBneftmaş və F. Dzerjinski adına Suraxanı maşınqayırma zavodu daxil olmuşlar.

2. Aprelin 16-18-də Bakıda, SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi, İ. M. Qubkin adına neft və qaz sənayesi Elmi-texniki Mərkəzi cəmiyyəti və Neftkimyamaş nazirliyi idarə heyəti (ETC NQS), neft çıxarılması texnikası və texnologiyasının sonrakı təkmilləşdirilməsi problemləri üzrə Ümumittifaq müşavirəsi keçirmişlər. Müşavirədə 270 mütəxəssis iştirak etmişdir; 17 məruzə, 17 məlumat dinlənilmiş və müzakirə edilmişdir.

1975-ci il. 1. Bakıda (sentyabrın 30-dan oktyabrın 2-dək) İ.M. Qubkin adına HTO НГП (NEC NQZ), neft və qaz quyularının qazılması seksiyasının iclasını keçirmişlər, burada qazma məhsullarının vəziyyəti və tətbiqi perspektivləri, həmçinin onların emalı və təmizlənməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi müzakirə olunmuşdur.

2. Görkəmli alim Azad Mirzəcanzadəyə (1928-2006) "Neft-çıxarmada qeyri-nyuton sistemlərinin tətbiqi" işinə görə, SSRİ NTC NQS Rəyasət heyəti tərəfindən İ.M. Qubkin adına mükafat verilmişdir. 5 ildən sonra A.X. Mirzəcanzadə, neft-qazçıxarmada texnoloji proseslərin mexanikası üzrə silsilə işlərinə görə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

3. İyunun 18-də Bakıda, V.İ. Lenin adına sarayda (hazırda isə Heydər Əliyev adına saray), KP MK-nın birinci katibi H.Ə. Əliyev və SSRİ neft sənayesi naziri V. D. Şaşinin iştirak etdiyi Neft daşlarının 25 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdir.

1976-cı il. 1. Dekabrda SSRİ yataqlarında ("Azneft", "Başneft", "Udmurtneft" və "Permneft") yeni polad markasından olan dərin nasoslu ştanqlar sınaqdan keçirilmişdir, bu ştanqlar öz davamlılığı və etibarlılığı ilə yerli və xarici ştanqları xeyli üstələmişdir. Bu vaxtdan etibarən, Perm maşınqayırma zavodu indi də bu ştanqların kütləvi istehsalı ilə məşğuldur. İşlənmə müəllifləri Azərbaycan politexnik institutunun alimləri Rəhim Şükürovun rəhbərliyi altında olmuşdur (685710, 685711 və 777081 SSRİ nömrələri).

2. SSRİ qaz sənayesi naziri S.A. Orucovun "Tərəqqi yolu ilə qaz sənayesi" adlı monoqrafiyası dərc edilmişdir, bu elmi əsərdə, bütün magistral istiqamətlər üzrə, onun mühüm sahələrindən olan SSRİ yanacaq-energetika kompleksinin vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin elmi təhlili göstərilmişdir.

3. Yeni-Bakı neft emalı zavodunda neftin ilkin emalı üçün Respublikada ən böyük kompleks istifadəyə verilmişdir.

4. 28 aprel adına (indiki Günəşli) yataqda, 70 m dəniz suyu dərinliyinə qədər, 6000 m dərinliyə malik 10 quyunun qazılması üçün ilk dərinsulu stasionar platforma tikilmişdir.

1977-ci il. 1. İlk dəfə Xəzərdə dərinsulu (84 m) stasionar platforma quraşdırılmışdır.

2. Kimyaçı alim Bahadır Zeynalov (1917-1995) sintetik naften turşularının (SNT) alınması problemi sahəsində elm və texnika üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin baş mütəxəssis və koordinatoru təyin edilmişdir. Onun, Naften turşuları karbohidrogenlərinin birbaşa oksidləşməsi ilə SNT-nun alınması prosesinin işlənilib hazırlanması ABŞ, İngiltərə, ADR, Ruminiya və Yaponiyada patent almışdır.

3. Azərbaycanda, alim - geofizik Oqtay Babazadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə ən dərin quyu (8324 m) Kür ovalığının Kür və Araz çaylarının qovuşduğu ərazi yaxınlığında (Saatlı ş.) qazılmışdır. Qazma işləri 1990-cı ilə qədər davam etmiş, sonralar texniki səbəblərdən dayandırılmışdır.

1978 - ci il. Azərbaycan Respublikası KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə iyunun 17-də Bakıda, SSRİ-də ilk Beynəlxalq neft-qaz işi üzrə sərgi açılmışdır, bu sərgidə dünyanın 40 ölkəsindən 2000-dən çox qonaq iştirak etmişdir. Sərgidə giriş nitqini Nazirlər Sovetinin Sədri Aleksey Kosıgin (1904-1980) söyləmişdir.

1978-1984-cü illər. Bakılı, İ. M. Qubkin adına Rusiya dövlət neft və qaz universitetinin (RDU) avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri kafedrasının müdiri Leonid Qriqoryev Əlcəzairdə Bumerdes şəhərində neft tədrisi mərkəzində mühazirələr oxuyur (fənlər üzrə: sistemlərinin modelləşdirilməsi; neft-qaz sahəsində ekspert sistemi).

1979-cu il. 1. Azərbaycanda Bakı Dərin Özüllər Zavodunun tikintisinin başlanması - SSRİ-də analoqu olmayan nadir müəssisə. Dəniz neft yataqlarının işlənilməsi üçün zəruri metal konstruksiyaların istehsalında Heydər Əliyevin şəxsi rəhbərliyi altında tikilən zavod müstəsna rol oynamışdır.

2. İyulun 18-də qaz sənayesi naziri Sabit Orucov SSRİ "Arktikdəniz neftkəşfiyyat" trestinin yaradılması haqqında əmr imzalamışdır. Trestin mütəxəssisləri bir neçə dərin dalmaların rekordunu müəyyənləşdirmişlər və Rusiyanın şimal şelfində iri yataqlar açmışlar.

3. Məşhur neftçi Ələkbər Süleymanovun rəhbərliyi ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda, 350 metrə qədər dəniz dərinliyi ərazisində yerləşən "Günəşli" neft yatağı aşkar edilmiş, mənim-sənilmiş və istismara verilmişdir.

1980-ci il. 1. SSRİ ali və orta ixtisas təhsil naziri Vyacheslav Elyutin Azneftkimya institutuna gələrkən, neft-kimya və neft-

mədən problemlərin işlənməsində İttifaqın (1920-ci ildə yaradılmışdır) qədim ali məktəbinin yaradıcı və yenilikçi fəallığını qeyd etmişdir.

2. Kimya elmləri doktoru, professor Əliməmməd Şabanov ABŞ-ın Maryland, Cənubi-Kaliforniya və Brixem-Yanq universitetlərində neft hasilatı və neft emalında kraun - efirlərin tətbiqi haqqında mühazirələr oxuyur.

3. Fransada (Ruan ş.) fransız şirkəti "Seret" tərəfindən tikilmiş, yeni "Əli Əmirov adına Xüsusi gəmi 1" istismara verilmişdir. Burada ilk dəfə şlanq - naqıl qazma işi və hidroloji tədqiqatları üçün avadanlıqlar quraşdırılmışdır. Gəminin Xəzərə, Bakıya gətirilməsi üçün və bu gəmi ilə neft quyularının qazılması təcrübəli neftçilər, Şikyar İbrahimov və Fyodor Poxilin rəhbərliyi altında həyata keçirilmişdir.

4. Akademik Əhəd Yaqubovun (1908-1979) "Sovet İttifaqının palçıq vulkanizmi və onun bağlılığı" adlı kitabı dərc edilmişdir, bu kitabda Azərbaycan, Türkmənistan, Gürcüstan, Kerçensk və Tamansk yarımadaaları, Kuban və Saxalin adasının palçıq vulkanları üzrə alimlərin geniş tədqiqatları əks etdirilmişdir.

5. "Günəşli" yatağının az sulu hissəsinin işlənməsinə başlanılmışdır.

1981-ci il. 1. İlk dəfə Xəzərdə, yarımadalma qurğusu vasitəsilə 200 metr dərinliyində qazma həyata keçirilmişdir.

2. Azneftkimya institutu 31 mühəndis ixtisası üzrə kadrlar hazırlayır; institutda 15000-dən çox tələbə, o cümlədən dünyanın 55 xarici ölkəsindən 1200 - dən çox tələbə təhsil alır. SSRİ-nin qədim ali məktəbi, Zaqafqaziya, Moskva, Qroznı, Ufa, Tümen, İvano-Frankovska, Uxta, Dnepropetrovsk və digər neft universitetləri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

3. İ. M. Qubkin adına Neft və qaz RDU-nin Ali riyaziyyat kafedrasının professoru Məcid Hüseynzadə (1916-2006) "Magistral boru kəmərlərində neft və qazın qeyri- müəyyən hərəkəti" adlı kitabı (V. A. Yufin ilə birlikdə) dərc etmişdir; burada neft-mədən

mexanikası mayelərinin riyazi modelləri təqdim olunmuşdur. Rusiyanın ali təhsilli fəxri işçisi Hüseynzadə M.A. (1996-cı il) RDU-nin neft və qaz üzrə şərəf kitabına daxil edilmişdir.

4. Azərbaycanda rekord miqdarda qaz (15 mlrd. kubmetr) hasil edilmişdir.

1981-1984-cü illər. Tanınmış neftçi Cəlal Məmmədov (1925-2009) neft və qaz ehtiyatlarının axtarışı üçün Bakıda, Vyetnam Sosialist Respublikasına göndərilmiş sovet mütəxəssisləri qrupuna rəhbərlik etmişdir. Bu ekspedisiyanın nəticəsi Vyetnamın cənub şelfində bir neçə böyük neft yataqlarının ("Ağ pələng", "Əjdaha", "Canavar" və s.) açılması olmuşdur.

1982-ci il. Sovet İttifaqının rəhbəri Leonid Brejnev (1906-1982) 24 sentyabrda Azərbaycan SSRİ-ə Lenin ordeninin təqdim edilməsinə həsr olunmuş tədbirlə əlaqədar Bakıya gəlmişdir. O, sentyabrın 25-də, "Şelf - 2" - qazma qurğusu olan unikal platformaya baş çəkmişdir, bu platforma dəniz suyunun 200 m dərinliyinə qədər, 6000 m dərinliyə malik neft quyularının qazılması üçün nəzərdə tutulmuşdur (Bakıya SSRİ rəhbərlərinin əvvəlki səfərləri 1978 və 1970-ci illərdə keçirilmişdir).

1983-cü il. Bakıda Q. Q. Aşumovun Azərbaycan dilində "Azərbaycan nefti" adlı monoqrafiyası nəşr edilmişdir, bu monoqrafiyada 1980-ci ilə qədər tədqiq edilmiş neft və neft fraksiyalarının tərkib və xassələri ümumiləşdirilmiş, sistemləşdirilmişdir.

1984-cü il. 1. Süleyman Vəzirovun oğlu, bakılı neftçi-kimyəçi Şamil Vəzirov (1942-2001) Şimali Koreyada BMT-nin eksperti seçilmişdir, o, burada katalitik mərkəzinin təşkili üzrə Beynəlxalq qrupun tərkibində və eyni zamanda Xamxın şəhərində polivinilxloridin alınması prosesi üzrə emal zavodunda işləmişdir.

2. Bakı Dərin Özüllər Zavodu (hazırda isə Heydər Əliyev adına Bakı Dərin Özüllər Zavodu) tikilərək istismara verilmişdir.

1985-ci il. 1. Bakıda, MK Siyasi Bürosunun üzvü Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Dərin Özüllər Zavodu (1923-2003-cü illər) tikilmişdir. Bu vaxtlarda Azərbaycan SSRİ neft avadanlığının 2/3

hissəsini istehsal etmişdir.

2. Professor Rəsul Quliyevin rəhbərliyi altında SSRİ ilk dəfə, yüksək və daha yüksək gərginlikli elektrik xətləri üçün Bakı azparafınli neftlərinin qarışığından nadir az qatılaşan transformator yağlarının alınması texnologiyası işlənib hazırlanmışdır. R. Ş. Quliyev, Bakı Neft Emalı Zavodlarında yağ istehsalının əsaslı yenidənqurması işində iştirak edən təşkilatçı və təşəbbüskarlardan biri olmuşdur.

1985-1989-cu illər. Xəzər dənizində 200 metr dərinlikdə X.B. Yusifzadənin rəhbərliyi və iştirakı ilə üç yeni çoxlaylı neft yataqları açılmışdır: zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik, "Çıraq" (1985-ci il), "Azəri" (1988-ci il) "Kəpəz" (1989-cu il).

1987-ci il. 1. Məşhur alim-neftçi görkəmli geoloq Fərman Salmanov (1931-2007) SSRİ geologiya nazirinin birinci müavini təyin edilmişdir; 1992-ci ildə isə "Rospan International" ZAO şirkətinə rəhbərlik etmişdir. F.K.Salmanov 30 ildən artıq Qərbi Sibirdə neft və geoloji kəşfiyyat işlərinin inkişafı ilə məşğul olmuşdur; Surqut ş. (Rusiya), Texas ştatı (ABŞ) və Sziçjou ş. (ÇXR)-da Xantı - Mansiysk və Yamal-Nenesk muxtar dairələrinin fəxri vətəndaşı olmuşdur.

4. Neft Daşları yatağını sahil ilə birləşdirən sualtı neft kəməri tikilmişdir.

1988-ci il. 1. "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalının baş redaktoru, alim-neftçi Mir-Seyid Rza, SSRİ Nazirlər Soveti yanında (1991-ci ilə qədər) Ali Attestasiya Komissiyasında neft və qaz problemləri üzrə ekspert komissiyasının üzvü təyin edilmişdir.

2. Neft-qaz quyularının qazılması sahəsində görkəmli alim, professor Rafiq Quliyev (1945-2008) Çində BMT-nin eksperti qismində işə cəlb edilmişdir. Daha sonra, o, 1990-1994-cü illərdə Albaniyada BMT-nin eksperti kimi işləmişdir.

3. "8 Mart" yatağının işlənməsinə başlanılmışdır.

1988-1991-ci illər. Akif Əliyevin rəhbərliyi altında Hindistanın potensial neft və qaz resursları perspektivlərinin geniş

tədqiqatları aparılmış, yeni xəritə, Hindistanın neft-qaz hasilatının perspektiv xəritəsi tərtib olunmuşdur və bu əsasda axtarış - kəşfiyyat işlərinin səmərəli istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir ki, bu işlər Hindistan dövlət neft korporasiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əliyev A. İ. 220-dən çox dərc edilmiş əsərlərin (o cümlədən 13 kitab, 10 ixtira) eləcə də keçmiş SSRİ və Azərbaycanın neft-qaz hasilatı ilə bağlı nəşr edilmiş silsilə xəritələrin müəllifidir.

1989-cu il. 1. Unikal dalğıcı gəmisi "Xəzər Dəniz Neft Donanması"-nın tərkibinə "Akademik Tofiq İsmayılov" gəmisi daxil olmuşdur, bu gəmi 300 m-ə qədər sualtı dalğıcı dalmaları və dinamik yerləşdirilmə sisteminin ən müasir avadanlıqla təchiz edilmiş texniki və naviqasiya məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

2. Vahid Ələkbərov (1950-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur, Azneftkimya İnstitutunu bitirmişdir); SSRİ neft sənayesi nazirinin müavini təyin edilir. 1991-ci ildə, o, Rusiyanın böyük "LUKOYL" neft şirkətinin (onun adı sovet dövründə neft sahəsinin ən iri yataqlarının ilk hərflərindən tərtib olunmuşdur - Lanqepas, Uray və Koqalım) prezidenti təyin edilmişdir. LUKOYL Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda və Ukraynada beynəlxalq konsorsiumun tərkibinə daxildir; Şimali Afrikada, İraqda və digər ölkələrdə layihələr həyata keçirir.

1990-cı il. Bakılı Yuri Zaysevin (1931-2009) "Qazliftin nəzəriyyə və praktikası" adlı monoqrafiyası dərc edilmişdir, bu əsərə görə o, xalq təhsili üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin diplomu ilə təltif edilmişdir. Ömrünün son illərində Y. B. Zaysev, "Orenburqqazsənayesi" və "Astraxanqazsənayesi" birliklərinin qaz quyuları üçün avadanlıqların kompleksinin yaradılması üzrə işlərə rəhbərlik etmişdir.

1991-ci il. 1. Mayda, İran milli neft şirkəti və Azərbaycan trestləri "Xəzərneftqazkəşfiyyat" arasında Xəzər Dənizinin İran sektorunda qərb və şərq zonalarında seysmik kəşfiyyat işlərinin aparılması barədə müqavilə imzalanmışdır.

2. V. Y. Ələkbərov Rusiyada ilk şaquli inteqrasiya olunmuş "LUKOYL" neft şirkətinin yaradılmasına başlamışdır.

3. Bakıda, 13-17 iyunda Xəzərin problemləri üzrə I Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir, konfransın əsas məqsədlərindən biri kəşfiyyat və qazma işləri zamanı Xəzərin neftlə çirklənməsinin azaldılması idi. Konfransda ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, İran və digər ölkələrin aparıcı ekoloqları və neftçi-kimyacıları iştirak etmişlər.

4. Oktyabrda, Buenos-Ayresdə keçirilən Beynəlxalq neft konqresində, Sovet heyətinə Neft Sənayesi Nazirliyi İttifaqının birinci müavini bakılı Vahid Ələkbərovun başçılıq etdiyi tanınmış neftçi-geoloqlarlar Xoşbəxt Yusifzadə və Midhət Abbasov daxil idi.

1992-ci il. 1. Bakılı Yevgeni Areşev energetika nazirinin müavini təyin edilir. Rusiyanın Yanacaq və Energetika Nazirliyi RVO "Xaricineft" dövlət unitar müəssisəsində baş direktorun müavini təyin edilir. O, birliyin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri olan Vyetnam şelfində neft və qaz resurslarının mənimsənilməsinə nəzarət edir.

2. İ. M. Qubkin adına RDU - nin neft və qaz sənayesi iqtisadiyyat kafedrasının professoru bakılı Valeriy Qrayfer "Müasir Rusiya yanacaq-energetika şirkəti" səhmdar cəmiyyətinin baş direktoru təyin edilmişdir, 2000-ci ildən isə Qrayfer V.İ. LUKOYL - un direktorlar şurasının sədri təyin edilmişdir.

3. Sentyabr ayının 7-də, Bakıda Azərbaycan hökuməti və "BP Exploration" şirkəti arasında "Çıraq" neft yatağının işlənməsi üzrə layihələrin və yeni "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının perspektiv meydanların hazırlanması barədə müqavilə imzalanmışdır. İmzalanma mərasimində Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri, "dəmir ledi" Marqaret Tetçer (1925-2013) iştirak etmişdir.

4. Sentyabrın 13-də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 200 sayılı fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ/SOCAR) yaradılmışdır. ARDNŞ dövlətin iki neft

şirkətlərinin birləşməsindən yaradılmışdır: Azneft və Azneftkimya.

5. Bakıda bakılı alimlər, F. İ.Səmədova və M.F.Mir-Babayevin "Azərbaycan neftinin yüksəkmolekulyar hetroatom birləşmələri" adlı kitabı nəşr edilmişdir, bu kitabda ilk dəfə təhlilin fiziki-kimyəvi və spektral üsullarından istifadə etməklə xarakterik Azərbaycan nefti və neft qalıqlarından ayrılan yüksəkmolekullu birləşmələr göstərilmişdir.

6. Amerikanın Amoco neft şirkətinin ekspertləri, dərhal ABŞ və Azərbaycan rəhbərliyinin dəstəyini alan Bakı-Ceyhan boru kəməri variantını təklif etmişlər. Ona görə də Azərbaycanın ilk neft müqaviləsi layihəsinin hazırlanması zamanı "Əsas ixrac boru kəməri" anlayışını ora daxil etmişlər.

1993-cü il. 1. Sentyabrda Rusiyanın "LUKOYL" ("LUKOİL") və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti "ARDNŞ" ("SOCAR") arasında Rusiya və Azərbaycanda neft yataqlarının birgə işlənilməsi sahəsində, eləcə də LUKOYL və ARDNŞ üçün bir sıra iqtisadi sahələrdə qarşılıqlı maraq doğuran əməkdaşlığa dair birgə fəaliyyət haqqında çərçivəli müqavilə imzalanmışdır.

2. Oktyabrda SOCAR və Chevron (USA) neft şirkətləri arasında Cənubi Xəzərin birgə tədqiqi haqqında saziş imzalanmışdır; Xəzər Dənizində ən iri karbohidrogen strukturu olan "Abşeron" (keçmiş "Tağiyev") dərinsulu blok barədə danışıqların aparılması üzrə razılaşma olmuşdur.

3. Azərbaycanda stasionar üzən qazma qurğularının (SÜQQ) sayı 6 ədəd (dənizin dərinliyi 70 m, quyunun dərinliyi 6500 m) təşkil etmişdir; Yarım dalmalı üzən qazma qurğularının (YDÜQ) sayı isə - 5 ədəd (dənizin dərinliyi 200 m, quyunun dərinliyi 6000 m) idi.

4. Azərbaycan neft respublikasından neft-qaz respublikasına çevrilmişdir: toplanmış qazın həcmi quruda 218 mlrd. kub metr, dənizdə isə 281 mlrd. kub metr təşkil etmişdir.

5. "Azərneftyanacaq" Neft Emalı Zavodunda (hazırda isə Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavodu) "Kataliz krekinqi"

qurğusu istifadəyə verilmişdir.

1993-2004-cü illər. Professor Səyavuş Şirin-zadə (1937-2010) maili-yönəldilmiş quyuların qazılması üzrə "Vietsovpetro" (VSR) texnoloji kompleks işinə ezam olunmuşdur. S.A. Şirin-zadənin rəhbərliyi altında Vyetnamda Ağ Pələng və Əjdaha yataqları üçün quyuların tikintisinə daha 150-dən çox layihə işlənilib hazırlanaraq tətbiq edilmişdir.

1994-cü il. 1. Mayın 24-28-də Bakıda ilk Beynəlxalq Xəzər Neft və Qaz Sərgisi, Neftayırma və Neftkimya konfransı keçirilmişdir. Bu vaxtdan etibarən Bakıda belə sərgilər hər il keçirilməyə başlanmışdır.

2. Sentyabrın 20-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Dövlət Parlamenti tərəfindən dekabr ayının 2-də təsdiq edilmiş və dekabrın 12-də qüvvəyə minmiş ilk "Azəri-Çıraq-Günəşli" - "Əsrin Müqaviləsi" neft müqaviləsini imzalanmışdır.

Müqavilənin dəyəri 13 mlrd. ABŞ dolları (USD) ilə qiymətləndirilmişdir. Bir il sonra "Əsrin müqaviləsinin" həyata keçirilməsi məqsədilə, ilk prezident, Britaniyadan olan Terri Adams tərəfindən Azerbaijan International Operating Company (AIOC) yaradılmışdır. AIOC 11 əsas beynəlxalq şirkətlərin konsorsiumu olmuşdur: British Petroleum / BP, (Böyük Britaniya) Amoco (ABŞ), LUKOİL (Rusiya), Pennzoil (indiki Devon of ABŞ), UNOCAL (ABŞ), Statoil (Norveç), Mcdermott (ABŞ), TPAO (Türkiyə), Delta Nimir (indiki Amerada Hess of ABŞ), Ramco (ABŞ) və SOCAR (Azərbaycan).

1995-ci il. 1. Yanvarın 24-də Bakıda Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (AIOC) "Azəri", "Çıraq" və dərinsulu "Günəşli" yataqları bloku üzrə rəhbər komitəsinin ilk iclası keçirilmişdir.

2. Oktyabrın 9-da, "AIOC" rəhbərlərinin müşavirəsində şimal və qərb marşrutları neft kəmərləri təsdiq edilmişdir. Neft kəmərinin uzunluğu şimal marşrutunda (Bakı - Qrozni - Tixoresk - Novorossiysk) 1411 km təşkil edir, bunun 200 km-i Azərbaycan

ərazisindən keçir. Layihəyə əsasən, Azərbaycanda və Rusiyada hər biri 80 min barel gücündə olan 2 nasos stansiyası inşa olunmalı idi. 1997-ci ilin martında, Səngəçaldan (Azərbaycan) aralığında yerləşən 926 km uzunluğa malik Bakı-Batumi, Supsa, (Gürcüstan) qərb neft kəməri marşrutunun tikintisinə başlamaq planlaşdırılırdı.

3. Noyabrın 10-da "Pennzoil" (ABŞ), "LUKOİL", (Rusiya), "Agip" (İtaliya) LUKAGİP (Rusiya / İtaliya) və SOCAR şirkətləri arasında "Qarabağ" perspektiv strukturu üzrə 2 saylı müqavilə imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 1,7 mlrd. dollar müəyyən edilmişdir. Proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları 85 mln. tondan, 52 mln. tona çatmışdır; qaz ehtiyatları 30 mlrd. kubmetr təşkil edirdi. (Bu qurum 1959-cu ildə seysmik cəhətdən aşkarlanaraq tədqiq edilmişdir).

1996-cı il. 1. Yanvarın 18-də Moskvada Azərbaycan və Rusiya hökumətləri arasında Rusiya ərazisinə "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarından (AÇG) ilkin neftin nəqli barədə (Bakı-Novorossiysk marşrutu) ikitərəfli saziş imzalanmışdır.

2. İyunun 4-də Bakıda BP, Statoil, LUKAGİP, Elf Aquitaine (sonralar Totalfina Elf, indi isə TOTAL of France), OIEC (indiki NICO of Iran) və SOCAR şirkətləri arasında, perspektivli "Şahdəniz" (qaz-kondensat yatağı) strukturu üzrə 3 saylı müqavilə imzalanmışdır. Müqavilənin dəyəri 4 mlrd. dollar təşkil etmişdir; 500 mlrd. kubmetr qaz və 100 mln. ton neft hasilatı planlaşdırılırdı.

3. Dekabrın 14-də Amoco, UNOCAL, Itochu (Yaponiya), Delta Nimir (Saudiyə Ərəbistanı) və SOCAR şirkətləri arasında "Dan Ulduzu" və "Əsrəfi" perspektiv strukturlar üzrə 4 saylı müqavilə imzalanmışdır. Bu cür neft ehtiyatları proqnozlaşdırılırdı: "Dan Ulduzu" - 55 mln. ton, "Əsrəfi" - 90 mln. ton. Kapital qoyuluşu 2 mlrd. dollar müəyyən edilmişdir. Bu şirkətlərin konsorsiumu Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəti (NAOC) adlandırılmışdır, 1999-cu ildə isə dağılmışdır.

1997-ci il. 1. Yanvarın 13-də Parisdə, Fransa şirkətləri Elf Aquitaine və Total arasında Fransa və Azərbaycan prezidentləri, Heydər Əliyev və Jak Şirakin iştirakı ilə "Lənkəran" və "Talış", habelə ARDNŞ perspektivli strukturlar üzrə 5 saylı müqavilə imzalanmışdır. Neft ehtiyatları bu şəkildə müəyyənləşdirilmişdir: "Lənkəran" üçün - 20-30 mln. ton, "Talış" üçün - 15-20 mln. ton. Kapital qoyuluşu 2 mlrd. dollar qiymətləndirilmişdir.

2. Aprel ayından Cənubi Qafqaz nəqliyyat dəhlizi ilə Tengiz neftinin sabit nəqli başlanmışdır. Əvvəlcə həcm 80 min ton (hər gün bir heyət) səviyyəsində olmuşdur, lakin artıq 1998-ci ildən nəqlin həcmi 100 min tona qədər artmışdır.

3. İyunun 4-də Moskvada "ARDNŞ" və "LUKOİL" arasında, 800 mln. barel neft və 50 mlrd. kubmetr qaz ehtiyatları üzrə proqnozlaşdırılmış "Yalama" sərhəd strukturunun işlənməsi haqqında 1,5 - 2 mlrd. dollar məbləğində 6 saylı müqavilə imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 4 mlrd. dollar müəyyən edilmişdir.

4. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorun iştirakı ilə avqustun 1-də Vaşinqtonda, Amerika şirkətləri Chevron, Exxon və Mobil Şirkəti, həmçinin ARDNŞ arasında "Abşeron", "Oğuz" və "Naxçıvan" neft strukturları üzrə 7, 8, 9 saylı müqavilə imzalanmışdır.

Hər müqavilənin müddəti 25 ildir. Kapital qoyuluşu müəyyən edilmişdir: 7 saylı müqavilə üzrə ("Abşeron") - 3,5 mlrd. dollar; 8 və 9 saylı ("Oğuz" və "Naxçıvan") müqavilələrə görə hər biri üzrə 2 mlrd. dollar.

5. Sentyabrın 26-da Romada, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev "Kürdaşı" neft strukturu üzrə Agip (əsas operator), Mitsui (Yaponiya), TRAO, Repsol və SOCAR şirkətləri arasında 10 saylı müqavilə imzalamışdır. Kapital qoyuluşu 2,5 mlrd. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

6. Noyabrın 12-də, ilk neft debiti ilə Çıraq - 1 quyu platformasından sutkalıq debiti 1000 tondan çox neft alınmışdır. Neft hasilatının ümumi həcmi ilə, bu platformadan (dünya standart-

larına uyğun tikilən müasir kompleks təmsil edirdi) 24 quyunun qazılması planlaşdırılmışdır - ildə 5,75 mln. ton, qaz hasilatı 620 milyon kubmetr.

7. Səngəçaldə hər gün 115 min barelə qədər neft hasil edə bilən neft terminalının tikintisi başa çatmışdır.

8. Dünyada ən böyük qazma şirkəti KCADEutag Azərbaycanda, Xəzər dənizində işə başlamışdır.

9. Bakı-Novorossiysk Şimal ixrac neft kəməri işə salınmışdır.

1998-ci il. 1. Aprelin 6-da, Pirallahı adasına (Abşeron arxipelaqının ən böyük adası) bitişik dəniz yataqlarında qazma işlərinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə SOCAR-ın nəzdində Dəniz qazma işləri idarəsi yaradılmışdır. Bu idarə 2003-cü il üçün 46 quyu qazmışdır.

2. İyunun 2-də Bakıda, "Gülüstan" sarayında SOCAR, Union Texas, Çin milli neft şirkəti və digər şirkətlər arasında "Qobustan" strukturu üzrə 11 sayılı müqavilə imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 900 mln. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

3. Müqavilə iyulun 21-də Böyük Britaniyada, "İnam" perspektiv strukturu üzrə ARDNŞ və BP şirkətləri arasında 12 sayılı müqavilə izalanmışdır. Kapital qoyuluşu 3,5 mlrd. dollar üzrə (qurum 1953-cü ildə seysmik üsullarla aşkar edilmişdir) qiymətləndirilmişdir.

4. 21 iyul Londonda Böyük Britaniyanın baş naziri Toni Bleyr və Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə BP, Statoil, ExxonMobil, TPAO, Encana və SOCAR şirkətləri arasında "Muradxanlı" və "Araz-Alov-Şərq" strukturları 13, 14 sayılı üzrə neft müqavilələri imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 10 mlrd. dollardan çox qiymətləndirilmişdir.

5. Oktyabrın 5-8-də Bakıda, M.F Nağıyev və B.C. Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş III Beynəlxalq neft kimyası konfransı keçirilmişdir. Konfransda neft işi üzrə bir çox ölkələrin məruzələri (ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Ukrayna, Başqırdıstan, Qaza-

xıstan və s.) təqdim olunmuşdur.

6. Dekabr ayında uzunluğu 827 km-dək olan Bakı-Supsa boru kəməri tikilmişdir. Bir il sonra kəmərin ötürmə qabiliyyəti sutkada 105 min barel və ya 5 mln. ton təşkil etmişdir.

7. Bakılı professor Nil Xeyrəddinov "Başqırdıstanın cənub-qərbində neft yataqlarının işlənməsinin geoloji - texniki imkanları" adlı kitabını dərc etmişdir («VNİOENQ» nəşriyyatı, Moskva), bu kitabda Rusiyanın zəngin neft - qazlı bölgələrində neft hasilatının artırılması üzrə proqnoz üsullarının tədqiqi nəticələri ümumiləşdirilmişdir.

8. Dekabrın 15 Frontera Resources Corporation, Chinese Salyan Oil Company və SOCAR şirkətləri arasında, Bakının 100 km cənub-qərbində yerləşən "Kürsəngi-Qarabağlı" strukturu üzrə 15 sayılı müqavilə imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 1 mlrd. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

9. Dekabrın 25-də dörd yapon şirkəti və SOCAR arasında "Atəşgah" strukturu üzrə 16 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 2,5 mlrd. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

10. Professor Fərid Dadaşov (Bakı Geoloq-Qaz Sənayeçi məktəbinin banilərindən biri) Beynəlxalq Amerika geoloq-neftçilər assosiasiyasının bölməsi olan Azərbaycan geoloq-neftçilər cəmiyyətinin prezidenti seçilmişdir.

1999-cu il. 1. Aprelin 21-də Vaşinqtonda, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı SOCAR və Exxon Mobil şirkətləri arasında iki "Zəfər-Məşəl" və "Lerik" strukturları üzrə 17, 18, 19 sayılı üç neft müqaviləsi imzalanmışdır. Moncrief (ABŞ) şirkəti və SOCAR arasında üçüncü müqavilə (19 sayılı) "Padar" strukturu üzrə imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 2 mlrd. dollar qiymətləndirilmişdir.

2. İyun ayında, "Şahdəniz" yatağında "İstiqlal" ilk kəşfiyyat quyusunun qazılması (keçmiş yarım dalma üzən qazma qurğusu "Şelf - 5") başa çatmışdır. 2-ci və 3-cü qiymətləndirmə quyularının qazılması və noyabr ayında müvafiq olaraq 2000-2001-ci ilin

aprelində başa çatdırılmalı idi.

3. Sentyabrın 21-24-də "Enerji, Ekologiya, Qənaət" V Beynəlxalq Bakı Konqresi təşkil olunmuşdur. 4-cü bölmə üzrə 220-dən çox məruzə təqdim olunmuşdur: "Xəzər Dənizinin ekoloji problemləri", "Şimal və Qərb istiqamətlərində boru kəmərlərinin Ekoloji problemləri", "Enerjiyə Qənaət", "İqlim dəyişikliyi", "Bərpa olunan enerji mənbələri" və "Qanunvericilik və normativ sənədlərə dair Tövsiyələr" (əvvəlki Simpoziumlar və Konfranslar-1991, 1993, 1995 və 1997-ci illərdə Bakıda keçirilmişdir.).

4. Noyabr ayında İstanbulda ATƏT-in Zirvə toplantısı zamanı (OSCE Summit) Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Bakı-Tbilisi - Ceyhan (BTC) Əsas ixrac boru kəmərinə dəstək üçün hökumətlərarası saziş bağlamışlar.

5. Bakı-Supsa qərb ixrac neft kəməri işə salınmışdır. Dekabrın 22-də "Totalfin" şirkəti tərəfindən 1 mln. barel ilk Azərbaycan nefti ilə yüklənmiş (profit Azerbaijans first oil) tanker "Berç" (Birch) Supsa Limanından Laverə (Fransa) yola düşmüşdür.

6. İ. M. Qubkin adına RDU-nin qaz və qazkondensat yataqlarının işlənməsi və istismarı kafedrasının professoru Zahid Əliyev Rusiya Federasiyası Ali Attestasiya Komissiyasının ekspert şurasının üzvü seçilmişdir. Z.S.Əliyev 207-dən çox elmi iş, o cümlədən 22-dən çox monoqrafiyanın müəllifidir.

7. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə (29 dekabr) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Fondun əməli fəaliyyəti 2001-ci ilin ortalarından başlamışdır. Yarandığı zamandan neft fondu gələcək nəsillər üçün yığım fondu kimi nəzərdə tutulmuşdur.

8. Azınmaş-nın professoru Asif Həsənovun adı Amerika biografiya institutu (ABI) tərəfindən "Əsrin yubiley nəşri" fəxri kitabına daxil edilmişdir. Professor A.P. Həsənov 200-ə yaxın elmi əsərin, o cümlədən quyu təmiri texnikalarının yaradılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində 26 ixtira və 12 monoqrafiyanın müəl-

lifidir.

2000-ci il. 1. Kəşfiyyat qazma işlərinin (2-ci quyu üçün) yekunlarına əsasən, "Şahdəniz" yatağında fevral ayına qədər təbii qaz ehtiyatları 700 mlrd. kub təşkil etmişdir ki, bunun da 400 mlrd. kub. m - i hasil edilmişdir.

2. Sentyabrın 12-də, Moncrief və SOCAR şirkətlər arasında "Kəmaləddin - Mişovdağ" strukturu üzrə noyabrın 22-də qüvvəyə minən 20 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 1 mlrd. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

3. Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev avqustun 29-da, Bakıda Sinqapur şirkəti Keppel FELS və Caspian Shipyard Company Azərbaycan şirkətinin 26,5 ay ərzində tikdikləri "Qurtuluş" yeni özüqalxan qazma qurğusunun təntənəli şərəitdə açılışını həyata keçirmişdir.

4. İ. M. Qubkin adına RDU-nin dəniz neft-qaz yataqlarının işlənməsi kafedrasının professoru Dilican Mirzəyev (R.İ. Vyaxirev və B. A. Nikitin ilə birgə) "Dəniz neftqaz yataqlarının tikintisi və mənimsənilməsi" adlı kitabını dərc etmişdir. Moskva Dağ Elmləri Akademiyası; burada ilk dəfə qitə şelfinin mənimsənilməsi zamanı yaranan problemlər sistemləşdirilmişdir. O, 240-dan çox elmi işin, o cümlədən 38 müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir.

5. Oktyabrın 17-də Bakıda iki saziş imzalanmışdır: a) layihənin səhmdarı və tranzit ərazisinin sahibi kimi Azərbaycan hökuməti arasında; BTC əsas ixrac boru kəmərinin ətraflı injiniring və layihələşdirilməsi üçün maliyyələşdirmə və əməkdaşlıq.

2001-ci il. 1. Yanvarın 9-da Bakıda, Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana ilk rəsmi dövlət səfəri zamanı LUKOİL və SOCAR şirkətləri arasında "Hövsan-Zığ" strukturu üzrə 21 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 250 mln. dollar üzrə qiymətləndirilmişdir.

2. İlk dəfə olaraq professor Əliməmməd Şabanov təbii qazın hidratlaşmasının qarşısının alınmasının yeni mexanizmini işləyib hazırlamışdır.

3. İ. M. Qubkin adına RDU-nin neft və qaz sənaye qurğularının layihələndirilməsi avtomatlaşdırılması kafedrasının professoru bakılı Çingiz Hüseyinov "Neftqaz sənayesi donanması" adlı monoqrafiyasını dərc etmişdir; "Neft və Qaz"; bu əsərdə üst tikili və platforma avadanlıqlarının quraşdırılması və tərtibatı üzrə tədqiqatlarının nəticələri göstərilmişdir. O, 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 30 müəlliflik şəhadətnaməsinin müəllifidir.

4. Martın 12-də Ankarada Azərbaycanın "Şahdəniz" layihəsinin həyata keçirilməsinin ilk mərhələsində Türkiyəyə 79,7 mlrd. kubmetr qaz ixrac edəcəyi şərtə müvafiq olaraq Azərbaycanla Türkiyə arasında qaz alqı-satışına dair müqavilə imzalanmışdır.

5. Avqustun 16-da Azərbaycan Prezidenti (1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin neft Müqaviləsi" imzalanmışdır) Heydər Əliyev sentyabrın 20-i Azərbaycan neftçilərinin peşə bayramı kimi qeyd edilməsi haqqında fərman imzalamışdır.

2002-ci il. 1. Mart ayında Azərbaycanın ilk dövlət neft müəssisəsi, "Xəzərdənizneftqaztikinti" tresti beynəlxalq keyfiyyət sertifikatı almışdır.

2. Mart ayından etibarən Dübəndidə yerləşən neft terminalına tranzit daşınmasının xeyli genişləndirilməsinə səbəb olan Dubayın "Middle East Petrol" neft şirkəti nəzarət etməyə başlamışdır. Dübəndi Limanı 1970-ci ildə Abşeron yarımadasında Bakıdan 47 kilometr şimalda tikilmişdir.

3. Avqustda Azərbaycan Texniki Universitetin professoru R.İ. Şükürovun Azərbaycan dilində "Metalşünaslıq" adlı ilk dərsliyi dərc edilmişdir, bu kitabda, neft sənayesi və dağ mədən avadanlıqları üçün yeni çox davamlı az qatışıqlı metalların hazırlanması üzrə onun çoxillik tədqiqatları göstərilmişdir.

4. Sentyabrın 29-da BTC neft ixrac kəmərinin Türkiyə hissəsinin tikintisinin başlanmasına həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirilmişdir. Layihəyə əsasən, 32 ay sonra Xəzər (Azərbaycan) nefti Türkiyə ərazisindən keçməklə qərb bazarlarına nəql olunmalı idi.

5. Sentyabrda geologiya-mineralogiya elmləri doktoru,

Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının akademiki İsgəndər Cəfərov (fərqlənmə ilə 1971-ci ildə M. Əzizbəyov adına Azneftkimya institutunu bitirmişdir) "Sibir-Ural neftqazkimya şirkəti"-nin baş vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilmişdir. Buna qədər İ. S. Cəfərov Tümen neft şirkətinin geologiyası və işlənməsi departamentinin direktoru vəzifəsində çalışmışdır.

6. Oktyabrda Azərbaycan hökuməti işlənmə və hasilat üzrə "Şahdəniz" layihəsi çərçivəsində ətraf və sosial mühitə olan təsirlərin qiymətləndirilməsi üzrə sənədləri, noyabrda isə Cənubi Qafqaz boru kəmərinin tikintisi layihəsini bəyənmişdir.

7. Rumıniya prezidenti İon İliyesku oktyabrın 29-da Bakıya iki günlük rəsmi səfəri zamanı bildirmişdir ki, Rumıniya Azərbaycanın neft və qazını Avropaya nəql etməyə, eləcə də Xəzərin enerji daşıyıcılarını almağa hazırdır.

8. Noyabrın 22-də ABŞ dövlət katibinin müşaviri Stiven Mann Xəzər hövzəsinin enerji məsələləri üzrə, Bakı İqtisad Universitetinin tələbələri qarşısında çıxış edərək bildirmişdir ki, kəşf edilmiş neft ehtiyatları regionda 50 mlrd. barel təşkil edir, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 85 mlrd. barelə çata bilər. Xəzər regionundakı qaz ehtiyatları isə 6 trilyon kubmetr təşkil edir.

9. Azərbaycan yataqlarında ümumi neft hasilatı 12,686 təşkil etmişdir (mln. ton); o cümlədən: 7,444-SOCAR və 5,242 - AIOC şirkəti əldə etmişdir (AIOC "Azeri-Chirag- Guneshli" yataqlarında dəniz hasilatını əlaqələndirir).

10. Professor F.İ. Səmədova "Azərbaycan neftinin tərkibi və onların komponentləri" adlı monoqrafiyasını dərc etmişdir, bu əsərdə fiziki-kimyəvi və spektral analizlərin tətbiqi ilə Azərbaycanın müxtəlif neftli-qazlı rayonlarında neftin tərkibinin və xassələrinin tədqiqatları toplanmış və sistemləşdirilmişdir.

11. "Salyan Oil" Çin milli şirkəti Kürsəngi-Qarabağlı yatağında 4-cü quyunun qazılması barədə qərar qəbul etmişdir. Hazırda müqavilədə bu yataq üzrə pay bu cür bölünmüşdür: SOCAR (50%), Salyan Oil (30%) və Delta Hess alyansı (20%). Kürsəngi-

Qarabağlı yatağının qiymətləndirmə ehtiyatları 100-150 mln. ton neft təşkil edir.

12. Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq professor A.L. Şabanov neft laylarının ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək üçün kimyəvi sensorlar və spin etiketli üzvi birləşmələri tətbiq etmişdir.

2003-cü il. 1. Fevralda BP (əsas operator), Statoil, Total, NICO, LUKAgip, TRAO və SOCAR neft şirkətləri arasında Azərbaycanda Qara dənizə qədər (Gürcüstan vasitəsilə) tikiləcək yeni qaz Cənubi Qafqaz boru kəmərinə əsasən "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının inkişafı üzrə "Faza - 1" sənədi imzalanmışdır. Qaz kəmərinin uzunluğu Azərbaycandan 442 km və Gürcüstandan 248 km keçməklə 690 km müəyyənləşdirilmişdir.

2. İyulun 23-də Bakıda, Xəzər Dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən D-222 layihəsi üzrə detalları müəyyənləşdirmək məqsədilə LUKOİL şirkətinin prezidenti Vahid Ələkbərov işgüzar səfərdə olmuşdur (Azərbaycanda "LUKOİL" şirkətinin prezident nümayəndəsi Fikrət Əliyevdir). Ələkbərov V. Y. "Maersk Explorer" (Danimarka) şirkəti tərəfindən tikilən "Lider" (DSS-20) yeni üzən qazma qurğusunun açılışında (istismar üçün) iştirak etmişdir.

3. Oktyabrın 15-də yeni qurğu "Lider" (DSS) - in köməyi ilə "Zəfər-Məşəl" dəniz yatağında birinci kəşfiyyat quyusunun qazılması planlaşdırılır. Qazmanın 618 metr (layihəyə görə, quyunun dərinliyi 6800 metr təşkil etməli idi) dərinlikdə keçirilməsi nəzərdə tutulur.

4. Noyabrda "Lider" qurğusunun köməyi ilə "Exxon" şirkəti tərəfindən "Zəfər-Məşəl" yatağında ilk neft kəşfiyyat quyusunun qazılması başlanmışdır ("Zəfər-Məşəl"-dən başqa, "Exxon", "Exxon Mobil"-in 50% paya malik olduğu "Naxçıvan" və "Oğuz" blokları üzrə operatordur; həmçinin "Alov" blokunda - 15% və "Azəri-Çıraq-Günəşli" blokunda isə - 8%).

5. Noyabrda Rusiya "Krasnaya Sormovo" tərsanəsində tikilmiş "Cəlil Məmmədquluzadə" neft tankeri Bakıya gətirilmişdir.

mişdir. Bu tankerin yükqaldırma qabiliyyəti 8000 ton idi, Qazaxıstan neftinin Bakı limanına, daha sonra isə Əsas ixrac boru kəməri ilə Bakıdan Ceyhana daşınması üçün nəzərdə tutulmuşdur (hazırda Azərbaycan üçün hər biri üzrə 13000 ton olan daha iki tanker tikilir).

6. Azərbaycanda ümumi neft hasilatı 15,38 mln. ton təşkil etmişdir; qaz hasilatı isə 5,17 mlrd. kub. m; neft hasilatı və qaz hasilatının 80% -dən çoxunun təxminən 58%-i SOCAR-ın payına düşmüşdür.

7. Bakıda iyulun 4-də Shengli Oil və ARDNŞ şirkətləri arasında "Pirsaat" strukturu üzrə 22 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 80 mln. dollar ilə qiymətləndirilmişdir.

8. Oktyabrda Bakıda 32 ay ərzində "Lider" yeni yarım dalma qazma qurğusu tikilmişdir, sonradan adı dəyişdirilərək "Heydər Əliyev" olmuşdur.

2004-cü il. 1. Fevralın əvvəlində Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri, BTC neft kəmərinin maliyyələşdirilməsi haqqında 2,6 mlrd. dollar məbləğində əsas saziş imzalamışlar, neft kəməri və Ceyhan neft terminalı Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adını daşıyır. Azərbaycan üzrə kəmərin gücü ildə 50 mln. ton neft, uzunluğu isə Xəzər yataqlarını Aralıq dənizindəki limanlarla birləşdirərək Gürcüstan və Türkiyə üzrə 1770 km uzunluğa malikdir.

BTC boru kəməri Rusiyanın "Drujba" (transavropa "Drujba" neft kəməri 1964-cü ildə tikilib; uzunluğu 4665 km, SSRİ ərazisi üzrə - 3075 km) kəmərinə sonra uzunluğuna görə ikinci yeri tutur.

2. Fevral ayında "Dədə Qorqud" yarım dalma qazma qurğusunun köməyi ilə BP-Azerbaijan şirkəti "East Azeri" neft yatağında qabaqlayıcı quyuların qazılmasına başlamışdır.

3. ARDNŞ apreldə "Cənub-Qərbi Qobustan" müqavilə sahəsində fəaliyyət göstərən "Gobustan Operating Co" şirkəti üçün cari ildə nəzərdə tutulmuş qazma proqramını təsdiq etmişdir.

dir. 10 quyunun qazılması planlaşdırılmışdır, belə ki, onlardan 5-i kəşfiyyat quyusu idi. Quyunun debiti sutkada 15 min kubmetrə qədər yanacaq təşkil etməli idi.

4. Aprelin ortalarında "Cıraq" dəniz yatağında neft hasilatının həcmi 32 mln. ton olmuşdur. Belə ki, bunun 28 mln. tonu 1999-cu ilin əvvəlində istismara daxil edilmiş Bakı-Supsa kəməri ilə ixrac edilmişdir (BP-Azerbaijan şirkətinin prezidenti Devid Vudvordun bəyanatına görə).

5. Devid Vudvord (BP-Azerbaijan) bildirmişdir ki, may ayında Gürcüstan və Azərbaycanda BTC ixrac neft kəmərinin 70% -ə yaxın hissəsi artıq qaynaqlanmışdır; Türkiyədə isə neft kəmərinin ən uzun hissəsi yerləşdiyi ərazidə artıq boruların 50 faizi qaynaqlanmışdır.

6. Mayın 18-də Xəzərdə, Səngəçal neft terminalı ərazisində BP-nin planları çərçivəsində və "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) , "Şahdəniz", "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" və "Cənubi Qafqaz boru kəməri magistralı layihələri üzrə tikilmiş texniki hazırlıq mərkəzinin ilk açılışı olmuşdur. Devid Vudvordun sözlərinə görə dünya standartlarına uyğun olaraq yaradılmış Xəzər regionunda belə yeganə mərkəz hər il 400 qazma operatorların hazırlığını keçə bilər".

7. İyunda Hyatt Recensy otelində SOCAR və Nobl Skay Ltd arasında "Qaraçuxur" yatağının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə 23 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Müqavilə 25 il müddətinə imzalanmışdır. Nobl Skay Ltd-nin payı 75%, ARDNŞ isə 25% olmuşdur. Nobl Skay Ltd-nin bu layihəyə yatırdığı investisiyalar 220 mln.dollar təşkil edir.

8. BP-Azerbaijan şirkətinin vitse-prezidenti Rob Kelli "Şahdəniz" layihəsi üzrə bildirmişdir ki, bu yataqdan ilk qaz hasilatı 2006-cı ilin oktyabrın 1-i üçün nəzərdə tutulur. Yatağın işlənməsi üzrə 1-ci mərhələnin dəyəri 3,2 milyard dollar olacaqdır, bunun 2,3 mlrd. dolları yatağın işlənməsinə xərclənəcəkdir; Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin tikintisi üçün isə 900 mln. dollar sərf ediləcəkdir .

9. Oktyabrın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Bolqarıstan prezidenti Georgi Pırvanov arasında danışıqlar keçirilmişdir; bundan başqa Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına ixracı məsələləri müzakirə olunmuşdur.

10. Oktyabrda respublikada, "Şahdəniz" yatağından Azərbaycan qazının ixracı məqsədi ilə Cənubi-Xəzər Bakı -Tbilisi - Ərzurum " qaz kəmərinin tikintisinə başlanmışdır. Qaz kəmərinin diametri 106,6 sm-dir; ötürmə qabiliyyəti ildə 20 mlrd. kubmetr ; tikintinin dəyəri isə təxminən 950 mln. dollar olmuşdur. Azərbaycan hissəsində boruların döşənməsi üzrə qaz kəməri podratçısı Consolidated Contractors International Co (yunan) şirkətidir.

11. Noyabrda Aktaudan Bakıya Qazaxıstan nefti ilə doldurulmuş "Heydər Əliyev" tankeri (təxminən 12 min ton) gəlmişdir. Tanker Aktau - Bakı (Dübəndi limanı) xəttində mütəmadi (ayda 7 reys) işləyəcəkdir.

12. Noyabr ayında Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Neft "Daşları" yatağında Xəzərdə dəniz neft hasilatının 55 illiyinə həsr olunmuş şənliklərdə iştirak etmişdir.

13. Dekabrın 10-da Bakıda, Azərbaycan kinematografçılar İttifaqının kino evində "Odlar yurdu ailəsinin saqası" adlı sənədli filminin təqdimatı olmuşdur. "Rosinfofilm" kinostudiyasında rejissor Sergey Bosenkonun çəkdiyi filmə Nobel ailəsi və Nobel qardaşlarının Rusiyanın (Azərbaycan) neft işinə verdiyi töhfələr barədə söhbət açılır.

14. Böyük Britaniyanın "Energy Intelligence Group" (EIG) marketinq şirkəti dekabr ayında dünyanın ən iri neft şirkətlərinin 2003-cü ildə reytingi haqqında məlumat dərc etmişdir. Meyarları kimi neft və qaz ehtiyatlarından istifadə edilmişdir, bu meyarlar həm şirkətdə, həm də hasilatda mövcuddur. İlk səkkizliyə daxil olmuşlar: Saudi Aramco (Səudiyyə Ərəbistanı), Ekson-Mobil (ABŞ), PDV (Venesuela), NIOC (İran), RD/SHELL (Böyük Britaniya - Niderland), BP (Böyük Britaniya) Chevron-Texaco (ABŞ). Rusiyanın "Lukoil" şirkəti və Azərbaycanın "SOCAR"

şirkəti müvafiq olaraq 20 və 36-cı yerlərdə.

15. Oktyabrın 29-da Bakıda, "Binəqədi" strukturu üzrə Azen Oil və ARDNŞ şirkətləri arasında 24 saylı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 618 mln. dollar ilə qiymətləndirilmişdir.

16. Noyabrın 5-də Bakıda "Kürovdağ" strukturu üzrə Caspian Energy Group və SOCAR şirkətləri arasında 25 saylı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 200-300 mln. dollar ilə qiymətləndirilmişdir.

17. Hyustonda (ABŞ), görkəmli neftçi-alim iki dəfə Stalin mükafatı laureatı (1907-1963-cü illər) olan Yusif Səfərov ölümündən sonra Xəzərdə 1945-1952-ci illər dünya şöhrətli dəniz yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə görə "Okean ulduz"-u (Star Ocean) ordeni ilə təltif edilmişdir.

18. Bakıda Azərbaycan neft və qaz sənayesi həmkarlar ittifaqı və Norveç neft, qaz və neft-kimya sənayesi həmkarlar ittifaqı federasiyası işçiləri arasında iş təcrübəsi mübadiləsi üzrə seminar keçirilmişdir.

19. İstehsalatda təhlükəsizlik texnikasının təminatı problemləri, neftçilərin sağlamlığı, Şimali dəniz və Xəzər dənizi ekologiyası müzakirə olunmuşdur. Seminarın açılışında Statoil Azərbaycan Şirkətinin prezidenti Georq Qunderson çıxış edərək, layihələrin icrası barədə məlumat vermişdir: "Azəri-Çıraq-Günəşli" neft, "Şahdəniz" qazkondensant, BTC və Bakı-Ərzurum qaz boru kəməri.

2005-ci il. 1. "Azeri Central" neft yatağından neft hasilatına başlanması (bu ilin fevral ayından) nəticəsində AIOC ilk dörd ay ərzində 2 mln. 774 min ton neft ixrac etmişdir. Bu isə ötən ilin ilk dörd ayı ilə müqayisədə 34,5% və ya 709 min ton neftdən daha çox hasilat deməkdir.

2. Mayın 10-da BTC neft ixrac boru kəməri vasitəsilə texniki neftin ilk mərhələsinin nəqli həyata keçirilmişdir (ilk neftin kəmərlə nəqli mayın 25-də baş vermişdir). BP-Azərbaycan şirkətinin

mətbuat məlumatında bildirilmişdir ki, uzunluğu 1770 km olan boru kəmərinin tam doldurulması üçün "AÇG" yatağından nəql olunan 10 mln. barel neft lazımdır. Ceyhanda ilk tankerin neftlə yüklənməsi 2005-ci ilin dördüncü rübündə planlaşdırılır.

3. İyunun 1-də Bakıda üç günlük "Enerji, ekologiya, iqtisadiyyat" VIII Beynəlxalq konqresin açılışı keçirilmişdir, burada Türkiyə, ABŞ, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Rusiya, İran və digər ölkələrin alimləri iştirak etmişlər. Konqresdə müzakirə olunan əsas məsələlər -Xəzər dənizinin ekologiyasının qorunması, neft-qaz kəmərləri, alternativ enerji mənbələri və s. olmuşdur.

4. Neft-mədən avadanlıqlarının istehsalı üzrə iri müəssisə - "Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu" açıq səhmdar cəmiyyətinin 105 ili tamam olmuşdur. Bu zavod Sabunçu qəsəbəsində 1900-cü ildə "A. Benkendorf" (zavod SSRİ-də neft-mədən dəzgahların istehsalı üzrə 1-ci yeri tutmuşdur, onun məhsulları isə təkcə SSSRİ-də deyil, həm də dünyanın 27-dən artıq ölkəsində istifadə olunmuşdur) tərəfindən neft şirkəti emalatxanasının bazası əsasında yaradılmışdır.

5. Akademik Y. Q. Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə YUNESKO-nun qərarı ilə 2005-ci il (Albert Eynşteynlə birlikdə) Yusif Məmmədəliyev ili elan edilmişdir; görkəmli kimyaçı - II Dünya müharibəsi zamanı faşizmin darımağın edilməsinə misilsiz töhfə verən Qələbə yanacağıının ixtiraçısı.

6. BP Şirkətinin prezidenti Devid Vudvord bildirmişdir ki, bu il ərzində Azərbaycanda Chirag platformasından hasil edilən neftin orta sutkalıq həcmi 134 min bareldən çox olmuşdur; orta sutkalıq neft hasilatı isə Central Azeri platformasında orta hesabla 106 min barel (ildə təxminən 39 mln. barel) təşkil etmişdir.

7. Sentyabrın 25-27-də Yohannesburqda (Cənubi Afrika Respublikası) XVIII Dünya neft konqresi keçirilmişdir, bu konqresdə Dünya neft şurasının 65 üzv ölkəsindən 3000-dən çox nümayəndə iştirak etmişdir (DNŞ). Azərbaycan bu forumda DNŞ

- nın tamhüquqlü üzvü kimi qəbul edilmişdir.

8. Avqustun 16-da Bakıda Rafi Oil və ARDNŞ şirkətləri arasında "Suraxanı" strukturu üzrə 26 sayılı neft müqaviləsi imzalanmışdır. Kapital qoyuluşu 400 mln. dollar ilə qiymətləndirilmişdir.

9. Dekabrın 30-da Xəzərdə "Azəri" (West Azeri) yatağının qərb hissəsində neft hasilatına başlanmışdır.

10. Bu il Azərbaycanda 22 mln. 248 min ton neft və 5 mlrd. 818,3 mln. kubmetr qaz hasil edilmişdir. SOCAR şirkətinin birgə fəaliyyət göstərdiyi müəssisələr və şirkətlər ilə əldə etdiyi hasilatın ümumi həcmindən 8 mln. 967 min ton neftin payına düşür.

2006-cı il. 1. Yanvarda BTC boru kəmərinə 60,3 min ton Azeri Light nefti vurulmuşdur. Kəmərin tam doldurulması üçün 10 mln. barelə qədər neft lazım idi. Hazırda boru kəmərinə təxminən 630 min ton neft vurulmuşdur. BTC boru kəmərinin tam istifadəyə verilməsi bu ilin yazına planlaşdırılır.

2. Mart ayında BP şirkəti ("AÇG" yataqlarının işlənməsi layihəsinin operatoru) "Central Azeri" yatağında son onuncu hasilat quyusunu istismara vermişdir. Cari ildə "AÇG" yataqlarından hasilatın həcmi sutkada 458 min barel səviyyəsində gözlənilir.

3. Mayda Bakı-Novorossiysk kəməri ilə 399 min 361 ton neft nəql edilmişdir. Göstərilən həcmdən neftin 66 min 790 tonu SOCAR-ın, 332 min 571 tonu isə AIOC payına düşür.

4. Mayın 28-də BTC Əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə ilk neft Ceyhan limanına daxil olmuşdur; iyulun 13-də Ceyhan limanında boru kəmərinin rəsmi açılış mərasimi keçirilmişdir.

5. May ayından Azərbaycanda ilk dəfə olaraq layda təzyiğin saxlanılması üçün səmt qazının vurulması prosesinə başlanmışdır.

6. İyunun 26-da Vyanada Avropa İttifaqı ölkələrinin enerji nazirlərinin görüşündə Azərbaycan təbii qazının Türkiyə ərazisindən Avropaya nəqlini nəzərdə tutan Nabucco layihəsinə dair saziş imzalanmışdır.

7. Oktyabrın 21-də "Azəri" yatağının şərq hissəsində neft

hasilatına (East Azeri) başlanmışdır.

8. İlk dəfə olaraq, SOCAR neft müəssisəsində, akademik Mirzəcanzadənin tövsiyyəsi ilə nanotexnologiyalar tətbiqi prosesinin istehsal mərhələsinə başlanılmışdır. Mütəxəssislər ilkin sənaye sınağının nəticələrini uğurlu qiymətləndirmişlər.

9. Noyabr ayında Bill Şnayder "BP-Azərbaycan" şirkətinin prezidenti təyin olunmuşdur. O, son 8 il ərzində bu vəzifədə olan Devid Vudvordu əvəz etmişdir.

10. Noyabrda Bakıda, SOCAR və "Rusneft" şirkətləri arasında neftli "Hövsan-Zığ" bloku üzrə reabilitasiya, işlənmə və məhsulların ayrılması üzrə saziş imzalanması mərasimi keçirilmişdir. Layihəyə yatırılan investisiyalar təxminən 100-150 mln. dollar olmuşdur. "Rusneft" - ilk Rusiya şirkəti, Azərbaycanın quru yataqlarını işləməli idi.

11. 2006-cı ildə "Petroleum economics policy solutions" "Petroleum intelligence weekly" jurnallarının araşdırmalarının nəticələrinə görə, dünya karbohidrogen ehtiyatlarının 94% -i 20 ölkənin payına düşür ki, bu da 1,37 trilyon barel təşkil edir. Ehtiyatlarına görə birinci yeri Səudiyyə Ərəbistan tutur, bu ehtiyatlar 289 mlrd. barelə bərabərdir, ikinci yerdə - Kanada (179 mlrd. barel), Azərbaycan isə 17-ci yerdədir (14 mlrd. barel).

12. Azərbaycanda ümumi neft hasilatı bu il ərzində 32 mln. ton təşkil etmişdir. Əvvəllər Azərbaycanda maksimal neft hasilatı 1941-ci ildə əldə edilmişdir və 23,5 mln. ton təşkil etmişdir .

13. Bu il Azərbaycan neft emalı zavodlarında 7 milyon 392 min ton neft emal olunmuşdur.

14. "Şahdəniz" yatağından ilk qaz payızda əldə edilmişdir.

2007-ci il. 1. Yanvardan may ayınadək Azərbaycanın neft emalı zavodları 3 mln. tondan çox neft hasil etmişlər.

2. Martda BTC neft kəməri sutkada 1 mln. barel neft ilə layihə gücünə çatmışdır.

3. Aprelin 10-da "Shell" şirkətinin vitse-prezidenti Qay Outen qeyd etmişdir ki, onun şirkəti BTC boru kəməri ilə "Shell"

şirkətinin cəlb olunduğu Qazaxıstan yataqlarından ("Kaşaqaq" və başqaları) neft nəqlini həyata keçirmək imkanlarına malikdir.

"Shell" həmçinin neft hasilatı və neftin marketinqi sahəsində ARDNŞ ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır.

4. Aprelin 23-24-də Bakıda Böyük Britaniyanın Confidence Energy Ltd şirkətinin ARDNŞ ilə birlikdə I Xəzər neft ticarət-nəqliyyat konfransı keçirilmişdir. Konfransın keçirilməsində məqsəd Avrasiya nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Xəzər dəniz gəmiçiliyinin qərb ölkələrinə inteqrasiya imkanını göstərmək idi.

5. Bu ilin iyul ayı ərzində BTC kəməri vasitəsilə 2 mln. 875 min 125 ton Azərbaycan nefti nəql olunmuşdur; bu neftin 2 milyon 625 min tonu Ceyhan limanından (Türkiyə) dünya bazarına nəql edilmişdir. Həmin ay ARDNŞ Bakı-Novorossiysk (şimal marşrutu) boru kəməri ilə 100 min tondan çox Azərbaycan xam nefti ixrac edilmişdir.

6. Avqustun 7-də Astanada əsas Transxəzər layihəsinin reallaşmasının (nəql sisteminin Qazaxıstan Xəzər hissəsi) əsası qoyulmuşdur. ARDNŞ və Kazmunayqaz arasında layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı ikitərəfli sənədlər imzalanmışdır.

7. Avqustun 16-da BP-Azərbaycan şirkəti Xəzər dənizində ən dərin və ən bahalı quyu qazmışdır. Bu, Şahdəniz qaz-kondensat yatağında qazılmış dördüncü kəşfiyyat quyusudur (SDX-4): quyunun dərinliyi - 7301 m, onun maya dəyəri isə hazırda 240 mln. dollar təşkil edir.

8. Sentyabr ayının 4 -də ötürmə qabiliyyəti sutkada 5-6 mln. kubmetrə çatan 47 km uzunluğa malik 48-ci Səngəçal - Qazıməmməd qaz kəmərinin tikintisi başa çatmışdır. Qaz kəməri Şahdəniz qaz-kondensat yatağından təbii qazın nəqli üçün nəzərdə tutulmuşdur.

9. Oktyabrın 4-5-də Bakıda, Xəzərin neftlə çirklənməsi səbəblərinin araşdırılması, beynəlxalq təşkilatların və donör dövlətlərin əməkdaşlığı əsasında ekoloji problemlərin həlli imkanlarının yaradılması məqsədi ilə Beynəlxalq "Xəzər dənizinin

davamlı inkişaf strategiyası" konfransı keçirilmişdir. Konfransda Almaniya, Qazaxıstan, İran, Türkmənistan və Gürcüstanın nümayəndələri iştirak etmişlər.

10. Oktyabrın sonunda "AÇG" yataqlar blokunda 100 ton neft hasil edilmişdir.

11. Oktyabrın 31-də Bakı limanında, ARDNŞ-nin sifarişi ilə Norveçdə Brevik zavodunda hazırlanmış "Caspian Pride" (Aalesund) yük gəmisinin qəbulu mərasimi keçirilmişdir. Bu andan etibarən gəmi 10 il ərzində "AÇG" neft yataqları blokunda və Şahdəniz qaz-kondensat yatağında işlər zamanı istifadə olunmalı idi.

12. Dekabrın 25-də 20 düymlik Neft daşları qaz kəməri - Bahar istismara verilmişdir, uzunluğu 66,6 km, ötürmə qabiliyyəti sutkada 5,5 mln. kubmetr idi. Qaz kəməri Günəşli yatağından hasil edilən qazın sahilə nəqli üçün nəzərdə tutulmuşdur.

13. Azərbaycan öz neft-qaz tarixində Gürcüstan və Türkiyəyə nəqli başlanan təbii qazın ilk ixracçısı olmuşdu. Gələcəkdə, Azərbaycan qazının bu ölkələr vasitəsilə İtaliya, Yunanıstan və daha sonra Avropa İttifaqı dövlətlərinə (Nabucco layihəsi qazın həmçinin Türkiyə - Bolqarıstan-Rumıniya- Macarıstan-Avstriya marşrutu üzrə nəqlini nəzərdə tutur) tranziti məqsədilə Nabucco qaz kəməri layihəsinə qoşulma nəzərdə tutulur.

14. Azərbaycanda ümumi neft hasilatı 42 mln. tona yaxın təşkil etmişdir ki, bu 2006-cı il ilə müqayisədə 29,4% - dən çox olmuşdur.

15. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu "Dövlət xidmətində şəffaflığın və məsuliyyətin artırılması" üzrə "BMT-nin dövlət qulluğu" mükafatına layiq görülmüşdür. Azərbaycan Qərbi Asiya regionu çərçivəsində nominasiyası ilə təltif olunmuşdur.

2008-ci il. 1. Yanvar-fevral aylarında Azərbaycanda neft hasilatı təxminən 9 mln. ton təşkil etmişdir. Bu müddət ərzində ölkə təxminən 6 mln. ton neft və təxminən 350 min ton neft

məhsulları ixrac etmişdir.

2. Martın əvvəlində Salyan Oil Çin əməliyyat şirkəti "Kürsəngi-Qarabağlı" dəniz yataqlarında bu il 4000 metrədək dərinliyə malik neft hasil edən ilk quyunun (Kürsəngi yatağında) qazılmasını başa çatdırmışdır. Bütünlüklə bu il ərzində şirkət dərinliyi 3500-4000 m-ə qədər olan 6 quyunun qazılmasını planlaşdırır.

3. Britaniyanın RBG Ltd neft servis şirkəti BP Exploration Caspian Sea şirkəti ilə 5 dəniz obyektlərinin işlənməsi ilə bağlı 4 il müddətinə müqavilə imzalamışdır: 1) "AÇG" neft yatağı 2) "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağı və 3) ixrac boru kəməri - BTC, 4) Bakı-Supsa və 5) Cənubi Qafqaz qaz kəməri. İllik müqavilənin dəyəri 20 mln. dollar təşkil etmişdir.

4. Martın 18-20-də Ankarada Britaniya şirkəti ITE Groupun təşkil etdiyi VII Beynəlxalq TUROGE-2008 neft-qaz sərği-konfransı keçirilmişdir. Bu tədbirdə Xəzər və Qara dənizdə neft və qaz hasilatı problemləri, neft-qaz ehtiyatlarının nəqli perspektivləri və Türkiyənin rolu müzakirə olunmuşdur. Konfransda Türkiyə, Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, İtaliya, Yunanıstan, İran, Hindistan və s ölkələrin enerji nazirləri və hökumət nümayəndələri iştirak etmişlər.

5. Apreldə Ceyhan limanından Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "AÇG" yataqlar blokundan hasil edilən Azeri Light markalı nefti ilə yüklənmiş 25 tanker (18,7 mln. bareldən çox) yola salınmışdır. Neftin nəqli BTC kəməri ilə həyata keçirilmişdir.

6. Aprelin sonunda BP Azerbaijan Co. Dərinsulu Günəşli (DWG) yatağında platforma kompleksindən neftin hasilatına başlanılması barədə elan vermişdir. Beləliklə, sonuncu, üçüncü, AÇG (Azərbaycanın əsas neft layihəsi) fazası çərçivəsində əsas böyük işlər başa çatdırılmışdır.

7. Mayın 17-də Meksikanın (Meksika) UNAM universitetində "Azərbaycanın neft ehtiyatlarının müasir strategiyaya təsiri" mövzusunda konfrans keçirilmişdir: bu konfransda beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunmasında Azərbaycanın rolu, global ener-

ji tərəfdaşlığına Xəzər dənizində neft-qaz araşdırmalarının təsiri müzakirə olunmuşdur.

8. "İsrafil Hüseynov" Azərbaycan gəmisi Xəzərin şimal şelfində "Yuri Korçagin" yatağında Rusiya "LUKOİL" şirkətinin işlədiyi boru kəmərinin çəkilişini başa çatdırılmışdır. Boru kəmərinin uzunluğu - 58 km, diametri - 12 düymdür; iş 10-20 metr dərinlikdə aparılmışdır. İş keyfiyyətinin yoxlanılması zəruri avadanlıq və mütəxəssislərin iştirakı ilə "Ehram Xəlqov" xüsusi dartma qurğusunun köməyi ilə həyata keçirilmişdir.

9. Azərbaycan nümayəndə heyəti neft işinin inkişafı problemləri, ən böyük neft şirkətləri arasında əməkdaşlıq yolları, enerjiyə qənaət və ekoloji problemlərin müzakirə olunduğu XIX Dünya neft konqresində (Madrid; 28.06 - 03.07) iştirak etmişdir. Bu tədbirdə İspaniya, Əlcəzair, Nigeriya, Anqola, Venesuela, Kolumbiya, Uruqvay, Səudiyyə Ərəbistan, İran, Qətər və digər ölkələrin nümayəndələri iştirak etmişlər.

10. İyulun 4-də, Bakıda Səngəçal terminalında üzərində rekord həcmdə (1059700 barrel) neft işlənmiş və ixrac edilmişdir: (bu həcmdən 992400 barel neft BTC boru kəməri, qalan 67300 barel isə dəmir yolu ilə nəql edilmişdir).

11. Oktyabr ayında Qazaxıstandakı "Tengiz" yatağından BTC neft kəməri ilə Qazaxıstan neftinin nəqlinə başlanmışdır.

12. Noyabr ayında Bakıda Avropa, Asiya və Amerikanın 21 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirak etdiyi IV enerji forumu (zirvə) keçirilmişdir. Sammitin əsas məqsədi Xəzər regionunun karbohidrogen ehtiyatlarının həyata keçirilməsi üçün vacib olan iki layihəyə dəstək olmuşdur: Odessa-Brodı neft kəməri və Nabucco qaz kəməri.

13. Dekabrda, Londonda Xəzər Regionundan Avropaya (Xəzərin Şərq hissəsi) qazın nəqli üçün "Xazar Energy Co. Ltd" yeni şirkəti yaradılmışdır. Təsisçilər : Avstriya şirkəti "OMV Gas & Power GmbH" və Almaniyanın "RWE Supply & Trading GmbH" şirkətləri.

14. BP Azerbaijan Co. şirkətinin məlumatına görə il ərzində BTC (BTC) kəməri ilə 32,9 mln. ton neft və kondensat nəql edilmişdir.

15. ARDNŞ sosial yönümlü böyük və əhəmiyyətli layihənin icrasına başlamışdır - Bakıda Neft Muzeyinin yaradılması (belə bir muzeyin yaradılmasının zərurəti haqqında müəllif 2002-ci ildə, 242 sayılı və 19 dekabr tarixli "Bakinski raboçi" respublika qəzetində yazmışdır).

16. İlk dəfə Xəzər dənizi akvatoriyasında Günəşli yatağının dərin hissəsində sualtı boru kəməri ilə suyun vurulmasına başlanmışdır. Sualtı boru kəməri ilə təchiz edilmiş quyular yatağın şimal-şərq və cənub-qərb hissələrində yerləşir.

2009-cu il. 1. Fevralın 27-də ARDNŞ və "Total" arasında (Fransa) Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron" strukturunun kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə saziş (müqavilə) imzalanmışdır. Müqavilənin şərtlərinə görə "Total"-ın payına 60%, ARDNŞ-nin payına isə 40% düşmüşdür. Qaz-kondensant strukturu "Abşeron" Bakıdan 100 km məsafədə yerləşir, bu hissədə dənizin dərinliyi 500 metr təşkil edir.

2. Martda "EIG" (United Kingdom) şirkəti dünyanın 50 ən iri neft-qaz şirkətlərinin reytingini tərtib etmişdir. Reyting siyahısı 2007-ci ildə balans hesabatlarının təsdiqi əsasında hazırlanmışdır.

İlk onluğa daxil olmuşdur: "Saudi Aramco" (Səudiyyə Ərəbistanı), NIOC (İran), "Exxon Mobil" (ABŞ), PDV (Venesuela), CNPC (Çin), BP (İngiltərə), "Shell", "Conoco Phillips", (ABŞ) "Chevron", "Total" (Fransa). Rusiyanın "Qazprom" şirkəti 13-cü, LUKOYL - 18-ci, "Özbəkneftqaz" - 34-cü, SOCAR - 36-cı və Qazaxıstan şirkəti "Kazmunaigas" isə 50-ci yeri tutur.

3. Martda, Amerikanın KBR şirkəti BP Azerbaijan ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlarının işlənməsi çərçivəsində "Çıraq" yeni hasilat layihəsinin işlənməsi barədə saziş imzalamışdır. "AÇG" yataqlarında neft hasilatının artırılması nəzərdə tutulan Chirag oil project (COP)

layihəsinə 2013-cü ildə başlamaq planlaşdırılır. Suyun 170 m-ə qədər dərinliyində quraşdırılacaq COP platforması 48 quyunun qazılması üçün nəzərdə tutulub.

4. Aprel ayında Azərbaycan sektorundakı "AÇG" yataqlar blokunda, BP şirkətinin nəzarəti ilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən hazırlanan 1 mlrd. bareldən çox Azeri Light markalı neft hasil edilmişdir. "AÇG" yatağında hasil edilən neftin yarından çoxu həmçinin BP-nin operatoru olan BTC neft kəməri ilə nəql edilmişdir.

5. Martda, sürtünmə qüvvəsinin azaldılması üçün kimyəvi reagentlərin tətbiqi hesabına Bakıda BTC boru kəmərinin ötürmə qabiliyyətinin sutkada 1,2 mln. barelədək artırılması üzrə işlər başa çatdırılmışdır.

6. Apreldə, SOCAR şirkəti ötürmə qabiliyyəti 5 mln. kubmetr təşkil edən, Bahar-Hövsan-Suraxanı qaz kəmərinə istismara vermişdir. Qaz kəmərinin sualtı hissəsinin uzunluğu 34830 m, diametri isə 508 mm-dir; qurudakı hissənin uzunluğu - 9844 m, diametri 762 mm-dir. Kəmərin Günəşli yatağından qaz tədarükü üçün əhaliyə və sənaye obyektlərinə, ilk növbədə, "Şimal" istilik elektrik stansiyasında qaz təchizatı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

7. Azərbaycanın sənaye və energetika naziri Natiq Əliyevin verdiyi məlumata görə, Azərbaycanda qaz ehtiyatlarının 3,5 trilyon kubmetrə yaxın təşkil etdiyi sübut edilmişdir; "Şahdəniz" yatağında qaz ehtiyatları isə 1,2 trilyon kubmetr təşkil etmişdir.

Nazir qeyd etmişdir ki, respublika Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının Avropaya nəqlinin tərəfdarı kimi çıxış edir; ona görə də Avrasiya neft nəqli dəhlizi və xüsusilə də Odessa-Brodı neft kəməri layihəsini dəstəkləyir.

8. Aprelin sonunda "Azneft" İstehsalat Birliyi (SOCAR-ın strukturu) Neft Daşları yatağında yeni quyu istismara vermişdir. 2387 sayılı platformada dərinliyi 1554 metr və hər gün debiti 15 ton neft olan 2560 sayılı quyu qazılmışdır.

9. Mayın 22-də Azərbaycan parlamenti ARDNŞ və Total

Şirkəti arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron" perspektivli dəniz strukturunun kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə imzalanmış neft müqaviləsini təsdiq etmişdir. SOCAR müqaviləyə əsasən 40% , Total Şirkəti isə 60% iştirak payı almışdır. Üç il ərzində "Abşeron" blokunda təxminən 100 mln. dollar dəyərində olan bir kəşfiyyat quyusu qazılmalı idi.

10. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında iyunun 2-dən 5-dək Bakıda "Neft və Qaz, Neftayırma və neft Kimyası" XVI beynəlxalq sərgi və konfranslar keçirilmişdir. Sərginin təşkilatçıları Azərbaycanın Ticarət-sənaye Palatası ilə birlikdə Britaniya şirkəti ITE Group və onun Qafqazdakı tərəfdaşı Iteca Caspian şirkəti çıxış etmişlər. Sərgidə Böyük Britaniya kral ailəsinin üzvü York hersoqu , şahzadə Endryu iştirak etmişdir.

11. İyulun 13-də Ankarada Nabucco layihəsi üzrə Azərbaycan, Türkiyə, Avstriya, Macarıstan hökumət başçıları hökumətlərarası saziş imzalamışlar; mərasimdə 20 ölkənin nazirləri iştirak etmişlər. Dəyəri 7,9 mlrd. avro olan layihə Xəzər regionundan Avropa ölkələrinə qaz nəql etməli idi. Qaz kəmərinin tikintisinin başlanması 2011-ci il üçün nəzərdə tutulmuşdur, ilk nəqli 2014-cü ildə başlamalı idi; onun maksimal gücü ildə 31 mlrd. kubmetr təşkil etməli idi.

12. İyulun 13-də Londonda, BP və SOCAR Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şəfəq" və "Asiman" strukturlarının birgə kəşfiyyatı və işlənməsi haqqında qarşılıqlı anlaşma və memorandum imzalamışlar. Strukturlarda əvvəllər kəşfiyyat aparılmamışdır; onlar suyun 650-800 m dərinliyində 7000 m -lik çəni ilə yerləşirdilər. Sənəd Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Böyük Britaniyanın baş naziri Qordon Braunun iştirakı ilə ARDNŞ prezidenti Rövnəq Abdullayev və BP Exploration and Production-nın rəhbəri Endi İnqils arasında imzalanmışdır.

13. Sentyabrın 29-dan oktyabrın 2-dək Bakıda Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun (NKPI-nin) 80 illik yubileyinə həsr olunmuş VII Bakı Beynəlxalq Məmmədəliyev konfransı keçirilmişdir.

Konfransın təşkilatçıları Koreya Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, ARDNŞ, BP-Azerbaijan və NKSI şirkəti iştirak etmişdir. Tədbirin məqsədi neft-kimya və neft emalı sahəsində tədqiqatların perspektiv istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

14. Yanvar-iyul aylarında BTC neft kəməri ilə "Tengiz" yatağından 1 milyon ton Qazaxıstan nefti nəql edilmişdir. Bu neft BTC və dəmir yolu ilə Kulevi və Batumi limanlarından daşınır. "Tengiz" yatağının operatoru Chevrontexaco-dır. Kulevidəki Gürcüstan Qara dəniz terminalının sahibi SOCAR (Azərbaycan) , Batumidə isə "Qazmunayqaz"-dır (Qazaxıstan).

15. "AÇG" bloku dünyanın 20 ən iri yataqları olan CERA (Cambridge Energy Research Associates) ABŞ konsaltinq assosiasiyasının reytingində üçüncü yeri tutmuşdur. CERA-nın hesablamalarına görə, "AÇG" yatağından əldə edilən sutkalıq neftin həcmi 850 min barelə bərabərdir. "AÇG" də BTC boru kəməri ilə Türkiyənin Ceyhan limanından ixrac edilən Azeri Light Markalı yüngül neft hasil edilir. 1-ci yeri sutkalıq hasilatı 5 mln. barel təşkil edən Səudiyyə Ərəbistanının Havar yatağı, 2-ci yeri isə sutkalıq hasilatı 1,2 mln. barel təşkil edən Küveytdəki Burqan yatağı tutmuşdur.

16. Avqustda "The Tool Shed Group" analitik mərkəzinin eksperti amerikalı Ceyson Katz Azərbaycanın enerji daşıyıcılarının tədarük diversifikasiyasına və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə verdiyi töhfəsinin vacibliyini vurğulamışdır :

"Ümumilikdə, dünyada Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarının Avropaya ixracı ilə bağlı heç bir layihə mühüm iqtisadi və siyasi nöqtələrindən biri olan və bütün Qafqaz, Mərkəzi Asiya regionunda böyük geosiyasi əhəmiyyətə malik Azərbaycandan yan keçə bilməz".

17. Sentyabrda 923 mln. ton həcmində qiymətləndirilən "AÇG" yataqlar blokundan çıxarıla bilən neft ehtiyatlarına əsasən SOCAR rəhbərliyinin məlumatları dərc olunmuşdur.

18. Sentyabrın 15-də Bakıda "Əsrin Müqaviləsi" - nin 15 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgi keçirilmişdir: hazırda "AÇG" yataqlar blokundan BTC boru kəməri ilə dünya bazarına çıxarılan sutkada 1 mln. barelə qədər neft ixrac edilir. Sərgidə Azərbaycanı "Nobel qardaşlarının", müəssisənin 130 illiyinə və işlərinə həsr olunmuş "Nobel" kitabının təqdimatı keçirilmişdir.

19. Oktyabrın 2-də Bakıda ARDNŞ və "Kazmunayqaz" Milli şirkəti arasında Transxəzər layihəsi üzrə texniki-iqtisadi əsaslandırmanın işlənməsinə dair birgə fəaliyyət haqqında saziş, "Bakı-Qara Dəniz" neft kəməri üzrə əməkdaşlıq niyyəti haqqında Memorandum və ARDNŞ neft-qaz strukturunun Qazaxıstanın karbohidrogen yataqlarının işlənməsi zamanı obyektlərinin birgə istifadəsi haqqında Memorandum imzalanmışdır.

20. 5 Oktyabr. ARDNŞ prezidenti Rövnəq Abdullayev bildirmişdir ki, PSA (Product Shearing Agreement) tipli xarici şirkətlər tərəfindən imzalanmış neft-qaz müqaviləsinə görə Azərbaycan iqtisadiyyatında investisiyaların həcmi 60 mlrd. dollar həcmində planlaşdırılır. "1994-cü ildən etibarən digər ölkələrin neft şirkətləri ilə 26 neft müqaviləsi imzalanmışdır. Azərbaycanın neft-qaz sənayesində investisiya qoyuluşu yuxarıda göstərilən bütün sazişlər üzrə təxminən 60 milyard dollar nəzərdə tutulub"- R. Abdullayev bildirmişdir.

21. Neft Daşlarının 60 illik yubileyi ilə əlaqədar dünyanın səkkizinci möcüzəsi adlandırılan dəniz şəhərində noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin iştirak etdiyi təntənəli mərasim keçirilmişdir. Mərasimdə qeyd olunub ki, bu gün bu yataqda 167 mln. ton neft hasil edilmişdir.

22. Noyabrın 14-dən 11-dək "Asia House" London qalereyasında Nobel qardaşlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinin 130 illiyinə həsr olunmuş "Nobellər və Bakı nefti" sənədli, bədii sərgisi keçirilmişdir.

23. Azərbaycanda Bahar Energy Ltd şirkəti ilə ARDNŞ arasında (dekabrın 22-də Bakıda) Azərbaycanın Xəzər dənizi

sektorunda yerləşən "Bahar" və "Qum Dəniz" dəniz yataqlarında kəşfiyyat, reabilitasiya, işlənmə və blok hasilatı üzrə PSA yeni neft-qaz müqaviləsi imzalanmışdır.

2010-cu il. 1. Azərbaycan qazının Rusiyaya nəqli yanvarın 1-dən ildə 5 mlrd. kubmetr qaz buraxılış qabiliyyəti ilə başlayaraq Mozdok-Qazıməmməd qaz kəməri ilə həyata keçirilmişdir.

2. SOCAR öz tarixində ilk dəfə olaraq öz yanacaq doldurma stansiyaları şəbəkəsi vasitəsilə SOCAR brendi altında neft məhsullarının reallaşdırılması üzrə yerli bazara (Azərbaycan) çıxmışdır.

3. Bakı Dərin Özüllər Zavodunun yaxınlığında iri gəmiqayırma zavodunun tikintisi başlanmışdır. Yeni müəssisədə hər il 25 min ton metal konstruksiya hazırlanmalı idi; yükqaldırma qabiliyyəti 15 min ton olan dörd tanker tikilməli idi; dartma və təchizat üçün dörd gəmi, eləcə də müxtəlif təyinatlar üçün 100-dək gəmi təmir olunmalı idi.

4. Martın 9-da Bakıda Chirag oil project layihəsinə "AÇG" blokunda Azeri Light növlü neft hasilatının artırılması üçün sanksiya verilmişdir. Layihə üzrə investisiyaların həcmi 6 mlrd. dollar səviyyəsində gözlənilir. Layihə artıq işləyən "Çıraq" və "Günəşli" arasında 170 metr dərinlikdə quraşdırılacaq yeni "Qərbi Çıraq" platformasının tikintisini nəzərdə tutur. Platformada hasilatın başlanması 2013-cü ilin sonunda nəzərdə tutulmuşdur.

5. Martda ARDNŞ və Almaniyanın RWE şirkəti arasında Xəzərin Azərbaycan sektorunda "Naxçıvan" perspektivli dəniz strukturu üzrə qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalandı. RWE enerji konserni "Nabucco" qaz kəməri layihəsinin altı iştirakçısı sırasına daxildir.

6. Aprelin əvvəlində ARDNŞ və Petro Vietnam oil corporation şirkəti Bakıda Azərbaycan neftinin Vyetnam neft emalı zavodları ilə növbəti uzunmüddətli ixracı haqqında müqavilə imzaladı.

7. Aprelin 20-də respublikada AÇG yataqlarından alınan

neftin həcmi artmışdır, 1997-ci ildən indiyədək əldə edilən hasilat açıqlanmışdır: 193 mln ton. AÇG ilə 2010-cu il aprel ayınadək hasil olunan neftin ümumi həcmindən 72,6 mln tonu Azərbaycanın payına düşmüşdür. Sutkalıq neft hasilatı bu il AÇG yataqlarında təxminən 854 min barel təşkil etməli idi.

8. Mayın 20-dən Qazaxıstanın "Tengizşevroyl" şirkəti SOCAR-a məxsus Gürcüstanın Kulevi terminalı vasitəsilə öz neftinin boşaldılıb-yüklənməsinə başlamışdır. Kulevi terminalı 2008-ci ilin may ayından ARDNŞ rəhbərliyi altında işləyir və hazırda ildə 5 mln. ton neftdən az olmayan sifarişləri yerinə yetirməyə qadirdir.

9. İyunda SOCAR "Neft Daşları" yatağında, dənizdə 2585 sayılı dördbloklu yeni platformanın ilk blokunu (tikinti Bakı dərini özüllər zavodunda həyata keçirilmişdir; blokun çəkisi 575 ton, hündürlüyü 64 metrdir) quraşdırmışdır;

10. İyunun 18-də Ankarada İtaliyanın Edison, Yunanıstanın Depa və Türkiyənin Botaş şirkəti ITGI layihəsi çərçivəsində Türkiyə ərazisindən qaz nəqlinin şərtlərini müəyyən edən qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalandı. Bu şirkətlər tərəfindən imzalanmış sənəd Azərbaycan qazının İtaliyaya nəqlinə yol açır.

11. İyunun 30-da Bakıda, Azərbaycan və Suriya əməkdaşlıq üzrə hökumətlərarası komissiyanın iclası zamanı Azərbaycan qazının 20 il ərzində 1,5 mlrd. kubmetrə qədər tədarüku üzrə sazişin imzalanması barədə razılığa gəliblər. Nəqliyyat Azərbaycan qazının Suriyaya Gürcüstan və Türkiyə, eləcə də Türkiyə və Suriya arasında birləşdirici qaz kəməri vasitəsilə həyata keçirilməli idi.

12. İyulun 6-da BP şirkətinin prezidenti Toni Heyvord Bakıya birgünlük işgüzar səfər etmişdir, bu görüş zamanı ARDNŞ və onun ölkə rəhbərliyi ilə SOCAR və BP şirkəti ilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Şəfəq" və "Asiman" perspektivli strukturlarının birgə kəşfiyyatı və işlənməsi layihəsi çərçivəsində əsas kommersiya prinsiplərinə dair saziş imzalandı;

oktyabrın 7-də isə Bakıda PSA tipli müqavilə imzalanmışdır.

13. Avqustun 11-də Vyetnama (Cənubi Tan buxtası) Azərbaycanın ilk neft tankeri gəlmişdir. Bu Vyetnamın Petro Vietnam dövlət neft qaz qrupu və ARDNŞ arasında imzalanan sazişdən sonra ilk neft yüklənməsi olmuşdur.

14. Avqustun 11-də BTC kəməri ilə Türkmənistan neftinin nəqli başlanmışdır; bu il təxminən 1,3 mln. ton Türkmənistan nefti nəql edilmişdir. BTC Co. həmçinin "Tengiz" yatağından Qazaxıstan neftinin nəqli haqqında sazişə malikdir. Boru kəmərinin gücü sutkada 1,2 mln. barel təşkil edir.

15. BTC neft kəməri ilə nəql edilən bir milyard barel neft "Nippon Princess" tankerinə yüklənmişdir ki, bu tanker sentyabrın 13-də Rotterdama göndərilmişdir. Bu tanker sayına görə Azərbaycan nefti ilə yüklənmiş 1275-ci tankerdir.

16. Azərbaycan, Gürcüstan və Rumıniya sentyabrın 14-də birgə (AGRI) yaradılması haqqında saziş imzalayıblar. Bu saziş SOCAR, Gürcüstanın Neft-qaz korporasiyası və Rumıniya Roman gas şirkətləri arasında imzalanmışdır.

17. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında (keçmiş Bakı Politexnik İnstitutu) 13 - 14 oktyabrda ali məktəbin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq tələbə elmi konfransı keçirilmişdir. Konfransın işi "Geoloji kəşfiyyat", "Neft qaz sənayesi", "Kimya və kimya texnologiyası", "Neft mexanikası", "Energetika", "Avtomatika və informatika", "İqtisadiyyat və idarəetmə", "Təbiət elmləri", "Humanitar elmlər" və "Xarici dillər" bölmələri üzrə keçirilmişdir.

18. Noyabra qədər Bakı-Supsa kəməri ilə 2,4 mln. tondan çox neft ixrac olunmuşdur. Hazırda neft kəməri ildə 7,5 mln. ton neft ötürmə qabiliyyətinə malikdir.

19. Noyabr ayının 24-də Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatları 200 mlrd. kubmetr qaz və 30 mln. ton qaz kondensat həcmində qiymətləndirilən böyük "Ümid" qaz-kondensat yatağı açılmışdır. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı kəşfiyyat

quyusunun layihə dərinliyi bu yataqda 6500 metr təşkil etmişdir.

20. Dekabrın 9-da Pekində, ARDNŞ və Zhen Rong Çin şirkəti Azərbaycan xam neftinin tədarükü üzrə qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzaladılar.

21. Dekabrın 10-da İsveç kralı Toğrul Bağirovu Bakı Nobel irsi fondunun birinci dərəcəli sədri üzrə Qütb ulduzu ordeni ilə təltif etmişdir. Bağirov T.A. Bakıda "Villa Petrolia" (1882-1883-cü illərdə inşa olunmuşdur) Nobel qardaşlarının ailə iqamətgahının qorunması və bərpaasına görə bu yüksək mükafata layiq görülmüşdür.

22. Dekabrın 17-də Azərbaycanda Nobel beynəlxalq birliyi fondu təsis edilmişdir. Açılış mərasimi Bakı Nobel irsi fondunun "Villa Petrolia" tarixi qərargahında keçirilmişdir. Tədbirdə çıxışı zamanı Filip Nobel qeyd etmişdir ki, fond Azərbaycan və Xəzər regionunda elmin inkişafı məqsədilə təsis edilmişdir.

23. Bu il Azərbaycanda 51,5 mln. ton neft və 27 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir. Çıxarılan neftin ümumi həcmindən 8,5 mln. ton- u öz vəsaitləri hesabına quru və dəniz yataqlarında xammal hasil edən SOCAR-ın payına düşmüşdür. Qalan 43 mln. ton neft "AÇG" yatağında Azeri Light növlü nefti hasil edən Azərbaycan beynəlxalq əməliyyat şirkətinin payına düşmüşdür. Qaz üzrə isə 7,2 mlrd. kubmetr SOCAR-ın payına düşmüşdür.

24. Dekabrın 30-da YUNESKO-nun baş katibi İrina Bokova ARDNŞ şirkətini nanotexnologiyalar sahəsində əldə edilmiş uğurlara görə YUNESKO-nun sertifikatı və medalı ilə təltif etmişdir.

25. Dekabrda ARDNŞ və tərəfdaşları Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsi layihəsi üzrə 2031-ci ildən 2036-cı ilə qədər bu yataq barədə PSA tipli müqavilənin qüvvədə olma müddətinin uzadılması ilə bağlı sənəd imzaladılar.

26. Ötən il ərzində Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) ARDNŞ şirkətinə "AÇG" yataqlar blokundan hasil

edilən 3,437 mlrd. kubmetr səmt qazı vermişdir.

2011-ci il. 1. Yanvarda ARDNŞ və İran milli şirkəti Azərbaycan qazının uzunmüddətli nəqlinə dair (5 illik) sənəd imzalayıblar.

2. SOCAR Vyanada (25-28 yanvar) keçirilən Avropa qaz konfransında iştirak etmişdir. Konfransın gündəliyinə təhlükəsizlik məsələləri, Avropa ölkələrini qazla təmin etmək, yeni alternativ enerji mənbələri və nəqliyyat imkanları, eləcə də Xəzər regionunun Avropanın enerji təhlükəsizliyində böyük rol oynadığı mövzu ətrafında müzakirələr aparılmışdır.

3. ARDNŞ və Mcdermott Caspian Contractors Inc. martın 2-də Xəzər dənizi regionunda boru kəmərlərinin çəkilişi və dalğıc işləri üzrə alyansın yaradılması haqqında müqavilə imzaladılar. Müqavilə ARDNŞ və Mcdermott Caspian Contractors Inc. şirkətlərinin rəhbərləri Rövnəq Abdullayev və Con Makkormak tərəfindən imzalanmışdır.

4. Martın 2-də Aşqabadda "Transxəzər boru kəmərlərinin ekoloji aspektləri" beynəlxalq konfransı başa çatmışdır, iştirakçılar Türkmənistan qazının Xəzərin dibi ilə nəqli imkanlarını müzakirə etmişlər.

5. Aprelin 13-də ARDNŞ Heydər Əliyev adına neft emalı zavodunda katalitik krekinq qurğusu əsaslı təmirdən sonra istismara verilmişdir. Bu qurğu zavodun ən iri və mühüm istehsal sahələrindəndir.

6. Aprelin 28-də ARDNŞ "Neft Daşları" yatağında yeni neft quyusu istismara verilmişdir. 2531 sayılı platformadan qazılmış quyu 1365-1350 metr intervallar üzrə sutkalıq 10 ton neft debitinə malikdir. 2531 sayılı platformada cəmi 12 quyunun qazılması planlaşdırılır.

7. Aprel ayında Yunanistanın Dövlət qaz şirkəti və ARDNŞ arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalanmışdır, bu sənəd əsasında Yunanistan Azərbaycanın bu ölkəyə birbaşa öz qazını tədarük edəcək ilk Avropa ölkəsi olmalı idi.

8. Mayın 6-da Bakıda Azərbaycan Milli Məclisi SOCAR və BP Exploration and Production arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Şəfəq" və "Asiman perspektivli strukturlarının birgə kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü (PSA) üzrə müqaviləni təsdiq etmişdir.

9. Mayın 18-də Bakıda ARDNŞ və Avstriyanın OMV şirkəti arasında ikitərəfli əməkdaşlıq üzrə anlaşma memorandumu imzalanmışdır.

10. Mayın 20-dən "Ukrtransnafta" şirkəti Qərbi Ukraynanın neft emalı zavodları istiqamətində Odessa-Brodı neft kəməri ilə Azeri Light növlü yüngül neftin nəqlinə başlamışdır.

11. ARDNŞ mayın 25-26-da Türkmənistanda (Türkmənbaşı ş.) keçirilən Beynəlxalq qaz konqresində iştirak etmişdir. Burada neft-qaz əməliyyatlarının aparılması problemləri, boru kəmərlərinin ekoloji təhlükəsizliyi və Xəzər hövzəsinin ətraf mühitinin qorunması sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinə baxılmışdır.

12. İyun ayında ARDNŞ, dünya qazma praktikasında ilk dəfə olaraq stasionar platformalarda istifadə edilən mühərrik dizel yağlarının eləcə də, "Nanoneft", "Nanobitum", "Nanoyag", "Nanogudron" bazasında yeni "Nanomay" nanosistemlərini yaratmışdır. Bu sistemləri haqqında, məlumatlar "Nanoelm və nanotexnologiyalar" UNESCO-EOLSS 6.152 ensiklopediyasında dərc olunmuşdur.

14. Avqustda "Neftqaztikinti" tresti "Level Oil & Gas Corporation" şirkəti ilə ARDNŞ - nin nəznində Xəzərin Türkmənistan sektorunda işlərin aparılması üçün subpodratçı saziş imzalamışdır. Saziş dənizdə LAM-C dəniz platformasının yüklənməsi üzrə kompleks işlərin aparılması, onun möhkəmləndirilməsi, daşınması və quraşdırılmasını nəzərdə tutur.

15. Avqustun 19-da Bakıda, SOCAR Trading (Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin ticarət bölməsi) Koreya milli neft korporasiyası ilə Koreya terminallarında neftin saxlanması üzrə saziş imzalayır.

16. Sentyabra qədər Ceyhandakı terminalında neftlə yüklənmiş 1630 tanker yola salınmışdır. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "AÇG" yataqlar blokundan və "Şahdəniz" yatağından BTC ilə neft və kondensat nəql olunur. 2010-cu il iyul ayında yeni saziş imzalandıqdan sonra Türkmənistan nefti boru kəməri ilə nəql olunmağa başlamışdır.

17. Sentyabrda Fransız neft şirkəti Total Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı Abşeron blokunda iri qaz yatağı aşkar etmişdir. Quyu 6550 metr dərinlikdə yerləşir; şirkət daha dərin obyektlərin və kəşfiyyat qazma işlərini davam etdirəcəkdir. Abşeron bloku Bakıdan 100 km məsafədə 500 m dərinlikdə yerləşir.

18. Sentyabrın 12-də Bakıda BP şirkəti və onun tərəfdaşları, BTC neft boru kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri layihələri çərçivəsində "Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə boru kəməri dəhlizlərində keçmişin və bu günün irsi" adlı elmi tədqiqat kitabını təqdim etmişdir.

19. Oktyabrın 25-də İzmirdə Azərbaycan və Türkiyə qaz sazişləri paketi imzalandı, bu sənədlərə əsasən 2018-ci ildə Ankara hər il 6 mlrd. kubmetr qaz ala biləcəkdir. Bakı Türkiyə ərazisi ilə Avroçaya ildə 10 mlrd. kubmetrə yaxın qaz nəql etmək imkanı qazanacaqdır.

20. Azərbaycan Prezidentinin 29 noyabr tarixli fərmanına əsasən ARDNŞ-nin strukturunda tədris prosesinin təşkili yolu ilə beynəlxalq standartlara uyğun əsasən neft-qaz sənayesinin ehtiyaclarını təmin edən mütəxəssislərin hazırlanması məqsədilə Bakı Ali Neft Məktəbi dövlət müəssisəsi yaradılmışdır.

21. Dekabrın 26-da Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Günəşli" yatağının dayaz sulu hissəsində yeni quyu istismara verilməmişdir. Quyunun (2900 m dərinlikdə) sutkalıq hasilatı 85 ton neft təşkil edirdi.

22. Dekabrın 26-da Kayseri şəhərində, Azərbaycan və Türkiyə Azərbaycanın "Şahdəniz" yatağından təbii qazın tədarükü üçün Türkiyə ərazisindən Avropaya gedən qaz kəmərinin tikintisi

ilə məşğul olacaq konsorsiumun yaradılmasına dair qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalayıblar.

23. Bu il ABƏŞ "AÇG" yataqlar blokundan səmt qazının 3,3 milyard kubmetri ARDNŞ-ə təhvil vermişdir.

24. Bu il ərzində "AÇG" yataqlar blokundan əldə edilən neft hasilatı 261,9 mln. barel (35,4 mln. ton) təşkil etmişdir. Bu barədə BP-Azerbaijan şirkətinin illik hesabatında məlumat verilmişdir. Ümumilikdə, bu il Azərbaycanda 45,4 mln. ton neft hasil edilmişdir.

25. Bu il ərzində "Şahdəniz" yatağından 6,67 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir.

2012-ci il. 1. Yanvarın 22-də Moskvada "Qazprom" ASC və SOCAR şirkətləri Azərbaycan təbii qazının alqı-satqısı ilə bağlı mövcud müqaviləyə əlavə olaraq saziş imzalayıblar. 2012-ci il sənədə uyğun olaraq Azərbaycandan alınacaq qazın həcmi ildə 1,5 - dən 3 mlrd. kubmetrə qədər artmalı idi, 2013-cü ildə isə 3 mlrd. kubmetrdən çox olacaqdı.

2. Fevralın 21-də Bakıda, "Şahdəniz" konsorsiumu "Şahdəniz" yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsi çərçivəsində İtaliyaya qaz ixracı üçün potensial marşrut kimi Transadriatik boru kəməri (TAP) seçmişdir.

3. Fevralın 27-də SOCAR "Babək" strukturunda və "Ümid" dəniz yatağında 3D seysmik işlərin aparılmasına başlanmışdır. Perspektivli "Babək" strukturu "Ümid" yatağının yaxınlığında yerləşir; SOCAR-ın qiymətləndirmələrinə görə, "Babək" strukturunun ehtiyatları 400 mlrd. kubmetr təbii qaz təşkil edir.

4. Yanvar-fevral ayları ərzində Azərbaycan neftinin ixracının 25,5% -i İtaliyanın payına düşmüşdür. İdxalçı ölkələrin onluğu sırasına həmçinin Fransa (9,91%), Almaniya (8,79%), İndoneziya (8,46%), İsrail (6,8%), ABŞ (5,42%), Bolqarıstan (6,31%), Sinqapur (4,95%), Hindistan (3,45%) və Rusiya (3,02%) daxildir.

5. Aprelin 27-də Vaşinqtonda "Azərbaycan-ABŞ diplomatik münasibətlərinin 20 illik" konfransı çərçivəsində Xəzər regio-

nunun enerji təhlükəsizliyinə həsr olunmuş sessiya keçirilmişdir; görüşdə vurğulanmışdır ki, Azərbaycan Qafqazda müasir enerji təhlükəsizliyi sistemində mühüm yer tutur.

6. Mayın 18-də ARDNŞ və Vyetnamın Petrovietnam şirkətləri Azərbaycanın "Muradxanlı", "Cəfərli" və "Zərdab" dəniz yataqlar blokları üzrə müqavilənin əsas vəziyyəti, kəşfiyyat, hasilat və məhsulun pay bölgüsü müddəaları haqqında saziş imzalayıblar.

7. May ayında, Nabucco layihəsinin konsorsiumu "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsi üzrə Türkiyə-Bolqarıstan sərhədindən 1300 km aralıda Baumqartenə (Avstriya) qədər boru kəmərinin tikintisini təklif edən Azərbaycanda "West" qaz kəməri konsepsiyasının variantını təqdim etmişdir.

8. Yanvar-mart ayları ərzində "Şahdəniz" dəniz qazkondensat yatağından 2 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir.

9. 1-ci rüb ərzində "AÇG" yataqlar blokundan əldə edilən neft hasilatı 64,8 mln. barel (8,8 mln. ton) təşkil etmişdir.

10. Mayın 24-də Bakıda Bakı Ali Neft Məktəbi və Britaniyanın Herriot-Watt universiteti arasında mütəxəssis hazırlığının təşkilinin əsas prinsipləri haqqında saziş imzalanmışdır; məktəbdə təhsil iki dildə - azərbaycan və ingilis dillərində, 2012-ci il sentyabrda başlamalı idi.

11. Mayın 25-də Bakıda ADNŞ və Sorroof International şirkətləri arasında Səudiyyə Ərəbistanının neft-qaz sahəsində uzunmüddətli layihələrin reallaşdırılması üzrə qarşılıqlı anlaşma haqqında memorandum imzalanmışdır. Sonrakı aylarda bu kralıqda, SOCAR-ın payı 75% təşkil edən birgə müəssisə öz işinə başlamalı idi.

12. İyunun 26-da İstanbulda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Türkiyənin baş naziri Rəcəb Ərdoğan Azərbaycan qazının Avropa İttifaqı sərhədlərinə nəql edəcək uzunluğu 1790 km olan Transanadolu qaz kəməri (TANAP) layihəsini imzaladılar.

13. İyunun 28-də Bakıda, "Şahdəniz" konsorsiumu qazın

Cənub-Şərqi və Mərkəzi Avropa istiqamətlərində potensial ixrac marşrutlarının qiymətləndirilməsini başa çatdırmışdır. Mərkəzi Avropada "Şahdəniz" yatağının işlənməsinin ikinci fazası çərçivəsində Nabucco-West layihəsi qaz tədarükü üçün vahid boru kəmərinə variant kimi seçilmişdir.

14. Avqustda ARDNŞ-nin "Neftqaztikinti" tresti ilk dəfə olaraq Daşgil - Kənizdağ yüksək təzyiqli 500 mm-lik qaz kəmərinin çəkilişində yeni yarımavtomat və avtomat qaynaq işləri texnologiyasının tətbiqinə başlamışdır; qaz kəmərinin uzunluğu 16 km-dir.

15. Bakıda, 22-23 oktyabrda I Beynəlxalq Nobel konfransı keçirildi, (I International Research-Innovative Conference devoted to Nobel brothers -Nobel qardaşlarına həsr edilmiş I Beynəlxalq tədqiqat - yenilik konfransı), burada müxtəlif ölkələrdən olan nobelçilərin məruzələri dinlənilmişdir - Azərbaycan, Rusiya, İsveç, Almaniya və Gürcüstan.

16. Bu il noyabrın 15-də Qordon Birrell BP Azerbaijan şirkətinin prezidenti vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Əvvəllər bu vəzifəni tutan Rəşid Cavanşir Londonda BP şirkətinin baş ofisində strategiya və inteqrasiya üzrə baş vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

17. Dekabrın 6-da İstanbulda Beynəlxalq Xəzər forumu (Azərbaycanın iştirakı ilə) işə başlamışdır, burada qlobal siyasətdə və dünya enerji təhlükəsizliyindəki Xəzər regionunun geostrateji əhəmiyyəti rolu müzakirə edilmişdir.

18. Dekabrın əvvəllərində Azərbaycan şirkəti Caspian Drilling Company Ltd. (CDC) İsrail (iki blokdan ibarət "Şemen" perspektivli strukturu) dəniz şelfində kəşfiyyat qazmasına başlamışdır. 1-ci kəşfiyyat quyusunun layihə dərinliyi 5800 metr təşkil edirdi.

19. Dekabrın 14-də Bakı Ali Neft Məktəbi və Statoil-Azerbaijan şirkəti "Əməkdaşlıq haqqında protokol" imzalandı ki, bu sənəd sözügedən məktəblə Norveç təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığın qurulmasına gətirib çıxarmalı idi.

20. Dekabrda Azərbaycanda "Bahar -2" dəniz strukturunda 3 D-seysmik kəşfiyyat işləri başa çatmışdır.

21. Bu il Azərbaycanda 43,9 mln. ton neft və 27,9 mlrd. kub metr qaz hasil edilmişdir; ölkə 36,8 mln. ton neft və 6,6 mlrd. kub metr qaz ixrac etmişdir.

2013-cü il. 1. Yanvarın 23-də Davosda "SOCAR Energy of Azerbaijan" qəbulu zamanı iki memorandum imzalanması həyata keçirilmişdir: 1) Azərbaycan Dövlət Neft Fondu və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) 2) ARDNŞ və İsveçrənin MIGROS şirkəti arasında qarşılıqlı anlaşma haqqında.

2. Davosda, "Şahdəniz" qaz yatağının işlənməsi layihəsi üzrə məhsulun bölünməsi haqqında, Azərbaycan müqavilənin daha beş il müddətinə 2031-ci ildən 2036-cı ilə qədər uzatmışdır, bu müddət layihənin ikinci mərhələsi üzrə kəmərin inşasını xeyli sürətləndirməli idi.

3. Yanvarın sonunda Transadriatik boru kəmərinin səhmdarları / Trans Adriatic Pipeline (TAR) - AXPO, STATOİL və EON "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsi layihəsinin iştirakçısı olan ARDNŞ, BP və Total şirkətləri ilə saziş imzalayıblar.

4. Martın 4-də Nabucco layihəsinin konsorsiumu TANAP ilə əməkdaşlıq haqqında memorandum imzaladılar, bu sənəd Cənub-Şərqi Avropa regionlarına qaz tədarüklərinin təhlükəsizliyinin artırılmasında Azərbaycan qazının gələcək marşrutlarının nəqli diversifikasiyasının zəruriliyini təsdiqləmişdir.

5. Aprelin 7-8-də Bakıda ilk dəfə olaraq günün gündəliyi üzrə Ümumdünya İqtisadi Davos forumunun səyyar sessiyası keçirilmişdir: "Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqazın gələcəyi barədə strateji dialoq".

6. Aprelin 8-də Bakıda, ARDNŞ və Statoil Xəzərin Azərbaycan sektorundakı "Zəfər" və "Məşəl" perspektiv strukturlarına dair anlaşma memorandum imzalandı. Bu strukturlarda geoloqların qiymətləndirmələrinə görə, ehtiyatlar 300 mlrd. kub metr qaz

və 37 mln. ton kondensat həcmində qiymətləndirilir.

7. İyunun 21-də ARDNŞ Yunanıstanın operatoru DESFA qaz nəqli sisteminin 66% səhmlərinin alınması barədə razılığa gəlmişdir. SOCAR üçün bu Avropa İttifaqı ölkələrində ilk layihədir.

8. İyunun 28-də "Şahdəniz" yatağının işlənilməsi üzrə işləyən səhmdarlar TAP şirkətini təbii qazın Avropa bazarlarına nəqli marşrutu qismində seçim olduğu haqda elan vermişlər. İki layihə (TAP və Nabucco) arasında 10 mlrd. kubmetr qazın Avropaya çatdırılmasına görə rəqabət daha qənaətlə tikintisinin 2015-ci ildə başlanması və 2019-cu ildə istismara verilməsi gözlənilən TAP şirkətinin xeyrinə olmuşdur.

9. BP şirkəti rəsmi internet saytında yerləşdirilən 2012-ci ilin yekunlarına dair "Davamlı inkişaf hesabatı" - da bildirmişdir ki, Xəzərin Azərbaycan sektorunda "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağındakı üç hasilat quyusu Britaniyanın BP şirkətinin ən məhsuldar quyusu beşliyinə daxildir.

10. Bu ilin birinci yarısında ARDNŞ-nin "Neft Daşları" tərəfindən (NQÇİ) 453,2 min ton neft hasil edilmişdir. Hazırda NQÇİ-nin istismar fonduna 429-u işlək vəziyyətdə olan 490 quyusu daxildir.

11. Avqustun 13-də Bakıda, SOCAR və Rosneft "Tərəflər arasında neft tədarükünün əsas şərtləri" və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalayıblar. Sənədi ARDNŞ - nin prezidenti Rövnaq Abdullayev və Rosneft açıq səhmdar cəmiyyəti idarə heyətinin sədri İqor Seçin imzaladı.

12. Stokholmda, sentyabrın 13-14-də Nobel (II International Conference Research-Innovation) qardaşlarının neft firmasına həsr olunmuş II beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransın əsas məqsədi Rusiya neft işində və bütün dünyada "Nobel qardaşları" şirkətinin rolu anlayışının genişləndirilməsindən ibarət idi.

13. Noyabrın 11-12-də Bakıda, Azərbaycanın beynəlxalq dünya və Avropa enerji bazarlarında roluna həsr olunmuş "Xəzər

həftəsi " keçirilmişdir. Konfransda bildirilmişdir ki, Xəzər regionu əhəmiyyətinə görə Atlantik regionu ilə müqayisə edilə bilər.

14. Dekabrın 19-da " Şahdəniz-2 " qaz-kondensat yatağının işlənməsi çərçivəsində tikinti işlərinin aparılması üçün Tekfen-Azfen və AMEC - Tekfen-Azfen konsorsiumları ilə iki müqavilə imzalanmışdır. İmzalanma dekabrın 17-də "Şahdəniz -2" üzrə yekun investisiya qərarı qəbul edildikdən sonra Bakıda həyata keçirilmişdir.

15. Bu il Azərbaycanda 43,5 mln. ton neft və 29,5 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir. Onlardan 8,34 mln. ton neft və 7,15 mlrd. kubmetr qaz SOCAR tərəfindən hasil edilmişdir.

2014-cü il. 1.29 yanvar, BP-Azerbaijan Co. (AÇG yataqlar blokunun işlənməsi layihəsinin operatoru) artıq işləyən "Çıraq" və "Günəşli" yataqları arasında 170 metr dərinliyində quraşdırılan "Qərbi Çıraq" (West Chirag) yeni platformasını istismara vermişdir.

2. Fevralda SOCAR "Günəşli" yatağının dayazsulu hissəsində yeni quyunun qazılmasına başlamışdır, layihənin dərinliyi hər gün 80 ton neft debiti ilə 3030 m -ə bərabərdir. Bu yataqda SOCAR 20-ə qədər yeni quyunun qazılmasını planlaşdırmışdır.

3. SOCAR dünya bazarlarına üç marşrut üzrə yanvar-fevral aylarında 3,727 mln. ton neft ixrac etmişdir: Bakı-Novorossiysk (169,649 min ton), BTC (2,992 mln. ton) və Bakı-Supsa (565,129 min ton) .

4. Martın 17-18-də Almatıda dövlət orqanları və Xəzər regionunun neft-qaz şirkətləri ekologiyaya təsir edən risklərin azaldılmasına yönəlmiş "Sənaye təhlükəsizliyi, dənizdə və quruda daşqın" üzrə beynəlxalq konfransda tədbirlərin hazırlanması və kompleks tədbirlərin keçirilməsi məsələlərini müzakirə etmişlər.

5. ARDNŞ Xəzərin Azərbaycan sektorunda "Darvin Sahili " yatağında yeni platformanın tikintisini planlaşdırır. Platforma 10 quyunun qazılması üçün nəzərdə tutulmuşdur; dənizin dərinliyi platformanın quraşdırıldığı hissədə 8-9 metr təşkil edir.

6. Aprelin 3-də ARDNŞ Azərbaycanın hər iki qaz anbarlarından birinin işlədiyi bazada, "Qaradağ" quru yatağında yeni quyunu istismara vermişdir. Quyunun sutkalıq debiti 100 min kubmetr qaz təşkil edir. Respublikanın ikinci qaz anbarı - Kalmaz.

7. Azərbaycanda birinci rübdə 10,56 mln. ton neft hasil edilmişdir ki, bu da 255 min ton və 7,68 mlrd. kubmetr qaz təşkil edən, (2013-ci ilin analoji dövrünün göstəricisindən çoxdur) eləcə də 557 mln. kubmetr bu göstəriciyə əlavə olaraq 2013-cü ilin analoji dövründən çox olmuşdur.

8. Aprelin 28-29-da Bakıda əsas neft-qaz şirkətləri və Xəzəryanı dövlətlərin nazirlikləri nümayəndələrinin regionun nəqliyyat infrastrukturunun sürətli inkişafı nəzərə alan neft-qaz sənayesinin inkişaf perspektivlərinin müzakirəsi məqsədilə VII Xəzər neft-qaz ticarət-nəqliyyat konfransı keçirilmişdir.

9. Aprelin 28-də Bakıda, ARDNŞ və BP şirkəti gəmiqayırma zavodu Azərbaycanın "Şahdəniz" qaz-kondensat yatağının işlənməsinin ikinci fazası çərçivəsində istismara veriləcək nadir və çoxfunksiyalı gəminin tikintisi üzrə saziş imzalayıblar. Gəminin tikintisinin 2017-ci ildə başa çatdırılması planlaşdırılır.

10. Mayın 24-də ARDNŞ və "Russneft" Azərbaycan, Rusiyada və üçüncü ölkələrdə neft, qaz hasilatı və kəşfiyyatı üzrə birgə müəssisənin yaradılması haqqında saziş imzalayıblar. Rövnəq Abdullayev və İqor Seçin Peterburq beynəlxalq iqtisadi forumu çərçivəsində sənəd imzaladılar.

11. İyunun 4-də Bakıda, JW Marriot Absheron oteli dünyanın 30-dan çox ölkəsinin 500-dən çox nümayəndəsini bir araya gətirən 21-ci illik Beynəlxalq Caspian Oil & Gas konfransı üzrə işə başlamışdır. 50-dən çox dövlət qurumlarının nümayəndələri və aparıcı ekspertlər, neft-qaz sahəsində böyük şirkətlərinin rəhbərlərinin çıxışları dinlənilmişdir.

12. İyunun 30-da ARDNŞ Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Ağburun-dəniz" dəniz strukturunda qiymətləndirmə üzrə qazma işləri başa çatdırılmışdır. İşlərin nəticəsində quyunun

dərinliyi 860 metrə çatdırılmışdır.

13. Avqustun 20-də ARDNŞ Həştərxan Vilayəti yaxınlığında Nərimanov rayonunda yerləşən Severo -Beşkulsk ərazisində karbohidrogenlərinin işlənməsi üçün lisenziya almışdır. Bütün Həştərxan vilayətində karbohidrogen ehtiyatları 4,7 trln. kubmetr qaz və 1 mlrd. 37 mln. ton maye karbohidrogen təşkil edir.

14. Texas ştatının Hyuston şəhər meriyası əsrin müqaviləsinin 20 illiyi ilə əlaqədar olaraq, Hyustonda 2014-cü il sentyabrın 20-i tarixini əsrin müqaviləsi günü elan edən müraciətnamə nəşr etmişdir [газета "Бакинский рабочий", 20 сентября, 2014 г.].

ƏLAVƏ 2

MƏTNDƏ RAST GƏLİNƏN XÜSUSİ TERMİNLƏRİN SİYAHISI

Aksiz (frans.) - dolayı verginin növü, eləcə də kütləvi xidmətlər üçün istehlak əşyaları. Qiymətə mal və ya xidmət tarifləri aid edilir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mühüm mənbəyi.

Aksiya (frans.)- sərmayəçinin səhmdar cəmiyyətin kapitalına pay yatırdığını göstərən qiymətli kağız. Səhmdar cəmiyyətin və digər müəssisələrin idarəsində iştirak etmək üçün ixtiyar sahibinə gəlirin bir hissəsinə sahib olmağa imkan verir. Xalis mənfəətin bir hissəsi olan dividend, səhmdara ona məxsus səhmlərin qiymətinə mütənəsb surətdə ödənilir. Adətən səhmlər fond birjasında satılır və alınır.

Anbar (türk.) -Taxıl, un, sursat və digər malların saxlanması üçün sadə taxıl anbarı, tikili.

Anilin - 184,4 °C temperaturda qaynayan rəngsiz maye.

Boyaq maddələri, əczaçılıq preparatları, partlayıcı maddələr, polimerlər, kauçukun vulkanizasiya gücləndiriciləri istehsalında istifadə edilir.

Antrazen - kondensasiya edilmiş aromatik karbohidrogen. Bənövşəyi floresanlı rəngsiz kristaldır, 216 °C-də əriyir.

Tərkibində daş kömür qatranı vardır. Antraxinon sintezi üçün xammal.

Araba (türk.) - Orta Asiyada nəqliyyat vasitəsi (2 təkərli, hündür), Qafqazda və cənubda Ukraynada (4 təkərli, uzun).

Bakuoil - Bakı yağı, ağırlaşdırılmış ağ neft.

Barja - yük gəmisini, adətən yastıdıbli. Növlər fərqlənir: Özüyəriməyən b., Özüyəriyən b., və Barja-sistem.

Barkas - 1) böyük avarlı qayıq 2) kiçik liman gəmi, 3) yanğınsöndürən barkas.

Benzin (ərəb. "lyubenzavi") - yanacaq maddə: neftin daha yüngül fraksiyası.

Benzol - rəngsiz maye, 80,1 °C-də qaynayır. Daş kömürün

koklaşdırılması və neft fraksiyalarının kimyəvi emalı (məs., yenedən emal) zamanı əmələ gəlir.

Benzol molekulu - daxili kənarları 120° olan altıbucaqlı yastı düzgün və karbon atomları arasında 0,139 m məsafəyə malik molekul. Benzol aromatik karbohidrogenlərin birinci sırasında yerləşir, defisit elektronları olan birləşmələrlə donör-akseptor qarşılıqlı təsire meyillidir. Yüksək temperatur və oksidləşdiricilərin fəaliyyətinə davamlıdır. Anilin, fenol, stiro, kapron, partlayıcı maddələr, insektisidlərin alınmasında tətbiq edilir və həlledici kimi istifadə olunur.

Çəlləkçilik məmulatları, bondar - maye və dənəvər məhsullarının nəqli və saxlanması üçün anbarlar (çəlləklər, yedəklər, çənlər və s.). Ağac, faner, ağac lifi, yonqar və polimer materiallardan hazırlayırlar.

Tuluq (türk.) - şərab, qımız və s. saxlamaq üçün heyvanın (keçi, at və s.) bütöv dərisindən ibarət bir kisə. Şərq ölkələrində, Qafqazda, Orta Asiyada yayılmışdır.

Veksel (alman.) - qiymətli kağız növü, pul öhdəliyi. Qanunun ciddi forması ilə müəyyən edilmiş şəksiz və şübhəsiz borc sənədi. Sadə və köçürmə veksellər fərqləndirilir.

Verst - Rusiyada uzunluq ölçüsü (1,066 km).

Tərsənə (holland.) - gəmi tikmək üçün müəssisə.

Viskozozin - yüksək özlülüyə malik (qatı) texniki yağ.

Qazolin - maye məhsul, neft emalı və ya sənaye neft qazlarının bölünməsi zamanı alınır.

Qudron (frans.) - neftdən yanacaq və yağ fraksiyalarının ayrılmasından sonra əldə edilən qara qatranlı kütlə, qalıq. Neft bitumlarının alınmasında və yol-tikinti materialları üçün xammal krekinq kimi istifadə edilir.

Desyatın - Rusiyada meydan ölçüsü (1,09 ha).

Defleqmator (alman.) - distillə və ekstraksiyalı proseslərdə qaz qarışıqları və buxar təmizləməsi üçün texniki aparat.

Dividentlər (latın.)-səhmdar cəmiyyətin mənfəətindən səhmdarların hər bir aksiyaya vaxtaşırı (adətən hər il) ödədikləri gəlir.

Düym (holland.) - İngilis sistemində uzunluq vahidi, 1/12 fut və ya 2,54 sm -ə bərabərdir.

Kartel (frans.)- iqtisadiyyatda məhsulların satışı, işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi şərtləri çərçivəsində istehsalın həcminin tənzimlənməsi haqqında bağlanan saziş. Kartel iştirakçıları kommersiya və istehsal müstəqilliyini qoruyub saxlayırlar.

Qır - neftli asfalt; qara qatran.

Koks (alman.) - təbii yanacaqların, eləcə də qudrun kimi bəzi neft məhsullarının koklaşdırılmasından alınan bərk qalıq (əsasən daş kömür). Tərkibində 91-99,5% karbon vardır.

Kompaund (ingilis.) - paralel yerləşən silindrlı ikimərhələli işləyən ikisilindrlı buxar maşını; buxar bir silindrə buraxılaraq digər silindrə daxil olur (böyük diametrlı).

Kompressor-115 kPa-dan aşağı təzyiqi altında hər hansı qazın sıxılması üçün qurğu. Kompressorlar fəaliyyət prinsipi üzrə müvafiq nasoslara (məs., mərkəzdənqaçma kompressoru) bənzəyirlər.

Konsorsium (latın.) - iştirak, ictimaiyyət. Bir neçə banklar və sənaye müəssisələri arasında birgə istiqrazın yerləşdirilməsi və ya vahid sərmayəli sənaye layihəsinin həyata keçirilməsi üçün müvəqqəti saziş.

Konsern (ingilis.) - sınaq poliqonunun istehsalın birləşdirilməsi və diversifikasiyası bazası əsasında sənaye, nəqliyyat, ticarət, bank, elmi mərkəzlərin, müəssisələrin daha çox yayılmış müasir birləşmiş forması.

Konsern üçün ona daxil olan müəssisələr, böyük həcmdə olan şirkətdaxili tədarüklərin mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi xarakterikdir; burada mərkəzləşdirilmiş sistem bir qayda olaraq, kapital qoyuluşu və maliyyədən ibarətdir.

Korporasiya (latın.) - 1) birlik ittifaq, cəmiyyət; 2) hüquqda - hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün bir araya gələn şəxslərin məcmusu hüquqi şəxs sayılır.

Liqroin-neft və ya qaz kondensatları distilləsindən alınan karbohidrogenlərin qarışığı, alınan 120-240°C-ə qədər temperaturda

qaynayır; sıxlığı 0,78-0,79 q/sm³. Əmtəə benzini komponenti, işıq neftləri və reaktiv yanacaqlar; həlledici, aşqar maye cihazları.

Mazut (türk.) həmçinin, ərəb sözü olub "Makzulat" mənası qalıq (zibil) deməkdir; yanacaqdan neft və ağ neftin alınması zamanı qalan qalıq. Qatı tünd maye, sıxlığı 890-1000 kq/sm³ (9600 kkal/kq). Qazanxana yanacağı kimi, sürtkü yağlarının alınması və krekinq üçün tətbiq edilir. Yağ fraksiyalarının seçilməsindən sonra qalan qalıq yağlı qudrun adlanır.

Maqnat (latın.) - adlı-sanlı adam, başçı. Məcəzi mənada maqnat sözü böyük sənaye və maliyyə kapitalının nümayəndəsi mənasında işlənir.

Manufaktura (latın.)-əmək bölgüsü və əl sənət texnikasına əsaslanan müəssisə. XVI əsrin ortalarından Qərbi Avropa ölkələrində, XIX əsrin birinci yarısındanək Rusiyada mövcud olmuşdur. Dar ixtisaslaşma və əmək alətləri manufakturası qüvvəsində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və maşın istehsalına keçid hazırlanmışdır.

Menecment (ingilis.)-şirkətin daxili potensialının istifadə edilməsi əsasında qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına yönəldilmiş prinsiplərin məcmusu, şirkətin idarəetmə metodları, məcmusu əsasında firmanın daxili potensialından. Menecment şirkətin personal, avadanlıq, fəaliyyət metodları, maddi resurslar və pul vəsaitləri kimi ehtiyatlardan istifadəsi üzrə optimallaşdırılma ilə sıx bağlıdır.

İnhisarçılıq (iqtisadiyyat.) -az sayda olan satıcıların mövcudluğu, hər bir təkliflərin ümumi həcminə, mal və ya xidmət qiymətinə təsir etməyə qadir olma ilə səciyyələnən bazarda vəziyyət. Bu zaman digər firmaların potensial rəqib kimi bu sahəyə daxil olması üzərində nəzarəti həyata keçirilir.

Naften - vazelin.

Naftalazol - neft məhsullarından alınan sürtkü yağı növü.

Neft daşıyıcıları - neft məhsullarının su yolu ilə daşınması üçün nəzərdə tutulan uzununa və eninə arakəsmə divarlı gəmi (metal və taxtadan hazırlanmış).

Neft koksu - elektrodların və karroziyaya davamlı cihazların hazırlanması üçün material, ferroərintinin alınmasında bərpəedici material.

Nitroqliserin - qliserin efirinin və azot turşularının tam tərkibli forması . Azacıq sarı qatı maye. Donma temperaturu 13,5 ° C. Zərbəyə, müqavimətə və atəşə həssasdır. Zəhərlidir. Partlayış istiliyi 6,3 mJ/kq-dır. Partlayıcı maddələr və tüstüsüz barıtlarda tətbiq edilir.

Oleonaftlar - müxtəlif növ yağlar.

Olein (alman.) - kimyəvi təmizlənməmiş olein turşusu.

Ödəniş - dövlətin fərdi şəxslərə (sahibkarlar) hansısa vergi yığımına, müəyyən növ malların (duz, şərab, neft və s.) satışına görə verdiyi müstəsna hüququdur. Rusiyada 1863-cü ildə tətbiq edilmişdir.

Pay - hüquqda bəzi satış, kooperativ təşkilatlarda iştirak payı.

Pentan - neftin tərkibində olan doymuş karbohidrogen.

Piroksilin (yunan.) - tüstüsüz barıt külünə çevirilən müvafiq emal yolu ilə alınan nitrosellülozanın bir növü.

Pironaft (yunan.) - ağır işıqlandırma yağı.

Piroliz (yunan.) - qızdırılma zamanı kimyəvi birləşmələrin parçalanması. Neft xammalı, ağac və s. pirolizinin sənaye əhəmiyyəti vardır.

İmtiyaz (latın.) - kiməsə verilmiş üstünlük, müstəsna hüquq.

Pud - Rusiyada (16,38 kq) kütlə ölçüsü.

Rapid - neftdən hasil edilən sürtkü yağı növü.

Revers (ingilis.) - maşının hərəkət istiqamətini əksinə dəyişməyə xidmət edən reversiv mexanizm (və ya onun ayrı-ayrı elementlərinin).

Sajın - Rusiyada (2,13 m) uzunluq ölçüsü (sazhen).

Sebonat - qudrondan alınan sala tipli sürtkü materialı.

Sindikət (latın.) - hüquqi müstəqilliyi saxlanılmaqla (qiymətlərin müəyyən edilməsi, xammalın alınması, məhsulların satışı və s.) ümumi kommertiya fəaliyyəti göstərən müəssisələrin birləş-

məsinin bir formasıdır.

Storting (norveç.) - Norveç parlamentinin adı.

Trest (ingilis.) - iştirakçıların istehsal, kommertiya və hüquqi sərbəstliklərini itirdikləri iqtisadi birlik formalarından biri. Real hakimiyyət trest və ya baş şirkətin idarə heyətinin əlində olur. Trestin üstünlük inkişafına həmcins məhsullar istehsal edən sahələrdə nail olunmuşdur.

Forsunka (ingilis.) - mayenin vurulması üçün bir və ya bir neçə dəlikli qurğu . Fəvvarəli, mərkəzdənqaçan və dalğavari - mərkəzdənqaçan, bir və iki komponentli forsunkalar fərqlənirlər. Bərabərliyi təmin etmək və yanacağın sobalarda, yanacaq qazanxanalarında, istilik mühərrikləri yanma kameraları və s. daha tam qızdırmaq üçün istifadə edirlər.

Farvater (niderland.) - su nəqliyyatı. Su məkanına keçid zamanı naviqasiyada təhlükəsiz olan su nəqliyyatı. Bakenlər, buylar, qapadıcı nişanları və s. ilə göstərilir.

Fotogen - ağ neft kimi bir maddə (şəffaf işıqlandırma mayesi) - ağ neft.

Fraxt - 1) Su yolu ilə yükün daşınması haqqı ; 2) fraxt üzrə nəqliyyat gəmisini ilə daşınan yük, həmçinin bu cür daşınma.

Funt - Rusiyada kütlə ölçüsü (409,51 q).

Fut - Rusiyada uzunluq ölçüsü (30,48 sm).

Serezin - parafin.

Qayıq - xırda göyərtəsiz yelkənli - avarlı və ya motorlu gəmilərin (barkaslar, velbot və s.) ümumi adı. Kiçik yüklərin daşınması üçün, xilasetmə qayığı fərqlənirlər.

Yelkənli gəmi (ingilis)-qıyqac yelkənləri olan yelkənli gəmi (2-dən 7-dək dirəkləri olan) . XIX əsrdə 2-3 düz yelkənli marsel və bramselsk adlanan yelkənli gəmilərdən (adətən, ön yelkənli) istifadə edilirdi.

Embarqo (ispan.) - dövlət tərəfindən digər ölkələrə qızıl və xarici valyutanın, malların (məs., silah) ayrı-ayrı növlərinin idxalına və ya ixracına qoyulan qadağa (həbs).

İSTİFADƏ OLUNAN VƏ TÖVSIYYƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Təklif olunan ədəbiyyatın (kitab, məqalə) siyahısı mənbənin nəşrdən çıxması üzrə, belə ki, mətbuatın ilinə görə tərtib olunmuşdur.

Jurnallar :

«Труды Бакинского отделения Императорского русского техниче-ского общества (БО ИРТО)», Баку, 1886-1917гг.

«Нефтяное Дело», Баку, 1899-1917гг.

«Народное образование», Баку, 1910-1915гг.

«Нефтяное хозяйство», М., 1995-2003гг.

«Азербайджанское нефтяное хозяйство», Баку, 1925-2014гг.

«Azerbaijan International», Sherman Oaks, CA (US), 2002-2007.

«Территория Нефтегаз», М., 2001-2006гг.

«Химия и технология топлив и масел», М., 1993-2008гг.

«Наука и технология углеводородов», М., 1999-2000гг.

«Oil Gas Chemistry», М., 2001-2004.

«Нефть России», М., 1994-2012гг.

«Caspian World», Баку-Лондон, 1998-2014гг.

«Caspian Energy», Баку, 2013г., № 4 (79).

“Visions of Azerbaijan”, Баку, 2011-2014.

“Reservoir”, Canada? 2011-2012.

“Oil-Industry History”, USA, 2011-2013.

Kitablar:

Лисенко К.И. Нефтяное производство, составленное по новейшим данным. - СПб., Типография бр. Пантелеевых, 1878.

Рагозин В.И. Нефть и нефтяная промышленность. - СПб., 1884.

Труды первого съезда нефтепромышленников в г.Баку с 26 октября по 8 ноября 1884г. – Баку: типография скоропечатания В. Неручева, 1885.

Труды шестого экстренного съезда нефтепромышленников в г.Баку, 15-17 января 1890г. – Баку: типография газеты «Каспий» (Е.И. Болдыревой), 1890.

Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов окраин России: Царства Польского, Кавказа, Сибири и Среднеазиатских владений. - СПб., 1895.

Demachy “Les Rothschilds, une famille de financiers juifs”. Paris, 1896.

Труды одиннадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку с 21 апреля по 2 мая 1897г. – Баку: типография «Арорь», 1897.

Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - СПб., Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897, т. ХХА, с.937-942.

Россия в конце XIX века. Под редакцией В.И. Ковалевского. - СПб., Изд-во министерства финансов, 1900.

Старцев Г.Е. Бакинская нефтяная промышленность. Историко-статистический очерк. - Баку, типография «Арорь», 1901.

Труды шестнадцатого очередного съезда нефтепромышленников в г.Баку с 8 декабря 1901г. по 9 января 1902г., том 2, Баку: типография 1-ого типографского товарищества, 1902.

Харичков К.В. О составе и технических свойствах нефтей русских месторождений. - Баку, Изд-во Совета съезда бакинских нефтепромышленников, 1902.

25-летие «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель» (1879-1904). - СПб, 1904.

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК), в 12-ти томах. - Тифлис, под редакцией А.П. Берже и др., 1866-1904.

30 лет деятельности «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель». 1879 - 1909. - СПб., 1909.

Пушин Н.Л. Каспийское море. Гидрографическое описание и руководство для плавания. – СПб., Изд. Главного гидрогр. управления, 1908.

Большая Энциклопедия (в 22-ух томах). - СПб., Книгоиздательское товарищество «Просвещение» под редакцией С.Н. Южакова, 1896-1909.

Симонович В.Ф. Нефть и нефтяная промышленность в России (историко-статистический очерк). – СПб. Тип. М. Эрлих, 1909.

Мемуары американского миллиардера Д.Д. Рокфеллера. С.-Пб.: Книгоиздательство «Колумб», 1909.

Список судов Каспийского наливного флота с указанием емкости. - Баку, Изд-во Совета съезда бакинских нефтепромышленников, 1912.

Брилинский А. Краткий исторический и статистический обзор. - Баку, 1915.

Вышетравский С.А. О нефтяном хозяйстве России в связи с будущностью Апшеронского полуострова. - Баку, 1915.

Schuck H., Sohlman R. The life of Alfred Nobel. - Heinemann Ltd., London, 1929.

Малая Советская Энциклопедия (в 10-томах). - М., изд-во ОГИЗ РСФСР, под редакцией Н.Л. Мещерякова, 1931-1932.

Губкин И.М. Учение о нефти. - М.-Л., Изд-во ОНТИ НКТП,

1937.

Гурвич Л.Г. Научные основы переработки нефти. 3-е изд. - М., Гос-топтехиздат, 1940.

Люди русской науки. Часть II, под редакцией И.В. Кузнецова - М.-Л., Изд-во ОГИЗ, 1948.

Менделеев Д.И. Нефтяная промышленность в Пенсильвании и на Кав-казе. Сочинения, т.10 - М., Изд-во АН СССР, 1949.

Гумилевский Л. Александр Михайлович Бутлеров. - М., Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1952.

Лисичкин С.М. Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности. Дореволюционный период. - М.-Л., 1954.

Кулиев И.П., Сафаров Ю.А. Строительство нефтяных скважин на море. - Баку, Азнефтеиздат, 1956.

Пархоменко В.Е. Д.М. Менделеев и русское нефтяное дело. - М., Изд-во АН СССР, 1957.

Кулиев А.М. Технология получения и исследования масел из бакинских нефтей. - Баку, Азнефтеиздат, 1958.

Трошин А.К. История нефтяной техники в России (XVIIIв. - вторая половина XIXв.). - М., Гостоптехиздат, 1958.

Лисичкин С.М. Очерки развития нефтедобывающей промышленности СССР. - М., Изд-во АН СССР, 1958.

Ахундов Б.Ю. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности. - М., Изд-во Соцэкгиз, 1959.

Менделеев Д.И. Проблемы экономического развития России. - М., Изд-во Соцэклит, 1960.

Ашумов Г.Г. Азербайджанские нефти. - Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1961.

Советская Историческая Энциклопедия. - М., Изд-во Советская Энциклопедия, 1961-1962, тт. 1-2.

Bergengren Erik. Alfred Nobel. - Thomas Nelson & Sons Ltd., Edinburgh, 1962.

Ашурбейли С.Б. Очерки истории средневекового Баку. - Баку. Изд. АН Азерб. ССР, 1964.

Алиханов Э.Н. Нефтяные и газовые месторождения Каспийского моря. - Баку, Азернешр, 1964.

Штейн А.П. Повесть о том, как возникают сюжеты. - М., Изд-во Ис-кусство, 1965.

Платонов Б.А. Мамедалиев. Страницы жизни. Баку, Изд-во Элм, 1966.

Асташенков П.Т. Курчатов. - М., Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1967.

Абасов М.Г. Баку в годы Великой отечественной войны (1941-1945гг.) - Баку, Азернешр, 1967.

Кострин К.В. Почему нефть называется нефтью. - М., Изд-во Недра, 1967.

Лисичкин С.М. Выдающиеся деятели отечественной нефтяной науки и техники. - М., Изд-во Недра, 1967.

Бреннер М.М. Экономика нефтяной и газовой промышленности СССР. - М., Изд-во Недра, 1968.

Балаев С.Г. Нефть страны вечного огня. - Баку, Азернешр, 1969.

Лисичкин С.М. Нефтяная промышленность США. - М., Изд-во Недра, 1969.

Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. Пятьдесят славных лет. - Баку, Азернешр, 1971.

Эрих В.Н., Расина М.Г., Рудин М.Г. Химия и технология нефти и газа. - Л., Изд-во Химия, 1972.

Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1914-1917гг. - Л., Изд-во Наука, т.2, 1973.

Нардова В.А. Начало монополизации нефтяной промышленности России (1880-1890 годы). - Л., Изд-во Наука, 1974.

Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период Первой мировой войны. - Баку, Изд-во АГУ, 1974.

Академия Наук Азербайджанской ССР, под редакцией Г.Б. Абдуллаева. - Баку, Изд-во Элм, 1976.

Tolf Robert W. The Russian Rockefellers. The Saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry. - Calif Hoover Inst. Cop. Stanford, 1976.

Меркс Ф. Черная кровь. Пер. с немецкого. - М., Изд-во Наука, 1978.

Юсифзаде Х.Б. Разработка и разведка морских нефтегазовых месторождений. - Баку, 1979.

Дьяконова И.А. Нобелевская корпорация в России. - М.: Мысль, 1980.

Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. Первый технический вуз Закавказья. - Баку, Азернешр, 1981.

Байбаков Н.К. Дело жизни: записки нефтяника. - М., Изд-во Советская Россия, 1984.

Летопись жизни и деятельности Д.И. Менделеева. - Л., Изд-во Наука, 1984.

Ибрагимов М.Д. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. - Баку, Изд-во Элм, 1984.

Штрубе В. Пути развития химии: В 2-х томах. Т.2, пер. с немец-

- кого - М. Изд-во Мир, 1984.
- Самедов В.А. Нефть и экономика России (80-90-е гг. XIX в.). - Баку, Элм, 1988.
- Мирзоев М.А. Имена на картах Каспия (Из истории изучения и освоения). - Баку, Азернешр, 1988.
- «Газ Страны Советов». - М., Изд-во Недр, 1989.
- Самедова Ф.И., Мир-Бабаев М.Ф. Высокомолекулярные гетероатомные соединения нефтей Азербайджана. - Баку, Изд-во Нефис, 1992.
- Сульман Рагнар. Завещание Альфреда Нобеля. История Нобелевских премий: пер. с англ. - М., Изд-во Мир, 1993.
- Гейдар Алиев открывает миру Азербайджан. - Баку, 1994.
- Россия и мировой бизнес: дела и судьбы. М.: РОССПЭН, 1996.
- Орландо де Руддер. Альфред Нобель. - Ростов на Дону, Изд-во Фе-никс, 1997.
- Шведы на берегах Невы: Сборник статей под редакцией Б. Останина и Б. Янгфельда. - Стокгольм, Изд-во Шведского Института, 1998.
- Полонский Л.А. Банкирский дом братьев Ротшильд в Баку. - Баку, 1998.
- Фукс И.Г., Матишев В.А. Иллюстрированные очерки по истории российского нефтегазового дела. Часть I. Север и Юг европейской части России (до 1917г.). - М., Изд-во Нефть и Газ, 2000.
- Байбаков Н.К. Моя родина – Азербайджан. – М.: Газоил пресс, 2001.
- Профессора Российского государственного университета нефти и газа им. И.М. Губкина / Сост. В.Н. Кошелев и др.; Под ред. проф. А.И. Владимирова. – М.: ГУП Изд-во Нефть и газ РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2001.
- Самедова Ф.И. Азербайджанские нефти и их компонентный состав. - Баку, Изд-во Элм, 2002.
- Рунов В.А., Седых А.Д. Сабит Оруджев. – М., Изд-во Ист-Факт, 2002.
- Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. – М.: Известия, 2003.
- Осбринк Б. Империя Нобелей: история о знаменитых шведах, бакин-ской нефти и революции в России: пер. с шведского. - М., Изд-во Текст, 2003.
- Сергеев А.Ф., Рябой В.И. Нобели для России, Россия для Нобелей. Исторический очерк. Ярославль: Изд-во Ярославский печатный двор, 2003.
- Мир-Бабаев М.Ф. Краткая хронология истории азербайджанского нефтяного дела. - Баку, Изд-во Сабах, 2004.

- Муррадалиева Э.Б. Кровь земная - нефть Азербайджана и история. Книга 1. - Баку, Изд-во Мутарджим, 2005.
- Морская нефть. Развитие технических средств и технологий / Э.М. Мовсумзаде и др. - СПб., Изд-во Недр, 2005.
- Мир-Бабаев М.Ф. Краткая история азербайджанской нефти. – Баку, Азернешр, 2007.
- Золотые страницы нефтегазового комплекса России: люди, события, факты. – М.: «ИАЦ Энергия», 2008.
- Чердабаев Р.Т. Нефть: вчера, сегодня, завтра. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2010.
- Юсифзаде Х.Б. Годы и вехи моей жизни. – Баку, Изд-во OSCAR, 2010.
- Ергин Д. Добыча: Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2011.
- Судьин А.В. Нефтегазовый сектор экономики независимого Азербайджана: итоги двадцатилетия. – М.: Изд-во МБА, 2012.
- Алиев А.И. Все о нефти. Воспоминания, интервью и выступления в СМИ. – Баку, Изд-во OSCAR, 2013.
- Nərimanov A.Ə., Abdullayev R.Q. Prometeydən bu günə qədər. Azərbaycanada neft geologiyasının yaranması və inkişafı tarixi. Bakı AZSEA MMC, 2014.
- Məqalələr:**
- Ульский А.Ф. Предварительное исследование рельефа дна Каспийского моря. – Морской сборник, 1863, №6, с.17.
- Тихвинский М.М. Искусственное приготовление бензина из нефти. - «Известия Главного нефтяного комитета», 1918-19, №3, с.5.
- Развертывание бакинской нефтяной промышленности. Беседа с А.П. Серебровским. - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1925, №5, с. 9-10.
- Штейнер С. Бакинские мастера нефти на Кубани в 1833г. - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», Баку, 1952, №5, с.20.
- Мир-Бабаев М.Ф. Апшеронская нефть. Развитие нефтяного дела в Азербайджане. - «Химия и технология топлив и масел», М., 1993, №3, с. 36-37.
- Дьяконова И.А. Нобелевская премия «забила» из нефтяного фонтана. - «Нефть России», М., 1994, №2, с. 38-40.
- Самсонов В. Семья Нобель ... Их называли «генераторами новых идей». - «Нефть России», М., 1996, №11, с. 42-44.
- Мир-Бабаев М.Ф., Фукс И.Г. Братья Нобели и азербайджанская нефть (к 120-летию основания фирмы). - «Химия и технология топлив и масел», М., 1999, №4, с. 51-53.

Фукс И.Г., Матишев В.А., Мир-Бабаев М.Ф. Бакинский период деятельности «Товарищества нефтяного производства братьев Нобель» (к 120-летию основания). - «Наука и технология углеводородов», М., 1999, №5, с. 86-94.

Джафаров К.И., Джафаров А.К., Фукс И.Г. Хронограф нефтяного и газового дела. Вехи истории техники и технологии бурения – «Нефтяное хозяйство», М., 1999, №8, с.53-55.

Мир-Бабаев М.Ф., Фукс И.Г., Матишев В.А. Иностраннный капитал в нефтяном деле России (Апшерон до 1917г.). - «Наука и технология углеводородов», М., 2000, №5, с. 75-80.

Mir-Babayev M.F. The prizes of Nobel family. - “Oil Gas Chemistry”, М., 2001, No4, p. 42-46.

Мир-Бабаев М.Ф. Бакинская нефть и Ротшильды. - «Нефтяное хозяйство», М., 2002, №1, с. 93-95.

Мир-Бабаев М.Ф. Петр Первый и азербайджанская нефть. - «Территория Нефтегаз», М., 2002, №6-7, с. 46-50.

Mir-Babayev M.F. The Russian technical society and development of the oil industry. – “Caspian Research”, 2002, №2, p.80-83.

Mir-Babayev M.F. Russian Oil Business and the Rothschilds – “Oil Gas Chemistry”, М., 2002, № 4, p. 44-47.

Мир-Бабаев М.Ф. Дмитрий Менделеев и российское нефтяное дело. - «Территория Нефтегаз», М., 2002, №10, с.44-48.

Mir-Babayev M.F. Azerbaijan’s oil history. A chronology leading up to Soviet era. - “Azerbaijan International” Magazine, Sherman Oaks, (US), AI 10.2 (Summer 2002), p. 34-41.

Мир-Бабаев М.Ф. Первые нефтяные месторождения (колодцы) Абше-рона. - «Территория Нефтегаз», М., 2003, №1, с. 44-48.

Мир-Бабаев М.Ф. Азербайджанское нефтяное дело (до 1920г.). - «Территория Нефтегаз», М., 2003, №3, с. 44-48.

Mir-Babayev M.F. Azerbaijan’s oil history: Brief oil chronology since 1920. - Part 2. - “Azerbaijan International” Magazine, Sherman Oaks, CA (US) AI 11.2 (Summer 2003), p. 56-63.

Mir-Babayev M.F. Russian oil business and Nobel brothers. - “Oil Gas Chemistry”, М., 2004, №1, p.51-55.

Mir-Babayev M.F. Foreign investment in Azerbaijan’s oil. - “Azerbaijan International” Magazine, Sherman Oaks, CA (US) AI 12.2 (Summer 2004), p. 82-85.

Мир-Бабаев М.Ф. Владимир Шухов и российское нефтяное дело. - «Территория Нефтегаз», М., 2004, №10, с. 60-63.

Crain E.R. A true history of oil and gas development – «Canadian Well Logging Society», 2004, September, p.9-12.

Мир-Бабаев М.Ф. Научный подвиг гения (к 100-летию со дня рождения Ю.Г. Мамедалиева) – «Consulting & Business», 2005, №8, с.8-12.

Мир-Бабаев М.Ф. История черного золота - «Consulting & Business», 2006, №8, с.26-32.

Алиев С. Большая азербайджанская нефть – «Баку», М., Медиа-Ленд, 2008, №2 (апрель), с.45-53.

Мир-Бабаев М.Ф. Неизвестные нобелевские премии. – «Caspian World», Казахстан, Астана, 2009, с.74-80.

Мир-Бабаев М.Ф. Роль бакинской нефти в научном творчестве Менделеева (к 175-летию со дня рождения) – «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2009, №2, с.75-80.

Мир-Бабаев М.Ф. История развития бакинской нефтехимической науки (к 130-летию образования Бакинского отделения императорского русского технического общества)-«Caspian World», Азербайджан, Баку, 2009, с.127-136.

Мир-Бабаев М.Ф. Нефтяные Камни – феномен Каспийского моря (к 60-летию открытия новой страницы в мировой истории нефтедобычи)-«Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2009, №11, с.79-85.

Мир-Бабаев М.Ф. Бакинские нефтяные съезды в развитии нефтепроизводства российской империи – «Caspian World», Азербайджан, Баку, 2010, с.118-128.

Мир-Бабаев М.Ф. Истоки зарождения храма нефтехимической науки (к 90-летию открытия первого нефтяного вуза Закавказья) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2010, №5, с.63-69.

Мир-Бабаев М.Ф. История создания смазочных масел (к 135-летию выработки первых смазочных масел из бакинских нефтей) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2010, №8, с.72-76.

Мир-Бабаев М.Ф. История бурения нефтяных и газовых скважин (к 165-летию бурения первой в мире нефтяной скважины в Баку) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2011, №1, с.68-73.

Mir-Babayev M.F. The Contribution of Azerbaijan to the World’s Oil Industry– “Reservoir”, Canada, 2011, Volume 38, Issue 3, March, p.30-31.

Мир-Бабаев М.Ф. Нефтяное дело и Рудольф Дизель. - «Caspian World», Казахстан, Атырау, 2011, с.90-96.

Мир-Бабаев М.Ф. Краткая история развития технологии нефтепереработки (к 120-летию разработки В.Г.Шуховым крекинг-процесса) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2011, №6-7, с.76-81.

Mir-Babayev M.F. Establishment of the first oil institute in Transcaucasia–“Reservoir”, Canada, 2011, Volume 38, Issue 8, September, p.31-37.

Мир-Бабаев М.Ф. Роль нефтегазового комплекса в развитии эко-

номики Азербайджанской Республики - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2011, №9, с.59-63.

Mir-Babayev M.F. The role of Azerbaijan in the World's oil industry – “Oil-Industry History” (USA), 2011, v. 12, no. 1, p. 109-123.

Мир-Бабаев М.Ф. Трубопроводный транспорт в бакинском нефтяном деле (к 115-летию начала строительства уникального трубопровода Баку-Батум) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2012, №1, с.73-79.

Mir-Babayev M.F. Oil Rocks: the first city on the Caspian Sea – “Reservoir”, Canada, 2012, Volume 39, Issue 4, April, p.33-36.

Mir-Babayev M.F. A brief history of oil and gas well drilling – “Visions of Azerbaijan”, 2012, January-February, p.62-65.

Mir-Babayev M.F. Pipeline transportation in the Baku oil industry (dedicated to the 115th anniversary of commencing the construction of unique pipeline Baku-Batum)–“Azerbaijan Oil Industry”, 2012,#1,p.63-69.

Мир-Бабаев М.Ф. Роль бакинской научной школы в развитии азербайджанского нефтепроизводства (к 110-летию разработки промышленной классификации и методов очистки бакинских нефтей) – «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2012, №7-8, с.89-94.

Мир-Бабаев М.Ф. Важнейшие события в истории азербайджанского нефтяного дела (посвящается 20-летию образования SOCAR) – «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2012, №9, с.62-65.

Мир-Бабаев М.Ф. Каспийско-волжский флот и нефтяное дело (до 1918 г.) – «Caspian World», Казахстан, Алматы, 2012, с.98-108.

Mir-Babayev M.F. The Rothschild brother's contribution to Baku's oil industry – “Oil-Industry History” (USA), 2012, v. 13, no. 1, p. 225-236.

Мир-Бабаев М.Ф. Первые азербайджанские морские месторождения – «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2013, №5, с.73-78.

Mir-Babayev M.F., Atabeyli B. The Unknown Nobel Prize in Baku. – “Oil-Industry History” (USA), 2013, v.14, no. 1, p.117-124.

Mir-Babayev M.F. Nobel pages of Kazakhstan oil – “Caspian World” (Kazakhstan), Atyrau, 2014, p.100-104.

Mir-Babayev M.F. Overtaking America. Oil congresses and Development of Baku Oil–“Visions of Azerbaijan”, 2014, March-April, p.42-47.

Mir-Babayev M.F. The first petroleum research society in Baku (dedicated to 135th anniversary of the Baku branch of the Imperial Russian Technical Society; 1879-2014) - “Azerbaijan Oil Industry”, 2014, no1, p.61-61-64.

Мир-Бабаев М.Ф. Настоящее и будущее азербайджанского нефтегазового дела (к 20-летию подписания “Контракта века”; 1994-2014гг.) - «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 2014, №9, с.54-57.

MÜNDƏRİCAT:

Giriş.....	6
Oçerk 1	
Neft və qaz quyularının qazılmasının qısa tarixi.....	9
Oçerk 2	
Azərbaycan neft istehsalının inkişafı və neft qurultayları.....	32
Oçerk 3	
Neft emalı inkişafının başlanğıcı.....	50
Oçerk 4	
Zaqafqaziyanın ilk ali neft məktəbinin yaranma mənbələri...72	
Oçerk 5	
Bakı neft işində dəniz donanması.....	93
Oçerk 6	
Azərbaycan neft işində boru nəqliyyatı.....	114
Oçerk 7	
Sovet dövründə Azərbaycan neft işinin inkişafı.....	131
Oçerk 8	
“Əsrin müqaviləsi” və onun gələcəyi.....	166
Epiloq	
Azərbaycan və dünyanın neft tarixi.....	185
Əlavə - 1	
Azərbaycan neft işi tarixinin qısa xronologiyası.....	204
Əlavə 2	
Mətnə rast gəlinən xüsusi terminlərin siyahısı.....	320
İstifadə edilən və tövsiyə olunan ədəbiyyat.....	326

Mir-Yusif Mir-Babayev
AZƏRBAYCAN NEFTİNİN QISA TARİXİ
(İKİNCİ KİTAB / II CİLD)

Kompüter tərtibatçısı: *Namiq Aliyev*
Dizayner: *Yulia Smirnova*
Mətni tərcümə edən: *Azadə Qasımova*
Korrektor: *Cabir Hacıyev*

Yığılmağa verilib: 15.01.2015
Çapa imzalanıb: 20.03.2015
Kağızın formatı: 62/90, 1/16
Fiziki çap vərəqi: 21
Tiraj: 750

SOCAR-ın Mərkəzləşdirilmiş Mətbəəsində çap edilmişdir.
Ünvan: Heydər Əliyev pr. 113, tel: (99412) 521-05-42

Müəllif, Xoşbəxt Yusifzadə (Milli Elmlər Akademiyasının Akademiki, SOCAR-ın birinci vitse-prezidenti) və rəyasət heyətinin üzvü vitse-prezident Xalid Məmmədov (masa arxasında oturan). 23 oktyabr 2014.

Müəllif və Qordon Birrell (BP şirkətinin Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə regionu üzrə prezidenti). Bakı, Xəzər Mərkəzi, 18 dekabr 2014.

Kimya elmləri doktoru, Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru Mir-Babayev Mir-Yusif Fazil oğlu neft-kimya və ekologiya sahəsində aparıcı mütəxəssisdır. Bakıda anadan olmuşdur. 1975-ci ildə M. Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun kimya-texnologiya fakültəsini bitirmişdir. 1986-cı ildə "Neft kimyası" ixtisası üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir; 1994-cü ildə həmin ixtisas üzrə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Respublikada və xaricdə (Rusiya, Qazaxıstan, Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və Kanada) 130-dən çox çap olunmuş elmi əsərləri vardır. 1992-ci ildən Azərbaycan neft tarixinin araşdırılması ilə məşğul olur; onun məqalələri "Azərbaycan neft təsərrüfatı" (Bakı), "Yanacaq və yağların kimya texnologiyası" (Moskva), "Neft kimyası" (Moskva), "Neftqaz ərazisi" (Moskva), "Oil Gas Chemistry" (Moskva), "Azerbaijan International" (ABŞ), "Horizon" (Böyük Britaniya, London), "Caspian World" (Azərbaycan), "Caspian World" (Qazaxıstan), "Venture" (Böyük Britaniya; Aberdeen), "Reservoir" (Kanada), "Oil-Industry History" (ABŞ), "Visions of Azerbaijan" (Bakı) və s. jurnallarda çap olunmuşdur. Hazırda Bakıda Neft muzeyinin yaradılması üzrə qrupda neft tarixi üzrə ekspert və "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür. Neft və qaz sənayesinin inkişafında xüsusi xidmətlərinə görə SOCAR-ın Fəxri Fərmanı ilə təltif olunub (sentyabr 2014).